ADAM

SMITH

Tautų turtas

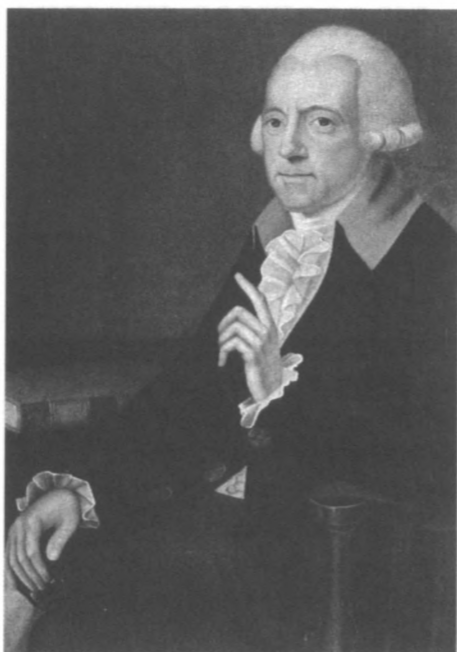

MARGI RAŠTAI

FILOSOFIJOS KLASIKA

Didžioji serija

ADAM

SMITH

Tautų turtas

Iš anglų kalbos vertė
JONAS ČIČINSKAS

Vilnius
margi raštai
2004

UDK 330.342
Sm28

Versta iš:
Adam Smith. The Wealth of Nations:
Books I–III. – London: Penguin books, 1999

This edition is published with the support from
the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation
Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-09-281-7

TAUTŲ TURTO PRIGIMTIES IR PRIEŽASČIŲ TYRIMAS

I–III knygos

AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS

Books I–III

ĮŽANGA IR VEIKALO PLANAS

Kiekvienos šalies metų darbas yra tas aruodas, kuris pirmiausia aprūpina ją visais būtinais ir patogumus teikiančiais reikmenimis, jos per metus suvartojamais, ir kurį visada sudaro tiesioginiai to darbo produktai arba tai, kas už juos perkama iš kitų šalių.

Todėl priklausomai nuo to, ar tų produktų arba už juos pirktų gaminių kiekis yra labiau proporcingas juos vartojančių žmonių skaičiui, ar mažiau, šalis bus geriau arba blogiau apsirūpinusi visais jai prieinamais būtinais reikmenimis ir patogumais.

Tačiau šį santykį kiekvienoje šalyje visada reguliuoja dvi skirtingos aplinkybės: pirma, meistriškumas, įgudimas ir nuovokumas, su kuriais darbas apskritai yra atliekamas, ir, antra, naudingą darbą dirbančiųjų skaičiaus santykis su skaičiumi tų, kurie nedirba. Kad ir kokie būtų bet kurios šalies dirvožemis, klimatas ar teritorijos dydis, jos metinio apsirūpinimo gausumas ar skurdumas visada priklausys nuo tų dviejų aplinkybių.

Be to, to apsirūpinimo gausumas arba skurdumas, atrodo, labiau priklauso nuo pirmosios negu nuo antrosios iš paminėtų aplinkybių. Laukinėse medžiotojų ir žvejų tautelėse kiekvienas pajėgus dirbti individas daugiau ar mažiau dirba naudingą darbą ir stengiasi pagal savo išgales parūpinti gyvenimui būtinų bei patogumus teikian-

čių daiktų sau ir tiems savo šeimoje arba gentyje, kurie yra nusenę, per jauni arba per silpni medžioti ir žvejoti. Tačiau tokios tautos yra taip neregėtai skurdžios, jog vien dėl to joms dažnai tenka susimažinti (arba bent jau manyti, kad būtina susimažinti) iki pakeliamo žmonių skaičiaus nužudant kūdikius, senius ir ligonius arba paliekant juos likimo valiai – žūti iš alkio arba tapti laukinių žvėrių aukomis. O civilizuotose ir klestinčiose tautose, priešingai, nors daugybė žmonių išvis nedirba ir, beje, suvartoja dešimt, o dažnai ir šimtą kartų daugiau darbo negu didžioji dalis tų, kurie dirba, viso visuomenės darbo produktas vis tiek yra toks didelis, kad dažniausiai visi turi visko pakankamai, ir darbininkas, tebūnie jis ir patį prasčiausią darbą dirbantis ir vargingiausias, jei tik yra taupus ir darbštus, naudosis didesniu kiekiu būtinų ir patogumus teikiančių daiktų, negu jų gali turėti bet kuris laukinis.

Tokios pažangos priežastis – darbo gamybinė galia ir ta tvarka, kuria darbo produktai natūraliai pasiskirsto įvairiems visuomenės narių sluoksniams ir grupėms – yra šio tyrimo pirmosios knygos objektas.

Kad ir su kokiu meistriškumu, įgudimu ir nuovokumu būtų atliekamas darbas bet kurioje šalyje, jos metinės producijos gausumas ar skurdumas visąlaik priklausys nuo santykio tarp žmonių, dirbančių tais metais naudingą darbą, skaičiaus ir skaičiaus tų, kurie jo nedirba. Naudingų ir produktyvių darbuotojų skaičius, kaip toliau matysime, visada yra proporcingas sukauptam kapitalui, panaudojamam jiems įdarbinti, ir priklauso nuo konkretaus būdo, kaip tas kapitalas yra naudojamas. Todėl antroji knyga tyrinėja kapitalo prigimtį, būdus, kuriais jis palaipsniui buvo sukauptas, ir skirtingus priklausomai nuo skirtingų jo panaudojimo būdų darbo, kuriam jis sudaro sąlygas, kiekius.

Darbo meistriškumo, įgudimo ir nuovokumo srityje gerokai pažengusios tautos naudojo ir nukreipė darbą labai skirtingomis kryptimis, ir tos kryptys nebuvo vienodai dosnios pagal pagaminto produkto kiekius. Vienų šalių politika nepaprastai paskatino žemdirbystės plėtotę, o kitų šalių – miestų pramonės vystymąsi. Vargu ar kuri tauta vienodai ir nešališkai rūpinosi visomis šakomis. Nuo pat Romos imperijos žlugimo Europos politika buvo palankesnė amatams, manufaktūroms ir prekybai, miestų ūkiui negu žemdirbystei, kaimo ūkiui. Aplinkybės, dėl kurių tokia politika atsirado ir buvo įgyvendinama, aiškinamos trečiojoje knygoje.

Nors tos skirtingos kryptys iš pradžių, kaip galima manyti, radosi veikiant žmonių privatiems interesams ir jų atskirų grupių prietarams, visai nepaisant ir nesistengiant numatyti tokio pasirinkimo pasekmių bendrajai visuomenės gerovei, jos sukūrė sąlygas atsirasti labai skirtingoms politinės ekonomijos teorijoms; vienos iš jų pabrėžia tos gamybos, kuri sutelkta miestuose, svarbą, kitos – žemės ūkio. Tos teorijos padarė nemažą poveikį ne tik mokslo žmonėms, bet ir valdovų bei nepriklausomų valstybių viešiesiems veiksmams. Ketvirtojoje knygoje aš ir stengiausi kiek galėdamas nuodugniau ir tiksliau paaiškinti tas skirtingas teorijas ir svarbiausias pasekmes, kurias jos sukėlė įvairiais laikotarpiais įvairiose šalyse.

Pirmųjų keturių knygų tikslas yra paaiškinti, iš ko susideda didelės žmonių bendruomenės pajamos arba kokia yra tų šaltinių, kurie įvairiais amžiais aprūpina įvairias tautas jų kasmet suvartojamomis gėrybėmis, prigimtis. Penktoji, paskutinė, knyga nagrinėja valdovo arba valstybės pajamas. Šioje knygoje aš siekiau parodyti, pirma, kokios valdovo arba visuomenės išlaidos yra neišvengiamos, kurios iš tų išlaidų turi būti padengtos bendrais visos visuomenės įnašais ir kurios – tik vie-

nos jos dalies ar vien individualių jos narių; antra, kokie yra tie įvairūs būdai, kuriais visa visuomenė priverčiama dalyvauti savo įnašais padengiant visos visuomenės vardu daromas išlaidas, ir kokie yra kiekvieno iš tų būdų privalumai bei trūkumai; ir, pagaliau, trečia, kokie motyvai ir kokios priežastys skatina beveik visas šiuolaikines vyriausybes užstatyti dalį savo įplaukų, kitaip tariant – skolintis, ir kokios yra tų skolų pasekmės visuomenės realiajam turtui, jos žemės ir darbo metiniam produktui.

Pirma knyga

APIE DARBO GAMYBINĖS GALIOS DIDĖJIMO PRIEŽASTIS IR APIE TVARKĄ, KURIA DARBO PRODUKTAI NATŪRALIAI PASISKIRSTO ĮVAIRIEMS VISUOMENĖS SLUOKSNIAMS

I skyrius

APIE DARBO PASIDALIJIMĄ

Didžiausias darbo gamybinės galios padidėjimas ir didžioji dalis meistriškumo, įgudimo ir nuovokumo, su kuriais imamasi kurio nors darbo arba jis atliekamas, yra, kaip galima spręsti, darbo pasidalijimo pasekmė.

Darbo pasidalijimo pasekmes visoje visuomenės veikloje lengviau suvokti aiškinantis, kaip jis sutvarkytas kai kuriose manufaktūrose. Paprastai manoma, kad jis ryškiausias mažiausiose iš jų; ne todėl, matyt, kad mažose jis tikrai yra ryškesnis negu didesnėse, bet tose manufaktūrose, kurių paskirtis yra tenkinti mažas nedaugelio žmonių reikmes, bendras darbininkų skaičius neišvengiamai yra mažas, ir atliekantys skirtingas darbo rūšis gali būti sutelkti vienoje dirbtuvėje ir visi kartu stebimi prižiūrėtojo. Priešingai, didelėse manufaktūrose, kurių paskirtis yra tenkinti dideles daugumos žmonių reikmes, kiekvienai skirtingai darbo rūšiai reikia tiek daug darbininkų, kad neįmanoma sutelkti jų visų vienoje dirbtuvėje. Dažniausiai matysime,

kad vienu metu joje dirba tik vienos rūšies darbininkai. Ir nors kaip tik tokiose manufaktūrose darbas iš tikrųjų gali būti padalytas į kur kas daugiau dalių negu smulkesnėse, jo pasidalijimas čia nėra toks akivaizdus ir todėl mažiau pastebimas.

Pasitelkime kaip pavyzdį itin smulkią manufaktūrą, bet tokią, kur darbo pasidalijimas labai dažnai yra kritęs į akis, – segtukų gamybą; šio verslo (kurį darbo pasidalijimas pavertė atskiru amatu) visai nesimokęs ir nesusipažinęs su naudojamais įtaisais (kuriuos sukurti tikriausiai paskatino tas pats darbo pasidalijimas) darbininkas, matyt, sunkiai įstengtų, pasitelkęs visą savo uolumą, padaryti vieną segtuką per dieną ir jau tikrai niekad nepadarytų daugiau kaip dvidešimt. Bet gaminant juos tokiu būdu, koks naudojamas dabar, ne tik visas darbas tapo savarankišku amatu, bet ir buvo padalytas į atskiras rūšis, kurių didžioji dalis pačios virto tarsi atskirais amatais. Vienas žmogus traukia vielą, kitas ją ištiesina, trečias sukarpo, ketvirtas užaštrina smaigalį, penktas suploja ją tame gale, kur bus užmauta galvutė; galvutei padaryti reikia dar dviejų ar trijų atskirų veiksmų; uždėti ją – atskiras darbas, nuvalyti segtuką – dar vienas; atskira darbo rūšis yra netgi suvynioti juos į popierių; taigi tas sudėtingas darbas – padaryti segtuką – yra suskirstytas maždaug į aštuoniolika skirtingų operacijų, kurias dalyje manufaktūrų atlieka vis kiti žmonės, nors yra ir tokių, kuriose tas pats žmogus kartais atlieka dvi arba tris iš jų. Aš esu matęs vieną iš tokių mažų manufaktūrų, kurioje dirbo vien vyrai ir kai kurie iš jų atlikdavo paeiliui dvi arba tris skirtingas operacijas. Ir nors jie buvo visiški skurdžiai ir todėl visi teturėjo tik būtiniausius įtaisus, labai pasistengę jie galėjo visi kartu pagaminti maždaug dvylika svarų segtukų per dieną. Vieną svarą sudaro ne mažiau kaip keturi tūkstančiai vidutinio dydžio segtukų. Taigi ta dešimtis vyrų kartu galėjo pagaminti daugiau

kaip keturiasdešimt aštuonis tūkstančius segtukų per dieną. Jeigu kiekvienas pagamindavo vieną dešimtąją dalį tų keturiasdešimt aštuonių tūkstančių segtukų, galima sakyti, kad vienas asmuo pagamindavo keturis tūkstančius aštuonis šimtus segtukų per dieną. Tačiau jeigu jie dirbtų atskirai ir nepriklausomai vienas nuo kito ir nė vienas nebūtų mokęsis šito specialaus amato, jie tikrai nepadarytų nė po dvidešimt segtukų, galbūt net nė vieno segtuko per dieną; kitaip tariant, jie tikrai nepagamintų vienos du šimtai keturiasdešimtosios dalies ir galbūt netgi vienos keturi tūkstančiai aštuonišimtosios dalies to, ką jie dabar sugeba padaryti dėl to, kad tinkamai paskirstytos ir suderintos skirtingos operacijos.

Ir bet kuriame kitame amate ar manufaktūroje darbo pasidalijimo pasekmės yra panašios į tas, kokios yra šioje mažoje dirbtuvėje, nors, beje, daugelyje iš jų darbas negali būti nei padalytas į tiek daug smulkesnių veiksmų, nei suskirstytas į tokias paprastas operacijas. Tačiau darbo pasidalijimas, kai tik jį galima įgyvendinti, kiekvienoje veikloje sukels atitinkamą darbo gamybinės galios padidėjimą. Įvairių verslų ir darbo rūšių atsiskyrimas, kaip atrodo, ir yra tos pažangos pasekmė. Savo ruožtu tas atsiskyrimas ryškiausias tose šalyse, kuriose pramonės mastai ir jos lygis labiausiai pažengę; kas primityvioje visuomenėje yra vieno žmogaus darbas, tas išsivysčiusioje visuomenėje bus jau kelių žmonių veikla. Kiekvienoje pažengusioje visuomenėje ūkininkas yra tik ūkininkas, manufaktūrininkas yra tik manufaktūrininkas. Taip pat ir darbas, reikalingas pagaminti bet kuriam gatavam gaminiui, beveik visada yra padalytas daugybei rankų. Kiek daug skirtingų darbo rūšių yra kiekvienoje linų ir vilnos pramonės šakoje, pradedant linų bei vilnos augintojais ir baigiant lininio audeklo balintojais ir lygintojais arba gelumbės dažytojais ir apretuotojais! Tiesa, dėl žemės ūkio prigimties čia negali

būti tiek daug darbo porūšių ir juolab tiek visiškai savarankiškų darbo rūšių, kiek jų yra manufaktūrose. Neįmanoma atskirti gyvulių augintojo darbo nuo grūdų auginimo darbo taip griežtai, kaip dailidės darbas visur skiriasi nuo kalvio. Verpėjas ir audėjas beveik visada yra skirtingi asmenys, tačiau artojas, akėtojas, sėjėjas ir javų kirtėjas dažniausiai yra tas pats asmuo. Kadangi kiekvienas tų darbų yra atliekamas skirtingu metų laiku, vienas žmogus negali nuolat dirbti kurį nors vieną iš jų. Visiškai ir negrįžtamai atskirti skirtingas žemės ūkio darbo rūšis negalima, todėl šioje veiklos srityje darbo gamybinė galia ne visada didėja taip sparčiai, kaip ji didėja pramonėje. Tiesa, labiausiai pasiturinčios tautos apskritai pralenkia kaimynus žemdirbystėje, kaip ir pramonėje; bet jos paprastai labiau pirmauja pastarojoje srityje, o ne pirmojoje. Jų žemės apskritai geriau įdirbamos, ir, skirdamos joms daugiau darbo ir išlaidų, tos tautos iš tokio paties dydžio ir natūralaus derlingumo žemės ploto gauna daugiau produkcijos. Tačiau tas pirmavimas gamybos apimtimi retai yra daug didesnis, o ne proporcingas pirmavimui darbo ir išlaidų kiekiu. Žemės ūkyje turtingos šalies darbas ne visada daug našesnis už skurdžios šalies darbą; bent jau jis nėra tiek daug našesnis, kaip paprastai yra manufaktūrose. Todėl turtingos šalies javai, būdami tokios pat kokybės, ne visada rinkoje bus pigesni nei skurdžios šalies javai. Tokios pat kokybės javai Lenkijoje yra tokie pat pigūs kaip ir Prancūzijoje, nors pastaroji pranoksta Lenkiją gerove ir gamybos išsivystymu. Prancūzijoje javai jų auginimo regionuose yra visiškai tokie pat geri kaip javai Anglijoje ir kone kasmet jų kaina yra beveik tokia pati, nors, matyt, gerove ir gamybos pažanga Prancūzija atsilieka nuo Anglijos. Tačiau javų laukai Anglijoje įdirbami geriau nei Prancūzijoje, o javų laukai Prancūzijoje, kaip pasakojama, įdirbami daug geriau nei Lenkijoje.

Bet nors skurdi šalis, kad ir atsiliekanti žemdirbystės lygiu, savo javų pigumu ir kokybe tam tikru mastu gali varžytis su turtingomis, ji negali nė galvoti apie tokią konkurenciją manufaktūrose, bent jau tose, kurios atitinka turtingos šalies dirvožemį, klimatą ir geografinę padėtį. Prancūzijos šilkas yra geresnis ir pigesnis nei Anglijos, kadangi Anglijos klimatas nėra toks tinkamas šilko gamybai kaip Prancūzijos, bent jau esant dabartiniams dideliems muitams įvežamai šilko žaliavai. Tačiau Anglijos metalo dirbiniai ir neapdoroti vilnoniai audeklai yra nepalyginti pranašesni už gaminamus Prancūzijoje ir, atsižvelgiant į kokybę, daug pigesni. Pasakojama, kad Lenkijoje išvis vargu ar yra kokių nors manufaktūrų, išskyrus keletą paprastesnių naminių, be kurių jokia šalis negali išsiversti.

Tokį ženklų darbo kiekio, kurį dėl darbo pasidalijimo gali atlikti toks pat žmonių skaičius, padidėjimą lemia trys skirtingos aplinkybės: pirma, didėjantis kiekvieno individualaus darbininko įgudimas; antra, tai, kad sutaupomas laikas, kuris paprastai prarandamas keičiant vieną darbo rūšį kita; ir, pagaliau, tai, kad išrandama daugybė mašinų, kurios palengvina ir paspartina darbą ir vieną žmogų įgalina atlikti daugelio žmonių darbą.

Pirma, didesnis darbininko įgudimas dėsningai padidina jo atliekamo darbo kiekį; o darbo pasidalijimas, kiekvieno žmogaus veiklą susiaurindamas iki vienos paprastos operacijos ir padarydamas ją vienintele to žmogaus viso gyvenimo veiklos rūšimi, dėsningai labai smarkiai padidina tokio darbininko miklumą. Jei paprastas kalvis, kuris, nors įpratęs darbuotis kūju, niekad nėra gaminęs vinių, kokiu nors atveju būtų priverstas juos daryti, esu tikras, kad jis vargiai įstengtų pagaminti du ar tris šimtus vinių per dieną, ir tuos pačius labai prastus. Kalvis, kuris įpratęs gaminti vinis, bet kuriam tai nėra vienintelis ar pagrindinis darbas, retai padarys,

nors ir labiausiai stengdamasis, daugiau nei aštuonis šimtus ar tūkstantį vinių per dieną. Aš esu matęs keletą vaikinų, jaunesnių nei dvidešimties metų, kurie niekada nebuvo dirbę kito darbo, tik gaminę vinis, ir kurie, kai pasistengdavo, kiekvienas galėdavo pagaminti net iki dviejų tūkstančių trijų šimtų vinių per dieną. Tačiau pagaminti vinį anaiptol nėra paprasta operacija. Tas pats žmogus pučia dumples, įkuria arba prireikus kursto ugnį, įkaitina geležį ir kaldina kiekvieną vinies dalį; darydamas galvutę, jis dar turi pakeisti įrankius. Skirtingos operacijos, į kurias suskaidytas segtuko ar metalinės sagos gaminimas, visos yra daug paprastesnės, ir to žmogaus, kuris visą gyvenimą tik jas ir atlikdavo, įgudimas yra daug didesnis. Kai kurių tų dirbinių gaminimo operacijų sparta yra didesnė, nei žmonės, niekada jų nematę, galėtų įsivaizduoti esant įmanoma išmokti žmonių rankoms.

Antra, pranašumas, laimimas sutaupant laiką, kuris paprastai prarandamas pereinant nuo vienos darbo rūšies prie kitos, yra daug didesnis, nei iš pirmo žvilgsnio būtume linkę manyti. Neįmanoma greitai pereiti nuo vienos darbo rūšies prie kitos, atliekamos kitoje vietoje ir visiškai kitokiais įrankiais. Kaimo audėjas, turintis mažą ūkį, priverstas prarasti nemažai laiko pereidamas nuo staklių prie lauko darbų ir nuo šių – vėl prie staklių. Kai dvi veiklos rūšys gali būti atliekamos vienoje dirbtuvėje, laiko neabejotinai prarandama daug mažiau. Tačiau net ir šiuo atveju praradimas gana ženklus. Žmogus truputį atsipalaiduoja keisdamas veiklos rūšį. Pradėdamas naują darbą, jis iš pradžių retai būna labai atsidėjęs ir dėmesingas; jo širdis, kaip jie sako, nelinksta prie to darbo, ir kurį laiką jis veikiau dairosi į šalis nei rimtai darbuojasi. Tas įprotis atsipalaiduoti, nusiteikti lengvabūdiškai, kurį natūraliai ar veikiau dėsningai įgyja kiekvienas kaimo darbininkas,

priverstas kas pusvalandį keisti darbus ir įrankius ir visą gyvenimą beveik kiekvieną dieną darbuotis dvidešimčia skirtingų būdų, padaro jį nerangų ir tingų, nebesugebantį energingai veikti net pačiais būtiniausiais atvejais. Todėl nepriklausomai nuo jo neišlavintų įgūdžių jau vien ši priežastis visada neišvengiamai ir ženkliai sumažina darbo kiekį, kurį jis galėtų atlikti.

Pagaliau, trečia, kiekvienas turėtų suvokti, kaip smarkiai palengvinamas ir paspartinamas darbas naudojant tinkamas mašinas. Nereikia nė pavyzdžių. Todėl aš tik pažymėsiu, kad išrasti visas tas mašinas, kurios taip palengvina ir paspartina darbą, iš pradžių, kaip galima manyti, paskatino darbo pasidalijimas. Žmonės daug greičiau atranda lengvesnių ir parankesnių būdų kokiam nors tikslui pasiekti, kai visas jų dėmesys sutelktas į tą vienintelį dalyką, negu tuomet, kai jis išsklaidytas daugybei įvairiausių dalykų. Tačiau dėl darbo pasidalijimo visas kiekvieno žmogaus dėmesys natūraliai sutelkiamas į kokį nors vieną labai paprastą dalyką. Tad natūralu tikėtis, jog vienas ar kitas iš dirbančių kiekvieną konkretų darbą netrukus suras lengvesnių ir parankesnių būdų tam konkrečiam darbui atlikti, kur tik to darbo pobūdis leidžia daryti tokius patobulinimus. Didelė dalis mašinų, naudojamų tose manufaktūrose, kuriose darbas labiausiai padalytas, iš pradžių buvo išrastos paprastų darbininkų, kurie, atlikdami po vieną labai paprastą operaciją, natūraliai nukreipdavo savo mintis į lengvesnių ir parankesnių to darbo atlikimo būdų paieškas. Kas dažniau yra lankęsis tokiose manufaktūrose, tas nesyk bus matęs labai sumanias mašinas, tokių darbininkų išrastas palengvinti ir paspartinti jų atliekamai konkrečiai darbo daliai. Pirmosiose garo mašinose berniukas turėdavo nuolat tai atidaryti, tai uždaryti jungtį tarp katilo ir cilindro priklausomai nuo to, ar stūmoklis kyla, ar leidžiasi. Vienas iš tokių berniukų, mėgstantis žaisti su

draugais, pastebėjo, kad, tą jungtį atidarančio vožtuvo rankeną pririšus virvele prie kitos mašinos dalies, vožtuvas atsidarinės ir užsidarinės be jo pagalbos, o jis bus laisvas ir galės prisidėti prie žaidimų draugų. Taigi vienas iš didžiausių tos mašinos patobulinimų nuo pat jos sukūrimo buvo berniuko, norėjusio sutaupyti savo darbą, išradimas.

Tačiau anaiptol ne visus mašinų patobulinimus padaro tie žmonės, kurie jomis naudojasi. Daugelį tokių patobulinimų padarė mašinų gamintojai, kai mašinų gamyba tapo atskiru verslu; o dalį patobulinimų padarė žmonės, vadinami filosofais arba teoretikais, kurių darbas yra ne ką nors gaminti, bet viską stebėti ir kurie dėl to dažnai sugeba sudėti į viena tolimiausių ir visiškai nepanašių dalykų galias. Vykstant visuomenės pažangai, filosofija arba kontempliavimas tampa, kaip ir kiekviena kita veiklos sritis, pagrindine arba vienintele tam tikros piliečių grupės veiklos rūšimi. Kaip ir kiekviena kita veikla, ši taip pat pasidalija į daugybę skirtingų rūšių, kurių kiekvienos imasi atskira filosofų grupė ar klasė; ir šis veiklos pasidalijimas filosofijoje, lygiai kaip ir kiekvienoje kitoje veiklos srityje, tobulina įgūdžius ir taupo laiką. Kiekvienas individas tampa geresniu savo konkrečios srities žinovu, apskritai atliekama daugiau darbo ir dėl to ženkliai pagausinamos mokslo žinios.

Tas įstabus visų skirtingų veiklų produkcijos gausėjimas, sukeltas darbo pasidalijimo, ir lemia gerai valdomoje visuomenėje tą visuotinį pasiturimą gyvenimą, kuris pasiekia žemiausius žmonių sluoksnius. Kiekvienas darbuotojas čia turi galimybę atiduoti didelį savo darbo kiekį, viršijantį jo paties poreikius; ir kadangi kiekvienas kitas darbuotojas yra lygiai tokioje pačioje padėtyje, jis turi galimybę didelį kiekį savo pagamintų prekių išmainyti į didelį kiekį kitų darbuotojų pagamintų prekių ar-

ba, kas yra tas pat, į tų prekių kainą. Jis parūpina kitiems tai, ko jiems reikia, o šie pateikia jam lygiai taip pat gausiai tai, kas jam reikalinga, ir šitaip bendra gausa pasklinda po visus skirtingus visuomenės sluoksnius.

Atidžiau pasižiūrėkite, kuo apsirūpinęs pats paprasčiausias amatininkas ar samdomas padienis darbininkas civilizuotoje ir klestinčioje šalyje, ir suvoksite, kad skaičius žmonių, kurių triūso dalies, nors tik mažos dalies, prireikė parūpinant tam amatininkui ar samdomam darbininkui visa tai, kas reikalinga jo darbui, viršija bet kokius skaičiavimus. Pavyzdžiui, vilnonis apsiaustas, kurį dėvi padienis darbininkas, kad ir koks paprastas ir šiurkštus jis atrodytų, yra didelės daugybės darbininkų bendro darbo produktas. Aviganis, vilnos rūšiuotojas, vilnos šukuotojas ar tiesintojas, dažytojas, karšėjas, verpėjas, audėjas, vėlėjas, apretuotojas ir daugelis kitų turėjo sudėti draugėn savo skirtingus amatus, kad iki galo pagamintų net tokį neišmoningą gaminį. Kokia daugybė pirklių ir vežėjų, greta jau minėtų meistrų, turėjo imtis pervežti medžiagas iš vieno tų darbininkų kitam, nes šie dažnai gyvena labai atokiose šalies vietose! Kokia daugybė laivų statytojų, jūrininkų, burių gamintojų, virvių sukėjų turėjo dirbti, kad suvežtų į vietą įvairias dažytojui reikalingas medžiagas, kurios dažnai gabenamos iš tolimiausių pasaulio kampelių! O kiek visokiausių amatų prireikia norint pagaminti įrankius netgi primityviausiam iš tų samdomųjų darbininkų. Jau nekalbu apie tokias sudėtingas mašinas, kaip burinis laivas, vilnų karštuvai ar net audimo staklės, – pažvelkime tik į tą darbų įvairovę, kuri būtina norint sukurti tokį paprastą įrankį, kaip žirklės vilnai kirpti, kuriomis aviganis kerpa avis. Joms pagaminti savo skirtingus amatus sujungė kalnakasys, rūdos lydymo krosnies mūrytojas, medienos pardavėjas, lydymo krosniai reikalingos medžio anglies degėjas, plytų gaminto-

jas, mūrininkas, lydymo krosnies prižiūrėtojas, šaltkalvis, kalvis. Tokiu pat būdu ėmęsi tyrinėti visus skirtingus to darbininko aprangos ir namų apyvokos daiktus, šiurkštaus lino marškinius, dengiančius jo kūną, kojų apavą, lovą, kurioje jis miega, ir visas įvairias jos dalis, viryklę, ant kurios jis ruošia sau valgį, anglį, naudojamą tam tikslui, kasamą iš žemės gelmių ir galbūt atgabentą jam ilgu jūros ir sausumos keliu, ir visus kitus jo virtuvės reikmenis, visus jo stalo rykus, peilius ir šakutes, degto molio arba alavines lėkštes, į kurias jis įsideda ir kuriose pjausto savo valgius, įvairius žmones, gaminusius jam duoną ir alų, stiklo langą, pro kurį įeina šiluma ir šviesa ir kuris sulaiko vėją ir lietų, ir visas žinias ir meistriškumą, reikalingą pagaminti šitam puikiam ir vykusiam išradimui, be kurio ši šiaurinė pasaulio dalis vargiai turėtų tokį patogų gyvenimą, drauge su įrankiais, naudotais visos tuos įvairius ištobulintus daiktus gaminusių meistrų, – jei, sakau, patyrinėsime visus tuos daiktus ir pagalvosime, kokia darbų įvairovė kiekvienam iš jų buvo pasitelkta, suvoksime, kad be daugelio tūkstančių meistrų pagalbos ir bendradarbiavimo net pats vargingiausias civilizuotos šalies žmogus negalėtų būti aprūpintas visu tuo, kuo jis paprastai naudojasi ir ką mes klaidingai įsivaizduojame esant įgyjama lengvai ir paprastai. Tiesa, palyginti su kur kas prašmatnesne didžiūnų prabanga, jo buitis, be abejo, atrodys itin paprasta ir kukli; tačiau iš tiesų vieno ar kito Europos valdovo buitis, matyt, ne visada taip smarkiai pranoksta darbštaus ir taupaus valstiečio buitį, kaip pastarojo buitis pranoksta daugelio Afrikos karalių, dešimčių tūkstančių nuogų laukinių absoliučių viešpačių, buitį.

II skyrius

APIE PRINCIPĄ, SUKELIANTĮ DARBO PASIDALIJIMĄ

Tas darbo pasidalijimas, dėl kurio atsiranda tiek pranašumų, nėra žmogaus išminties, numatančios visuotinę gerovę, kuri tampa įmanoma dėl darbo pasidalijimo, ir siekiančios jos, vaisius. Jis yra vieno žmonių prigimtinio polinkio, orientuoto visai ne į tokio plataus masto tikslą, dėsninga, nors labai lėtai ir tik palaipsniui pasireiškianti pasekmė, – polinkio keistis, mainyti vieną daiktą į kitą.

Kad ir kas savo esme būtų šis polinkis – ar vienas iš tų pirmapradžių žmonių prigimties principų, apie kuriuos nieko daugiau negalima paaiškinti, ar, kas labiau tikėtina, objektyvus sugebėjimų mąstyti ir kalbėti rezultatas, – tai nėra šio mūsų tyrimo objektas. Tas polinkis yra bendras visiems žmonėms, o jokie kiti gyvūnai jo neturi, lygiai kaip neturi ir kitokių polinkių susitarti. Kartais gali atrodyti, kad vieną zuikį besivejantys du kurtai veikia tam tikru būdu derindami pastangas. Kiekvienas veja jį bendramedžioklio pusėn arba stengiasi užkirsti kelią, kai zuikis pasuka jo pusėn. Bet tai nėra kokio nors susiderinimo rezultatas, o tik atsitiktinis jų abiejų įšėlimo dėl vieno objekto tuo momentu sutapimas. Niekas niekada nėra matęs, kad šuo sąžiningai ir sąmoningai išmainytų vieną kaulą į kitą su kitu šunimi. Niekada niekas nėra matęs gyvūno,

gestais ir jam būdingais garsais rodančio kitam, kad šitai – mano, o tai – tavo, aš noriu duoti šitai mainais už tai. Kai gyvūnas nori ką nors gauti iš žmogaus ar iš kito gyvūno, jis neturi kitų įtikinėjimo priemonių, kaip tik laimėti prielankumą tų, kurių malonė tam reikalinga. Šunytis meilinasi savo motinai, spanielis imasi tūkstančio būdų, kad patrauktų pietaujančio šeimininko dėmesį, kai nori, kad ir jį pašertų. Kartais tokius pačius būdus naudoja ir žmogus savo brolių atžvilgiu, – kai jis neturi jokių kitų priemonių palenkti juos veikti pagal jo sumanymus, jis stengiasi laimėti jų gerą valią visaip rodydamas paslaugumą ir meilikaudamas. Bet jis neturi laiko taip elgtis kiekvienu atveju. Civilizuotoje visuomenėje žmogui visą laiką reikia didelės daugybės žmonių bendradarbiavimo ir pagalbos, tačiau jam vargiai užtenka viso gyvenimo įgyti tik keleto asmenų prielankumui. Beveik visų kitų gyvūnų rūšių individai, kai tik subręsta, yra visiškai savarankiški ir natūraliai niekad nepasigenda kokios nors kitos gyvos būtybės pagalbos. O žmogus beveik nuolat reikalingas savo gentainių paramos, tik jam beprasmiška tikėtis jos vien kaip malonės. Jis kur kas greičiau laimės tada, kai galės pakreipti jų savanaudiškumą savo naudai ir parodyti, kad jiems patiems bus naudinga daryti tai, ko jam reikia. Kai kas nors siūlo kitam dvišalį sandorį, jis kaip tik taip ir elgiasi. Duok man tai, ko aš noriu, ir aš tau duosiu tai, ko tu nori, – tokia yra kiekvieno panašaus sandorio prasmė; kaip tik šiuo būdu mes vienas iš kito gauname daugumą tų gerų paslaugų, kurios mums taip reikalingos. Ne mėsininko, ne aludario ir ne kepėjo malonė leidžia mums tikėtis užtarnautų pietų, o jų pačių rūpinimasis savais interesais. Mes apeliuojame ne į jų žmoniškumą, o į jų egoizmą, ir niekada nekalbame apie savo reikmes, bet kalbame tiktai apie jų naudą. Išskyrus elgetas, niekas ne-

bando priklausyti beveik vien tik nuo tėvynainių malonės. Net ir elgeta nepriklauso vien tik nuo jos. Tiesa, kad pasiturinčių žmonių dosnumas parūpina jam visą pragyvenimą. Bet nors šis principas galiausiai užtikrina jam visus gyvenimui būtinus reikmenis, jis negali jų pateikti jam kaip tik tada, kai jų reikia. Ir elgeta didžiąją dalį įvairių savo reikmių patenkina tokiu pat būdu, kaip ir kiti žmonės, – susitardamas, išmainydamas, pirkdamas. Už vieno žmogaus duotus pinigus jis perkasi maistą. Senus drabužius, kuriuos jam padovanojo kitas, jis išsikeičia į kitus senus drabužius, geriau jam tinkančius, arba į prieglobstį, arba į maistą, arba į pinigus, už kuriuos galės nusipirkti maisto, drabužių ar susimokėti už nakvynę, kai jam to prireiks.

Lygiai kaip sudarydami sutartį, tiesioginiais mainais ar pirkdami mes vienas iš kito gauname didžiąją dalį tų abiem pusėms naudingų paslaugų, be kurių negalime apsieiti, taip tas pats polinkis mainikauti sukuria pradines sąlygas darbo pasidalijimui. Pavyzdžiui, kurioje nors medžiotojų ar piemenų gentyje vienas žmogus daro lankus ir strėles lengviau ir sparčiau už kitus. Jis dažnai išmaino juos į gyvulius arba gentainių sumedžiotą grobį ir galiausiai įsitikina, kad tokiu būdu gali įsigyti daugiau gyvulių ir grobio negu tuo atveju, jeigu pats eitų į laukus jų gaudyti. Todėl paisydamas savo paties interesų lankų ir strėlių gaminimą jis padaro savo pagrindine veikla, tampa ginklininku. Antras toje gentyje pranoksta kitus gamindamas jų mažų būstų ar kilnojamų namelių karkasus ir apdangą. Jam pasidaro įprasta, kad tuo jo sugebėjimu naudojasi ir kaimynai, kurie atsilygina jam irgi gyvuliais bei grobiu, ir galiausiai tas žmogus nusprendžia, kad jam verta visiškai atsidėti šitai veiklai ir tapti, sakytume, namus statančiu dailide. Lygiai tokiu pat būdu trečias tampa kalviu arba varkaliu, ketvirtas – šikšniumi arba kailiumi, išdir-

bančiu kailius ir odas, tą pagrindinę laukinių apdaro medžiagą. Taigi tikrumas, kad visą savo darbo produkto perviršį, kurio nesuvartoja pats gamintojas, bus galima išmainyti į analogiškas kitų žmonių pagamintų produktų dalis, kurios patenkins jo reikmes, kiekvieną žmogų paskatina atsidėti kuriai nors vienai konkrečiai veiklai ir išlavinti bei ištobulinti savo gabumus ar talentą šiai konkrečiai veiklos sričiai.

Skirtingų žmonių įgimtų sugebėjimų skirtumai iš tikrųjų yra daug mažesni, negu mes manome; ir tie labai skirtingi talentai, kurie atrodo būdingi subrendusiems įvairių profesijų žmonėms, neretai yra ne tiek darbo pasidalijimo priežastis, kiek jo pasekmė. Skirtumas tarp mažiausiai panašių asmenų, pavyzdžiui, tarp filosofo ir gatvės nešiko, manytume, atsiranda ne tiek dėl prigimties, kiek dėl įpročių, papročių ir išsilavinimo. Kai jie abu atėjo į šį pasaulį, pirmuosius šešerius ar aštuonerius gyvenimo metus jie tikriausiai buvo labai panašūs, ir nei jų tėvai, nei žaidimų draugai nebūtų galėję pastebėti jokių ryškesnių skirtumų. Maždaug tokio amžiaus arba kiek vėliau jie įtraukiami į labai skirtingas veiklos rūšis. Tada jų sugebėjimų skirtumai ima ryškėti ir laipsniškai didėti, kol galiausiai filosofo tuštybė išvis atsisakys pripažinti bet kokį panašumą į nešiką. Tačiau jeigu nebūtų polinkio mainikauti, vykdyti tiesioginius bei prekinius mainus, kiekvienas žmogus turėtų pats sau parūpinti kiekvieną būtiną ar patogumus teikiantį dalyką, kurio stokoja. Visi turėtų atlikti tas pačias prievoles ir nudirbti tuos pačius darbus, ir negalėtų būti tokių jų darbų skirtumų, kurie vieni patys galėtų sukelti bent kiek didesnę sugebėjimų įvairovę.

Būtent šis polinkis mainikauti, sukuriantis tuos įstabius skirtingų profesijų žmonių sugebėjimų skirtumus, kartu padaro tuos skirtumus naudingus. Daugelis gyvūnų veislių, laikomų esančiomis tos pačios rūšies, iš

prigimties pasižymi daug ryškesniais sugebėjimų skirtumais negu pasitaikantys tarp žmonių, iki jie perima papročius ir įgyja išsilavinimą. Įgimtais sugebėjimais ir polinkiais filosofas nesiskiria nuo gatvės nešiko nė perpus tiek, kiek mastifas skiriasi nuo kurto arba kurtas nuo spanielio, arba pastarasis nuo aviganio šuns. Tačiau šios skirtingos gyvūnų veislės, nors visos yra vienos biologinės rūšies, vargiai yra naudingos viena kitai. Mastifo jėgos niekaip neparemia kurto greitumas ar spanielio nuovokumas, ar aviganio paklusnumas. Tie skirtingi talentai ir sugebėjimai negali būti sutelkti į bendrą sankaupą siekiant galios arba dėl polinkio keistis ir mainyti ir nė trupučio neprisideda prie tos biologinės rūšies gyvenimo sąlygų ir patogumų gerinimo. Kiekvienas gyvūnas yra priverstas pats, atskirai ir nepriklausomai, rūpintis savimi ir apsisaugoti ir negauna jokios naudos iš tos sugebėjimų įvairovės, kuria gamta apdovanojo jo gentainius. Priešingai, visiškai nepanašūs žmonių talentai naudingi vienas kitam; tų skirtingų sugebėjimų produktai dėl bendro polinkio mainikauti, vykdyti tiesioginius bei prekinius mainus sunešami, taip sakant, į bendrą sankaupą, iš kurios kiekvienas žmogus gali įsigyti bet kurią kitų žmonių sugebėjimų sukurtą ir jam reikalingą dalį.

III skyrius

DARBO PASIDALIJIMĄ RIBOJA RINKOS MASTAS

Kadangi mainymas sukelia darbo pasidalijimą, tai to pasidalijimo mastas visada priklausys nuo mainų apimties arba, kitaip tariant, nuo rinkos masto. Kai rinka labai maža, niekas neturės paskatos visiškai atsidėti vienos rūšies veiklai, kad galėtų išmainyti visą savo paties darbu sukurto produkto perviršį, kurio pats nesuvartoja, į tokias kitų žmonių darbo produktų dalis, kurių jam prireiktų.

Yra tokių darbinės veiklos rūšių, netgi pačių paprasčiausių, kurių imtis įmanoma tik dideliame mieste. Nešikas, pavyzdžiui, niekur kitur neras pakankamai veiklos ir pragyvenimo. Mažas miestelis jam dažniausiai bus per menkas; net paprastas turgaus miestas vargiai yra toks didelis, kad teiktų nešikui pastovų užimtumą. Vienkiemiuose ir mažuose kaimeliuose, išblaškytuose tokiame retai apgyventame krašte kaip Škotijos aukštumos, kiekvienas ūkininkas turi būti savo šeimai ir mėsininkas, ir duonkepys, ir aludaris. Čia veltui tikėtumėmės aptikti netgi kalvį, dailidę ar mūrininką, gyvenančius arčiau nei per dvidešimt mylių nuo kito savo amato „brolio". Kai artimiausia sodyba yra už aštuonių ar dešimties mylių, šeimos priverstos mokėti atlikti aibę darbų, kuriems tankiau gyvenamuose kraštuose pasitelktų reikiamo amato vyrus. Mažne visur kaimo amatininkai turi

išmanyti visas įvairiausias savo veiklos atmainas, giminiškas dėl to, kad dirbama su ta pačia medžiaga. Kaimo dailidė dirba visus medžio darbus, kaimo kalvis – visus geležies darbus. Pirmasis yra ne vien dailidė, bet ir stalius, ir baldžius, ir net drožėjas, ir račius, ir arklų dirbėjas, ir vežimaičių bei vežimų gamintojas. Kalvio veiklos sritys dar įvairesnės. Tolimose Škotijos aukštumų vietovėse, esančiose toli nuo pakrančių, visiškai neįmanomas netgi toks amatas, kaip vinių gamintojo. Toks meistras, gaminantis tūkstantį vinių per dieną ir dirbantis tris šimtus dienų per metus, kasmet padarytų tris šimtus tūkstančių vinių. Bet per metus ten nebūtų įmanoma parduoti nė tūkstančio, tai yra vienos dienos darbo produkto.

Kadangi dėl laivybos kiekvienai veiklos rūšiai atsiveria platesnė rinka negu gabenant prekes vien sausuma, tai pajūryje ir laivybinių upių krantuose kiekvienas amatas natūraliai ima skaidytis ir tobulėti, ir toji pažanga dažnai gana greitai išplinta į krašto gilumą. Dviejų žmonių vadeliojamas ir aštuonių arklių traukiamas didratis vežimas maždaug per šešias savaites nuveža iš Londono į Edinburgą ir parveža beveik keturias tonas prekių. Maždaug per tą patį laiką burlaivis su šešių ar aštuonių žmonių įgula sukaria kelią iš Londono į Litą ir atgal, neretai gabendamas du šimtus tonų prekių. Vadinasi, šeši arba aštuoni žmonės vandens transportu per tą patį laiką gali nugabenti iš Londono į Edinburgą ir pargabenti tokį kiekį prekių, kokį pervežtų penkiasdešimt didračių vežimų su šimtu vadeliotojų, traukiamų keturių šimtų arklių. Taigi tų dviejų šimtų tonų prekių pervežimas pigiausiu sausumos keliu iš Londono į Edinburgą turėtų kainuoti tiek, kiek kainuoja išlaikyti tris savaites šimtą žmonių ir šerti keturis šimtus arklių, be to, padengti tų arklių ir penkiasdešimties didelių vežimų natūralų nusidėvėjimą. O tokio paties prekių kiekio gabenimas van-

deniu atsieis tik šešių ar aštuonių vyrų išlaikymą ir dėl dviejų šimtų tonų keliamosios galios laivo nusidėvėjimo atsirandančias išlaidas, dar pridėjus didesnės rizikos kaštus, tai yra skirtumą tarp draudimo įmokų prekes gabenant sausuma ir gabenant jas jūra. Vadinasi, jei tarp tų dviejų vietovių nebūtų jokio kito susisiekimo, kaip tik sausuma, ir dėl to iš vieno miesto į kitą nebūtų gabenamos jokios prekės, išskyrus tas, kurių kainos ir svorio santykis yra gana didelis, tai tarp jų galėtų vykti tik nedidelė dabartinės prekybos dalis, taigi ji suteiktų tik mažą dalį tų paskatų, kurias abu miestai dabar suteikia vienas kito verslams. Tarp tolimų pasaulio dalių galėtų vykti tik menka prekyba arba ji visai nevyktų. Kokios prekės galėtų pakelti gabenimo sausuma iš Londono į Kalkutą ir atgal išlaidas? Ir net jeigu būtų tokių brangių prekių, kurios pakeltų tokias išlaidas, ar jų gabenimas per daugybės barbarų tautų teritorijas būtų saugus? Vis dėlto tarp šių miestų šiuo metu vyksta labai intensyvi prekyba, ir suteikdami vienas kitam rinką jie labai skatina vienas kito verslus.

Kadangi vandens transportas teikia tokių privalumų, natūralu, kad pirmieji amatų ir verslo patobulinimai turi rastis ten, kur šis transportas atveria visą pasaulį kaip rinką kiekvienos darbo rūšies produktams, ir kad šalies gilumoje tie patobulinimai visada turėtų paplisti daug vėliau. Šalies gilumoje esančios vietovės gali ilgai neturėti kitos rinkos didelei daliai savo prekių, kaip tik gretimas apylinkes, skiriančias jas nuo pajūrio ir didelių laivybinių upių. Todėl jų rinkos dydis ilgai yra proporcingas tų apylinkių turtingumui ir gyventojų tankumui, dėl to pažanga tose vietovėse visada vyksta vėliau nei apylinkėse. Mūsiškėse Šiaurės Amerikos kolonijose plantacijos visada šliejosi prie jūros pakrančių arba laivybinių upių ir retai kur išsiplėsdavo bent kiek toliau nuo jų.

Kaip teigia patikimiausi istorijos šaltiniai, pirmosios civilizuotos tautos buvo tos, kurios gyveno Viduržemio

jūros pakrantėse. Ši jūra, neabejotinai didžiausia iš visų pasaulyje žinomų įlankų, kadangi joje nebūna potvynių, taigi ir bangavimo, išskyrus vėjo sukeliamą, dėl savo paviršiaus ramumo, taip pat dėl gausybės salų ir kitų krantų artumo buvo nepaprastai palanki pirmiesiems laivybos žingsniams pasaulyje, kai, dar neturėdami kompaso, žmonės bijojo nutolti nuo kranto tiek, kad jo nebematytų, o dėl laivų statybos amato netobulumo – leistis į nežabotas vandenyno bangas. Plaukti už Heraklio stulpų, tai yra išplaukti iš Gibraltaro sąsiaurio, senovės pasaulyje ilgai buvo laikoma įstabiausiu ir pavojingiausiu jūreivystės žygiu. Labai negreitai tai pabandė padaryti finikiečiai ir kartaginiečiai, geriausi tų senų laikų jūrininkai ir laivų statytojai, ir ilgą laiką tai buvo vienintelės tautos, išdrįsusios tai padaryti.

Iš visų Viduržemio jūros pakrančių šalių Egiptas, kaip atrodo, buvo pirmoji šalis, kurioje egzistavo ir buvo pasiekusios tam tikrą lygį žemdirbystė ir manufaktūros. Aukštutinis Egiptas niekur neišsiplečia toliau nei kelias mylias nuo Nilo, o Žemutiniame Egipte, kuriame didžioji upė išsišakoja į daugelį įvairių atšakų, šios, truputį prisidėjus žmogaus rankai, buvo, kaip atrodo, tinkamos vandens transportui ne tik tarp didelių miestų, bet ir tarp visų didesnių kaimų ir netgi iki daugelio sodybų apylinkėse, – panašiai kaip dabar Reinas ir Masas Olandijoje. Tos vidaus laivybos mastai ir prieinamumas buvo, matyt, viena iš pagrindinių ankstyvosios Egipto pažangos priežasčių.

Jau gilioje senovėje žemdirbystė ir manufaktūros, kaip atrodo, buvo pažengusios taip pat Bengalijos, Rytų Indijos ir kai kuriose rytinėse Kinijos provincijose, nors didžioji dalis tos senovės nėra paliudyta tų istorijos veikalų, kurių patikimumu mes čia, šioje pasaulio dalyje, esame tikri. Bengalijoje Gangas ir keletas kitų didelių upių sudaro daugybę laivybai tinkamų atšakų, lygiai kaip Nilas Egipte. Ir rytinėse Kinijos provincijose didžiosios

upės išsišakoja ir yra suformavusios gausybę susisiekiančių kanalų, todėl vidaus laivyba čia daug labiau išplėtota nei Nilu ar Gangu, ar galbūt net jais abiem kartu sudėjus. Įdomu tai, kad nei senovės egiptiečiai, nei indai, nei kinai neskatino užsienio prekybos, – kaip atrodo, klestinčią gerovę jiems teikė ši vidaus laivyba.

Visa Afrikos vidinė dalis ir visa toji Azijos dalis, kuri smarkiai nutolusi į šiaurę nuo Juodosios ir Kaspijos jūrų, senovės Skitija, dabartinė Totorija ir Sibiras, visais amžiais, kaip atrodo, buvo tokios pat barbariškos ir necivilizuotos, kokias jas matome šiandien. Totorijos jūra yra užšalęs vandenynas, kuriame negalima jokia laivyba, ir nors per tą šalį teka keletas didžiausių pasaulio upių, jos yra per toli viena nuo kitos, kad leistų prekiauti ir susisiekti didžiojoje tos teritorijos dalyje. Afrikoje visai nėra tokių didelių vidinių jūrų, kaip Baltijos ir Adrijos jūros Europoje, Viduržemio ir Juodoji jūros Europoje ir Azijoje, Arabijos, Persijos, Indijos, Bengalijos ir Siamo įlankos Azijoje, kuriomis jūrų prekyba pasiektų to didžiulio žemyno vidines dalis; o didžiosios Afrikos upės yra per daug toli viena nuo kitos, kad sudarytų sąlygas bent kiek didesnei laivybai žemyno gilumoje. Jei tautos prekyba vyksta upe, kuri neišsišakoja į daugybę atšakų ar kanalų ir kuri įteka į kitą teritoriją prieš pasiekdama jūrą, ji niekada negali būti labiau išplėtota, nes tautos, kurioms priklauso ta kita teritorija, visada turi galimybę trukdyti susisiekimui tarp aukštupio šalies ir jūros. Laivyba Dunojumi teikia mažai naudos Bavarijos, Austrijos ir Vengrijos valstybėms, palyginti su ta, kokia ji būtų, jei viena kuri tų valstybių turėtų savo rankose visą upės tėkmę iki pat įsiliejimo į Juodąją jūrą.

IV skyrius

APIE PINIGŲ KILMĘ IR PASKIRTĮ

Įsitvirtinus darbo pasidalijimui, vieno žmogaus darbo vaisiai gali patenkinti tik mažą dalį jo paties poreikių. Kur kas daugiau tų poreikių individas patenkina iškeisdamas savo darbo produktų perviršį, kurio jis pats nesuvartoja, į tas kitų individų pagamintų produktų dalis, kurių jam reikia. Taigi kiekvienas žmogus gyvena mainydamas, arba iš dalies tampa prekiautoju, o pati visuomenė virsta prekiaujančia visuomene.

Bet kai darbo pasidalijimas tik ėmė rastis, šis siekis mainyti dažnai susidurdavo su daugybe kliūčių ir trukdžių. Įsivaizduokime žmogų, kurios nors prekės turintį daugiau nei jam pačiam reikia, ir kitą, turintį jos mažiau nei jam reikia. Todėl pirmasis mielai sutiktų perleisti dalį tos gausybės, o antrasis – įsigyti. Tačiau jei atsitiks taip, kad antrasis neturės nieko tokio, ko reikia pirmajam, jokie mainai tarp jų neįvyks. Mėsininkas savo krautuvėje turi daugiau mėsos negu pats gali suvartoti, tad aludaris ir kepėjas norėtų dalį jos įsigyti sau. Jie neturi nieko pasiūlyti mainais, išskyrus atitinkamus savo amato gaminius, tačiau mėsininkas jau apsirūpinęs duona ir alumi, kiek jam tuo metu reikia. Todėl šiuo atveju tarp jų jokių mainų negalės būti. Mėsininkas negalės būti jiems pardavėju, lygiai kaip šie – jo pirkėjais; dėl to jie vienas kitam pasidaro mažiau naudingi. Sie-

kiant išvengti tokių situacijų sukeliamų nepatogumų, kiekvienas išmintingas bet kurio meto visuomenės narys vos tik atsiradus darbo pasidalijimui savaime buvo verčiamas stengtis tvarkyti savo reikalus taip, kad, be savo paties darbo konkretaus produkto, kiekvienu momentu būtų apsirūpinęs reikiamu kiekiu dar vieno ar kito gaminio, kurį, jo įsivaizdavimu, retas atsisakytų priimti mainais už savo darbo produktus.

Tikėtina, kad daugelis produktų buvo sumanyti ir praktiškai naudojami būtent tokiam tikslui. Ankstyvaisiais visuomenės amžiais, kiek žinoma, visuotinė prekybos priemonė buvo galvijai; nors jie turėjo būti itin nepatogūs tokiam reikalui, įsitikiname, kad senovės laikais daiktai dažnai buvo vertinami mainais už juos gautų galvijų skaičiumi. Diomedo šarvai, sako Homeras, kainavo vos devynis jaučius, o Glauko – visą šimtą jaučių. Teigiama, kad Abisinijoje visuotinė prekybos ir mainų priemonė buvo druska, kai kuriose Indijos pakrantėse – tam tikros kriauklės, Niufaundlande – džiovintos menkės, Virdžinijoje – tabakas, kai kuriose mūsiškėse Vakarų Indijos kolonijose – cukrus; netgi šiandien Škotijoje yra kaimelis, kuriame, kaip man pasakojo, darbininkas neretai nešasi į kepėjo krautuvėlę ar pas aludarį vinių vietoj pinigų.

Šiaip ar taip, galiausiai visose šalyse žmonės neįveikiamų priežasčių buvo priversti šiuo atžvilgiu atiduoti pirmenybę metalams. Metalus ne tik galima saugoti patiriant mažiausius nuostolius, palyginti su bet kokiu kitu produktu (vargiai rastume sunkiau sunykstantį daiktą), juos taip pat sėkmingai ir be jokių nuostolių galima dalyti į dalis, kurias lengva vėl sulydyti; tai savybė, kurios neturi joks kitas tiek pat ilgai tveriantis produktas ir kuri labiau už bet kurią kitą savybę padaro juos tinkamus būti prekybos ir apyvartos priemone. Jei žmogui, sakykime, prireikė nusipirkti druskos, o mainais

jis teturi galvijų, jis būtų priverstas pirkti druskos tiek, kiek vertas jautis arba avis. Retai kada jis galėtų įsigyti mažiau, nes tai, ką jis duotų mainais, retai galėtų būti padalyta į dalis be nuostolių; dėl tos pačios priežasties norėdamas pirkti daugiau druskos jis privalėtų pirkti jos dvigubai arba trigubai didesnį kiekį – tai yra vertą dviejų ar trijų jaučių arba dviejų ar trijų avių. Jei, priešingai, vietoj jaučių ar avių jis mainais gali duoti metalų, tai jis lengvai galės atseikėti metalo tiek, kiek reikia už jo tą kartą norimą prekės kiekį.

Įvairios tautos šiam tikslui naudojo skirtingus metalus. Senovės Spartos piliečių visuotinė prekybos priemonė buvo geležis, senovės romėnų – varis, visų turtingų ir prekiaujančių tautų – auksas ir sidabras.

Iš pradžių, kaip atrodo, tie metalai tam tikslui buvo naudojami tiesiog strypeliais, be jokių įspaudų, ir monetos nebuvo kalamos. Kaip teigia Plinijus[1], remdamasis senovės istoriku Timaju, iki Servijaus Tulijaus laikų romėnai neturėjo monetų ir naudojo nežymėtus vario strypelius pirkti viskam, ko jiems reikėjo. Taigi tie paprasti strypeliai tuo metu atliko pinigų vaidmenį.

Metalų naudojimas tokiu neapdorotu pavidalu sudarė du didelius nepatogumus: pirma, tekdavo juos sverti ir, antra, tikrinti jų grynumą. Turint reikalą su brangiaisiais metalais, kur ir nedidelis kiekio skirtumas reiškia didelį vertės pasikeitimą, netgi pats svėrimas, kad būtų reikiamai tikslus, reikalauja mažų mažiausiai labai tikslių svarelių ir svarstyklių. Ypač tikslumo reikėdavo sveriant auksą. Ne tokiems brangiems metalams, kur nedidelė paklaida turėjo menkesnes pasekmes, be abejonės, pakako mažesnio preciziškumo. Bet akivaizdu, koks būdavo vargas, jei kiekvienąsyk, kai vargšas žmogus sumanydavo pirkti ar parduoti fartingo vertės prekių, jis tu-

[1] Plin., *Hist. Nat.*, lib. 33, cap. 3.

rėdavo pasverti tą fartingą. Metalo grynumo nustatymas yra dar sudėtingesnė ir dar labiau varginanti operacija, nes jokios pagrįstos išvados čia negalima padaryti, kol to metalo dalis nebus išlydyta tigliuje naudojant reikiamus tirpiklius. Tačiau iki atsirandant monetų formos pinigams žmonės buvo priversti atlikinėti šias varginančias ir sudėtingas operacijas, antraip jie bet kada galėjo būti smarkiai apgauti ir apmulkinti, ir vietoj svaro gryno sidabro arba gryno vario galėjo mainais už savo prekes gauti sufalsifikuotą paprasčiausių ir pigiausių medžiagų lydinį, kuris tik savo išvaizda panėšėtų į tuos metalus. Siekiant užkirsti kelią tokiems piktnaudžiavimams, palengvinti mainus ir šitaip skatinti visas amatų ir prekybos šakas, visose labiau pažengusiose šalyse buvo nuspręsta, kad būtina valdžios spaudu patvirtinti atitinkamus tų ypatingųjų metalų kiekius, kurie tose šalyse buvo visuotinai naudojami prekėms įsigyti. Šitaip atsirado kaldinti pinigai ir atitinkamos valdžios įstaigos – kalyklos; abi institucijos yra lygiai tokios pačios prigimties kaip ir tos, kurios tikrina matų ir saikų teisingumą ir ženklina gelumbę bei drobę. Visų jų paskirtis buvo valdžios spaudu patvirtinti tų skirtingų prekių, tiekiamų į rinką, kiekį ir vienodą kokybę.

Pirmųjų tokio pobūdžio valdžios spaudų, įspaustų cirkuliuojančiuose metaluose, paskirtis daugeliu atvejų, atrodo, buvo patvirtinti tai, ką buvo sunkiausia ir svarbiausia patvirtinti, – metalo kokybę, jo grynumą; šie spaudai priminė grynumo ženklą, prabą, šiuo metu įspaudžiamą sidabro dirbiniuose ir strypeliuose, arba ispanišką ženklą, kuriuo kartkartėmis žymimi aukso liejiniai, – šie ženklai įspaudžiami tik vienoje pusėje, neuždengia viso paviršiaus, patvirtina metalo grynumą, bet ne jo svorį. Abraomas atsveria Efronui keturis šimtus šekelių sidabro, kuriuos sutiko sumokėti už Machpelos lauką. Pasakyta, kad šekeliai yra pirklio naudoja-

mi pinigai, tačiau šis priimdamas juos sveria, o ne skaičiuoja, lygiai kaip šiandien elgiamasi su aukso liejiniais ir sidabro strypeliais. Senųjų Anglijos karalių saksų pajamos, kaip teigiama, būdavo surenkamos ne pinigais, bet natūra, tai yra visokių rūšių maisto produktais bei kitais reikmenimis. Paprotį mokėti tas pajamas pinigais įvedė Vilhelmas Užkariautojas. Tačiau iždas tuos pinigus dar ilgai rinkdavo sverdamas, o ne skaičiuodamas.

Tiksliai pasverti tokius pinigus buvo sunku ir nepatogu, dėl to ir kilo reikalas atsirasti monetoms, kurių spaudas, visiškai uždengiantis abi metalo gabalėlio puses, o kartais ir jo briaunas, turėjo patvirtinti ne tik to metalo grynumą, bet ir svorį. Todėl tokios monetos būdavo skaičiuojamos, lygiai kaip ir šiandien, nesivarginant jas sverti.

Tų monetų nominalai iš pradžių, kaip atrodo, nurodydavo jose esančio metalo svorį arba kiekį. Servijaus Tulijaus, kuris pirmasis Romoje ėmė kaldinti monetas, laikais romėnų aso, arba pondo, moneta buvo nukaldinta iš vieno romėniško svaro gero vario. Svaras buvo dalijamas visai taip pat, kaip mūsiškis Trojos svaras, – į dvylika uncijų, kurių kiekviena buvo iš tikros uncijos gero vario. Anglų svarą sterlingų Eduardo I laikais sudarė vienas Tauerio svaras nustatyto grynumo sidabro. Tauerio svaras, kiek žinoma, buvo šiek tiek didesnis už romėnų svarą ir truputį mažesnis už Trojos svarą. Pastarąjį Anglijos monetų kalyklose 18-aisiais valdymo metais įvedė Henrikas VIII. Prancūzų livrą Karolio Didžiojo laikais sudarė Trojos svaras nustatyto grynumo sidabro. Trua mugė Šampanėje tais laikais buvo lankoma visų Europos tautų, ir tokios garsios prekyvietės svoriai ir matai buvo plačiai žinomi ir pripažįstami. Škotijos pinigų svarą nuo Aleksandro Pirmojo iki Roberto Bruce'o laikų sudarė svaras tokio pat svorio ir grynumo sidabro, kaip ir anglų svarą sterlingų. Anglų, prancūzų ir škotų

pensai iš pradžių ir svėrė tikrą sidabro pensą, tai yra dvidešimtąją dalį uncijos arba vieną du šimtai keturiasdešimtąją dalį svaro. Taip pat ir šilingas, kaip galima spręsti, iš pradžių buvo svorio vienetas. „Kai kviečiai kainuoja dvylika šilingų už kvarterį, – sakoma viename sename Henriko III teisyne, – tada vieną fartingą kainuojantis duonos kepaliukas turi sverti vienuolika šilingų ir keturis pensus." Tačiau šilingo ir penso ar, kita vertus, šilingo ir svaro santykis, kaip atrodo, nebuvo toks pastovus ir vienodas, kaip penso ir svaro. Pirmosios Prancūzijos karalių dinastijos laikais prancūzų su, tai yra šilingas, įvairiais atvejais, kaip atrodo, susidėdavo tai iš penkių, tai iš dvylikos, dvidešimties ir net keturiasdešimties pensų. Senovės saksų šilingą vienu metu sudarė tiktai penki pensai, ir galimas daiktas, kad ir saksų šilingo turinys kaitaliojosi taip pat kaip ir jų kaimynų, senovės frankų. Prancūzijoje nuo Karolio Didžiojo laikų ir Anglijoje nuo Vilhelmo Užkariautojo laikų svaro, šilingo ir penso santykis jau, regis, nekito ir buvo toks pat kaip dabar, nors kiekvieno jų vertė buvo labai skirtinga. Taip yra todėl, kad kiekvienoje pasaulio šalyje, esu tikras, dėl valdovų ir valstybių gobšumo bei nesąžiningumo, piktnaudžiavimo valdinių pasitikėjimu palaipsniui buvo mažinamas metalo, iš kurio iš pradžių buvo kaldinamos jų monetos, kiekis. Romėnų asas vėlesniais respublikos amžiais buvo sumažintas iki vienos dvidešimt ketvirtosios jo pradinės vertės ir, užuot svėręs vieną svarą, galiausiai tesvėrė pusę uncijos. Anglų svaras ir pensas dabar teturi trečdalį, škotų svaras ir pensas – maždaug trisdešimt šeštąją dalį, o prancūzų svaras ir pensas – apie vieną šešiasdešimt šeštąją dalį savo pradinės vertės. Tokiomis operacijomis jas vykdę valdovai ir valstybės įstengdavo regimai grąžinti skolas ir įvykdyti įsipareigojimus su mažesniu sidabro kiekiu nei iš tikrųjų būtų reikėję. Bet tai tikrai tebuvo regimybė, nes

nuo jų kreditorių faktiškai būdavo nusukama dalis jiems sumokėtinos sumos. Tokioje valstybėje ir visi kiti skolininkai gaudavo šią privilegiją ir galėjo mokėti tokią pačią nominalią naujų ir nuvertintų pinigų sumą, nors ir būtų pasiskolinę senais pinigais. Taigi tokie veiksmai visada būdavo naudingi skolininkui ir žlugdydavo skolintoją, ir kartais sukeldavo didesnį ir gilesnį kurio nors asmens turtinės padėties perversmą, negu būtų galėjęs sukelti koks nors didžiulis visuotinis kataklizmas.

Tad šitokiu būdu pinigai tapo visuotine visų civilizuotų tautų prekybos priemone, kuriai tarpininkaujant visokiausios prekės galėjo būti perkamos, parduodamos arba mainomos vienos į kitas.

Dabar aš imsiuosi tyrinėti, kokių taisyklių laikosi žmonės įsigydami prekes už pinigus ar mainais į kitas prekes. Tos taisyklės lemia tai, kas galėtų būti vadinama santykine arba mainomąja prekių verte.

Reikia pažymėti, kad sąvoka VERTĖ turi dvi skirtingas reikšmes – kartais ji nusako kurio nors konkretaus objekto naudingumą, o kitais kartais – galią įsigyti kitas prekes, kurią to objekto turėjimas suteikia žmogui. Pirmoji galėtų būti vadinama „verte vartojant“, antroji – „verte mainant“. Didžiausią vertę vartojant turintys daiktai neretai turi mažą vertę mainant arba išvis jos neturi; priešingai, turintys itin didelę vertę mainant dažnai turi menką vertę vartojant arba išvis jos neturi. Nėra nieko naudingesnio už vandenį, bet vargiai ką nors už jį įsigytum ir kažin, ar ką gautum mainais už jį. Deimantas, priešingai, vargiai turi vertę vartojant, bet mainais už jį dažnai galima gauti labai didelį kiekį kitų prekių.

Siekdamas ištirti principus, kurie reguliuoja prekių mainomąją vertę, aš bandysiu parodyti:

pirma, kas yra tikrasis tos mainomosios vertės matas; kitaip tariant, kas sudaro realiąją prekių kainą;

antra, iš ko susideda ta realioji kaina arba kokios yra jos dalys;

ir, pagaliau, kokios yra tos įvairios aplinkybės, dėl kurių kai kurios arba visos kainos dalys kartais pakyla aukščiau, o kartais nukrinta žemiau jų natūralaus ar įprastinio lygio; arba, kitaip tariant, kokios priežastys kartais sutrukdo prekių rinkos kainai, tai yra jų faktinei kainai, būti visiškai tokiai pat, kokia yra jų natūrali kaina – pavadinkime ją taip.

Tolesniuose trijuose skyriuose aš pabandysiu paaiškinti – taip išsamiai ir vaizdžiai, kaip tik sugebėsiu – šiuos tris dalykus, todėl dabar turiu prašyti skaitytoją kantrybės ir atidumo: kantrybės – kad galėtų sekti detales, kurios galbūt kur ne kur pasirodys bereikalingai varginančios, atidumo – kad pajėgtų suprasti tai, kas galbūt ir po išsamaus paaiškinimo, kurį aš įstengsiu pateikti, gali atrodyti nors kiek neaišku. Aš visada esu linkęs rizikuoti pasirodyti nuobodus, idant būčiau tikras, kad būsiu iki galo suprastas; bet net ir tada, jei dėsiu visas pastangas būti iki galo suprastas, tam tikrų neaiškumų gali likti, kai dėstai dalyką, kuris savo prigimtimi yra labai abstraktus.

V skyrius

APIE REALIĄJĄ IR NOMINALIĄJĄ PREKIŲ KAINĄ, ARBA APIE JŲ KAINĄ, MATUOJAMĄ DARBU, IR JŲ PINIGINĘ KAINĄ

Kiekvienas žmogus yra turtingas ar vargšas priklausomai nuo to, kiek jis įstengia naudotis žmogaus gyvenimui būtinais reikmenimis, patogumais ir pramogomis. Tačiau kai darbo pasidalijimas įleido šaknis, pats žmogus savo darbu gali apsirūpinti tik labai maža dalimi visų tų gėrybių. Daug didesnę jų dalį jis turi gauti iš kitų žmonių darbo, taigi žmogus bus turtingas ar vargšas priklausomai nuo to, kokiu to darbo kiekiu jis galės disponuoti, kitaip sakant, kiek jo galės nusipirkti. Todėl kurios nors prekės vertė žmogui, kuris neketina jos naudoti ar vartoti, bet rengiasi išmainyti ją į kitas prekes, yra lygi tam darbo kiekiui, kurį toji prekė leidžia jam nusipirkti arba juo disponuoti. Vadinasi, tikrasis visų prekių mainomosios vertės matas yra darbas.

Reali bet kurio daikto kaina, tai, kiek bet kuris daiktas realiai kainuoja žmogui, kuris nori jį įsigyti, yra triūsas ir rūpesčiai siekiant jį įsigyti. Tą daiktą įsigijusiam ir norinčiam parduoti ar į ką nors išmainyti žmogui daiktas iš tikrųjų bus vertas triūso ir rūpesčių, kurių jam padeda išvengti ir kuriuos jis gali palikti kitiems žmonėms. Kas perkama už pinigus ar už prekes, yra perkama už darbą lygiai taip pat kaip ir tai, ką pelnome savo triūsu. Tie pinigai arba tos prekės iš tiesų leidžia mums išvengti to triūso. Jie turi vertę tam tikro darbo kiekio,

kurį mes išmainome į tai, kas, kaip tuo metu manoma, turi tokio pat kiekio vertę. Darbas buvo pirmoji kaina, pirmieji pirkimo pinigai, mokami už visus daiktus. Ne už auksą ir ne už sidabrą iš pradžių buvo įsigyjamas visas pasaulio turtas, bet už darbą; ir to turto vertė tiems, kurie jį turi ir nori iškeisti į kokius nors naujus gaminius, yra visiškai lygi tam darbo kiekiui, kurį tas turtas jo savininkus įgalina nusipirkti ar juo disponuoti.

Turtas, kaip sako p. Hobbesas, yra galia. Tačiau asmuo, įsigyjantis ar paveldintis turtus, nebūtinai įgyja ar paveldi kokią nors politinę galią – civilinę ar karinę. Galimas daiktas, kad jo turtas įgalins jį įgyti tiek vieną, tiek antrą, bet pats turto turėjimas nebūtinai savaime suteiks savininkui politinę galią. Iškart ir tiesiogiai turto turėjimas savininkui suteikia vieną galią – pekamąją galią, galimybę disponuoti visu darbu, visais darbo produktais, tuo metu esančiais rinkoje. Tas turtas gali būti didesnis ar mažesnis, bet jis bus visiškai proporcingas tos perkamosios galios mastui, ar, kitaip sakant, kitų žmonių darbo arba, kas yra tas pat, kitų žmonių darbo produktų kiekiui, kurį turto savininkas gali įsigyti arba juo disponuoti. Bet kurio daikto mainomoji vertė visada turi būti visiškai lygi tos galios, kurią tas daiktas suteikia jo savininkui, mastui.

Betgi nors darbas yra tikrasis visų prekių mainomosios vertės matas, jis nėra tai, kuo paprastai išreiškiama prekių vertė. Labai dažnai yra sunku nustatyti dviejų skirtingų darbo kiekių santykį. Šį santykį ne visada lemia vien dviem skirtingoms darbo rūšims sugaištamas laikas. Reikia taip pat atsižvelgti į darbo sunkumo ir sudėtingumo skirtumus. Vienos valandos sunkus triūsas gali apimti daugiau darbo negu dvi nesunkios veiklos valandos, tokio amato, kuriam išmokti reikia dešimties metų darbo, viena darbo valanda – daugiau negu vienas mėnuo kurios nors paprastos ir nesudėtin-

gos veiklos. Tačiau nelengva rasti kokį nors tikslų darbo sunkumo ir sudėtingumo matą. O mainant skirtingų darbo rūšių skirtingus produktus vieną į kitą, paprastai į tai atsižvelgiama. Tačiau atsižvelgiama ne taikant kokį nors tikslų matą, bet judant ir derantis rinkoje, kur ir susiklosto apytikrė lygybė, kurios, tegul ir netikslios, visiškai pakanka kasdienio gyvenimo reikalams tvarkyti.

Be to, kiekviena prekė dažniau mainoma į kitą prekę, bet ne į darbą, taigi ir lyginama su ja. Todėl natūraliau jos mainomąją vertę išreikšti kurios nors kitos prekės kiekiu, bet ne jai pagaminti reikalingo darbo kiekiu. Be to, daugumai žmonių lengviau suvokti konkrečios prekės kiekį nei darbo kiekį. Pirmasis yra aiškus ir apčiuopiamas dalykas, antrasis – abstrakti sąvoka, kuri, nors ją ir galima padaryti pakankamai suprantamą, anaiptol nėra nei natūrali, nei akivaizdi.

Tačiau kai tiesioginiai mainai sunyksta ir įprasta prekybos priemone tampa pinigai, bet kuri konkreti prekė dažniau mainoma į pinigus negu į kokią nors kitą prekę. Mėsininkas retai neša savo jautieną ar avieną kepėjui ar aludariui, kad iškeistų ją į duoną ar alų; užuot taip daręs, jis gabena mėsą į turgų, kur išmaino ją į pinigus, ir po to tuos pinigus keičia į duoną ir alų. Tas pinigų kiekis, kurį jis gauna už mėsą, lemia duonos ir alaus kiekį, kurį jis po to gali įsigyti. Dėl to mėsininkui daug natūraliau ir aiškiau jautienos ar avienos vertę išreikšti pinigų kiekiu, tai yra preke, kurią jis duoda mainais už duoną ir alų, negu duonos ir alaus kiekiu, tai yra prekėmis, kurias jis gali gauti mainais tik tarpininkaujant kitai prekei; kur kas paprasčiau pasakyti, kad jo mėsa verta trijų ar keturių pensų už svarą, negu kad ji verta trijų ar keturių svarų duonos arba trijų ar keturių kvortų alaus. Taigi darome išvadą, kad kiekvienos prekės mainomoji vertė dažniau išreiškiama pi-

nigų kiekiu negu darbo kiekiu arba kurios nors kitos už ją mainais gaunamos prekės kiekiu.

Bet aukso ir sidabro, kaip ir bet kurios kitos prekės, vertė kinta, jie vienąsyk brangesni, kitąsyk – pigesni, kartais lengviau, kartais sunkiau jų įsigyti. Darbo kiekis, kurį tam tikras aukso arba sidabro kiekis gali nupirkti arba juo disponuoti, arba prekių kiekis, kurį mainais už juos galima gauti, visada priklauso nuo to, turtingos ar skurdžios yra jų kasyklos, eksploatuojamos tų mainų metu. Turtingų kasyklų atradimas Amerikoje XVI amžiuje sumažino aukso ir sidabro vertę Europoje maždaug trečdaliu. Kadangi reikėjo mažiau darbo tiems metalams pristatyti iš kasyklos į rinką, tai joje atsiradę jie įgalindavo pirkti mažiau darbo ar disponuoti juo; ir šis jų vertės dydžio perversmas, nors ir buvo didžiausias, anaiptol nebuvo vienintelis, istorijos paliudytas. Bet kaip kiekio matas, – analogiškai natūraliai pėdai, sieksniui ar saujai, kurių kiekybinė išraiška nuolat keičiasi ir kurie dėl to negali būti tikslus kitų daiktų kiekio matas, – prekė, kurios pačios vertė kinta, niekada negali būti tikslus kitų prekių vertės matas. Galima teigti, kad vienodi darbo kiekiai visada ir visur pačiam darbuotojui turi tokią pačią vertę. Būdamas normalios sveikatos, fizinės ir dvasinės būklės, pasižymėdamas įprastu meistriškumu ir įgudimu, jis visada turės atiduoti vienodus savo ramybės, laisvės ir laimės kiekius. Jo mokama kaina visada turi būti tokia pati, kad ir koks būtų už tai gaunamų prekių kiekis. Tų prekių jis, žinoma, pirks vienąsyk daugiau, kitąsyk mažiau; bet keisis tų prekių vertė, o ne darbo, už kurį jis jas perka, vertė. Visais laikais ir visur brangu yra tai, kas sunkiai pasiekiama arba kam įsigyti reikia daug darbo, o pigu yra tai, kas įsigyjama lengvai arba įdėjus mažai darbo. Todėl vien tik darbas, kurio vertė niekad nesikeičia, yra tas galutinis ir tikrasis matas, kuriuo visada ir visur galima išmatuoti visų

prekių vertę ir jas tarpusavyje palyginti. Tai ir yra realioji prekių kaina, o pinigai tėra jų nominalioji kaina.

Tačiau nors lygūs darbo kiekiai visada turi tokią pačią vertę darbuotojui, jį samdančiam asmeniui lygūs darbo kiekiai gali kartais turėti didesnę, kartais mažesnę vertę. Samdantysis vienąsyk perka darbą už didesnį, o kitąsyk – už mažesnį prekių kiekį, dėl to jam darbo vertė atrodo kintanti taip pat, kaip ir visų kitų prekių. Vienu atveju darbas jam pasirodo esąs brangus, kitu atveju – pigus. Tačiau iš tikrųjų brangesnės arba pigesnės yra prekės, bet ne darbas.

Taigi šia bendrąja prasme galima sakyti, kad darbas, kaip visos prekės, turi realiąją ir nominaliąją kainą. Jo realioji kaina, galima teigti, išreiškiama būtinų ir patogumus teikiančių prekių kiekiu, kurį galima už jį gauti, o jo nominalioji kaina – pinigais. Ar darbuotojas yra turtingas, ar vargšas, ar jam atlyginama gerai, ar prastai, priklauso nuo realiosios, bet ne nuo nominaliosios jo darbo kainos.

Skirtumas tarp prekių ir darbo realiosios bei nominaliosios kainos yra ne vien teorinio svarstymo dalykas. Jis kartais gali turėti ir didelę praktinę reikšmę. Tokia pati realioji kaina visada turi tokią pačią vertę, bet dėl aukso ir sidabro vertės pokyčių tokia pati nominalioji kaina kartais turi gana skirtingą vertę. Todėl kai dvaras parduodamas pasiliekant nuolatinę rentą (manant, kad toji renta visada turės tokią pačią vertę), šeimai, kurios labui renta išsaugoma, labai svarbu, kad ši nebūtų apibrėžta kaip tam tikra pinigų suma. Tokiu atveju rentos vertė priklausys nuo dviejų skirtingų veiksnių: pirma, nuo to, koks aukso arba sidabro kiekis įvairiu metu bus vienodo nominalo monetose, ir, antra, nuo to, kokią vertę auksas ir sidabras turės įvairiu metu.

Valdovai ir nepriklausomos valstybės ne sykį būdavo linkę manyti, kad jiems reikia laikinai sumažinti gry-

no brangiojo metalo kiekį jų monetose; bet labai retai jie manydavo, kad dera tą kiekį padidinti. Todėl, aš manau, visų tautų monetose brangiųjų metalų kiekis beveik visada mažėjo ir vargu ar kada buvo didinamas. Tad tokie pakitimai beveik visada mažina piniginės rentos vertę.

Kasyklų atradimas Amerikoje sumažino aukso ir sidabro vertę Europoje. Tas mažėjimas, kaip visuotinai manoma, nors aš neturiu jokių tikrų įrodymų, laipsniškai tebevyksta toliau ir tikriausiai dar ilgai tęsis. Darant tokią prielaidą galima spręsti, jog tokie pokyčiai greičiau mažins negu didins piniginės rentos vertę, net ir tuo atveju, jei bus sulygta, kad renta bus mokama ne nustatytu kiekiu apibrėžto nominalo metalinių pinigų (pavyzdžiui, tiek ir tiek svarų sterlingų), bet nustatytu kiekiu atitinkamo standarto aukso ar sidabro uncijų.

Tos rentos, kurios buvo nustatytos kaip tam tikras grūdų kiekis, išsaugojo savo vertę daug geriau negu tos, kurios buvo sulygtos pinigais, net jei monetų nominalai nebuvo keičiami. 18-aisiais Elžbietos valdymo metais buvo nustatyta, kad universitetų kolegijų nuomos sutartyse trečioji rentos dalis turi būti nurodoma grūdais, kurie pristatomi natūra arba pinigais pagal einamąsias grūdų kainas artimiausiose grūdų rinkose. Nors pinigai, gaunami iš šios grūdų rentos, iš pradžių turėjo sudaryti tik trečdalį visos rentos, šiuo metu, kaip teigia daktaras Blackstone'as, jų suma yra beveik dvigubai didesnė už tą, kuri turėjo sudaryti du rentos trečdalius. Senoji piniginė universitetų renta, pagal šituos apskaičiavimus, krito iki ketvirtadalio jos pradinės vertės; tai yra ji dabar verta ne ką daugiau kaip ketvirtadalio grūdų, kurių ji buvo verta anksčiau. Bet nuo Pilypo ir Marijos valdymo laikų anglų monetų nominalai beveik arba išvis nepasikeitė, ir tas pats svarų, šilingų ir pensų kiekis turi beveik tą patį gryno sidabro kiekį. Vadinasi, minėtasis

universitetų kolegijų piniginės rentos nuvertėjimas kilo vien dėl sidabro vertės sumažėjimo.

Kai sidabro vertės kritimas sutampa su jo kiekio to paties nominalo monetose sumažėjimu, nuostoliai dažniausiai būna dar didesni. Škotijoje, kur monetų nominalai buvo keičiami daug daugiau negu kada nors Anglijoje, arba Prancūzijoje, kur nominalai buvo keičiami dar daugiau negu Škotijoje, kai kurios itin senos rentos, iš pradžių buvusios nemenkos vertės, šitokiu būdu sunyko beveik iki nieko.

Senais laikais vienodi darbo kiekiai dažniau galėjo būti perkami už vienodą grūdų, sudariusių darbuotojo pragyvenimo šaltinį, kiekį negu už vienodus aukso ir sidabro – ir, matyt, bet kurių kitų prekių – kiekius. Taigi vienodi grūdų kiekiai anais laikais turėjo daugmaž tokią pačią realiąją vertę arba įgalindavo jų savininką nupirkti daugmaž tokį patį kitų žmonių darbo kiekį arba juo disponuoti. Noriu pasakyti, kad jie labiau išsaugodavo tokią pačią vertę negu vienodi bet kurios kitos prekės kiekiai; mat net ir vienodų grūdų kiekių vertė neišlikdavo visiškai tokia pati. Darbuotojo pragyvenimas, tai yra realioji jo darbo kaina, kaip aš netrukus pasistengsiu įrodyti, įvairiomis sąlygomis yra labai įvairi; ji didesnė vis labiau klestinčiose visuomenėse nei tose, kurios stovi vietoje, o tose, kurios stovi vietoje, didesnė nei tose, kurios smunka. Tačiau bet kuri kita prekė kiekvienu konkrečiu metu įgalins pirkti didesnį arba mažesnį darbo kiekį, proporcingą pragyvenimo reikmenų kiekiui, kurį ji įgalina tuo metu įsigyti. Todėl grūdais nustatyta renta kinta tik priklausomai nuo darbo kiekio, kurį konkretus grūdų kiekis leidžia nupirkti. O bet kuria kita preke nustatyta renta kinta priklausomai ne tik nuo darbo kiekio, kurį apibrėžtas grūdų kiekis įgalina nupirkti, bet ir nuo grūdų kiekio, kurį galima nupirkti už apibrėžtą tos prekės kiekį.

Tačiau reikia pažymėti ir tai, kad nors realioji grūdinės rentos vertė šimtmečiams slenkant kinta mažiau negu piniginės rentos realioji vertė, pamečiui ji kinta daug daugiau. Piniginė darbo kaina, kaip aš netrukus pasistengsiu parodyti, nesvyruoja pamečiui kartu su grūdų pinigine kaina, bet, kaip atrodo, visada prisiderina ne prie laikinosios ar atsitiktinės, bet prie vidutinės arba įprastinės pragyvenimo kainos. Vidutinė arba įprastinė grūdų kaina savo ruožtu priklauso (tą aš irgi pasistengsiu netrukus parodyti) nuo sidabro vertės, nuo kasyklų, kurios tiekia rinkai tą metalą, turtingumo ar skurdumo, arba nuo darbo kiekio, kurį reikia įdėti, o todėl – nuo grūdų kiekio, kurį tenka suvartoti, kad tas apibrėžtas sidabro kiekis būtų pateiktas iš kasyklų į rinką. O sidabro vertė, nors per šimtmečius ji gerokai kinta, retai bent kiek ženkliau keičiasi pamečiui, dažniausiai išlieka tokia pati pusę šimtmečio ar net ir visą šimtmetį. Todėl įprastinė arba vidutinė piniginė grūdų kaina ilgą laiką gali likti tokia pati arba beveik tokia pati, o kartu tokia pati išliks ir piniginė darbo kaina, bent jau darant prielaidą, kad visuomenė visais kitais aspektais gyvens visai arba beveik tokiomis pačiomis sąlygomis. O laikinoji arba atsitiktinė grūdų kaina neretai per vienerius metus gali net padvigubėti arba keistis, pavyzdžiui, nuo dvidešimt penkių iki penkiasdešimties šilingų už kvarterį. Tačiau jei grūdų kaina yra penkiasdešimt šilingų, tai ne tik nominalioji, bet ir realioji grūdinės rentos kaina padidės dvigubai, palyginti su buvusiąja, arba leis disponuoti dvigubai didesniu darbo arba daugumos kitų prekių kiekiu; piniginė darbo kaina, o kartu su ja ir daugumos kitų prekių kainos visų tų svyravimų metu keisis ta pačia tvarka.

Taigi akivaizdu, kad darbas yra vienintelis universalus ir vienintelis tikslus vertės matas, kitaip sakant – vienintelis standartas, kurį pasitelkę galime palyginti

įvairių prekių vertes visais laikais ir visur. Tai reiškia, kad mes negalime įvairiais šimtmečiais išmatuoti realiosios įvairių prekių vertės sidabro kiekiu, kuris duodamas už jas. Ir negalime to padaryti įvairiais metais grūdų kiekiu. O darbo kiekiu galime su didžiausiu tikslumu išmatuoti ją ir įvairiais šimtmečiais, ir metai po metų. Imant šimtmečius, grūdai yra geresnis matas nei sidabras, kadangi įvairiais šimtmečiais vienodi grūdų kiekiai tiksliau atitiks tokį patį darbo, kuriuo jie leidžia disponuoti, kiekį negu vienodi sidabro kiekiai. Imant pamečiui, bus priešingai – sidabras bus geresnis matas už grūdus, nes vienodi jo kiekiai tiksliau atitiks tokį patį darbo, kuriuo jie leidžia disponuoti, kiekį.

Tačiau nors realiosios ir nominaliosios kainų skyrimas turi reikšmę nustatant amžinąją rentą ir net ilgalaikę nuomą, perkant ir parduodant, tuose labiausiai paplitusiuose ir įprastuose žmonių gyvenimo sandoriuose, jis nėra reikšmingas.

Tuo pačiu metu ir toje pačioje vietoje visų prekių realioji ir nominalioji kainos yra visiškai proporcingos viena kitai. Priklausomai nuo to, daugiau ar mažiau pinigų jūs gausite už kokią nors prekę, tarkime, Londono turguje, daugiau arba mažiau darbo tuo metu ir toje vietoje įstengsite už juos nusipirkti ar juo disponuoti. Todėl tuo pačiu metu ir toje pačioje vietoje pinigai yra tikslus realiosios visų prekių mainomosios vertės matas. Tačiau jie yra toks matas tiktai tuo pačiu metu ir toje pačioje vietoje.

Nors atokiose vietose nėra nusistovėjusio santykio tarp prekių realiosios ir piniginės kainos, tačiau iš vienos vietos į kitą jas gabenantis pirklys atsižvelgia ne į ką nors kita, bet tik į tų prekių piniginę kainą, tai yra į skirtumą tarp sidabro kiekio, už kurį jis jas nuperka, ir to kiekio, už kurį jis tikisi jas parduoti. Pusė uncijos sidabro Kantono mieste Kinijoje gali leisti disponuoti di-

desniu tiek darbo, tiek būtinų ir patogumus teikiančių reikmenų kiekiu negu visa uncija Londone. Todėl prekė, kuri Kantone parduodama už pusę uncijos sidabro, gali būti realiai brangesnė arba svarbesnė ten ją turinčiam žmogui, negu Londone už unciją parduodama prekė verta žmogui, turinčiam ją Londone. Bet jei Londono pirklys už pusę uncijos sidabro gali nusipirkti Kantone prekę, kurią jis paskui parduos Londone už unciją, jis gaus šimtą procentų uždarbio – lygiai tiek pat kaip ir tuo atveju, jei Londone uncija sidabro turėtų tokią pačią vertę, kokią ji turi Kantone. Jam visiškai nesvarbu, kad pusė uncijos sidabro Kantone jam leistų disponuoti didesniu darbo kiekiu arba įsigyti daugiau būtinų prekių ir patogumų negu visa uncija Londone. Uncija Londone visada leis jam įsigyti dvigubai daugiau tų prekių, kurių jis čia gautų už pusę uncijos, ir kaip tik šito pirklys ir siekia.

Kadangi, kaip matome, būtent nominalioji, arba piniginė, prekių kaina galiausiai lemia visų pirkimų bei pardavimų išmintingumą arba neišmintingumą ir šitaip reguliuoja mažne visus kasdienio gyvenimo sandorius, kuriuose svarbu kaina, tai nereikėtų stebėtis, kad jai būdavo skiriama nepalyginti daugiau dėmesio negu realiajai kainai.

Tačiau tokiame veikale kaip šis pravartu kartais palyginti skirtingas kurios nors prekės realiąsias vertes skirtingu laiku ir skirtingose vietose, kitaip tariant – skirtingą disponavimo kitų žmonių darbu laipsnį, kurį toji prekė įvairiomis aplinkybėmis suteikia savininkui. Šiuo atveju turime palyginti ne tiek skirtingus sidabro kiekius, už kuriuos ta prekė paprastai parduodama, bet skirtingus darbo kiekius, kuriuos už tą sidabrą būtų galima įsigyti. Tačiau esamos darbo kainos skirtingu laiku ir skirtingose vietose vargiai gali būti bent kiek tiksliau žinomos. O grūdų kainos, nors vos keliose vietose

nuolat registruojamos, apskritai žinomos geriau ir jas dažniau minėdavo istorikai bei kiti rašto žmonės. Todėl apskritai būsime priversti tenkintis jomis – ne todėl, kad jų santykis visada toks pat kaip esamų darbo kainų, bet todėl, kad paprastai jis šiam santykiui artimiausias. Netrukus aš turėsiu progą pateikti keletą tokių palyginimų.

Pramonei plėtojantis, prekiaujančioms tautoms darėsi naudinga kaldinti pinigus iš kelių skirtingų metalų: aukso – stambesniems mokėjimams, sidabro – vidutinio dydžio pirkiniams, vario ar kokio kito paprasto metalo – dar mažesnėms sumoms. Tačiau jos visada vieną iš šių metalų laikė tinkamesniu vertės matu nei kitus du; pirmenybė, kaip galima manyti, paprastai būdavo teikiama tam metalui, kurį jos pirmąjį panaudojo kaip prekybos priemonę. Kartą ėmusios jį naudoti kaip standartą, – nesant kitokių pinigų kitaip ir negalėjo būti, – tos tautos ir toliau taip elgėsi net tokiai būtinybei išnykus.

Teigiama, kad iš pradžių romėnai neturėjo kitokių pinigų, išskyrus varinius, ir kad jie pirmąsyk ėmėsi kaldinti sidabro monetas likus penkeriems metams iki pirmojo punų karo[1]. Todėl šioje respublikoje varis, kaip galima spręsti, taip ir liko vertės matas. Romoje visi apskaičiavimai buvo daromi ir viso nekilnojamojo turto vertė buvo apskaičiuojama *asais* arba *sestercijais*. *Asas* visada buvo vario monetos pavadinimas. Žodis *sestertius* reiškia du su puse *asų*. Taigi nors sestercijus nuo pat pradžių buvo sidabro moneta, jo vertė buvo nusakoma variu. Daug pinigų skolingas žmogus Romoje buvo apibūdinamas kaip turintis daug kitų žmonių vario.

Šiaurinės tautos, įsitvirtinusios ant Romos imperijos griuvėsių, atrodo, turėjo sidabro pinigus nuo pat įsikū-

[1] Pliny, lib. XXXIII, c. 3.

rimo pradžios ir dar keletą šimtmečių vėliau nenaudojo nei aukso, nei vario monetų. Saksų laikais Anglijoje taip pat buvo sidabro monetos; iki pat Eduardo III laikų čia buvo kaldinama labai mažai aukso monetų ir iki pat Didžiosios Britanijos karaliaus Jokūbo I laikų nebuvo vario monetų. Todėl Anglijoje ir – mano manymu, dėl tų pačių priežasčių – visose kitose šiuolaikinės Europos šalyse paprastai visi apskaičiavimai daromi ir visų prekių bei nekilnojamojo turto vertė apskaičiuojama sidabru; ir kai norime nusakyti kurio nors asmens turtą, beveik visada jį nurodome ne ginėjomis, bet svarais sterlingų, kurių, mūsų manymu, jis būtų vertas.

Iš pradžių, manau, visose šalyse teisėta mokėjimo priemonė buvo tik to metalo, kuris buvo išskiriamas kaip standartinis vertės matas, monetos. Dar ilgai po to, kai Anglijoje buvo pradėtos kaldinti aukso monetos, auksas nebuvo laikomas teisėta mokėjimo priemone. Aukso ir sidabro pinigų vertės santykis nebuvo nustatytas jokiu valdžios įstatymu ar kaip kitaip paskelbtas, jam buvo leista susiklostyti rinkoje. Jei skolininkas siūlydavo sumokėti auksu, skolintojas galėdavo visiškai atsisakyti tokio mokėjimo arba priimti jį pagal tokį aukso įvertinimą, dėl kokio juodu su skolininku susitartų. Varis dabar nėra teisėta mokėjimo priemonė, išskyrus atvejus, kai reikia duoti grąžą sumokėjus smulkiomis sidabro monetomis. Tokiomis aplinkybėmis skirtumas tarp standartu laikomo metalo ir to, kuris nėra standartas, nėra vien nominalus skirtumas.

Laikui bėgant, kai žmonės pamažu įprato naudoti įvairių metalų monetas, o dėl to ir geriau žinojo jų atitinkamų verčių santykius, daugumoje šalių, mano įsitikinimu, buvo nuspręsta įtvirtinti tuos santykius ir valdžios įstatymu paskelbti, kad, pavyzdžiui, tokio svorio ir prabos ginėja turi būti keičiama į dvidešimt vieną šilingą arba laikoma teisėta tokio dydžio skolos sumokėjimo

priemone. Taip susiklosčius ir šitaip nustatytiems monetų verčių santykiams išsilaikant, skirtumas tarp standartu laikomo metalo ir to, kuris nėra standartas, yra daugmaž tik nominalus skirtumas.

Bet kai šis nustatytas santykis pasikeičia, minėtasis skirtumas vėl tampa, arba bent jau taip atrodo, ne vien nominalus. Jei, pavyzdžiui, nustatytoji ginėjos vertė sumažinama iki dvidešimties arba padidinama iki dvidešimt dviejų šilingų, o visos sąskaitos pateikiamos ir beveik visi skoliniai įsipareigojimai apskaičiuojami sidabro pinigais, tai didžioji mokėjimų dalis ir vienu, ir kitu atveju bus atliekama tokiu pačiu kaip ir anksčiau sidabro pinigų kiekiu; bet aukso pinigų tiems mokėjimams tada reikės labai skirtingo kiekio: pirmuoju atveju – daugiau, antruoju atveju – mažiau. Paaiškės, kad sidabro vertė pastovesnė nei aukso. Sidabras čia bus aukso vertės matas, o auksas šiuo atveju nebus sidabro vertės matas. Aukso vertė atrodys priklausoma nuo sidabro kiekio, kurį būtų galima gauti mainais už jį, bet sidabro vertė nepriklausys nuo aukso kiekio, į kurį jį galima iškeisti. Tačiau kalbamasis skirtumas bus atsiradęs vien dėl įpročio pateikti sąskaitas ir išreikšti visas dideles ir mažas sumas daugiausia sidabro, bet ne aukso pinigais. Vienas iš p. Drummondo dvidešimt penkių arba penkiasdešimties ginėjų vekselių po minėtųjų pakeitimų vis tiek būtų apmokamas dvidešimt penkiomis arba penkiasdešimčia ginėjų, lygiai kaip ir anksčiau. Toks pat vekselis, pakeitus ginėjos ir šilingo santykį, būtų apmokamas tokiu pačiu kaip ir anksčiau aukso kiekiu, bet visiškai skirtingais sidabro kiekiais. Apmokant tokį vekselį aukso vertė būtų pastovesnė nei sidabro. Čia auksas būtų sidabro vertės matas, o sidabras nebūtų aukso vertės matas. Jei įprotis pateikti sąskaitas, išrašyti vekselius ir nurodyti kitus piniginius įsipareigojimus aukso pinigais taptų visuotinis, tada auksas, o ne sidabras būtų laiko-

mas tuo ypatingu metalu, kuris naudotinas kaip vertės standartas arba matas.

Realiame gyvenime, kai išlaikomas tam tikras oficialiai nustatytas skirtingų metalų, iš kurių kaldinamos monetos, verčių santykis, visų monetų vertę lemia brangiausio metalo vertė. Dvylika varinių pensų yra pusė svaro vario, ir ne pačios geriausios kokybės, kuris nebūdamas moneta retai bus vertas septynių pensų sidabru. Bet kai oficialiai nustatyta dvylika tokių pensų keisti į šilingą, rinkoje tie pensai laikomi vertais šilingo, ir bet kada už juos šilingą galima gauti. Net prieš pastarąją aukso monetų reformą Didžiojoje Britanijoje auksas, bent jau ta jo dalis, kuri cirkuliavo Londone ir jo apylinkėse, apskritai buvo mažiau nuvertintas, palyginti su jo standartiniu svoriu, negu didesnioji sidabro dalis. Dvidešimt vienas susidėvėjęs ir sudilęs šilingas buvo laikomas lygiaverčiu ginėjai, kuri, tiesa, irgi buvo susidėvėjusi ir sudilusi, bet retai taip smarkiai. Pastarieji potvarkiai priartino auksines monetas prie jų standartinio svorio tiek, kiek tik įmanoma priartinti kurioje nors šalyje cirkuliuojančias monetas; ir potvarkis, kad viešosiose įstaigose auksą galima priimti tik pagal svorį ir niekaip kitaip, tikriausiai palaikys šią naujovę, bent jau kol tos tvarkos bus iš tikrųjų laikomasi. Sidabro monetos tebėra susidėvėjusios ir nuvertėjusios, kaip ir prieš aukso monetų reformą. Bet rinkoje dvidešimt vienas šilingas tų nuvertėjusių sidabro monetų vis dar laikomas vertu ginėjos – tos nepriekaištingos aukso monetos.

Aukso monetų reforma akivaizdžiai padidino sidabro monetų, kurias galima iškeisti į auksines, vertę.

Anglijos monetų kalykloje iš vieno svaro aukso nukaldinama keturiasdešimt keturios su puse ginėjų, kurios sudaro, kai viena ginėja lygi dvidešimt vienam šilingui, keturiasdešimt šešis svarus keturiolika šilingų ir šešis pensus. Taigi uncija tokių aukso monetų verta

3 svarų 17 šilingų 10½ pensų sidabru. Anglijoje už monetų nukaldinimą nereikia mokėti jokios rinkliavos nei senjoražo, todėl asmuo, atnešęs į kalyklą svarą ar unciją standartinio aukso lydinio, gauna tą patį svarą ar unciją aukso monetomis be jokių nuoskaitų. Todėl trys svarai septyniolika šilingų ir dešimt su puse pensų už unciją Anglijoje laikoma aukso kaina monetomis arba aukso monetų kiekiu, kurį kalykla duoda mainais už standartinį aukso lydinį.

Prieš aukso monetų reformą standartinio aukso lydinio kaina rinkoje daugelį metų buvo didesnė nei 3 svarai 18 šilingų, kartais siekdavo 3 svarus 19 šilingų ir dažnai 4 svarus už unciją; reikia manyti, kad toji suma susidėvėjusiomis ir nuvertėjusiomis aukso monetomis retai kada iš tikrųjų turėdavo daugiau nei unciją standartinio aukso. Pertvarkius aukso monetas, standartinio aukso lydinio rinkos kaina retai kada viršija 3 svarus 17 šilingų 7 pensus už unciją. Iki aukso monetų reformos rinkos kaina visada būdavo daugiau ar mažiau didesnė už nukaldintų monetų kainą. Po reformos rinkos kaina nuolat būdavo mažesnė už nukaldintų monetų kainą. Pati rinkos kaina nesikeičia dėl to, ar mokama aukso, ar sidabro monetomis. Vadinasi, pastaroji aukso monetų reforma padidino ne tik aukso monetos vertę, bet ir sidabro monetos vertę aukso lydinio ir tikriausiai visų kitų prekių atžvilgiu; tiesa, didžiosios kitų prekių dalies kainas veikia tokia daugybė kitų priežasčių, kad aukso arba sidabro monetų vertės padidėjimas jų atžvilgiu gali nebūti labai ryškus ar pastebimas.

Anglijos monetų kalykloje iš vieno svaro standartinio sidabro lydinio nukaldinami šešiasdešimt du šilingai, kurie sudaro vieną svarą standartinio sidabro. Todėl sakoma, kad penki šilingai ir du pensai už unciją yra sidabro monetų kaina Anglijoje arba tas sidabro monetų kiekis, kurį kalykla duoda už standartinį sidabro lydinį.

Prieš pertvarkant aukso monetas, standartinio sidabro lydinio rinkos kaina įvairiais atvejais buvo penki šilingai ir keturi pensai, penki šilingai ir septyni pensai ir labai dažnai penki šilingai ir aštuoni pensai už unciją. Labiausiai įprasta kaina, atrodo, buvo penki šilingai ir septyni pensai. Pertvarkius aukso monetas, standartinio sidabro lydinio rinkos kaina kartais nukrisdavo iki penkių šilingų ir trijų pensų, penkių šilingų ir keturių pensų bei penkių šilingų ir penkių pensų už uncįją ir vargiai kada viršydavo pastarąją. Nors sidabro lydinio rinkos kaina po aukso monetų reformos gerokai sumažėjo, ji vis tiek smuko mažiau negu sidabro monetų kaina.

Nustatant įvairių metalų Anglijos monetų santykį, variui priskiriama daug didesnė vertė nei jo tikroji vertė, o sidabrui – šiek tiek mažesnė. Europos rinkoje uncija gryno aukso Prancūzijos ir Olandijos monetomis keičiama į maždaug keturiolika uncijų gryno sidabro. Anglijos monetomis ji keičiama maždaug į penkiolika uncijų, tai yra į daugiau sidabro, negu yra verta pagal Europoje nusistovėjusį vertinimą. Bet lygiai kaip vario strypelių kainos nepadidina, netgi Anglijoje, didelė varinių Anglijos monetų kaina, taip ir sidabro lydinio kainos nesumažina maža sidabrinių Anglijos monetų kaina. Sidabras lydiniais vis dar išlaiko tinkamą santykį su auksu; ir dėl tos pačios priežasties varis strypeliais išlaiko tinkamą santykį su sidabru.

Po sidabro monetų reformos valdant karaliui Wilhelmui III sidabro lydinio kaina vis dar tebebuvo truputį didesnė nei sidabro monetų. Ponas Locke'as tos didelės kainos priežastimi paskelbė leidimą eksportuoti sidabro lydinius kartu draudžiant eksportuoti sidabro monetas. Dėl leidimo eksportuoti, sakė jis, sidabro lydinių paklausa buvo didesnė nei sidabro monetų. Tačiau žmonių, kuriems reikia sidabro monetų prekėms pirkti ir parduoti vidaus rinkoje, yra daugiau nei tokių, kuriems reikia si-

dabro lydinių eksportavimui ar kitokiam naudojimui. Dabar egzistuoja analogiškas leidimas eksportuoti aukso lydinius ir draudimas eksportuoti aukso monetas, ir vis dėlto aukso lydinio kaina krito žemiau aukso monetų kainos. Tačiau anuo metu anglų monetų sidabras, kaip ir dabar, aukso atžvilgiu buvo nuvertintas, ir visų monetų realiąją vertę tada, kaip ir dabar, reguliavo aukso moneta (kuri tuo metu taip pat buvo laikoma nereikalinga reformos). Kadangi anuomet sidabro monetų reforma nesumažino sidabro lydinio kainos monetinio sidabro atžvilgiu, tai nelabai tikėtina, kad analogiška reforma dabar tai padarys.

Jei sidabro moneta labiau atitiktų savo standartinį svorį kaip auksas, tada tikėtina, kad ginėja esant dabartiniam santykiui būtų keičiama į daugiau sidabro monetomis, nei už ją galima nusipirkti sidabro lydinių. Tada visą standartinį svorį turinčią sidabro monetą būtų verta išlydyti, siekiant pirmiausia parduoti lydinį už aukso monetas ir po to gautą auksą iškeisti į sidabro monetas, kurias vėl būtų galima lydyti. Vienintelis būdas išvengti tokio nepatogumo būtų, matyt, šiek tiek pakeisti dabartinį jų santykį.

Tas nepatogumas, ko gero, būtų mažesnis, jei sidabras monetomis būtų vertinamas tiek pat daugiau negu jo tikrasis santykis su auksu, kiek dabar jis vertinamas mažiau, su sąlyga, kad kartu įstatymo būtų nustatyta, jog sidabras negali būti teisėta sumos, didesnės nei grąža iš ginėjos, mokėjimo priemonė, lygiai kaip vario moneta nėra teisėta sumos, didesnės nei šilingas, mokėjimo priemonė. Šiuo atveju joks kreditorius nebūtų apgaudinėjamas dėl didelio monetinio sidabro įvertinimo, lygiai kaip dabar joks kreditorius negali būti apgaudinėjamas dėl aukšto vario įvertinimo. Dėl tokios taisyklės nukentėtų tik bankininkai. Kai juos apipuola panikuojantys indėlininkai, bankininkai kartais bando

laimėti laiko išmokėdami pinigus šešių pensų monetomis, o ši taisyklė neleistų jiems naudotis tokiu negarbingu būdu neatidėliotinai išmokėti pinigus. Esant tokiai tvarkai, jie būtų priversti savo saugyklose visada laikyti daugiau grynųjų nei dabar; nors tai, žinoma, jiems būtų didelis nepatogumas, bet jų kreditoriams tai suteiktų deramą saugumą.

Trys svarai septyniolika šilingų ir dešimt su puse pensų (monetinio aukso kaina) tikrai neturi, net mūsų dabartinėse nepriekaištingose aukso monetose, daugiau nei uncijos standartinio aukso, todėl galima manyti, kad už juos nenupirksi ir daugiau standartinio aukso lydinio pavidalu. Bet monetinis auksas yra patogesnis už auksą lydiniais, ir nors Anglijoje kaldinti monetas nedraudžiama, į monetų kalyklą pristatytas aukso lydinys vargu ar sugrįš jo savininkui anksčiau nei po kelių savaičių. Turint galvoje dabartinę kalyklų spartą, auksas gali negrįžti net keletą mėnesių. Toks delsimas tolygus nedidelei rinkliavai ir monetiniam auksui suteikia šiek tiek didesnę vertę nei tokiam pat kiekiui aukso lydiniais. Jei anglų monetų sidabras būtų vertinamas pagal jo tikrąjį santykį su auksu, sidabro lydinių kaina, reikia manyti, kristų žemiau monetinio sidabro kainos net ir nereformavus sidabro monetų; juk dabartinių susidėvėjusių ir sudilusių sidabro monetų vertę apibrėžia nepriekaištingos aukso monetos, į kurią jos gali būti iškeistos, vertė.

Nedidelis senjoražas ar rinkliava už aukso ar sidabro monetų nukaldinimą, matyt, juolab padidintų tų metalų monetų pavidalu vertingumą, palyginti su tokiu pat jų kiekiu lydinio pavidalu. Šiuo atveju monetų nukaldinimas monetinio metalo vertę padidina tos nedidelės rinkliavos dydžiu, lygiai kaip tam tikras pagražinimas padidina lėkštės vertę to pagražinimo kainos dydžiu. Monetos pranašumas lydinio atžvilgiu apsaugo ją nuo

išlydymo ir neskatina išvežti į kitas šalis. Jei dėl kokių nors ypatingų valstybinių aplinkybių prireiktų monetas eksportuoti, didžioji jų dalis netrukus savaime grįžtų atgal. Užsienyje jas būtų galima parduoti tik pagal jų svorį kaip lydinius. O namie už jas galima nusipirkti daugiau, nei jos sveria. Taigi apsimokėtų pargabenti jas atgal į jų šalį. Prancūzijoje monetų kaldinimui nustatytas maždaug aštuonių procentų senjoražas, ir pasakojama, kad kai prancūzų monetos yra išvežamos, jos savaime sugrįžta namo.

Aukso ir sidabro lydinių rinkos kainų atsitiktiniai svyravimai kyla dėl tų pačių priežasčių, kaip ir analogiški visų kitų prekių kainų svyravimai. Dažnai tų metalų netenkama dėl įvairių nelaimių jūroje ir žemėje, jie nuolat sunaudojami paauksavimams ir padengimams, apvadams ir siuvinėjimui, monetos ir paauksavimai dyla, todėl šalys, neturinčios nuosavų kasyklų, turi nuolat tų metalų įsivežti, kad atkurtų prarastus ir sunaudotus. Kaip ir visi prekiautojai, importuotojai, manytume, stengiasi kiek sugeba, kad jų kartkartėmis įvežamas kiekis būtų toks, kokia, jų vertinimu, tuo momentu yra paklausa. Tačiau kad ir kokie atidūs jie būtų, jiems kartais pasitaiko įvežti per daug, o kartais – per mažai. Kai jie įveža daugiau lydinių nei reikėtų, užuot ėmęsi rizikos ir rūpesčių juos vėl išvežti, jie kartais siekia parduoti jų dalį už šiek tiek mažesnę nei įprastinę ar vidutinę kainą. O kai, kita vertus, jie įveža mažiau nei reikėjo, jie gauna šiek tiek daugiau nei minėtą kainą. Bet jei aukso arba sidabro lydinio rinkos kaina dėl visų šių atsitiktinių svyravimų kelerius metus iš eilės nuolat mažiau ar daugiau viršytų monetinio metalo kainą arba būtų mažiau ar daugiau už ją mažesnė, turėtume būti tikri, kad ta nuolat išliekanti didesnė arba mažesnė kaina yra susijusi su pačia monetų būkle, dėl kurios tuo metu tam tikras monetų kiekis įgyja didesnę arba mažesnę vertę

negu tikslus lydinio kiekis, kuris turi sudaryti tokį monetų kiekį. Pasekmės pastovumas ir tvarumas liudija atitinkamą pačios priežasties pastovumą ir tvarumą.

Bet kurios konkrečios šalies pinigai bet kuriuo konkrečiu metu ir bet kurioje vietoje yra daugiau ar mažiau tikslus vertės matas, lygiai kaip apyvartoje esanti moneta daugiau ar mažiau atitinka savo standartą arba turi daugmaž būtent tokį gryno aukso arba gryno sidabro kiekį, kokį ji privalo turėti. Jei, pavyzdžiui, Anglijoje keturiasdešimt keturios su puse ginėjų turėtų lygiai svarą standartinio aukso, tai yra vienuolika uncijų gryno aukso ir vieną unciją priemaišų, tai Anglijos auksinė moneta būtų toks tikslus realiosios prekių vertės bet kuriuo metu ir bet kurioje vietoje matas, kiek tik leidžia tų dalykų prigimtis. Tačiau jeigu dėl sudilimo ir susidėvėjimo tos keturiasdešimt keturios su puse ginėjų apskritai turi mažiau nei svarą gryno aukso (įvairių monetų svoris sumažėja labai nevienodai), vertės matas darosi toks pat nepatikimas, kokie apskritai yra visi svoriai ir matai. Kadangi monetos retai visiškai atitinka standartą, tai pirklys priderina savo prekių kainas, kiek gali, ne prie tų svorių ir matų, kurie privalo būti, bet prie tokių, kokius iš savo patirties jis nustato vidutiniškai iš tikrųjų esant. Dėl tokių monetų neatitikimų prekių kaina turi būti analogiškai suderinta ne su gryno aukso ar sidabro kiekiu, kuris turi būti monetoje, bet su tuo kiekiu, kuris vidutiniškai, kaip nustatoma remiantis patirtimi, iš tikrųjų joje yra.

Reikia pažymėti, kad prekių pinigine kaina aš visada laikau tą gryno aukso arba sidabro kiekį, už kurį jos yra parduodamos, visai neatsižvelgdamas į monetų pavadinimą. Pavyzdžiui, šešis šilingus ir aštuonis pensus Eduardo I laikais aš laikau tokia pačia pinigine kaina, kaip šiandien svaras sterlingų, nes būtent tiek gryno sidabro, kaip galima spręsti, juos tada sudarė.

VI skyrius

APIE PREKIŲ KAINOS SUDEDAMĄSIAS DALIS

Ankstyvojoje ir neišsivysčiusioje visuomenėje, dar prieš prasidedant sankaupų kaupimui ir žemės pasisavinimui, santykis tarp darbo kiekių, reikalingų įsigyti įvairiems daiktams, buvo, kaip galima spręsti, vienintelė aplinkybė, lemianti kokią nors jų mainymo vieno į kitą taisyklę. Jei, pavyzdžiui, medžiotojų tautai paprastai reikia dvigubai daugiau darbo sumedžioti bebrui nei nudobti elniui, tai vienas bebras natūraliai bus keičiamas į du elnius (arba bus jų vertas). Natūralu, kad tai, kas paprastai yra dviejų dienų arba dviejų valandų darbo produktas, turėtų būti verta dvigubai daugiau negu tai, kas paprastai yra vienos dienos arba vienos valandos darbo produktas.

Jei viena darbo rūšis būtų sunkesnė nei kita, tada natūraliai būtų atsižvelgiama į tą didesnį sunkumą; tuomet vienos valandos tokio darbo produktas dažnai būtų keičiamas į dviejų valandų kitokio darbo produktą.

Arba jei vienai darbo rūšiai reikalingas nepaprastas įgudimas ir sumanumas, tai pripažinimas, kurio žmonės sulaukia už tokius sugebėjimus, natūraliai suteikia jų darbo produktui vertę, didesnę už tą, kuri susidarytų priklausomai nuo laiko, reikalingo jam pagaminti. Tokie sugebėjimai retai įgyjami kitaip nei ilgai praktikuojantis, tad ir didesnė tokio darbo produkto vertė dažnai yra

ne kas kita, kaip pagrįstas atlyginimas už laiką ir darbą, kuriuos reikėjo skirti tokiems sugebėjimams įgyti. Išsivysčiusioje visuomenėje tokio pobūdžio priedai už sunkesnį darbą arba už didesnį meistriškumą paprastai įskaičiuojami į darbo užmokestį; kažkas panašaus tikriausiai buvo daroma ir ankstyviausiu, necivilizuotu jos raidos laikotarpiu.

Tokiomis sąlygomis visas darbo produktas priklauso darbininkui, o darbo kiekis, paprastai sunaudojamas įsigyti ar pasigaminti kokiai nors prekei, yra vienintelė aplinkybė, galinti nustatyti tą darbo kiekį, kurį jis apskritai turėtų įpirkti, gauti mainais ar kuriuo galėtų disponuoti.

Kai tik paskirų asmenų rankose atsirado sankaupų, vienas kitas natūraliai ėmė jas panaudoti įdarbindami darbščius žmones, kuriuos jie aprūpindavo medžiagomis bei pragyvenimu, kad gautų pelno parduodami jų darbą, tai yra tai, ką jų darbas prideda prie medžiagų vertės. Gatavus gaminius iškeitus į pinigus, darbą ar kitas prekes, kai kas iš to, kas lieka viršaus sumokėjus už medžiagas ir atlyginimus darbininkams, turi atitekti kaip pelnas įmonininkui, kuris imdamasis šitokio sumanymo rizikuoja savo sankaupomis. Todėl ta vertė, kurią darbininkai prideda prie medžiagų, šiuo atveju pasidalija į dvi dalis, kurių viena sudaro jų atlyginimus, o kita – jų darbdavio pelną iš visų jo įdėtų sankaupų, panaudotų medžiagoms ir atlyginimams. Darbdavys neturėtų jokio intereso samdyti darbininkus, jei nesitikėtų pardavęs jų darbą gauti kažkiek daugiau nei pakaktų sankaupoms susigrąžinti; ir jis neturėtų jokio intereso panaudoti daugiau sankaupų, o ne mažiau, jeigu jo pelnas nebūtų proporcingas tų sankaupų dydžiui.

Gali pasirodyti, kad sankaupų pelnas yra tik kitoks atlyginimo už ypatingą darbo rūšį – priežiūros ir vadovavimo darbą – pavadinimas. Tačiau pelnas yra visiškai kas kita, jis kinta pagal kitokius principus ir nėra pro-

porcingas to numanomo priežiūros ir vadovavimo darbo kiekiui, sunkumui ar sumanumui. Pelnas visiškai priklauso nuo naudojamų sankaupų vertės ir būna didesnis arba mažesnis proporcingai tų sankaupų dydžiui. Tarkime, pavyzdžiui, kad kurioje nors konkrečioje vietoje, kur įprastinis gamybinių sankaupų pelnas yra dešimt procentų, veikia dvi manufaktūros, kurių kiekvienoje dirba dvidešimt darbininkų, samdomų už penkiolika svarų per metus kiekvienas, tai yra iš viso kiekvienoje manufaktūroje sumokama po tris šimtus svarų per metus. Taip pat tarkime, kad per metus perdirbamos žaliavos vienoje manufaktūroje kainuoja tik septynis šimtus svarų, o labiau apdorotos medžiagos kitoje manufaktūroje kainuoja septynis tūkstančius. Šiuo atveju vienoje manufaktūroje per metus sunaudojamas kapitalas sudarys tik vieną tūkstantį svarų, o sunaudojamas kitoje sieks septynis tūkstančius tris šimtus svarų. Todėl esant dešimties procentų normai įmonininkas pirmojoje manufaktūroje tikėsis tik maždaug šimto svarų metinio pelno, o antrasis lauks maždaug septynių šimtų trisdešimties svarų. Tačiau nors jų pelnas bus labai skirtingas, jų priežiūros ir vadovavimo darbas gali būti visiškai ar beveik toks pat. Daugelyje didelių įmonių beveik visas tokios rūšies darbas pavedamas kokiam nors vyriausiajam tarnautojui. Jo atlyginimas deramai išreiškia to priežiūros ir vadovavimo darbo vertę. Nors nustatant jo atlyginimą paprastai atsižvelgiama ne vien į jo darbą ir žinias, bet ir į jam reiškiamą pasitikėjimą, tačiau tas atlyginimas niekada nėra apibrėžtai proporcingas kapitalui, kurio tvarkymą jis prižiūri; o šio kapitalo savininkas, nors šitaip jis beveik visai išlaisvinamas nuo darbo, vis tiek tikisi, kad gausimas pelnas turėtų būti proporcingas jo kapitalui. Todėl sankaupų pelnas sudaro prekių kainos dalį, visiškai skirtingą nuo atlyginimo už darbą ir nulemiamą visiškai kitokių principų.

Tokiomis aplinkybėmis ne visada darbininkui priklauso visas darbo produktas. Daugeliu atvejų jis turi jį dalytis su jį įdarbinusiu sankaupų savininku. Darbo kiekis, paprastai sunaudojamas įsigyti ar pasigaminti kokiam nors produktui, taip pat nėra vienintelė aplinkybė, nuo kurios priklauso tas darbo kiekis, kurį už jį paprastai turėtų būti galima nusipirkti, juo disponuoti ar į jį iškeisti. Akivaizdu, kad papildomas kiekis turi būti gaunamas kaip sankaupų, panaudotų avansuoti atlyginimams ir parūpinti darbo medžiagoms, pelnas.

Kai tik visa kurios nors šalies žemė tapo privačia nuosavybe, žemės savininkai, kaip ir visi kiti žmonės, mielai ėmė pjauti kur nesėję ir reikalauti rentos net už jos gamtinius vaisius. Miškų medžiai, pievų žolė ir visi gamtiniai žemės vaisiai, kurie, kai žemė buvo bendruomeninė, atsiėjo darbininkui tik pastangas jų pasirinkti, dabar net ir jam įgijo papildomą kainą. Dabar darbininkas turi mokėti už leidimą juos rinkti, ir jis turi atiduoti žemės savininkui dalį to, ką savo darbu surenka ar pasigamina. Toji dalis arba, kas yra tas pat, tos dalies kaina yra žemės renta, ir ji sudaro trečiąją sudedamąją didžiosios prekių dalies kainos dalį.

Turime pažymėti, kad visų skirtingų kainos dalių realioji vertė yra matuojama darbo kiekiu, kurį kiekviena tų dalių gali nupirkti arba kuriuo ji gali disponuoti. Darbu matuojama ne tik tos kainos dalies, kurią įkūnija darbas, vertė, bet ir tos dalies, kuri virsta renta, bei tos dalies, kuri virsta pelnu.

Kiekvienoje visuomenėje kiekvienos prekės kaina galiausiai susiskaido į vieną arba kitą, arba į visas šias tris dalis, ir kiekvienoje pažengusioje visuomenėje visos šios trys dalys yra didžiosios prekių dalies didesni ar mažesni sudedamieji elementai.

Pavyzdžiui, javų kainos viena dalis eina rentai žemės savininkui sumokėti, iš kitos dalies mokamas atlygini-

mas arba suteikiamas pragyvenimas darbininkams ir darbiniams galvijams, kurie reikalingi auginant javus, ir trečia dalis yra ūkininko pelnas. Tos trys dalys, kaip atrodo, iškart arba galiausiai ir sudaro visą javų kainą. Ketvirtoji dalis, kaip, matyt, galima būtų manyti, reikalinga atkurti ūkininko sankaupoms arba kompensuoti jo darbinių galvijų ir kitų ūkio padargų nusidėvėjimui. Tačiau reikia turėti galvoje, kad bet kurios ūkininkavimo priemonės, tarkime, kad ir darbinio arklio, kaina irgi susideda iš tų pačių trijų dalių: rentos už žemę, kurioje jis buvo auginamas, darbo, sunaudoto jam prižiūrėti ir auginti, ir ūkininko, kuris avansavo šios žemės rentą ir atlyginimą už tą darbą, pelno. Todėl nors javų kaina atlygins arklio kainą ir jo išlaikymą, visa kaina vis tiek susiskaido, iškart ar galiausiai, į tas pačias tris dalis – rentą, darbo užmokestį ir pelną.

Nustatydami miltų ar rupiai maltų javų kainą, prie javų kainos dar turime pridėti malūnininko pelną ir jo tarnų atlyginimus, nustatydami duonos kainą – kepėjo pelną ir jo tarnų atlyginimus; ir į abiejų prekių kainas turi įeiti darbas, susijęs su javų vežimu iš ūkininko sodybos į malūną ir iš malūnininko pas kepėją, drauge su pelnu tų, kurie avansuoja atlyginimus už šį darbą.

Linų kaina dalijasi į tas pačias tris dalis, kaip ir javų. Nustatydami drobės kainą prie jos dar turime pridėti linų šukuotojo, verpėjo, audėjo, balintojo ir t. t. darbą kartu su jų darbdavių pelnu.

Kuo daugiau apdirbama kuri nors konkreti prekė, tuo didesnė darosi ta tos prekės kainos dalis, kuri skaidosi į darbo užmokestį ir pelną, palyginti su ta dalimi, kuri virsta renta. Plėtojantis perdirbimui, ne tik didėja pelnų skaičius, bet ir kiekvienas paskesnis pelnas yra didesnis už ankstesnįjį, kadangi kapitalas, iš kurio jis susidaro, visada turi būti didesnis. Pavyzdžiui, kapitalas, įdarbinantis audėjus, turi būti didesnis už kapitalą, įdar-

binantį verpėjus, kadangi jis ne tik pakeičia tą kapitalą drauge su jo duodamu pelnu, bet, greta to, dar moka atlyginimus audėjams, o pelnas visada turi būti proporcingas kapitalui.

Tačiau labiausiai pažengusiose visuomenėse visada yra keletas prekių, kurių kaina skaidosi tik į dvi dalis – darbo užmokestį ir sankaupų pelną; ir yra dar mažesnis skaičius prekių, kurių kaina išvis susideda tik iš darbo užmokesčio. Pavyzdžiui, jūroje sužvejotų žuvų kainos viena dalis eina atlyginti žvejams už darbą, o kita dalis yra žvejybai panaudoto kapitalo pelnas. Renta čia retai bus kainos dalis, nors kartais būna, netrukus aš tai parodysiu. Kitaip yra, bent jau didžiojoje Europos dalyje, su žvejyba upėse. Lašišų žvejybos atveju mokama renta, ir ši renta, nors jos negalėtume vadinti žemės renta, sudaro dalį lašišų kainos, lygiai kaip atlyginimai ir pelnas. Kai kuriose Škotijos vietose vienas kitas varguolis verčiasi tuo, kad jūros pakrantėje renka tuos mažus įvairiaspalvius akmenėlius, plačiau žinomus škotiškų gludinukų vardu. Kaina, kurią akmens šlifuotojas sumoka už juos, visa susideda vien iš atlyginimo už darbą; į ją neįeina nei renta, nei pelnas.

Tačiau bet kurios prekės visa kaina galiausiai turi susiskaidyti į vieną arba kitą, arba į visas šias tris dalis, nes jei kokia nors jos dalis liktų, sumokėjus žemės rentą ir viso darbo, įdėto auginant, perdirbant ir gabenant prekę į rinką, kainą, ji turi būti kieno nors pelnas.

Kadangi kiekvienos konkrečios prekės atskirai kaina arba mainomoji vertė susiskaido į vieną arba kitą, arba į visas tris dalis, tai ir visų prekių, kurios drauge sudaro visą metinį kiekvienos šalies darbo produktą, kaip visumos kaina turi skaidytis į tas pačias tris dalis ir pasiskirstyti tarp skirtingų šalies gyventojų kaip jų darbo užmokestis, jų sankaupų pelnas arba jų žemės renta. Toji visuma, kuri kiekvienos visuomenės

darbu yra surenkama arba pagaminama per metus, arba, kas yra tas pat, tos visumos kaina šitokiu būdu iš pradžių pasiskirsto tarp kai kurių skirtingų jos narių. Atlyginimai, pelnas ir renta yra trys pirminiai visų pajamų, kartu ir visos mainomosios vertės šaltiniai. Visos kitos pajamos galiausiai kyla iš kurios nors tų pirminių pajamų rūšies.

Kas gauna pajamas iš kokio nors nuosavo šaltinio, gauna jas iš savo darbo, savo sankaupų arba savo žemės. Pajamos, gaunamos iš darbo, vadinamos darbo užmokesčiu. Kai asmuo gauna jas iš sankaupų, kurias valdo arba naudoja, jos vadinamos pelnu. Kai pajamas iš sankaupų gauna asmuo, kuris pats jų nenaudoja, bet skolina kitam, jos vadinamos palūkanomis arba pinigų nauda. Tai atlyginimas, skolininko mokamas skolintojui už pelną, kurį jis turi galimybę sukurti naudodamas tuos pinigus. Dalis to pelno natūraliai priklauso skolininkui, kuris imasi rizikos ir užsikrauna su tų pinigų panaudojimu susijusius rūpesčius, o kita dalis – skolintojui, kuris jam suteikia galimybę sukurti tą pelną. Palūkanos už pinigus visada yra išvestinės pajamos, kurios, jei nėra mokamos iš pelno, sukurto naudojant tuos pinigus, turi būti mokamos iš kokio kito šaltinio, nebent skolininkas yra švaistūnas, imantis antrą paskolą mokėti palūkanoms už pirmąją. Pajamos, gaunamos vien iš žemės, vadinamos renta ir priklauso žemės savininkui. Ūkininko pajamos susidaro iš dalies iš jo darbo ir iš dalies iš jo sankaupų. Jam žemė yra vienintelė priemonė, įgalinanti jį uždirbti savo darbo užmokestį ir gauti pelną iš sankaupų. Visi mokesčiai ir visos pajamos, kildintinos iš mokesčių, – visos algos, pensijos ir visokiausių rūšių anuitetai, – galiausiai gaunamos iš vieno ar kito tų trijų pirminių pajamų šaltinių ir sumokamos tiesiogiai ar per tarpines grandis iš darbo užmokesčio, sankaupų pelno arba žemės rentos.

Kai tos trys skirtingos pajamų rūšys priklauso skirtingiems asmenims, jas atskirti lengva; tačiau kai jos priklauso tam pačiam asmeniui, jos retkarčiais painiojamos viena su kita, bent jau kasdienėje kalboje.

Bajoras, kuris pats dirba dalį jam priklausančios žemės, padengęs žemės dirbimo išlaidas turi gauti ir žemės savininko rentą, ir ūkininko pelną. Tačiau jis linkęs visas savo pajamas vadinti pelnu ir dėl to supainioja rentą su pelnu, bent jau kasdienėje kalboje. Tokia pati yra didžiosios dalies mūsų atkilėlių Šiaurės Amerikoje ir Vakarų Indijoje situacija. Dauguma jų dirba nuosavą žemę, ir todėl mes retai girdime apie jų ūkių rentą, užtat dažnai – apie jų pelną.

Paprasti ūkininkai retai samdo prižiūrėtoją, kuris tvarkytų bendrą ūkio veiklą. Jie apskritai daug dirba patys, aria, akėja ir t. t. Todėl tai, kas lieka iš derliaus sumokėjus rentą, turi ne tik atkurti jų sankaupas, sunaudotas dirbant žemę, kartu su įprastiniu tų sankaupų pelnu, bet ir sumokėti darbo užmokestį, priklausantį jiems kaip darbininkams ir kaip prižiūrėtojams. Tačiau tai, kas lieka sumokėjus rentą ir atkūrus sankaupas, vadinama pelnu. Dalį to likučio, be abejonės, sudaro darbo užmokestis. Niekam jo nesumokėjus, jis neišvengiamai liks ūkininkui. Vadinasi, darbo užmokestis šiuo atveju supainiojamas su pelnu.

Savarankiškas gamintojas, kuris turi pakankamai sankaupų medžiagoms pirkti ir pragyventi, kol pristatys savo gaminius į rinką, turėtų gauti tiek šeimininkui dirbančio padienio darbininko darbo užmokestį, tiek pelną, kurį uždirba tas šeimininkas pardavęs padienio darbininko gaminius. Tačiau visos jo įplaukos paprastai vadinamos pelnu, tad ir šiuo atveju darbo užmokestis painiojamas su pelnu.

Daržininkas, kuris pats įdirba nuosavą daržą, savo asmenyje jungia tris skirtingus veikėjus – žemės savinin-

ką, ūkininką ir samdomą darbininką. Todėl jo produkcija turi teikti jam pirmojo rentą, antrojo pelną ir trečiojo darbo užmokestį. Bet viskas paprastai laikoma jo darbo pajamomis. Šiuo atveju ir renta, ir pelnas supainiojami su darbo užmokesčiu.

Kadangi civilizuotoje šalyje yra labai nedaug prekių, kurių mainomoji vertė susidaro vien iš darbo, o į kur kas didesnio prekių skaičiaus mainomąją vertę įeina renta ir pelnas, tai metinis tokios šalies darbo produktas visada bus pakankamas nupirkti daug didesniam darbo kiekiui nei tas, kuris buvo panaudotas užauginti, pagaminti ir pristatyti tam produktui į rinką, arba tuo kiekiu disponuoti. Jei visuomenė kasmet panaudotų visą darbą, kurį ji kasmet gali nupirkti, tas darbo kiekis kasmet labai padidėtų, dėl to kiekvienų paskesnių metų produktas būtų daug didesnės vertės nei praėjusių metų. Tačiau nėra tokios šalies, kurioje visas metinis produktas būtų panaudojamas dirbantiesiems išlaikyti. Visur didelę produkto dalį suvartoja dykinėjantys žmonės, tad priklausomai nuo skirtingų proporcijų, kuriomis produktas kasmet pasiskirsto tarp šių dviejų skirtingų žmonių grupių, jo įprastinė arba vidutinė vertė turės per metus arba padidėti, arba sumažėti, arba likti nepakitusi.

VII skyrius

APIE PREKIŲ NATŪRALIĄJĄ IR RINKOS KAINĄ

Kiekvienoje visuomenėje ar vietovėje yra įprastinė arba vidutinė tiek darbo užmokesčio, tiek pelno norma kiekvienoje skirtingoje darbo ir sankaupų naudojimo srityje. Ši norma nusistovi natūraliai, priklausomai, kaip netrukus parodysiu, iš dalies nuo bendrų tos visuomenės aplinkybių, jos turtingumo ar skurdo, jos gerėjančių, stabilių ar blogėjančių sąlygų, o iš dalies nuo savitos kiekvienos veiklos prigimties.

Analogiškai kiekvienoje visuomenėje ar vietovėje yra įprastinė arba vidutinė rentos norma, kuri taip pat priklauso, kaip netrukus parodysiu, iš dalies nuo bendrų visuomenės ar vietovės, kurioje yra ta žemė, aplinkybių ir iš dalies nuo natūralaus ar pagerinto žemės derlingumo.

Tos įprastinės arba vidutinės normos gali būti vadinamos natūraliomis darbo užmokesčio, pelno ir rentos normomis tuo metu ir toje vietoje, kur jos visuotinai paplitusios.

Kai kurios nors prekės kaina yra ne didesnė ir ne mažesnė negu ta, kurios pakanka sumokėti žemės rentai, darbo užmokesčiui ir sankaupų, panaudotų užauginti, pagaminti ir pristatyti prekei į rinką, pelnui pagal jų natūralias normas, tada prekė yra parduodama kaina, kurią galima būtų vadinti jos natūraliąja kaina.

Prekė tada parduodama tiksliai už tiek, kiek ji verta, tai yra už tiek, kiek ji iš tikrųjų kainuoja asmeniui, pristačiusiam ją į rinką; mat nors kasdienėje kalboje tai, kas vadinama kurios nors prekės gamybos išlaidomis, neapima to asmens, kuris imasi vėl ją parduoti, pelno, bet jei jis parduoda ją kaina, nesuteikiančia jam įprastinės tose vietose pelno normos, jis aiškiai patirs nuostolių prekiaudamas, o panaudodamas savo sankaupas kokiu nors kitu būdu jis būtų gavęs pelno. Be to, jo pelnas yra jo pajamos, jo tikrosios pragyvenimo lėšos. Juk kol jis pagamina ir pristato prekes į rinką, jis avansuoja darbo užmokestį savo darbininkams arba jų pragyvenimą, taigi lygiai taip pat jis avansuoja ir savo pragyvenimą, o šis apskritai atitinka pelną, kurio jis pagrįstai gali tikėtis pardavęs savo prekes. Todėl jei prekės neduos jam to pelno, jos neatlygins to, kiek, kaip pagrįstai galima sakyti, jos jam iš tikrųjų kainavo.

Todėl nors kaina, paliekanti tam asmeniui tokį pelną, ne visada yra mažiausia, už kurią prekiautojas gali kartais parduoti savo prekes, ji yra mažiausia, už kurią jis bus pasirengęs parduoti jas bet kuriuo tinkamu metu; bent jau ten, kur yra visiška laisvė arba kur jis gali keisti savo veiklos rūšį taip dažnai, kaip panorėtų.

Faktinė kaina, už kurią prekė paprastai yra parduodama, vadinama jos rinkos kaina. Ji gali būti tiek didesnė, tiek mažesnė, tiek visiškai tokia pati, kaip jos natūralioji kaina.

Kiekvienos atskiros prekės rinkos kaina nusistovi pagal santykį tarp faktiškai į rinką pristatyto kiekio ir paklausos, reiškiamos tų žmonių, kurie pasirengę mokėti prekės natūraliąją kainą, tai yra visą rentos, darbo ir pelno vertę, kuri turi būti sumokėta, kad ta prekė būtų pristatyta į rinką. Tokius žmones galima vadinti veiksmingosios paklausos reiškėjais, o jų reiškiamą paklausą – veiksmingąja paklausa, kadangi jos užtenka, kad

prekė būtų pristatyta į rinką. Ji skiriasi nuo absoliučios paklausos. Apie labai vargingą žmogų galima tam tikra prasme pasakyti, kad jis turi paklausą karietai su šešetu žirgų – jis gali norėti ją turėti; bet tokia paklausa nėra veiksmingoji paklausa, nes ta prekė niekada nebus pristatyta į rinką tokiai paklausai patenkinti.

Kai kurios nors į rinką pateiktos prekės kiekis yra mažesnis už veiksmingąją paklausą, visiems pirkėjams, pasirengusiems mokėti visą rentos, darbo užmokesčio ir pelno vertę, kuri turi būti sumokėta, kad ši prekė būtų pristatyta į rinką, nebus pateiktas toks kiekis, kokio jie nori. Užuot negavę jos visiškai, kai kurie pirkėjai bus pasiruošę mokėti daugiau. Tuojau pat tarp jų rasis konkurencija, ir rinkos kaina daugiau ar mažiau pakils virš natūraliosios kainos priklausomai nuo to, ar stygiaus mastas arba konkuruojančiųjų turtas ir nežabota prabanga sužadins didesnį, ar mažesnį konkuravimo veržlumą. Toks pat stygius tarp vienodą turtą ir prabangą turinčių besivaržančiųjų apskritai sukels daugiau ar mažiau energingą konkurenciją priklausomai nuo to, ar jiems labai, ar nelabai svarbu tą prekę įsigyti. Taip atsiranda nenormaliai didelės būtiniausių reikmenų kainos miestų blokados ar bado metu.

Kai į rinką pateiktas kiekis viršija veiksmingąją paklausą, jo neįmanoma parduoti asmenims, pasirengusiems sumokėti visą rentos, darbo užmokesčio ir pelno vertę, kuri turi būti sumokėta, kad tokia prekė būtų pristatyta į rinką. Dalis tų prekių turi būti parduota tiems asmenims, kurie pasirengę mokėti mažiau, ir ta mažesnė kaina, kurią jie duoda už prekę, sumažins visų tų prekių kainą. Rinkos kaina nukris daugiau ar mažiau žemiau natūraliosios kainos priklausomai nuo to, didesnę ar mažesnę pardavėjų konkurenciją sukels perviršio mastas, arba nuo to, daugiau ar mažiau jiems svarbu atsikratyti tos prekės. Įvežtų greitai gendančių prekių, pa-

vyzdžiui, apelsinų, perviršis sukels daug didesnę konkurenciją nei tokio pat dydžio įvežtų ilgalaikio naudojimo prekių, pavyzdžiui, senos geležies perviršis.

Kai į rinką pateiktas kiekis yra būtent toks, kokio reikia veiksmingajai paklausai patenkinti, ir ne didesnis, rinkos kaina natūraliai tampa arba visiškai tokia pati, arba labai artima natūraliajai kainai. Tada visą turimą kiekį galima parduoti už tą kainą ir negalima parduoti už didesnę. Skirtingų prekiautojų konkurencija priverčia juos visus pripažinti tokią kainą, bet neverčia sutikti su mažesne.

Kiekvienos į rinką pateiktos prekės kiekis natūraliai prisitaiko prie veiksmingosios paklausos. Visi tie, kurie naudoja savo žemę, darbą ir sankaupas tam, kad pateiktų į rinką kurią nors prekę, yra suinteresuoti, kad tas kiekis niekada neviršytų veiksmingosios paklausos; o visi kiti žmonės yra suinteresuoti, kad tas kiekis niekada nebūtų mažesnis už tą paklausą.

Jei kuriuo nors metu tas kiekis viršija veiksmingąją paklausą, kai kurios tos prekės kainos sudedamosios dalys bus sumokėtos mažesnės nei jų natūrali norma. Jei tai bus renta, žemės savininkų interesas nedelsiant paskatins juos atsiimti dalį davo žemės; jei tai bus darbo užmokestis ar pelnas, vienu atveju darbininkų interesas, o kitu – jų darbdavio interesas paakins juos atsiimti dalį savo darbo ar sankaupų iš tos veiklos srities. Į rinką pateikiamas kiekis netrukus bus ne didesnis nei pakankamas patenkinti veiksmingajai paklausai. Visos skirtingos prekės kainos sudedamosios dalys pakils iki jų natūralios normos, o visa kaina – iki natūraliosios kainos.

Jei, priešingai, į rinką pateiktas kiekis tam tikru metu bus mažesnis už veiksmingąją paklausą, kai kurios prekės kainos sudedamosios dalys turės pakilti virš savo natūralios normos. Jei tai bus renta, visų žemės sa-

vininkų interesas natūraliai paskatins juos parengti daugiau žemės tai prekei auginti; jei tai bus darbo užmokestis ar pelnas, visų darbininkų ir verslininkų interesas netrukus pastūmės juos įdėti daugiau darbo ir sankaupų tai prekei pagaminti ir pateikti į rinką. Į ją pristatytas kiekis netrukus bus pakankamas patenkinti veiksmingajai paklausai. Visos skirtingos prekės kainos sudedamosios dalys po kiek laiko smuks ir priartės prie savo natūralios normos, o visa kaina – prie natūraliosios kainos.

Vadinasi, natūralioji kaina yra, taip sakant, centrinė kaina, kurios link nuolat gravituoja visų prekių kainos. Įvairūs atsitiktinumai gali kartais išlaikyti jas gerokai didesnes už centrinę kainą, o kartais versti būti mažesnes už ją. Tačiau kad ir kokios būtų kliūtys, trukdančios joms atsidurti tame ramybės ir tęstinumo centre, jos nuolatos krypsta jo pusėn.

Bendras darbo kiekis, per metus sunaudotas tam, kad kokia nors prekė būtų pateikta į rinką, šitokiu būdu natūraliai prisiderina prie veiksmingosios paklausos. Jis natūraliai siekia pateikti į ją tiksliai tokį kiekį, kokio pakaktų patenkinti tai paklausai, bet ne daugiau.

Tačiau kai kuriose veiklos rūšyse toks pat darbo kiekis skirtingais metais sukurs labai nevienodus prekių kiekius, o kitose veiklos rūšyse jis sukurs visada tiek pat arba beveik tiek pat. Žemės ūkyje toks pat darbininkų skaičius skirtingais metais pagamins labai nevienodus javų, vyno, aliejaus, apynių ir t. t kiekius. Tačiau toks pat verpėjų ir audėjų skaičius kiekvienais metais pagamins tokį patį arba beveik tokį patį lininių ir vilnonių audinių kiekį. Tik vidutinis kurios nors darbinės veiklos rūšies produkcijos kiekis visais atžvilgiais gali atitikti veiksmingąją paklausą, ir kadangi faktinis tos produkcijos kiekis dažnai yra daug didesnis ir dažnai – daug mažesnis už jos vidutinį kiekį, į rinką pateiktų prekių

kiekis vienąsyk gerokai viršys veiksmingąją paklausą, kitąsyk gerokai atsiliks nuo jos. Todėl net jei ta paklausa visąlaik būtų tokia pati, tų gaminių rinkos kaina visada bus linkusi smarkiai svyruoti, kartkartėmis nukris gerokai žemiau ir kartkartėmis pakils gerokai aukščiau jų natūraliosios kainos. Kitos darbinės veiklos rūšys, kur vienodo darbo kiekio produkcija visada yra tokia pati ar beveik tokia pati, gali tiksliau prisitaikyti prie veiksmingosios paklausos. Todėl kol ta paklausa lieka tokia pati, tų prekių rinkos kaina taip pat bus linkusi nesikeisti ir būti arba visiškai tapati, arba kiek galima artima natūraliajai kainai. Kiekvieno žmogaus patirtis paliudys, kad lininio ar vilnonio audeklo kaina nesvyruoja nei taip dažnai, nei taip smarkiai, kaip javų kaina. Vienų rūšių prekių kainos svyruoja tik keičiantis paklausai, o kitų rūšių prekių kainos svyruoja ne tik kintant paklausai, bet ir kur kas labiau bei dažniau keičiantis į rinką pateikiamam kiekiui, kuris turi patenkinti tą paklausą.

Atsitiktiniai ar laikini bet kurios prekės rinkos kainos svyravimai daugiausia paveikia tas jos kainos dalis, kurios tenka darbo užmokesčiui ir pelnui. Svyravimai mažiau veikia tą dalį, kuri atskyla kaip renta. Pinigais nustatytos rentos svyravimai nė kiek neveikia nei jos normos, nei jos vertės. Jei rentą sudaro apibrėžta neperdirbtos produkcijos dalis arba apibrėžtas tos produkcijos kiekis, tai rentos metinę vertę neabejotinai lemia visi tos neperdirbtos produkcijos rinkos kainos atsitiktiniai ir laikini svyravimai; bet tie svyravimai retai paveiks jos metinę normą. Tardamiesi dėl nuomos sąlygų, žemės savininkai ir ūkininkai stengiasi, kiek leidžia jų supratimas, priderinti tą normą ne prie laikinos ir atsitiktinės, bet prie vidutinės ir įprastinės produkcijos kainos.

Minėtieji svyravimai veikia tiek darbo užmokesčio arba pelno vertę, tiek normą priklausomai nuo to, ar rinka persotinta, ar joje nepakanka prekių arba darbo; ki-

taip tariant, ar joje per daug jau atlikto darbo, ar darbo, kurį dar reikia atlikti. Nacionalinis gedulas pakelia juodo audeklo (kurio rinkoje tokiais atvejais beveik niekada nebūna pakankamai) kainą ir padidina pelną tų pirklių, kurie turi bent kiek didesnį jo kiekį. Tas padidėjimas nedaro jokio poveikio audėjų darbo užmokesčiui. Rinkoje trūksta prekių, ne darbo, tai yra ji stokoja jau atlikto darbo, o ne darbo, kurį dar reikia atlikti. Rinka tada padidina padienių siuvėjų darbo užmokestį. Šiuo atveju rinka stokoja darbo. Joje yra veiksminga didesnio darbo kiekio, didesnio nei realiai galimas atliktino darbo kiekio paklausa. Rinka sumažina margintų šilkų ir vilnonių audinių kainą ir šitaip sumažina pirklių, tuo metu turinčių bent kiek didesnį jų kiekį, pelną. Ji taip pat sumažina samdomų žmonių, gaminančių tokias prekes, kurių visa paklausa nuslūgsta šešiems mėnesiams, darbo užmokestį galbūt kokius dvylika mėnesių. Šiuo atveju rinkoje susidaro per daug ir prekių, ir darbo.

Bet nors kiekvienos atskiros prekės rinkos kaina šitaip nuolat gravituoja, jei galima taip sakyti, natūraliosios kainos link, kartais ypatingi įvykiai, kartais gamtinės priežastys, o kartais ypatingi valdžios potvarkiai gali ilgą laiką išlaikyti daugelio prekių rinkos kainą gerokai didesnę už jų natūraliąją kainą.

Kai padidėjus veiksmingajai paklausai kurios nors prekės rinkos kaina pakyla gerokai aukščiau natūraliosios kainos, tie, kurie naudoja savo sankaupas tam, kad aprūpintų rinką šia preke, apskritai yra linkę kruopščiai slėpti tokį pokytį. Jei tai būtų visuotinai žinoma, jų didelis pelnas sugundytų tiek daug naujų varžovų panaudoti savo sankaupas tokiu pat būdu, kad, visiškai patenkinus veiksmingąją paklausą, rinkos kaina netrukus sumažėtų iki natūraliosios kainos ir, ko gero, kurį laiką net būtų mažesnė už ją. Jei rinka yra smarkiai nutolusi nuo tiekėjų gyvenamosios vietos, šie kartais įstengia

išlaikyti paslaptį ištisus kelerius metus ir tiek pat laiko gauti nenormaliai didelį pelną be jokių naujų varžovų. Tačiau, reikia pripažinti, tokio pobūdžio paslaptys retai gali būti ilgai išlaikomos, taigi ir padidėjęs pelnas gyvuoja ne ką ilgiau už jas.

Gamybos paslaptis galima išlaikyti ilgiau nei prekybos. Dažytojas, kuris atrado būdą pasigaminti kokią nors spalvą iš medžiagų, kurios kainuoja tik pusę visuotinai tam naudojamų medžiagų kainos, gali gerai tvarkydamasis naudotis savo atradimo privalumais visą gyvenimą ir netgi perduoti tai kaip palikimą palikuonims. Jo neįprastai didelės pajamos atsiranda dėl didelės kainos, mokamos už jo asmeninį darbą. Jas iš tikrųjų sudaro didelis užmokestis už tokį darbą. Bet kadangi šios pajamos gaunamos už kiekvieną to dažytojo sankaupų dalį ir, taip skaičiuojant, bendra jų suma yra proporcinga sankaupoms, tai jos paprastai laikomos neįprastai dideliu sankaupų pelnu.

Tokie rinkos kainos padidėjimai akivaizdžiai yra ypatingų įvykių pasekmės, tačiau tokie įvykiai kartais gali tęstis daugelį metų.

Yra gamtinių produktų, kuriems reikia tokios ypatingos dirvos ir geografinės padėties, jog visos didelės šalies žemės, tinkamos jiems gaminti, gali nepakakti tam, kad būtų patenkinta visa veiksmingoji paklausa. Todėl visas į rinką pateiktas kiekis gali būti realizuotas tiems, kurie pasirengę duoti daugiau negu tiek, kiek pakanka sumokėti rentai už žemę, kurios vaisius jie yra, užmokesčiui už darbą ir pelnui už sankaupas, sunaudotus pagaminti tiems produktams ir pristatyti į rinką, pagal tų dalių natūralias normas. Tokios prekės ištisus šimtmečius gali būti parduodamos tokia didesne kaina, ir ta jos dalis, kurią sudaro žemės renta, šiuo atveju ir bus toji, kuri sumokama didesnė nei jos natūrali norma. Renta už žemę, kurioje uždera tokie ypatingi ir vertinami vai-

siai, kaip, pavyzdžiui, renta už kai kuriuos itin tinkamos žemės ir padėties Prancūzijos vynuogynus, nėra bent kiek proporcinga kitos tokios pat derlingos ir taip pat gerai dirbamos kaimyninės žemės rentai. Priešingai, užmokestis už darbą ir pelnas už sankaupas, sunaudotus pateikti tokioms prekėms į rinką, retai nebūna natūraliai proporcingi atlyginimams už darbą ir sankaupas, sunaudotus kitose veiklos rūšyse šioje vietovėje.

Tokie rinkos kainos padidėjimai akivaizdžiai yra pasekmė gamtinių priežasčių, kurios gali kliudyti kada nors visiškai patenkinti veiksmingąją paklausą ir todėl gali veikti amžinai.

Individui ar prekybos bendrovei suteikta monopolija turi tokį patį poveikį, kaip prekybos ar gamybos paslaptis. Monopolininkai, niekada iki galo nepatenkindami veiksmingosios paklausos ir šitaip laikydami rinką nuolat neprisotintą, savo prekes parduoda gerokai didesne nei natūralioji kaina ir pakelia savo atlyginimus darbo užmokesčio ar pelno pavidalu kur kas aukščiau jų natūralios normos.

Kiekvienu atveju monopolinė kaina yra didžiausia, kokią galima gauti. Priešingai, natūralioji kaina, arba laisvos konkurencijos kaina, yra mažiausia, su kuria dar galima sutikti, tiesą sakant, ne kiekvienu atskiru atveju, tačiau bet kurį ilgesnį laikotarpį. Pirmoji kiekvienu konkrečiu atveju yra didžiausia, kokią tik galima išspausti iš pirkėjų arba kokią, kaip manoma, jie sutiks mokėti; antroji yra mažiausia, su kuria pardavėjai apskritai dar gali sutikti ir kartu įstengti tęsti savo verslą.

Tokią pačią tendenciją, nors ir mažesniu mastu, turi išimtinės amatininkų korporacijų privilegijos, amato mokymo nuostatai ir visi tie įstatymai, kurie konkrečiose veiklos šakose apriboja konkurenciją mažesniu konkurentų skaičiumi, negu jų būtų priešingu atveju. Visi tokie suvaržymai yra stambesnės monopolijos atmaina, ir

dažnai jie gali ištisus amžius išlaikyti didesnę tam tikrų veiklos rūšių atskirų prekių rinkos kainą nei jų natūralioji kaina, o jų gamybai reikalingo darbo užmokestį ir sankaupų pelną – didesnį už jų natūralią normą.

Tokie rinkos kainos padidėjimai gali tęstis taip ilgai, kiek gyvuos valdžios potvarkiai, sudarantys jiems galimybę.

Nors atskiros prekės rinkos kaina gali ilgai laikytis aukštesnė, ji retai gali ilgai laikytis žemesnė už savo natūraliąją kainą. Nesvarbu, kuri jos dalis būtų mokama mažesnė už natūralią normą, tie asmenys, kurių interesus tai paveiktų, nedelsiant pajustų praradimą ir negaišuodami atsiimtų iš tos prekės gamybos tiek žemės, darbo ar sankaupų, kad į rinką pateikiamas kiekis greitai nebebūtų didesnis nei pakankamas patenkinti veiksmingajai paklausai. Todėl prekės rinkos kaina greitai pakiltų iki natūraliosios kainos. Bent jau tikrai taip būtų esant visiškai laisvei.

Tie patys amato mokymo nuostatai ir kiti amatininkų korporacijų įstatymai, kurie, kai manufaktūra klesti, įgalina dirbantį žmogų pakelti savo darbo užmokestį gerokai aukščiau natūralios normos, kartais, kai manufaktūra ima smukti, priverčia jį susitaikyti su jo kritimu gerokai žemiau jos. Mat vienu atveju įstatymai daugelį žmonių nušalina nuo to amatininko veiklos, antruoju atveju jie iš jo paties atima galimybę imtis kurios nors kitos iš daugelio veiklos rūšių. Tačiau tokios taisyklės kur kas dažniau ne ilgam sumažina darbininko darbo užmokestį žemiau natūralios normos, bet ilgam jį padidina virš jos. Tos taisyklės vienu atveju gali veikti daug šimtmečių, o kitu – ne ilgiau, nei gyvens tie ar kiti amatininkai, kurie ėmėsi verslo jo klestėjimo metu. Kai jų nebebus, skaičius tų, kurie išmoksta amato po jų, natūraliai atitiks veiksmingąją paklausą. Valdžia turėtų taikyti didelę prievartą, kaip buvo Indostane ar senovės Egipte (kur

kiekvienas žmogus pagal religijos principą turėjo perimti tėvo amatą ir būdavo laikomas padariusiu siaubingiausią šventvagystę, jei imdavosi kito amato), kad galėtų kurioje nors veiklos šakoje kelioms kartoms sumažinti darbo užmokestį arba sankaupų pelną žemiau jų natūralios normos.

Tai ir viskas, ką, manau, būtina šiuo metu pažymėti, kalbant apie prekių rinkos kainos nukrypimus, atsitiktinius ar pastovius, nuo natūraliosios kainos.

Pati natūralioji kaina kinta drauge su kiekvienos jos sudedamosios dalies, darbo užmokesčio, pelno ir rentos, natūralia norma; kiekvienoje visuomenėje ši norma skiriasi priklausomai nuo aplinkybių ir tų visuomenių turtingumo ar skurdo, jų gerėjančių, nekintančių ar blogėjančių sąlygų. Keturiuose tolesniuose skyriuose aš pasistengsiu paaiškinti – taip išsamiai ir suprantamai, kaip sugebu – tų skirtumų priežastis.

Pirma, aš pasistengsiu paaiškinti, kokios aplinkybės natūraliai lemia darbo užmokesčio normą ir kaip tas aplinkybes veikia visuomenės turtingumas ir skurdas, jos gerėjanti, nekintanti ar blogėjanti būklė.

Antra, aš pasistengsiu parodyti, kokios aplinkybės natūraliai lemia pelno normą ir kaip tas aplinkybes veikia analogiški visuomenės būklės skirtumai.

Nors piniginis darbo užmokestis ir piniginis pelnas įvairiose darbo ir sankaupų naudojimo srityse labai skiriasi, tačiau, kaip atrodo, paprastai yra tam tikra proporcija tiek tarp piniginių užmokesčių už darbą visose skirtingose darbo naudojimo srityse, tiek tarp piniginio pelno visose skirtingose sankaupų naudojimo srityse. Toji proporcija, kaip netrukus pamatysime, iš dalies priklauso nuo tų skirtingų veiklos rūšių prigimties, o iš dalies nuo skirtingų visuomenės įstatymų ir politikos, veikiančių tose srityse. Tačiau nors ta proporcija daugeliu atžvilgių ir priklauso nuo įstatymų ir politikos, ji,

kaip atrodo, mažai tėra veikiama visuomenės turtingumo ar skurdo, taip pat jos kylančios, nekintančios ar smunkančios būklės ir išlieka tokia pati ar beveik tokia pati visose tose skirtingose būklėse. Trečia, aš pasistengsiu paaiškinti visas įvairias aplinkybes, kurios formuoja tą proporciją.

Pagaliau, ketvirta, aš pasistengsiu parodyti, kokios aplinkybės nustato žemės rentą ir kurios iš jų padidina arba sumažina visų įvairiausių žemės ūkio produktų realiąją kainą.

VIII skyrius

APIE DARBO UŽMOKESTĮ

Darbo produktas sudaro natūralų atlyginimą arba užmokestį už darbą.

Pirmykštėje bendruomenėje, iki žemės pasisavinimo ir sankaupų sutelkimo, visas darbo produktas priklauso darbininkui. Nėra nei žemvaldžio, nei šeimininko, su kuriais jis dalytųsi jį.

Jei tokia padėtis tęstųsi, darbo užmokestis didėtų kartu su visais tais jo gamybinių galių patobulinimais, kuriuos sukelia darbo pasidalijimas. Palaipsniui visi daiktai darytųsi pigesni. Jiems pagaminti reikėtų mažiau darbo, ir kadangi vienodo darbo kiekio pagamintos prekės tokioje visuomenėje natūraliai būtų mainomos viena į kitą, jas taip pat būtų galima įsigyti už mažesnį darbo produktų kiekį.

Bet nors visi daiktai iš tikrųjų pasidarytų pigesni, daug daiktų galbūt atrodytų brangesni nei anksčiau, arba būtų mainomi į didesnį kitų prekių kiekį. Tarkime, pavyzdžiui, kad didžiosios dalies veiklos rūšių darbo gamybinė galia padidėjo dešimt kartų, tai yra vienos dienos darbas sukurs dešimt kartų didesnį kiekį nei sukurdavo anksčiau; bet kurios nors atskiros veiklos rūšies darbo gamybinė galia padidėjo tik dukart, tai yra dienos darbas sukuria tik du kartus didesnį kiekį nei sukurdavo anksčiau. Mainant tos didžiosios dalies veiklos rūšių

dienos darbo produktą į šios atskiros veiklos rūšies dienos darbo produktą, dešimt kartų didesnis už pradinį pirmųjų darbo kiekis įpirks tik dvigubai didesnį pastarosios darbo kiekį. Taigi koks nors konkretus tos šakos produkto kiekis, sakykime, svaras, dabar atrodys esąs penkiskart brangesnis nei anksčiau, nors iš tikrųjų jis bus perpus pigesnis. Nors jam nupirkti reikia penkiskart daugiau kitų prekių, bet tereikia pusės darbo kiekio jam nusipirkti arba pagaminti. Vadinasi, jį įsigyti bus perpus lengviau nei anksčiau.

Tačiau tokia pirmykštė būklė, kai darbininkas naudojasi visu savo paties darbo produktu, negalėjo tęstis po to, kai atsirado pirmosios žemės pasisavinimo ir sankaupų kaupimo apraiškos. Todėl ji baigėsi daug anksčiau, negu buvo padaryti esminiai darbo gamybinių galių patobulinimai, ir būtų netikslinga toliau analizuoti, kokių pasekmių ji galėjo turėti darbo atlyginimui arba užmokesčiui.

Kai tik žemė tampa privačia nuosavybe, žemės savininkas reikalauja dalies beveik visų produktų, kuriuos darbininkas gali joje užauginti ar surinkti. Žemvaldžio renta yra pirmasis atskaitymas iš žemei dirbti sunaudoto darbo produkto.

Retai būna, kad žemę dirbantis žmogus turėtų išteklių pragyventi, kol nuims derlių. Pragyvenimas jam paprastai avansuojamas iš šeimininko sankaupų, tai yra iš to ūkininko, kuris samdo jį ir kuris neturėtų jokio intereso įdarbinti jį, jei negautų dalies jo darbo produkto arba jei jo sankaupos negrįžtų su pelnu. Tas pelnas yra antrasis atskaitymas iš žemei dirbti sunaudoto darbo produkto.

Analogiškas pelno atskaitymas būdingas beveik visoms kitoms darbo rūšims. Didžiajai daliai visų amatų ir manufaktūrų darbininkų reikalingas šeimininkas, kuris avansuotų jiems darbo medžiagas, darbo užmo-

kestį ir pragyvenimą, kol darbas bus baigtas. Jis yra jų darbo produkto, tai yra tos vertės, kurią darbas prideda prie apdorojamų medžiagų, dalininkas, ir ta dalis yra jo pelnas.

Tiesa, kartais pasitaiko, jog pavienis savarankiškas gamintojas turi pakankamai sankaupų, kad nusipirktų darbo medžiagų ir pragyventų, kol jį užbaigs. Jis yra kartu ir šeimininkas, ir darbininkas ir naudojasi visu savo darbo produktu, tai yra visa verte, kurią darbas prideda prie apdorojamų medžiagų. Toji vertė apima tai, kas paprastai yra dvi skirtingos pajamų rūšys, priklausančios dviem skirtingiems asmenims, – sankaupų pelnas ir darbo užmokestis.

Tačiau tokie atvejai nėra dažni, ir visur Europoje vienam savarankiškam gamintojui tenka dvidešimt darbininkų, dirbančių šeimininkui; ir visur darbo užmokesčiu laikoma tai, kas jis paprastai yra, kai darbininkas yra vienas asmuo, o sankaupų, kurios įdarbina darbininką, savininkas yra kitas.

Koks yra įprastinis darbo užmokestis, visur priklauso nuo sutarties, paprastai sudaromos tarp tų dviejų šalių, kurių interesai nieku gyvu nėra tokie patys. Darbininkai nori gauti kiek galima daugiau, šeimininkas – mokėti kiek galima mažiau. Pirmieji linkę vienytis siekdami padidinti darbo užmokestį, antrieji – siekdami jį sumažinti.

Bet nesunku numatyti, kuri iš dviejų šalių visais įprastais atvejais turėtų pranašumą ginče ir priverstų kitą sutikti su jos sąlygomis. Šeimininkų yra mažiau, todėl jiems kur kas lengviau susivienyti; be to, įstatymas pripažįsta jų sąlygas ar bent jų nedraudžia, o darbininkų sąjungas draudžia. Mes neturime jokių parlamento aktų prieš sąjungas, siekiančias mažinti darbo kainą, bet turime daug aktų prieš sąjungas, siekiančias pakelti ją. Kilus tokiems konfliktams šeimininkai gali ištverti daug

ilgiau. Žemės savininkas, ūkininkas, manufaktūros šeimininkas arba pirklys, kad ir nesamdydami nė vieno žmogaus, apskritai gali gyventi metus ar dvejus iš sankaupų, kurias jau turi sukaupę. Daugelis darbininkų negalėtų pragyventi nė savaitės, vienas kitas ištvertų mėnesį ir vargiai kuris išgyventų metus neįsidarbinęs. Ilgą laikotarpį darbininkai gali būti taip pat reikalingi savo šeimininkui, kaip šeimininkas – darbininkams; tačiau tas reikalingumas nėra toks neatidėliotinas.

Sakoma, kad retai girdime apie šeimininkų sąjungas, užtat dažnai girdime apie darbininkų sąjungas. Bet jei kas nors šiuo atveju įsivaizduoja, kad šeimininkai retai vienijasi, nepažįsta nei pasaulio, nei šitų reikalų. Šeimininkai visur ir visada sudaro nebylią, tačiau pastovią ir vieningą sąjungą, kurios tikslas – nekelti darbo užmokesčio virš esamos jo normos. Pažeisti šią sąjungą visur yra itin smerktinas veiksmas, pelnantis šeimininkui kaimynų ir kitų šeimininkų panieką. Iš tiesų retai girdime apie tokią sąjungą, kadangi ji yra įprastas ir, galima sakyti, natūralus dalykas, apie kurį niekas niekada negirdi. Šeimininkai taip pat kartais specialiai susitaria sumažinti darbo užmokestį netgi žemiau natūralios normos. Tai visada daroma visiškai tyliai ir paslapčiomis iki pat vykdymo momento, ir kai darbininkai nesipriešindami susitaiko su tuo, kaip kartais jie elgiasi, nors ir žiauriai nukenčia, jų kiti žmonės niekada neišgirsta. Tačiau tokiems susivienijimams dažnai pasipriešina gynybinis darbininkų susivienijimas, jie taip pat kartais be jokio išprovokavimo susivienija, savo ruožtu siekdami padidinti darbo kainą. Jų įprastiniai argumentai kartais yra didelės maisto kainos, kartais – didžiulis pelnas, kurį šeimininkas gauna iš jų darbo. Bet ar jų susivienijimai būtų gynybiniai, ar puolamieji, apie juos visada plačiai girdėti. Siekdami greitai išspręsti klausimą, jie visada sukelia garsiausią triukšmą ir kartais griebiasi itin su-

krečiančios prievartos ir žiaurumų. Jie yra netekę vilties ir elgiasi kaip bepročiai ir nieko nepaisantys desperatiški žmonės, kuriems belieka arba badauti, arba prigrasinti savo šeimininkus tuojau pat sutikti su jų reikalavimais. Tokiais atvejais šeimininkai taip pat triukšmauja kitoje pusėje ir nepaliauja garsiai šauktis civilinio magistrato pagalbos, reikalauja griežtai taikyti tuos įstatymus, kurie taip negailestingai buvo priimti prieš tarnų, darbininkų ir padienių samdinių susivienijimus. Todėl darbininkai labai retai gauna kokios nors naudos iš tų stichiškų susivienijimų prievartos; tie susivienijimai, iš dalies dėl civilinio magistrato įsikišimo, iš dalies dėl pranašesnio šeimininkų tvirtumo, iš dalies dėl to, jog didžioji darbininkų dalis turi pasiduoti, kad išgyventų, apskritai nieko nepasiekia, o jų vadovai nubaudžiami ar sužlugdomi.

Tačiau nors ginčuose su savo darbininkais šeimininkai apskritai negali neturėti pranašumo, egzistuoja ir tam tikra norma, žemiau kurios, kaip atrodo, neįmanoma sumažinti bent kiek ilgesniam laikui įprastinio darbo užmokesčio, netgi žemiausių darbo rūšių.

Žmogus visada turi gyventi iš savo darbo, ir jo darbo užmokesčio turi pakakti bent jau jam išlaikyti. Užmokestis dažniausiai turi būti net šiek tiek didesnis, antraip žmogus neįstengtų išlaikyti šeimos, ir tokių darbininkų gentis negalėtų ilgai gyvuoti, pasibaigtų su pirmąja karta. Šiuo klausimu, kaip atrodo, ponas Cantillonas mano, kad žemiausio lygio paprasti darbininkai visur turi uždirbti dukart tiek, kiek reikia jų pačių pragyvenimui, kad dviese įstengtų užauginti du vaikus; kadangi žmona privalo rūpintis vaikais, jos darbas laikomas pakankamu tik jai pačiai pragyventi. Bet, kaip yra apskaičiuota, pusė gimusių vaikų miršta nespėję suaugti. Todėl vargingiausių darbininkų pora, remiantis tokiais apskaičiavimais, privalo stengtis auginti mažiausiai ke-

turis vaikus, kad du iš jų turėtų vienodas galimybes išgyventi ir suaugti. Tačiau būtinas keturių vaikų išlaikymas, kaip manoma, gali beveik prilygti vieno suaugusio vyro išlaikymui. Pajėgaus vergo darbas, kaip toliau aiškina minėtas autorius, pagal apskaičiavimus vertas dukart tiek, kiek jo išlaikymas; todėl, mano autorius, ir prasčiausio darbininko darbas negali būti vertas mažiau negu pajėgaus vergo darbas. Taigi, atrodo, nekyla abejonių, kad norint išlaikyti šeimą vyro ir žmonos darbas kartu sudėjus, netgi paprastas žemiausios rūšies darbas, turi įgalinti uždirbti šiek tiek daugiau, negu būtinai reikia jiems patiems pragyventi; tačiau kokia dalimi daugiau, ar anksčiau paminėtąja, ar kokia nors kitokia, aš nesiimsiu spręsti.

Tačiau yra tam tikrų aplinkybių, kurios suteikia darbininkams pranašumą ir įgalina juos pakelti darbo užmokestį gerokai virš tokios normos – be abejonės, mažiausios, dar suderinamos su žmoniškumu.

Kai kurioje nors šalyje tų, kurie gyvena iš darbo užmokesčio – įvairių darbininkų, padienių samdinių, tarnų, – paklausa didėja, kai kasmet įdarbinama daugiau, negu buvo įdarbinta ankstesniais metais, darbininkams nėra jokios priežasties vienytis siekiant pakelti darbo užmokestį. Dėl darbo rankų stygiaus atsiranda konkurencija tarp šeimininkų, kurių kiekvienas savo siūloma kaina nori nurungti kitą, kad gautų darbininką, ir šitaip savo valia sulaužo natūralų šeimininkų susivienijimą nedidinti darbo užmokesčio.

Savaime suprantama, kad tų, kurie gyvena iš darbo užmokesčio, paklausa gali didėti tik proporcingai toms lėšoms, kurios skiriamos mokėti atlyginimams. Tos lėšos yra dviejų rūšių: pirma, pajamos, viršijančios tas, kurios būtinos pragyvenimui, ir, antra, sankaupos, viršijančios tas, kurios būtinos, kad garantuotų darbą jų šeimininkams.

Kai žemės savininkas, rentininkas ar pinigingas žmogus turi daugiau pajamų nei, jo nuomone, jam pakaktų išlaikyti savo šeimai, jis visą tą perviršį ar dalį jo skiria tam, kad išlaikytų vieną ar daugiau namų tarnų. Padidinkite tas pajamas, ir jis natūraliai padidins tokių tarnų skaičių.

Kai savarankiškas amatininkas, sakykime, audėjas ar batsiuvys, sutelkia daugiau sankaupų, negu pakaktų nupirkti medžiagoms jo paties darbui ir išlaikyti save, kol parduos gaminį, jis natūraliai už tą perviršį samdo vieną ar du pameistrius, siekdamas gauti pelno iš jų darbo. Padidinkite tą perviršį, ir jis natūraliai padidins savo pameistrių skaičių.

Vadinasi, tų, kurie gyvena iš darbo užmokesčio, paklausa neišvengiamai didėja didėjant pajamoms ir sankaupoms kiekvienoje šalyje ir tikriausiai be šito negali didėti. Pajamų ir sankaupų padidėjimas yra nacionalinio turto padidėjimas. Todėl tų, kurie gyvena iš darbo užmokesčio, paklausa natūraliai didėja didėjant nacionaliniam turtui ir tikriausiai be šito negali didėti.

Darbo užmokesčio kilimą sukelia ne esamas nacionalinio turto didumas, bet jo nenutrūkstamas didėjimas. Todėl didžiausias darbo užmokestis yra ne turtingiausiose, bet labiausiai klestinčiose šalyse, tai yra tose, kurios turtėja sparčiausiai. Anglija šiais laikais, be abejo, yra daug turtingesnė šalis nei bet kuri Šiaurės Amerikos dalis. Tačiau darbo užmokestis Šiaurės Amerikoje yra daug didesnis negu bet kur Anglijoje. Niujorko provincijoje paprasti darbininkai uždirba[1] per dieną tris šilingus ir šešis pensus jų pinigais, kas sudaro du šilingus sidabru; laivų dailidės gauna dešimt šilingų ir šešis pensus jų pinigais ir pintą romo, vertą šešių pensų sidabru, visa tai

[1] Tai buvo rašoma 1773 m., prieš prasidedant paskesniems neramumams.

sudaro šešis šilingus ir šešis pensus sidabru; namų dailidės ir mūrininkai gauna šešis šilingus jų pinigais, kas sudaro keturis šilingus ir šešis pensus sidabru; siuvėjų pameistriai gauna penkis šilingus jų pinigais, kas sudaro maždaug du šilingus ir dešimt pensų sidabru. Visos šios kainos yra didesnės nei kainos Londone, ir, kaip kalbama, tokie pat dideli kaip Niujorke atlyginimai yra ir kitose kolonijose. Maisto kainos Šiaurės Amerikoje visur daug mažesnės negu Anglijoje. Maisto trūkumo ten niekada nėra buvę. Sunkiausiais laikotarpiais jie visada ištekdavo sau prasimaitinti, nors gaudavo mažiau išvežti. Todėl jei piniginė darbo kaina yra didesnė nei bet kur metropolijoje, reali jo kaina, realus būtinų pragyvenimo reikmenų ir patogumų kiekis, kurį jis suteikia darbininkui, juolab turi būti didesnis.

Bet nors Šiaurės Amerika dar nėra tokia turtinga kaip Anglija, ji kur kas labiau klesti ir daug sparčiau toliau turtėja. Pats svarbiausias bet kurios šalies klestėjimo ženklas yra jos gyventojų skaičiaus didėjimas. Manoma, kad Didžiojoje Britanijoje ir daugumoje kitų Europos šalių gyventojų skaičius negali padvigubėti greičiau nei per penkis šimtus metų. Nustatyta, kad britų kolonijose Šiaurės Amerikoje jis padidėja dvigubai kas dvidešimt ar dvidešimt penkeri metai. Šiais laikais tą didėjimą lemia iš esmės jau ne tebesitęsiantis naujų gyventojų atsikėlimas, bet didelis jų dauginimasis. Pasakojama, kad tie, kurie sulaukia senatvės, dažnai regi nuo penkiasdešimties iki šimto, o kartais ir daug daugiau savo palikuonių. Darbas ten taip gerai atlyginamas, kad vaikų gausa šeimoje, užuot buvusi našta, tėvams yra pasiturėjimo ir sėkmės šaltinis. Skaičiuojama, kad kiekvieno vaiko, iki jis gali palikti namus, darbas duoda tėvams šimtą svarų grynos naudos. Jauna našlė su keturiais ar penkiais vaikais, kuri paprastų ar vargingesnių žmonių sluoksniuose Europoje turėtų menką galimybę gauti an-

trą vyrą, ten dažnai merginama kaip su dideliu kraičiu. Jos vaikų vertė yra didžiausias stimulas vedyboms. Todėl neturėtume stebėtis, kodėl žmonės Šiaurės Amerikoje apskritai veda labai jauni. Ir, nepaisant didelio prieaugio, atsirandančio dėl ankstyvų vedybų, ten, Šiaurės Amerikoje, nuolat skundžiamasi darbo rankų trūkumu. Darbininkų paklausa, lėšos, skirtos jiems išlaikyti, vis dar, kaip atrodo, didėja greičiau, negu randama darbininkų, kuriuos būtų galima įdarbinti.

Todėl nors šalies turtas būtų labai didelis, jeigu ji ilgai nesivystė, neturėtume tikėtis aptikti joje didelį darbo užmokestį. Lėšos, skirtos atlyginimams mokėti, jos gyventojų pajamos bei sankaupos gali būti pačios didžiausios; bet jei jos kelis šimtmečius buvo tokio pat arba beveik tokio pat dydžio, kasmet įdarbinamų darbininkų skaičius galėdavo nesunkiai patenkinti ir netgi daugiau negu patenkinti jų poreikį kitais metais. Čia vargiai galėtų būti koks nors darbo rankų trūkumas, ir šeimininkai nebūtų priversti siūlydami atlyginimus konkuruoti vieni su kitais dėl darbininkų. Priešingai, šiuo atveju darbo rankų natūraliai pagausėtų daugiau, negu jų galima įdarbinti. Būtų nuolatinis darbo stygius, ir darbininkai būtų priversti konkuruoti vienas su kitu, kad gautų darbą. Jei tokioje šalyje darbo užmokestis kada nors ir buvo didesnis nei pakankamas, kad išlaikytų darbininką ir suteiktų jam galimybę išmaitinti šeimą, darbininkų konkurencija ir šeimininkų interesas greitai sumažintų jį iki mažiausios normos, dar suderinamos su žmoniškumu. Kinija ilgai buvo viena iš turtingiausių, tai yra viena iš derlingiausių, geriausiai dirbamų, darbščiausių ir tankiausiai gyvenamų šalių pasaulyje. Tačiau, kaip atrodo, ji ilgai nesivystė. Marco Polo, kuris lankėsi joje daugiau nei prieš penkis šimtus metų, aprašė jos žemės dirbimą, darbštumą ir gyventojų tankumą beveik tokiais pačiais apibūdinimais, kaip ir mūsų laikų keliautojai. To-

ji šalis, matyt, dar gerokai anksčiau nei Marco Polo laikais pasiekė tą visišką turtingumą, kurį jos įstatymų ir institucijų pobūdis leido pasiekti. Visų keliautojų pasakojimai, daugeliu kitų aspektų vienas kitam prieštaraujantys, sutaria dėl mažo darbo užmokesčio ir sunkumų, kurie Kinijoje slegia darbininką, norintį išmaitinti šeimą. Jei visą dieną kasdamas žemę jis gali gauti tiek, kad pakaks vakare nusipirkti nedidelį kiekį ryžių, jis yra patenkintas. Amatininkų sąlygos yra dar blogesnės, jei tik tai įmanoma. Užuot pasyviai laukę savo dirbtuvėse apsilankant pirkėjų, kaip yra Europoje, jie nuolat bėgioja po gatves su savo amato įrankiais, siūlydami savo paslaugas, it maldaudami įdarbinti. Žemesniųjų sluoksnių Kinijos žmonių skurdas gerokai pralenkia skurdą vargingiausiose Europos šalyse. Kantono apylinkėse, kaip visi pasakoja, daug šimtų, daug tūkstančių šeimų neturi jokio būsto ir nuolat gyvena mažuose žvejybos laivuose upėse ir kanaluose. Jie maitinasi taip prastai, kad noriai išgriebia bjauriausias atmatas, kurias išmeta už borto koks nors Europos laivas. Visokia dvėseliena, pavyzdžiui, pastipęs šuo ar katė, nors pusiau suirusi ir dvokianti, jiems yra tinkama kaip pats sveikiausias maistas kitų šalių žmonėms. Paskata vedyboms Kinijoje yra ne vaikų naudingumas, bet laisvė juos sunaikinti. Visuose didžiuosiuose miestuose keletas jų kasnakt paliekami gatvėse ar paskandinami vandenyje kaip šunyčiai. Netgi kalbama, kad šio siaubingo darbo atlikimas yra pripažįstamas verslu, iš kurio kai kurie žmonės užsidirba pragyvenimui.

Tačiau Kinija, nors tikrai nesivystanti, kaip atrodo, nesmunka žemyn. Gyventojai nepaliko jos miestų. Kadaise pradėta dirbti žemė niekur nėra apleista. Vadinasi, tebėra atliekama tiek pat ar maždaug tiek pat metinio darbo ir neturėjo bent kiek daugiau sumažėti lėšų, skirtų tam darbui išlaikyti. Todėl žemiausioji darbinin-

kų klasė, nepaisant jos vargingo egzistavimo, vienaip ar kitaip verčiasi ir pratęsia savo gentį tiek, kad išliktų įprastinis jų skaičius.

Bet kitaip būtų šalyje, kur darbui išlaikyti skirtos lėšos ženkliai mažėtų. Tarnų ir darbininkų paklausa visose įvairiose įdarbinimo srityse kasmet būtų mažesnė nei prieš metus. Daugelis žmonių, užaugusių aukštesniosiose klasėse, nebegalėdami rasti darbo savame versle, uoliai imtų ieškoti veiklos žemiausioje klasėje. Žemiausioji klasė būtų pertekusi ne tik jos pačios darbininkų, bet dar ir ateinančių iš visų kitų klasių, ir konkurencija joje dėl įdarbinimo būtų tokia didelė, kad sumažintų darbo užmokestį iki paties vargingiausio ir skurdžiausio darbininko pragyvenimo lygio. Daugelis nesugebėtų rasti darbo net tokiomis rūsčiomis sąlygomis ir arba badautų, arba būtų pastūmėti ieškoti pragyvenimo elgetaujant ar griebtis netgi dar didesnių kraštutinumų. Beregint toje klasėje įsiviešpatautų skurdas, badas ir mirtingumas ir iš ten plistų į aukštesniąsias klases, kol gyventojų skaičius šalyje sumažėtų iki tokio, koks nesunkiai išsilaikytų iš likusių šalyje pajamų ir sankaupų ir išvengtų tironijos ar nelaimių, sunaikinusių kitą jų dalį. Tokia, ko gero, yra dabartinė būklė Bengalijoje ir kai kuriose kitose anglų kolonijose Rytų Indijoje. Galime būti tikri, kad derlingoje šalyje, kurioje anksčiau smarkiai sumažėjo gyventojų ir todėl pragyventi nebūtų sunku, tačiau kurioje, nepaisant šito, kasmet iš bado miršta trys ar keturi šimtai tūkstančių žmonių, lėšos, skirtos išlaikyti beturčiams dirbantiesiems, sparčiai nyksta. Skirtumą tarp britų pagrindinių teisės aktų, saugančių ir valdančių Šiaurės Ameriką, dvasios ir tų principų, kuriais vadovaujasi prekybos bendrovės, engiančios Rytų Indiją ir negailestingai šeimininkaujančios joje, turbūt geriausiai gali parodyti skirtinga tų šalių padėtis.

Vadinasi, dosnus atlyginimas už darbą yra tiek natūrali didėjančio tautos turto pasekmė, tiek jo požymis. Kita vertus, skurdus darbo varguolių egzistavimas yra natūralus požymis, kad reikalai nejuda, o jų badmiriavimas rodo, kad reikalai sparčiai eina prastyn.

Didžiojoje Britanijoje darbo užmokestis, kaip atrodo, šiuo metu yra akivaizdžiai didesnis už tą, kurio būtinai reikėtų, kad darbininkas išmaitintų šeimą. Kad tuo įsitikintume, nebūtina imtis kokių nors varginančių ar abejotinų skaičiavimų, kuriais nustatytume mažiausią sumą, už kurią dar įmanoma tai padaryti. Yra gausybė akivaizdžių požymių, liudijančių, kad niekur šioje šalyje darbo užmokestis nėra susietas su mažiausia norma, suderinama su paprastu žmoniškumu.

Pirma, beveik visose Didžiosios Britanijos dalyse daromas skirtumas tarp vasaros ir žiemos darbo užmokesčio, netgi žemiausių darbo rūšių. Vasaros atlyginimai visada didesni. Bet dėl papildomų išlaidų kurui šeimos išlaikymas žiemą brangesnis. Vadinasi, jei darbo užmokestis didžiausias, kai pragyvenimo išlaidos yra mažiausios, tai akivaizdu, kad jis nepriklauso nuo to, kas yra būtina toms išlaidoms padengti, bet priklauso nuo darbo kiekio ir jo numanomos vertės. Tiesa, galima teigti, jog darbininkas turi atidėti dalį vasaros darbo užmokesčio, kad galėtų padengti savo žiemos išlaidas, ir jog apskritai metų darbo užmokestis neviršija to, kuris būtinas išlaikyti šeimai visus metus. Tačiau su vergu ar kuo nors kitu, kieno egzistavimas visiškai priklauso nuo mūsų, nebūtų šitaip elgiamasi. Jo kasdienis išlaikymas būtų proporcingas jo dienos reikmėms.

Antra, darbo užmokestis Didžiojoje Britanijoje nesvyruoja kartu su maisto kainomis. Pastarosios visur keičiasi nelygu metai, dažnai ir kas mėnesį. Tačiau daugelyje vietovių piniginė darbo kaina lieka visiškai tokia pati kartais net ištisus pusšimtį metų. Taigi jei tose vieto-

vėse darbo varguoliai gali išlaikyti šeimas brangymečio metais, jiems jau nėra sunku vidutinės gausos laikais ir tikras perteklius – neįprasto pigumo metais. Didelių maisto kainų šį dešimtmetį daugelyje karalystės dalių nelydėjo ženklesnis piniginės darbo kainos pakilimas. Tiesa, kai kur ji padidėjo, bet, matyt, veikiau dėl to, kad padidėjo darbo paklausa, o ne dėl to, kad pakilo maisto kainos.

Trečia, kaip maisto kainos kasmet kinta labiau, negu keičiasi darbo užmokestis, taip, kita vertus, ir darbo užmokestis įvairiose vietovėse skiriasi daugiau negu maisto kainos. Duonos ir mėsos kainos paprastai yra tokios pačios ar beveik tokios pačios didesnėje jungtinės karalystės dalyje. Parduodami mažmenomis, – o būtent taip darbo varguoliai perka visus daiktus, – duona, mėsa ir dauguma kitų dalykų paprastai didžiuosiuose miestuose yra tokie pat pigūs kaip ir atokesnėse šalies vietovėse ar pigesni – dėl priežasčių, kurias netrukus turėsiu progą paaiškinti. Tačiau darbo užmokestis dideliame mieste ir jo apylinkėse dažnai yra ketvirtadaliu ar penktadaliu, taigi dvidešimt ar dvidešimt penkiais procentais didesnis nei už kelių mylių. Londone ir jo apylinkėse įprasta darbo kaina gali būti laikoma aštuoniolika pensų per dieną. Už kelių mylių ji krenta iki keturiolikos ir penkiolikos pensų. Darbo kaina Edinburge ir jo apylinkėse galima laikyti dešimt pensų. Už kelių mylių ji krenta iki aštuonių pensų, tai įprasta paprasto darbo kaina didesnėje Škotijos žemumų dalyje, kur ji įvairuoja gerokai mažiau nei Anglijoje. Tokie dideli kainų skirtumai, kurie, kaip atrodo, ne visada yra pakankami, kad priverstų žmogų persikelti iš vienos parapijos į kitą, tikrai paskatintų pačias griozdiškiausias prekes pervežti ne tik iš vienos parapijos į kitą, bet iš vieno karalystės galo į kitą, beveik iš vieno pasaulio krašto į kitą ir netrukus sumažintų tuos skirtumus iki bend-

ro lygio. Po viso to, kas buvo pasakyta apie žmogaus prigimties lengvabūdiškumą ir permainingumą, iš patirties tampa aišku, kad iš visų rūšių krovinių žmogus yra sunkiausiai kilnojamas. Taigi jei darbo varguoliai gali išlaikyti šeimas tose karalystės dalyse, kur darbo kaina mažiausia, jie turi išvis nejausti jokių nepriteklių ten, kur ji didžiausia.

Ketvirta, darbo kainų skirtumai ne tik neatitinka vietos ir laiko atžvilgiu maisto kainų skirtumų, bet dažnai yra visai priešingi.

Grūdai, tas pagrindinis paprastų žmonių maistas, Škotijoje brangesni nei Anglijoje, iš kurios Škotija beveik kasmet gauna labai didelius jų kiekius. Tačiau Anglijos javai Škotijoje, tai yra šalyje, į kurią jie įvežami, turi būti parduodami brangiau negu Anglijoje, tai yra šalyje, iš kurios jie atkeliauja; ir atsižvelgiant į jų kokybę Škotijoje jie negali būti parduodami brangiau negu škotiški javai, kurie konkuruoja su jais toje pačioje rinkoje. Grūdų kokybė daugiausia priklauso nuo miltų, tai yra maisto, kiekio, kuris iš jų gaunamas malūne, ir šiuo atžvilgiu anglų grūdai smarkiai pranoksta škotiškus, todėl nors dažnai iš pažiūros, tai yra atsižvelgiant į jų tūrį, yra brangesni, iš tikrųjų, atsižvelgiant į jų kokybę ar netgi svorį, paprastai yra pigesni. O darbo kaina, priešingai, Anglijoje brangesnė nei Škotijoje. Vadinasi, jei darbo varguoliai gali išlaikyti savo šeimas vienoje jungtinės karalystės dalyje, kitoje jie turi išvis nejausti jokių nepriteklių. Škotijoje didžiausią ir geriausią paprastų žmonių maisto dalį sudaro avižinė košė, ir jų maistas yra daug prastesnis negu to paties sluoksnio jų kaimynų Anglijoje. Tačiau šis mitybos skirtumas yra ne jų darbo užmokesčio skirtumo priežastis, bet pasekmė, nors dėl keisto nesusipratimo dažnai esu girdėjęs jį nurodant kaip priežastį. Ne todėl vienas žmogus yra turtingas, o jo kaimynas vargšas, kad pirmasis važinėja karieta, o

antrasis vaikšto pėsčias, bet pirmasis važinėja karieta todėl, kad yra turtingas, o antrasis vaikšto pėsčias todėl, kad yra vargšas.

Visą praėjusį šimtmetį, imant pamečiui, grūdai abiejose jungtinės karalystės dalyse buvo brangesni negu šį šimtmetį. Tai tikras faktas, kuriuo niekaip negalima rimtai suabejoti; Škotijos atveju tai įrodyta dar įtikinamiau, jei tik tai įmanoma, negu Anglijos. Škotijoje tai patvirtina metinių visų rūšių grūdų kainų vertinimų duomenys, šie vertinimai atliekami prisiekus, pagal faktinę padėtį rinkose kiekvienoje Škotijos grafystėje. Jei tokiam tiesioginiam įrodymui patvirtinti reikėtų kokio nors papildomo paliudijimo, aš pažymėčiau, kad analogiškai buvo Prancūzijoje ir, matyt, daugumoje kitų Europos vietų. Prancūzijos atveju yra aiškiausi įrodymai. Tačiau nors yra tikra, kad abiejose jungtinės karalystės dalyse grūdai praėjusį šimtmetį buvo šiek tiek brangesni nei šį, lygiai taip pat tikra ir tai, kad darbas buvo daug pigesnis. Todėl jei jau tada darbo varguoliai įstengė išmaitinti šeimas, dabar jiems tai turėtų būti kur kas lengviau. Praėjusį šimtmetį labiausiai paplitęs paprasto darbo dienos užmokestis didesnėje Škotijos dalyje buvo šeši pensai vasarą ir penki pensai žiemą. Beveik tokia pati kaina, trys šilingai per savaitę, ir dabar tebėra mokama kai kuriose Škotijos aukštumų ir Vakarų salų vietose. Daugumoje šalies žemumų vietų dabar populiariausias paprasto darbo dienos užmokestis yra aštuoni pensai, dešimt pensų, kartais ir šilingas palei Edinburgą, su Anglija besiribojančiose grafystėse – matyt, būtent dėl tokios kaimynystės, ir kai kuriose kitose vietose, kur pastaruoju metu gerokai padidėjo darbo paklausa, – palei Glazgą, Karoną, Airšyrą ir t. t. Anglijoje žemės ūkio, manufaktūrų ir prekybos pažanga prasidėjo kur kas anksčiau nei Škotijoje. Darbo paklausa, o todėl ir jo kaina dėl tos pažangos neišvengiamai pakilo. Atitinkamai

ir darbo užmokestis praėjusį šimtmetį, kaip ir šį, Anglijoje buvo didesnis nei Škotijoje. Nuo to laiko jis dar gerokai pakilo, nors, žinoma, dėl išaugusios atlyginimų įvairovės skirtingose vietose pasidarė sunkiau nustatyti, kiek jis padidėjo. 1614 metais kareivio pėstininko atlyginimas buvo toks pat kaip dabar, aštuoni pensai per dieną. Kai jis buvo nustatytas pirmą kartą, jis natūraliai priklausė nuo įprastinio paprastų darbininkų darbo užmokesčio, nes būtent iš to sluoksnio buvo renkami kareiviai. Lordas vyriausiasis teisėjas Halesas, rašęs Karolio II laikais, yra apskaičiavęs, kad šešių asmenų darbininko šeimos, susidedančios iš tėvo ir motinos, dviejų vaikų, pajėgiančių ką nors dirbti, ir dviejų nepajėgių dirbti vaikų, išlaidos yra dešimt šilingų per savaitę, arba dvidešimt šeši svarai per metus. Jei savo darbu jie tiek uždirbti negali, turi prisidurti, mano teisėjas Halesas, elgetaudami arba vagiliaudami. Kaip galima spręsti, tą dalyką jis ištyrinėjo labai kruopščiai[2]. 1688 metais p. Gregory Kingas, kurio politinės aritmetikos meistriškumą taip išgyrė daktaras Davenantas, apskaičiavo, kad įprastinės darbininkų ir samdinių pajamos buvo penkiolika svarų šeimai, kurią jis laikė susidedančia vidutiniškai iš trijų su puse asmenų. Taigi jo apskaičiavimai, nors pažiūrėti visai kitokie, savo pagrindu labai glaudžiai siejasi su tais, kuriuos pateikė teisėjas Halesas. Abu mano, kad tokių šeimų savaitės išlaidos yra maždaug dvidešimt pensų vienam žmogui. Tiek tokių šeimų piniginės pajamos, tiek išlaidos nuo to laiko gerokai padidėjo didesnėje jungtinės karalystės dalyje – vienur daugiau, kitur mažiau, nors vargu ar kur nors taip smarkiai, kaip teigia pastaruoju metu viešai paskelbti kai kurie perdėti dabartinio darbo užmokesčio apskaičiavimai. Reikia pa-

[2] Žr. jo vargšų išlaikymo projektą kn.: Burns, *History of the Poor-laws*.

žymėti, kad niekur neįmanoma labai tiksliai nustatyti darbo kainos, nes dažnai toje pačioje vietoje tuo pačiu metu ir už tokį patį darbą mokama skirtinga kaina – ne tik dėl skirtingų darbininkų sugebėjimų, bet ir priklausomai nuo šeimininkų nuolaidumo ar kietumo. Kai darbo užmokesčio nereguliuoja įstatymas, viskas, ką galima nustatyti, – tai koks atlyginimas yra labiausiai paplitęs; patirtis, regis, rodo, jog įstatymai niekada negali deramai apibrėžti darbo užmokesčio, nors dažnai to siekia.

Realusis atlyginimas už darbą, realus būtinų pragyvenimo reikmenų ir patogumų kiekis, kurį už atlyginimą galima įsigyti, šiame šimtmetyje padidėjo, matyt, dar daugiau negu jo piniginė kaina. Ne vien grūdai kiek atpigo, bet ir daugelis kitų dalykų, kuriais darbštūs varguoliai skaniai ir sveikai paįvairina savo maistą, tapo kur kas pigesni. Pavyzdžiui, bulvės didesnėje karalystės dalyje dabar nekainuoja nė pusės tiek, kiek jos kainavo prieš trisdešimt ar keturiasdešimt metų. Tą patį galima pasakyti apie griežčius, morkas, kopūstus; anksčiau žemė šioms daržovėms auginti buvo įdirbama kastuvu, o dabar visur žemė joms įdirbama plūgu. Atpigo ir visos sodų bei daržų gėrybės. Praėjusį šimtmetį didesnioji Didžiojoje Britanijoje suvartojamų obuolių ir svogūnų dalis būdavo įvežama iš Flandrijos. Didelė pažanga šiurkščių lininių ir vilnonių audeklų manufaktūrose teikia darbininkams pigesnius ir geresnius rūbus, o paprastesnių metalų apdirbimo pažanga – pigesnius ir geresnius amato įrankius, taip pat parankesnius bei patogesnius namų apyvokos daiktus. Tiesa, muilas, druska, žvakės, oda ir fermentuoti gėrimai tapo gerokai brangesni, iš esmės dėl jiems nustatytų mokesčių. Bet šitų prekių, kurios darbo varguoliams nėra būtiniausios, kiekis toks nedidelis, kad jų kainų padidėjimas nenusveria daugybės kitų daiktų kainų sumažėjimo. Įprastiniai skundai, kad prabanga sklinda net į žemiausius gyventojų sluoksnius ir kad

darbo varguoliai dabar jau nepasitenkins tokiu pat maistu, rūbais ir būstu, kokie jiems tiko ankstesniais laikais, gali mus įtikinti, jog padidėjo ne vien piniginė darbo kaina, bet ir jo realusis atlyginimas.

Ar šį žemesniųjų gyventojų sluoksnių gyvenimo sąlygų pagerėjimą reikėtų laikyti visuomenės pasiekimu, ar jos rūpesčiu? Atsakymas iš pirmo žvilgsnio atrodytų visai paprastas. Įvairūs samdiniai, darbininkai ir amatininkai sudaro didžiausią kiekvienos didelės politinės visuomenės dalį. Tai, kas pagerina sąlygas didžiajai daliai, niekad negali būti laikoma rūpesčiu visiems. Jokia visuomenė, kurios didžioji dalis yra vargšai ir skurdžiai, tikrai negali būti klestinti ir laiminga. Be to, tai ir yra teisingumas – tie, kurie maitina, aprengia visą žmonių bendriją ir įrengia jai būstus, turi gauti tokią savo pačių darbo produkto dalį, kad patys būtų tinkamai pavalgę, apsirengę ir turėtų pastogę.

Nors skurdas, be abejo, atgraso nuo vedybų, bet visiškai neužkerta joms kelio. Jis, kaip atrodo, netgi yra palankus vaisingumui. Badmiriaujanti Škotijos aukštumų moteris pagimdo daugiau nei dvidešimt vaikų, o išlepinta rafinuota ponia dažnai neįstengia pagimdyti nė vieno ir paprastai išsenka pagimdžiusi du ar tris. Tarp žemesnės padėties moterų nevaisingumas, toks dažnas tarp aukštuomenės moterų, yra labai retas. Prabanga tikriausiai pakursto dailiosios lyties malonumų aistrą, bet, atrodo, visada susilpnina, o dažnai ir visiškai sunaikina vaisingumo galias.

Tačiau nors skurdas nenuslopina žmonių vaisingumo, jis yra nepaprastai nepalankus vaikų auginimui. Švelnus augalėlis paleidžiamas gyventi, bet tokioje šaltoje dirvoje ir tokiame atšiauriame klimate jis greitai vysta ir miršta. Man nesyk pasakojo, kad Škotijos aukštumose dvidešimt vaikų pagimdžiusiai motinai dažnai nelieka gyvų nė dviejų. Keletas patyrusių karininkų patikino ma-

ne, jog iš pulko kareivių vaikų jie ne tik negalėtų sudaryti pulko, bet pritrūktų net būgnininkų ir fleitininkų. Tačiau niekur nepamatysi daugiau mažų vaikų negu prie kareivinių. Kaip atrodo, labai nedaug jų sulaukia trylikos ar keturiolikos metų amžiaus. Kai kuriose vietovėse pusė gimusių vaikų miršta nesulaukę ketverių metų, daugelyje vietų – nesulaukę septynerių ir beveik visur – nesulaukę devynerių ar dešimties metų. Tačiau šis didžiulis mirtingumas pasitaiko daugiausia tarp paprastų žmonių vaikų; tie žmonės neįstengia prižiūrėti jų su tokiu pat dėmesiu kaip aukštesniųjų sluoksnių šeimos. Nors jų santuokos apskritai yra vaisingesnės nei aukštuomenės žmonių, užauga mažesnė jų vaikų dalis. Dar didesnis nei paprastų žmonių šeimose yra mirtingumas pamestinukų prieglaudose ir vaikų, auginamų parapijų labdaros namuose.

Visos gyvūnų rūšys natūraliai dauginasi proporcingai esamiems egzistavimo ištekliams, ir nė viena negali daugintis virš tos ribos. Tačiau civilizuotoje visuomenėje tik žemesniuosiuose gyventojų sluoksniuose egzistavimo skurdumas nustato tolesnio žmonių giminės dauginimosi ribas, ir ne kaip kitaip, o sunaikindamas didelę dalį vaikų, kurie gimsta iš tų žmonių vaisingų santuokų.

Dosnus atlyginimas už darbą, įgalinantis tuos žmones geriau pasirūpinti savo vaikais ir daugiau jų užauginti, natūraliai turi tendenciją tas ribas išplėsti. Taip pat dera pažymėti, jog tai vyksta kiek įmanoma proporcingai darbo paklausai. Jei ši paklausa nuolat didėja, atlyginimas už darbą neišvengiamai turi taip skatinti darbininkų vedybas ir dauginimąsi, kad įgalintų juos patenkinti tą nepaliaujamai didėjančią paklausą nepaliaujamai didėjančiu gyventojų skaičiumi. Jei kuriuo nors metu atlyginimas būtų mažesnis nei reikalingas tokiam tikslui, darbo rankų trūkumas beregint jį pakeltų, o jei atlyginimas kuriuo nors metu būtų didesnis,

pernelyg didelis darbininkų dauginimasis netrukus sumažintų jį iki būtinos normos. Rinka pirmuoju atveju taip stokotų darbo ir taip būtų jo perpildyta antruoju, kad beregint priverstų darbo kainą grįžti prie tos tikrosios normos, kuri reikalinga esamomis tos visuomenės aplinkybėmis. Būtent šitaip žmonių paklausa, lygiai kaip bet kurių kitų reikmenų paklausa, tvirtai reguliuoja žmonių gamybą: paspartina ją, kai ji vyksta per lėtai, ir pristabdo, kai plėtojasi per greitai. Būtent ši paklausa reguliuoja ir lemia gyventojų skaičiaus kitimą visose skirtingose pasaulio šalyse, Šiaurės Amerikoje, Europoje ir Kinijoje; ji sukelia spartų gyventojų skaičiaus augimą pirmojoje, lėtą ir laipsnišką antrojoje ir visišką jo pastovumą trečiojoje.

Sakoma, kad vergo darbingumo praradimas kainuoja šeimininkui, o laisvo samdinio – jam pačiam. Tačiau pastarojo darbingumo praradimas iš tikrųjų taip pat kainuoja jo šeimininkui, kaip ir pirmojo. Įvairiausiems pameistriams ir tarnams mokamas darbo užmokestis turi būti tokio dydžio, kad įgalintų juos poruotis ir tęsti pameistrių ir tarnų giminę, derinantis prie didėjančios, mažėjančios arba nekintančios jų paklausos visuomenėje. Tačiau nors laisvo samdinio darbingumo praradimas taip pat kainuoja jo šeimininkui, kaip ir vergo, apskritai jis kainuoja jam daug mažiau nei vergo atveju. Lėšas, skirtas pakeisti arba, jei galima taip pasakyti, remontuoti besidėvinčiam vergui, paprastai tvarko nerūpestingas šeimininkas arba neatidus prievaizdas. O lėšas, turinčias atlikti tą pačią funkciją laisvo žmogaus atžvilgiu, tvarko pats laisvas žmogus. Paprastai vyraujanti turtingųjų ūkyje netvarka natūraliai įsigali tvarkantis pirmuoju būdu, o tvarkantis antruoju būdu natūraliai įsigali griežtas varguolių taupumas ir šykštus skrupulingumas. Kai taip skirtingai tvarkomasi, tam pačiam tikslui pasiekti prireikia labai skirtingo dydžio išlaidų. Taigi, mano įsi-

tikinimu, visų amžių ir tautų patirtis rodo, kad laisvų žmonių atliekamas darbas apskritai yra pigesnis negu vergų atliekamas darbas. Šitai nustatyta netgi Bostone, Niujorke ir Filadelfijoje, kur paprasto darbo užmokestis yra toks didelis.

Vadinasi, dosnus atlyginimas už darbą, pats būdamas augančio turto pasekmė, kartu yra didėjančio gyventojų skaičiaus priežastis. Skųstis dėl jo tolygu aimanuoti dėl didžiausios visų žmonių gerovės neišvengiamos pasekmės ir priežasties.

Turbūt verta pažymėti, kad darbo varguolių, to didžiojo žmonių visuomenės sluoksnio, gyvenimo sąlygos, kaip atrodo, yra geriausios ir palankiausios tada, kai visuomenė progresuoja, vis labiau turtėja, o ne tada, kai ji jau tapo pakankamai turtinga. Kai visuomenės būklė stabili, jos yra sunkios, o kai visuomenė smunka, užgula skurdas. Kylanti visuomenė iš tikrųjų yra optimistinė ir širdinga visoms skirtingoms klasėms. Stabilios būklės visuomenė yra nyki, smunkanti – melancholiška.

Skatindamas gyventojų skaičiaus didėjimą, dosnus atlyginimas už darbą lygiai taip pat skatina paprastų žmonių darbštumą. Darbo užmokestis yra paskatinimas už darbštumą, kuris, kaip bet kuri žmogiškoji savybė, sustiprėja proporcingai gaunamoms paskatoms. Pragyvenimo reikmenų gausa stiprina fizines darbininko jėgas, o maloni viltis, kad jo gyvenimo sąlygos gerės ir savo dienas jis galbūt užbaigs be vargo ir nepriteklių, skatina jį visiškai atiduoti tas jėgas. Todėl kur darbo užmokestis didelis, ten darbininkai visada bus daug aktyvesni, darbštesni ir nuovokesni nei ten, kur jis mažas, – pavyzdžiui, Anglijoje, palyginti su Škotija, arba didelių miestų kaimynystėje, palyginti su tolimomis vietovėmis provincijoje. Tiesa, kai kurie darbininkai, galėdami per keturias dienas užsidirbti pragyvenimą visai savaitei, kitas tris dykinės. Tačiau to nieku būdu ne-

pasakysi apie didžiąją jų dalį. Priešingai, darbininkai, kai jiems dosniai mokama nuo išdirbio, yra labai greiti persidirbti ir šitaip per keletą metų sugriauti sveikatą ir kūną. Manoma, kad dailidė Londone ir kai kuriose kitose vietose savo didžiausio pajėgumo neišlaiko ilgiau nei aštuonerius metus. Panašiai atsitinka ir daugelyje kitų veiklos rūšių, kur darbininkai gauna vienetinį darbo užmokestį, kaip paprastai yra manufaktūrose ir netgi kaimo darbuose, ir visur, kur tik darbo užmokestis yra didesnis už įprastinį. Beveik kiekvienai amatininkų grupei būdinga kokia nors specifinė negalia, atsirandanti dėl per ilgo prisitaikymo prie jų darbo ypatybių. Žymus italų gydytojas Ramuzzini yra parašęs atskirą knygą apie tokias ligas. Mes nelaikome kareivių darbščiausiais žmonėmis iš mūsų visų. Tačiau kai kareiviams būdavo skiriami kokie nors darbai ir dosniai mokama nuo išdirbio, jų karininkams ne sykį tekdavo susitarti su darbdaviu, kad kareiviams nebūtų leista uždirbti daugiau nei tam tikrą sumą per dieną, mokant pagal nustatytą įkainį. Kol tokios sąlygos nebuvo, tarpusavio lenktyniavimas ir didesnio uždarbio troškimas dažnai pastūmėdavo juos persidirbti ir dirbant ne pagal jėgas pakenkti sveikatai. Pernelyg įtemptas darbas keturias dienas per savaitę dažnai ir yra tikroji dykinėjimo tas likusias tris dienas, dėl kurio tiek daug ir taip garsiai skundžiamasi, priežastis. Daugumai žmonių po įtempto protinio ar fizinio darbo, trukusio keletą dienų, kyla natūralus troškimas atsipalaiduoti, kuriam beveik neįmanoma atsispirti, nebent verčia jėga ar stipri būtinybė. Tai yra natūralus poreikis, reikalaujantis patenkinti jį kokiu nors poilsiu, kartais vien tik pertrauka, o kartais dar ir prasiblaškymu ir žaidimu. Jei to nedaroma, pasekmės neretai yra pavojingos, kartais net mirtinos, ir anksčiau ar vėliau jos beveik visada sukelia specifinę tam amatui būdingą negalią. Jei šeimininkai visada įsi-

klausytų į tai, ką sako sveikas protas ir žmoniškumas, jiems dažnai tektų pristabdyti, o ne kurstyti daugelio savo darbininkų uolumą. Aš esu tikras, jog nepriklausomai nuo veiklos rūšies, jei žmogus dirba taip saikingai, kad yra pajėgus dirbti be perstojo, jis ne tik kuo ilgiausiai išsaugo savo sveikatą, bet ir per metus padaro didžiausią darbo kiekį.

Tikinama, kad pigiaisiais metais darbininkai apskritai labiau dykinėja, o brangymečiu yra darbštesni negu paprastai. Iš to daroma išvada, kad sotus gyvenimas atpalaiduoja, o skurdas skatina darbštumą. Išties nekyla abejonių, kad truputį didesnė nei įprastinė gausa kai kuriuos darbininkus paskatina dykinėti; bet vargiai tikėtina, kad toks poveikis būtų daromas didžiajai jų daliai, tai yra kad žmonės apskritai dirbtų geriau tada, kai yra prastai maitinami, negu tada, kai gerai maitinami; tada, kai yra prislėgti, negu tada, kai gerai nusiteikę; tada, kai dažnai negaluoja, negu tada, kai apskritai yra geros sveikatos. Reikia pažymėti, kad brangymečio metai paprastiems žmonėms yra ligų ir mirtingumo metai, ir tai negali nesumažinti jų darbo produktų kiekio.

Gausos metais samdiniai dažnai palieka savo šeimininkus ir imasi savarankiškai užsitikrinti pragyvenimą. Tačiau maisto pigumas, padidindamas samdomiems darbininkams išlaikyti skiriamus išteklius, paskatina šeimininkus, ypač ūkininkus, daugiau jų įdarbinti. Tokiomis sąlygomis ūkininkai tikisi gauti daugiau pelno iš savo javų išlaikydami iš jų dar keletą darbingų samdinių, užuot pigiai tuos javus pardavę rinkoje. Samdinių paklausa pakyla, o tų, kurie siūlosi patenkinti tą paklausą, skaičius sumažėja. Todėl pigiais metais darbo kaina dažnai pakyla.

Nepriteklių metais pragyvenimo sunkumai ir netikrumas visus tokius žmones priverčia siekti grįžti tarnauti. Tačiau didelės maisto kainos, sumažindamos samdi-

niams išlaikyti skiriamus išteklius, paskatina šeimininkus veikiau mažinti nei didinti samdinių skaičių. Be to, brangymečiu vargingi savarankiški amatininkai dažnai suvartoja tas mažas sankaupas, už kurias jie paprastai nusipirkdavo darbui reikalingų medžiagų, ir, kad pragyventų, būna priversti samdytis pameistriais. Įsidarbinti siekia daugiau žmonių, nei galima nesunkiai įdarbinti; daugelis sutinka su prastesnėmis nei įprastinės sąlygomis, tad brangymečio metu samdinių ir pameistrių darbo užmokestis dažnai sumažėja.

Vadinasi, visų rūšių šeimininkai dažnai sudaro geresnius sau sandorius su samdiniais brangymečio, o ne pigių kainų metais, ir samdiniai būna nuolankesni ir labiau priklausomi veikiau pirmuoju nei antruoju atveju. Tad natūraliai brangymetį jie laiko palankesniu verslui. Be to, žemvaldžiai ir ūkininkai, dvi didžiausios šeimininkų klasės, turi dar vieną priežastį teikti pirmenybę brangymečiui. Vienų renta ir kitų pelnas labai smarkiai priklauso nuo maisto kainų. Tačiau nėra didesnės nesąmonės kaip įsivaizduoti, kad žmonės apskritai dirbs mažiau, kai jie dirbs sau, nei tada, kai dirbs kitiems. Vargingas savarankiškas amatininkas paprastai yra darbštesnis net už pameistrį, gaunantį vienetinį atlyginimą. Pirmajam atitenka visas jo darbo produktas, antrasis dalijasi jį su šeimininku. Pirmasis, dirbdamas vienas ir savarankiškai, yra mažiau linkęs pasiduoti blogos draugijos pagundoms, kurios didelėse manufaktūrose taip dažnai sužlugdo antrųjų dorovę. Juolab didesnis yra savarankiško amatininko pranašumas prieš tuos samdinius, kurie samdomi pamėnesiui ar pamečiui ir kurių darbo užmokestis bei išlaikymas yra toks pat nepriklausomai nuo to, ar jie padaro daug, ar mažai. Todėl yra tendencija, kad pigiais metais savarankiškų amatininkų pagausėja, palyginti su įvairiausiais pameistriais ir samdiniais, o brangymečiu jų dalis sumažėja.

Labai išsimokslinęs ir įžvalgus prancūzų autorius p. Messance'as, mokesčių rinkėjas Sent Etjeno rinkimų apygardoje, bando parodyti, jog varguoliai padaro daugiau darbo pigiaisiais metais nei brangymečiu, lygindamas tomis skirtingomis aplinkybėmis pagamintų prekių kiekį ir vertę trijose skirtingose manufaktūrose: šiurkščios vilnos audinių Elbefe, lininių audinių ir šilkinių audinių, kurios abi yra išsimėčiusios po visą Ruano apylinkę. Iš jo pateiktų duomenų, kurie paimti iš viešųjų įstaigų registrų, matyti, jog visose trijose manufaktūrose pagamintų prekių kiekis ir vertė apskritai buvo didesni pigiaisiais metais nei brangymečiu; ir tas kiekis bei vertė visada būdavo patys didžiausi pačiais pigiausiais metais ir patys mažiausi pačiais brangiausiais metais. Visos trys manufaktūros, kaip galima spręsti, buvo labai stabilios, tai yra nors jų gamybos apimtis galėjo, nelygu metai, truputį skirtis, apskritai jos nei smuko, nei plėtėsi.

Lino audinių manufaktūra Škotijoje ir šiurkščios vilnos audinių manufaktūra Jorkšyro Vakarų raidinge yra besiplečiančios manufaktūros, gamyba jose, nors šiek tiek svyruoja, apskritai didėja ir kiekio, ir vertės atžvilgiu. Tačiau išnagrinėjęs paskelbtas jų metines gamybos ataskaitas aš negalėjau nustatyti, kad jos pokyčiai būtų pastebimai susiję su tų ar kitų metų pigumu arba brangumu. 1740-aisiais, didelio nederliaus metais, abiejose manufaktūrose, kaip matyti, gamyba labai ženkliai sumažėjo. Tačiau 1756-aisiais, kitais tokio pat nederliaus metais, Škotijos manufaktūra išsiplėtė daugiau nei paprastai. Tiesa, Jorkšyre manufaktūra sumažino gamybą, jos apimtis nepakilo iki to lygio, koks buvo 1755-aisiais ir iki pat 1766 metų, kai buvo panaikintas Amerikos žyminio mokesčio įstatymas. Tais ir paskesniais metais manufaktūra smarkiai viršijo kada nors anksčiau pasiektą lygį ir nuo tada tebesiplėtojo toliau.

Visų didžiųjų manufaktūrų, parduodančių produkciją tolimose rinkose, gaminamos produkcijos apimtis neišvengiamai priklauso ne tiek nuo brangių ar pigių metų tose šalyse, kur jos veikia, kiek nuo aplinkybių, darančių įtaką paklausai tose šalyse, kur ta produkcija vartojama, taigi nuo taikos ar karo, nuo konkuruojančių manufaktūrų klestėjimo ar smukimo ir nuo gero ar blogo jų pagrindinių klientų nusiteikimo. Be to, didelė papildomo darbo, tikriausiai atliekamo pigiaisiais metais, dalis neatsispindi manufaktūrų viešuosiuose registruose. Samdiniai vyrai, kurie palieka savo šeimininkus, tampa savarankiškais darbininkais. Moterys grįžta pas tėvus ir, kaip įprasta, verpia siūlus, kad parūpintų drabužių sau ir savo šeimoms. Net savarankiški darbininkai ne visada dirba, kad parduotų savo gaminius atviroje rinkoje, bet nusamdomi kaimynų gaminti daiktus šeimos poreikiams patenkinti. Todėl jų darbo produktai dažnai neįrašomi į tuos viešuosius registrus, kurių įrašai kartais taip parodomai pagarsinami ir iš kurių mūsų pirkliai ir manufaktūrininkai dažnai bergždžiai stengtųsi spręsti apie didelių imperijų klestėjimą ar smukimą.

Nors darbo kainos kitimas ne tik nesutampa su maisto kainų kitimu, bet dažnai yra visiškai priešingas, mes neturėtume remdamiesi tokia išvada įsivaizduoti, kad maisto kaina neturi jokios įtakos darbo kainai. Piniginė darbo kaina neišvengiamai priklauso nuo dviejų aplinkybių: darbo paklausos ir būtinųjų pragyvenimo reikmenų ir patogumų kainos. Darbo paklausa priklausomai nuo to, ar ji didėja, ar nekinta, ar mažėja, tai yra ar reikalauja didėjančio, ar nekintančio, ar mažėjančio gyventojų skaičiaus, nulemia būtinųjų pragyvenimo reikmenų ir patogumų, kurie turi būti suteikti darbininkui, kiekį; o piniginė darbo kaina priklauso nuo tos sumos, kuri būtina nupirkti tokiam kiekiui. Todėl nors piniginė darbo kaina kartais yra didelė ten, kur maisto kai-

nos mažos, ji būtų dar didesnė paklausai nekintant, jei maisto kainos būtų didelės.

Dėl to, kad darbo paklausa padidėja netikėtos ir neįprastos gausos metais ir sumažėja netikėto ir neįprasto nepritekliaus metais, piniginė darbo kaina kartais kyla pirmuoju atveju ir smunka antruoju.

Netikėtos ir neįprastos gausos metais daugelio pramonės darbdavių rankose yra lėšų, pakankamų išlaikyti ir aprūpinti darbu didesniam darbščių žmonių skaičiui, negu jų buvo įdarbinta ankstesniais metais, bet tokį neįprastai didelį jų skaičių ne visuomet pavyksta rasti. Todėl tie šeimininkai, kurie nori daugiau darbininkų, konkuruoja siūlomomis kainomis vieni su kitais, siekdami jų gauti, o tai kartais pakelia tiek realiąją, tiek piniginę darbininkų darbo kainą.

Priešingai atsitinka netikėto ir neįprasto nepritekliaus metais. Lėšos, skirtos žmonėms įdarbinti versle, tada yra mažesnės negu ankstesniais metais. Nemažai žmonių išmetama iš darbo ir konkuruoja tarpusavyje dėl darbo vietų, o tai kartais sumažina tiek realiąją, tiek piniginę darbo kainą. 1740 m., nepaprasto nepritekliaus metais, daugelis žmonių geidė dirbti vien už išlaikymą. Paskesniais derlingesniais metais buvo kur kas sunkiau gauti darbininkų ir tarnų.

Nederlingų metų nepriteklius, sumažindamas darbo paklausą, mažina jo kainą, o didelės maisto kainos ją didina. Priešingai, derlingų metų gausa, didindama paklausą, didina darbo kainą, o maisto pigumas linkęs ją mažinti. Maisto kainoms įprastai keičiantis, šie du priešingi atvejai, kaip atrodo, atsveria vienas kitą, ir, matyt, iš dalies dėl to darbo užmokestis visur yra pastovesnis ir mažiau kinta negu maisto kainos.

Darbo užmokesčio padidėjimas neišvengiamai padidina daugelio prekių kainą, padidindamas tą jos dalį, kurią sudaro darbo užmokestis, ir dėl to mažina jų varto-

jimą šalyje ir užsienyje. Tačiau ta pati priežastis, kuri pakelia darbo užmokestį ir padidina sankaupas, didina ir darbo gamybinę galią ir lemia tai, kad mažesnis įdėto gyvojo darbo kiekis pagamina didesnį darbo produktų kiekį. Sankaupų savininkas, samdantis daug darbininkų, būtinai stengiasi savo paties labui taip deramai padalyti ir paskirstyti žmones į darbo vietas, kad jie padarytų didžiausią įmanomą darbo kiekį. Dėl tos pačios priežasties jis stengiasi parūpinti jiems geriausius mechanizmus, apie kokius tik jis ar darbininkai gali pagalvoti. Tai, kas vyksta tarp atskiros dirbtuvės darbininkų, dėl tų pačių priežasčių vyksta ir tarp visos visuomenės narių. Kuo ji didesnė, tuo labiau žmonės joje natūraliai pasidalija į skirtingas klases ir grupes pagal darbo veiklos rūšį. Daugiau galvų stengiasi išrasti tinkamesnius mechanizmus kiekvienai darbinei veiklai, dėl to padidėja tikimybė, kad tokie mechanizmai bus sukurti. Todėl yra daugybė gaminių, kuriems pagaminti dėl tokių patobulinimų reikia daug mažiau darbo nei anksčiau, ir šis darbo kiekio sumažėjimas daugiau nei kompensuoja darbo kainos padidėjimą.

IX skyrius
APIE SANKAUPŲ PELNĄ

Sankaupų pelnas padidėja ar sumažėja dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių didėja arba mažėja darbo užmokestis, gausėja arba nyksta visuomenės turtas; tačiau tos priežastys šiuos du dalykus veikia labai skirtingai.

Kai didėja sankaupos, didinančios darbo užmokestį, pelnas paprastai mažėja. Jei daugelis turtingų pirklių savo sankaupas įdeda į tą patį verslą, jų tarpusavio konkurencija savaime ima mažinti jų pelną; ir kai sankaupų pagausėja visuose tam tikros visuomenės versluose, minėta konkurencija visuose juose sukels tokias pačias pasekmes.

Kaip jau pažymėjome, nėra paprasta tiksliai nustatyti, kokie yra vidutiniai atlyginimai netgi konkrečioje vietovėje konkrečiu metu. Net ir tokiu atveju dažniausiai pavyksta nustatyti tik labiausiai paplitusius atlyginimų dydžius. Bet net ir šitai retai įmanoma padaryti sankaupų pelno atžvilgiu. Pelnas yra toks nepastovus, kad vienu ar kitu verslu užsiimantis žmogus ne visada galės jums pasakyti, koks yra jo vidutinis metinis pelnas. Pelną veikia ne tik kiekvienas jo amato prekių kainų pokytis, bet ir jo konkurentų bei pirkėjų sėkmės ir nesėkmės, ir dar tūkstančiai kitų netikėtumų, kurie ištinka prekes, kai jos gabenamos jūra ar sausuma ar netgi kai saugomos sandėlyje. Taigi pelnas kaskart vis ki-

toks ne tik nelygu metai, bet nelygu diena ir kone valanda. Dar sunkiau būtų tiksliai nustatyti skirtingų verslų vidutinį pelną visoje didelėje karalystėje, ir visai neįmanoma bent kiek tiksliau įvertinti, koks jis galėjo būti anksčiau, įvairiu metu praeityje.

Tačiau nors neįmanoma bent kiek tiksliau nustatyti dabartinį ar buvusį vidutinį sankaupų pelną, tam tikrą jo vaizdą galime susidaryti iš palūkanų už pinigus. Galima laikyti taisykle, kad jei tik pinigais sudaromas sandoris yra labai pelningas, už naudojimąsi pinigais bus daug ir sumokėta; o jei piniginis sandoris duos mažiau pelno, tai paprastai mažiau bus mokama ir už naudojimąsi jais. Vadinasi, matydami įprastą palūkanų dydį rinkoje keičiantis, galime būti tikri, jog kartu kinta ir normalus sankaupų pelnas – smunka, kai palūkanos mažėja, ir kyla, kai jos didėja. Taigi palūkanų dydžiai leidžia susidaryti tam tikrą nuomonę apie pelno dydį.

37-aisiais Henriko VIII valdymo metais palūkanos, viršijančios dešimt procentų, buvo paskelbtos neteisėtomis. Galima spėti, kad ligi tol neretai būdavo imama daugiau. Valdant Eduardui VI iš religinio uolumo buvo uždraustos bet kokios palūkanos. Tačiau toks draudimas, kaip ir kiti panašūs, amžininkų teigimu, tikslo nepasiekė ir veikiau išplėtė nei sumažino pragaištingą lupikavimą. Henriko VIII įstatymą sugrąžino 13-aisiais Elžbietos valdymo metais išleisto įstatymo 8-asis skirsnis, ir dešimt procentų toliau buvo teisėta palūkanų norma iki pat 21-ųjų Jokūbo I valdymo metų, kai ji buvo apribota aštuoniais procentais. Netrukus po restauracijos ji buvo sumažinta iki šešių procentų, o karalienė Ona 12-aisiais savo valdymo metais ją sumažino iki penkių procentų. Visi šie teisiniai reglamentavimai, kaip atrodo, buvo daromi labai pamatuotai. Jie, matyt, atsižvelgdavo į rinkoje susiklosčiusią palūkanų normą, už kurią pasitikėjimo verti žmonės paprastai skolindavosi, o ne nustatydavo ją iš anksto. Pra-

dedant karalienės Onos laikais, penki procentai, regis, buvo veikiau daugiau nei mažiau už rinkos palūkanų normą. Prieš pastarąjį karą vyriausybė skolinosi už tris procentus, o pasitikėjimo verti žmonės sostinėje ir daugelyje kitų karalystės vietų mokėjo tris su puse, keturis, keturis su puse procento.

Nuo Henriko VIII laikų šalies turtas ir pajamos nuolat didėjo, ir tas didėjimas, kaip atrodo, veikiau palaipsniui spartėjo nei lėtėjo. Turtas ir pajamos ne šiaip gausėjo, bet gausėjo vis sparčiau ir sparčiau. Darbo užmokestis tuo laikotarpiu visąlaik kilo, o daugumoje įvairių verslo ir manufaktūrų šakų sankaupų duodamas pelnas mažėjo.

Paprastai didesniame mieste reikia daugiau sankaupų negu kaime, norint užsiimti kokiu nors verslu. Didelės sankaupos ir turtingi konkurentai paprastai sumažina kiekvienos verslo šakos pelno normą mieste, palyginti su pelnu kaime. Tačiau darbo užmokestis paprastai mieste didesnis nei kaime. Klestinčiame mieste dideles sankaupas, skirtas verslui, turintys žmonės negali rasti tiek darbininkų, kiek jiems reikia, ir todėl varžosi tarpusavyje, siekdami nusisamdyti tiek, kiek įstengia, dėl to darbo užmokestis kyla, o sankaupų pelnas mažėja. Atokiose šalies vietose dažnai nėra tiek sankaupų, kad pakaktų nusamdyti visiems žmonėms, kurie dėl to varžosi tarpusavyje siūlydamiesi parsisamdyti, o tai mažina darbo užmokestį ir didina sankaupų pelną.

Škotijoje teisiškai nustatyta palūkanų norma tokia pati kaip Anglijoje, bet rinkos norma didesnė. Didžiausią pasitikėjimą turintys žmonės čia retai skolinasi už mažiau kaip penkis procentus. Net privatūs bankininkai Edinburge moka keturis procentus už savo vekselius, kuriuos apmokėti, visus ar dalį, gali būti pareikalauta bet kuriuo metu. Privatūs bankininkai Londone išvis nemoka palūkanų už pas juos padėtus pinigus. Ško-

tijoje maža verslų, kuriais nebūtų galima užsiimti turint mažesnes sankaupas nei Anglijoje. Todėl įprastinė pelno norma turėtų būti šiek tiek didesnė. Darbo užmokestis Škotijoje, kaip jau esame pažymėję, mažesnis nei Anglijoje. Be to, ši šalis ne tik daug skurdesnė, bet ir sąlygų gerėjimas joje, nors jis akivaizdžiai vyksta, yra, kaip atrodo, lėtesnis ir atsilieka.

Prancūzijoje šiame šimtmetyje teisiškai nustatyta palūkanų norma ne visada būdavo rinkos normos reguliuojama[1]. 1720 m. palūkanos buvo sumažintos nuo dvidešimtosios iki penkiasdešimtosios penso dalies, tai yra nuo penkių iki dviejų procentų. 1724 m. jas pakėlė iki trisdešimtosios penso dalies, tai yra trijų su puse procentų. 1725 m. jas darsyk pakėlė iki dvidešimtosios penso dalies, arba penkių procentų. 1766 m. p. Laverdy administracija jas sumažino iki dvidešimt penktosios penso dalies, tai yra keturių procentų. Abatas Terray po to pakėlė jas iki senosios penkių procentų normos. Numanomas daugelio šių staigių palūkanų normos sumažinimų tikslas buvo paruošti dirvą valdžios įsiskolinimui mažinti; retkarčiais tas tikslas būdavo pasiekiamas. Mūsų laikais Prancūzija, matyt, nėra tokia turtinga kaip Anglija; ir nors teisiškai nustatyta palūkanų norma Prancūzijoje dažnai būdavo mažesnė nei Anglijoje, rinkoje susiklostanti norma paprastai būdavo didesnė; mat tenai, kaip ir kitose šalyse, gyventojai turi keletą labai saugių ir lengvų būdų apeiti įstatymą. Kaip mane patikino britų pirkliai, turėję verslą abiejose šalyse, pelnas iš prekybos Prancūzijoje didesnis nei Anglijoje; todėl nekyla abejonių, kad daugelis Britanijos valdinių pasirenka naudoti savo kapitalą šalyje, kur prekyba niekinama, o ne tokioje, kur ji didžiai gerbiama. Darbo užmokestis Prancūzijoje mažesnis nei Anglijoje. Kai vykstate iš Škotijos

[1] Žr. Denisart, *Article Taux des Interets*, tom. iii, p. 18.

į Angliją, pastebite abiejų šalių paprastų žmonių apsirengimo ir išvaizdos skirtumus, kurie pakankamai parodo jų gyvenimo sąlygų skirtumus. Kontrastas yra dar didesnis, kai grįžtate iš Prancūzijos. Nors Prancūzija neabejotinai turtingesnė šalis nei Škotija, nepanašu, kad ji žengtų į priekį taip sparčiai. Toje šalyje gyvuoja ir netgi labai paplitusi nuomonė, kad ji regresuoja; tokią nuomonę, net ir Prancūzijos atžvilgiu, vertinu kaip nepagrįstą, ir jau tikriausiai niekas nesusidarys tokios nuomonės apie Škotiją, jei mato šalį dabar ir yra ją matęs prieš dvidešimt ar trisdešimt metų.

Kita vertus, Olandija, atsižvelgiant į jos teritorijos ir gyventojų skaičiaus proporcijas, yra turtingesnė už Angliją. Jos vyriausybė skolinasi už du procentus, o privatūs verti pasitikėjimo asmenys – už tris. Teigiama, kad darbo užmokestis Olandijoje didesnis nei Anglijoje, ir gerai žinoma, kad olandai prekiaudami gauna mažesnį pelną negu visi kiti Europoje. Kai kurie žmonės teigia, kad Olandijos prekyba smunka, ir galbūt tikrai taip yra su kai kuriomis jos šakomis. Bet tie požymiai pakankamai aiškiai rodo, jog bendro smukimo nėra. Kai pelnas sumažėja, pirkliai labai greiti skųstis, jog prekyba smunka; tačiau pelno sumažėjimas yra natūrali prekybos klestėjimo pasekmė arba įrodymas, kad į ją dabar įdėta daugiau sankaupų nei anksčiau. Pastarojo karo metu olandai perėmė iš prancūzų visą prekių gabenimą, didelė jo dalis jiems ir dabar priklauso. Stambi dalis Prancūzijos ir Anglijos skolos vekselių yra jų nuosavybė (teigiama, kad jie turi apie keturiasdešimt milijonų Anglijos skolos, bet šis skaičius, įtariu, gerokai perdėtas), jie skolina dideles sumas privatiems asmenims šalyse, kuriose palūkanų norma didesnė nei jų pačių šalyje, – šios aplinkybės įtikinamai rodo jų sankaupų perteklių, tai yra kad jos padidėjo daugiau, nei jie gali jų panaudoti gaudami deramą pelną iš savo verslo savo pačių šalyje; ta-

čiau šios aplinkybės nerodo, kad verslas smuko. Privataus asmens kapitalas, nors įgytas iš kurio nors verslo, gali viršyti tą kiekį, kurį tame versle žmogus gali panaudoti, bet verslas ir toliau plėsis; lygiai taip pat gali būti ir su didelės tautos kapitalu.

Mūsiškėse Šiaurės Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijose ne tik darbo užmokestis, bet ir palūkanos, o dėl to ir sankaupų pelnas yra didesni nei Anglijoje. Ir teisiškai nustatyta, ir rinkoje susidariusi palūkanų norma, nelygu kolonija, siekia nuo šešių iki aštuonių procentų. Bet didelis darbo užmokestis ir didelis sankaupų pelnas yra dalykai, kurie, matyt, retai kada būna kartu, nebent ypatingomis naujųjų kolonijų aplinkybėmis. Nauja kolonija visada turi kurį laiką patirti didesnę sankaupų stoką, atsižvelgiant į jos teritorijos dydį, ir žmonių stoką, atsižvelgiant į jos sankaupas, negu dauguma kitų šalių. Jose yra daugiau žemės nei sankaupų jai įdirbti. Todėl tai, ką jos turi, naudojama dirbti tik derlingiausiems ir patogiausiems plotams, išsidėsčiusiems netoli jūros kranto arba abipus laivybinių upių. Tokios žemės dažnai ir perkamos už kainą, mažesnę netgi už jų natūralaus derliaus vertę. Joms pirkti ir pagerinti panaudotos sankaupos turi duoti labai didelį pelną, taigi leidžia mokėti labai dideles palūkanas. Spartus sankaupų kaupimas verčiantis tokia pelninga veikla įgalina savininką didinti samdomų darbo rankų skaičių greičiau, nei jis gali jų rasti naujoje vietoje. Todėl tiems, kuriuos jis įstengia surasti, dosniai atlygina. Kolonijai plečiantis sankaupų pelnas palaipsniui mažėja. Kai jau visos derlingiausios ir patogiausiose vietose esančios žemės yra užimtos, prastesnių derlingumo ir padėties atžvilgiu žemių dirbimas duoda mažesnį pelną, tad už į jas įdėtas sankaupas įstengiama mokėti mažesnes palūkanas. Todėl daugumoje mūsų kolonijų teisiškai nustatyta ir rinkoje susidaranti palūkanų norma per šį šimtmetį gerokai sumažėjo. Tur-

tui, pažangai ir gyventojų skaičiui išaugus, palūkanos smuko žemyn. Darbo užmokestis nesmunka kartu su pelnu. Didėjant sankaupoms, darbo paklausa didėja, kad ir koks būtų sankaupų pelnas; pelnui sumažėjus, sankaupos ne tik gali augti toliau, bet gali augti sparčiau nei prieš tai. Tai pasakytina ir apie darbščias tautas, kurios kaupia vis didesnį turtą, ir apie darbščius asmenis. Stambios sankaupos, nors ir duodančios mažą pelną, paprastai didėja sparčiau nei smulkios sankaupos, duodančios didelį pelną. Kaip sako priežodis, pinigai daro pinigus. Kai jūs jau truputį jų turite, gauti daugiau dažnai nesunku. Sunkiausia įgyti tą „truputį". Tą ryšį tarp sankaupų didėjimo ir pramonės plėtros, tai yra naudingo darbo paklausos didėjimo, iš dalies jau paaiškinome, bet nuodugniau aptarsime toliau, nagrinėdami sankaupų kaupimą.

Naujos teritorijos įsigijimas ar naujų verslo šakų vystymasis retsykiais gali padidinti sankaupų duodamą pelną, o kartu ir palūkanų normą, net jei šalis sparčiai įgyja vis naujus turtus. Kai sankaupos šalyje nėra pakankamos, kad būtų galima imtis visų verslų, kurie dėl tokio praturtėjimo atsiveria įvairiems žmonėms, tarp kurių tie verslai pasiskirsto, tos sankaupos tada panaudojamos pelningiausioms verslo šakoms. Dalis to, kas anksčiau buvo įdėta į kitas veiklos rūšis, dabar nedelsiant atsiimama iš tų verslų ir nukreipiama į naujus bei pelningesnius. Todėl visose tose senose šakose konkurencija sumažėja. Rinka tampa mažiau prisotinta daugelio įvairių prekių. Tų prekių kainos neišvengiamai šiek tiek pakyla ir duoda didesnį pelną jomis prekiaujantiems, ir šie dėl to dabar gali skolintis už didesnes palūkanas. Pasibaigus pastarajam karui, kurį laiką ne tik pasitikėjimo verti privatūs asmenys, bet ir kai kurios didžiausios Londono bendrovės paprastai skolinosi už penkis procentus, nors anksčiau buvo įpratusios mokėti ne daugiau kaip

keturis ar keturis su puse procentų. Tai iš esmės galima paaiškinti mūsų naujų teritorijų įsigijimu Šiaurės Amerikoje ir Vakarų Indijoje, dėl ko smarkiai išsiplėtė ir teritorija, ir prekyba, o ne visuomenės kapitalo sankaupų sumažėjimu. Toks didelis verslo išsiplėtimas, kai reikėjo išsiversti su senomis sankaupomis, neišvengiamai turėjo sumažinti jų kiekį daugelyje šakų, kuriose konkurencijai dėl to apsilpus pelnai turėjo padidėti. Toliau aš turėsiu progą išvardyti priežastis, kurios mane skatina manyti, jog Didžiosios Britanijos kapitalo sankaupos nesumažėjo netgi patyrus milžiniškas pastarojo karo išlaidas.

Tačiau visuomenės kapitalo sankaupų, arba pramonės palaikymui skirtų lėšų, sumažėjimas, mažindamas darbo užmokestį, didina sankaupų duodamą pelną ir dėl to – palūkanas už pinigus. Kai darbo užmokestis sumažėja, visuomenėje likusių sankaupų savininkai įstengia pateikti rinkai savo prekes patirdami mažesnes nei anksčiau išlaidas, o kadangi rinkai aprūpinti dabar pasitelkiama mažiau sankaupų nei anksčiau, tai gali jas pardavinėti brangiau. Jų prekės jiems atsieina mažiau, o gauna jie už jas daugiau. Kadangi dėl šių dviejų priežasčių padidėja jų pelnas, jie išgali mokėti dideles palūkanas. Dideli turtai, taip greitai ir taip lengvai įgyti Bengalijoje ir kitose britų įsikūrimo Rytų Indijoje vietose, mums patvirtina, kad tuose apleistuose kraštuose darbo užmokestis yra labai mažas, todėl sankaupų pelnas labai didelis. Atitinkamai didelės ir palūkanos už pinigus. Bengalijoje pinigai dažnai ūkininkams skolinami už keturiasdešimt, penkiasdešimt ir šešiasdešimt procentų, ir jie įkeičia būsimą derlių. Tokias palūkanas pajėgiantis atlaikyti pelnas turėtų praryti beveik visą žemės savininko gaunamą nuomą, lygiai kaip tokios nenormalios lupikiškos palūkanos savo ruožtu turėtų suryti didžiąją dalį to pelno. Prieš suyrant Romos respublikai tokios lupikiškos palūkanos,

kaip atrodo, buvo įprastas dalykas provincijose, žlugdomose prokonsulų administravimo. Dorybingasis Brutas skolindavo Kipre pinigus už keturiasdešimt aštuonis procentus, tą žinome iš Cicerono laiškų.

Šalyje, kuri įgijo visą įmanomą turtą, kokį tik jos dirvožemio ir klimato prigimtis bei jos padėtis kitų šalių atžvilgiu leido įgyti, ir kuri dėl to nebežengia į priekį ir nesmunka atgal, tiek darbo užmokestis, tiek sankaupų pelnas tikriausiai būtų labai maži. Jeigu šalies gyventojų skaičius būtų ne mažesnis už tą, kurį jos teritorija gali išlaikyti arba jos sankaupos gali įdarbinti, konkurencija dėl įsidarbinimo neišvengiamai būtų tokia stipri, kad sumažintų darbo užmokestį iki vos pakankamo išlaikyti reikiamam darbininkų skaičiui, ir tas skaičius, kadangi šalis jau jų nestokotų, niekad nebegalėtų padidėti. Šalyje, kuri visiškai nestokotų sankaupų, būtinų visiems jai reikalingiems verslams, kiekvienoje verslo šakoje būtų panaudojama tiek sankaupų, kiek to verslo prigimtis ir mastai leistų. Todėl visur būtų stipri konkurencija, ir dėl to įprastinis pelnas būtų kiek įmanoma mažas.

Tačiau tikriausiai dar jokia šalis nepasiekė tokio gausos masto. Kinija atrodo ilgai nesikeičianti ir, matyt, jau seniai įgijo visus turtus, kurie atitinka jos įstatymų ir institucijų pobūdį. Bet tie turtai gali būti mažesni už tuos, kuriuos šalies žemė, klimatas ir padėtis galėtų teikti esant kitokiems įstatymams ir institucijoms. Šalis, kuri ignoruoja ar niekina prekybą su užsieniu ir įsileidžia užsienio šalių laivus tik į vieną ar du savo uostus, nepajėgs taip išplėtoti savo verslų, kaip galėtų esant kitokiems įstatymams ir institucijoms. Be to, šalyje, kurioje, skirtingai nuo turtingųjų arba didelių kapitalų savininkų, užsitikrinusių beveik visišką saugumą, vargingieji arba smulkių kapitalų savininkai visai nesijaučia saugūs ir, prisidengus teisingumu, bet kada gali bū-

ti žemesniųjų mandarinų apiplėšti ir nuskurdinti, visose įvairiose verslo šakose panaudojamų sankaupų apimtis niekada nebus lygi tai apimčiai, kuri atitiktų to verslo pobūdį ir mastą. Vargingųjų priespauda kiekvienoje verslo šakoje neišvengiamai sukurs turtingųjų monopolį, ir šie, užgrobę visą tą verslą, sugebės gauti labai didelį pelną. Kalbama, kad Kinijoje nusistovėjusi palūkanų norma yra dvylika procentų, ir įprastinis sankaupų pelnas turi būti pakankamas, kad tokias dideles palūkanas būtų įmanoma mokėti.

Įstatymo netobulumas kartais gali gerokai padidinti palūkanų normą, palyginti su ta, kurios reikalautų šalies sąlygos, jos turtingumas ar skurdas. Kai įstatymas nepriverčia vykdyti sutartis, jis pastato skolininkus į tokią pačią padėtį, kokioje geriau tvarkomose šalyse yra atsidūrę bankrutuojantys ar abejotino patikimumo žmonės. Netikrumas dėl pinigų susigrąžinimo verčia skolintoją reikalauti tokių pačių lupikiškų palūkanų, kokių paprastai reikalaujama iš bankrutuojančiųjų. Barbarų tautose, kurios užplūdo vakarines Romos imperijos provincijas, sutarčių vykdymas daugelį amžių priklausė nuo susitariančiųjų sąžiningumo. Jų karalių teismai retai į tai kišdavosi. Matyt, iš dalies būtent dėl šios priežasties tais senais laikais būdavo didelės palūkanų normos.

Kai įstatymas visiškai draudžia palūkanas, jis jų nepanaikina. Daugelis žmonių priversti skolintis, bet niekas neskolins be tokio atlyginimo už naudojimąsi jo pinigais, kuris atitiktų ne tik tą naudą, kurią tie pinigai gali duoti, bet ir įstatymo apėjimo sunkumus bei pavojų. Didelės palūkanos musulmonų tautose yra, kaip teigia p. Montesquieu, ne dėl jų skurdo, bet iš dalies būtent dėl šios priežasties, o iš dalies dėl sunkumų atgauti pinigus.

Mažiausia įprastinė pelno norma visada turi būti šiek tiek didesnė už tą, kurios pakaktų padengti atsitikti-

niams nuostoliams, kurių visuomet pasitaiko naudojant sankaupas. Būtent tas perviršis ir yra tikrasis arba grynasis pelnas. Tai, kas vadinama bendruoju pelnu, dažnai apima ne tik šį perviršį, bet ir tai, kas laikoma tokiems nenumatytiems nuostoliams padengti. Palūkanos, kurias skolininkas įstengia mokėti, yra proporcingos vien tam grynajam pelnui.

Vadinasi, mažiausia įprastinė palūkanų norma turi būti šiek tiek didesnė nei pakankama padengti tiems atsitiktiniams nuostoliams, kurių patiriama skolinant pinigus net ir didžiausio apdairumo atveju. Jei ji tokia nebūtų, vieninteliai motyvai skolinti būtų labdara arba draugystė.

Šalyje, kuri jau įgijo visus savo turtus ir kurios kiekvienoje verslo šakoje panaudojama tiek sankaupų, kiek tik jų įmanoma panaudoti, įprastinė grynojo pelno norma būtų labai maža, dėl to įprastinė rinkos palūkanų norma, susiklostanti pagal grynąjį pelną, būtų tokia maža, kad niekas, išskyrus pačius turtingiausius žmones, negalėtų gyventi iš palūkanų už savo pinigus. Visi mažų ar vidutinių turtų savininkai būtų priversti patys rūpintis savo sankaupų panaudojimu. Tada beveik kiekvienas žmogus turėtų būti verslininkas arba užsiimti kokiu nors amatu. Olandijos provincija, kaip atrodo, ir artėja prie tokios būklės. Ten netgi nemadinga nebūti verslo žmogumi. Būtinybė beveik kiekvieną žmogų verčia taip elgtis, o susiklostanti praktika formuoja madą. Kaip juokinga nesirengti taip, kaip rengiasi kiti žmonės, taip tam tikru mastu juokinga ir neužsiimti tuo, kuo užsiima kiti. Kaip civilinės profesijos žmogus jaučiasi nejaukiai kariuomenės stovyklavietėje ar kareivinėse ir netgi bijo būti pažemintas, taip dykinėjantis žmogus pasijunta tarp verslininkų.

Didžiausia įprastinė pelno norma gali būti tokia, kad daugumos prekių kainoje suryja visa tai, kas turėtų su-

daryti žemės nuomą, ir palieka tik tai, ko pakanka sumokėti už darbą, reikalingą toms prekėms pagaminti ir pateikti į rinką, mokant už darbą mažiausią įmanomą atlygį, vien palaikant darbininko egzistavimą. Darbininkas privalo būti vienaip ar kitaip pamaitintas, kol jis laikomas darbe, tačiau žemės savininkui ne visada gali būti atlyginama. Pelnas iš prekybos, kurią Bengalijoje vykdo Rytų Indijos bendrovės tarnautojai, yra, ko gero, netoli šios normos.

Įprastinės palūkanų rinkos normos santykis su įprastine grynojo pelno norma neišvengiamai kinta pelnui didėjant arba mažėjant. Didžiojoje Britanijoje dvigubos palūkanų normos dydžio pelną pirkliai vadina geru, saikingu, pagrįstu; mano manymu, visi tie apibūdinimai reiškia ne ką kita, kaip įprastinį ir normalų pelną. Jei šalyje įprastinė grynojo pelno norma yra aštuoni ar dešimt procentų, pagrįsta būtų pusę to pelno skirti palūkanoms mokėti, kai verslas vykdomas už skolintus pinigus. Sankaupomis rizikuoja skolininkas, kuris, kaip įprasta, už jas įkeičia turtą skolintojui; todėl keturi ar penki procentai daugumoje verslų galėtų būti tiek pakankamas pelnas, atsižvelgiant į tokio įkeitimo riziką, tiek patenkinamas atlyginimas už rūpesčius paleidžiant sankaupas suktis versle. Tačiau santykis tarp palūkanų ir grynojo pelno gali būti visai kitoks tose šalyse, kur įprastinė pelno norma gerokai mažesnė arba gerokai didesnė. Jei ji gerokai mažesnė, pusės jo, ko gero, nebus įmanoma skirti palūkanoms mokėti, bet gali būti įmanoma skirti daugiau nei pusę, jei ji gerokai didesnė.

Greitai turtėjančiose šalyse maža pelno norma daugelio prekių kainose gali atsverti didelį darbo užmokestį ir įgalinti tas šalis parduoti taip pat pigiai, kaip ir jų mažiau klestinčios kaimynės, kuriose darbo užmokestis gali būti mažesnis.

Iš tikrųjų didelis pelnas turi tendenciją didinti darbo kainą daug labiau nei dideli atlyginimai. Jei, pavyzdžiui, lininių audinių manufaktūroje įvairių darbininkų – linų šukuotojų, verpėjų, audėjų ir t. t. – padieniai atlyginimai būtų pakelti dviem pensais, tai lininio audeklo vieneto kainą reikėtų padidinti tik tokiu dvipensių skaičiumi, kiek žmonių dirbo jį gamindami, padaugintu iš jų dirbtų dienų skaičiaus. Ta prekės kainos dalis, kuri virsta atlyginimu, per visas manufaktūros pakopas išaugtų tik aritmetiškai proporcingai atlyginimo padidėjimui. Tačiau jei tų darbininkų visų skirtingų darbdavių pelnas būtų padidintas penkiais procentais, tada ta kainos dalis, kurią sudaro pelnas, visose manufaktūros pakopose didėtų geometrine progresija to pelno didėjimo atžvilgiu. Linų šukuotojų darbdavys parduodamas savo linus reikalautų papildomų penkių procentų nuo visos savo darbininkams suteiktų medžiagų ir išmokėtų atlyginimų vertės. Verpėjų darbdavys reikalautų papildomų penkių procentų tiek nuo sumokėtos už paruoštus linus kainos, tiek nuo verpėjams išmokėto atlyginimo. Audėjų darbdavys taip pat reikalautų penkių procentų ir nuo sumokėtos už linų verpalus sumos, ir nuo audėjams išmokėto atlyginimo. Prekių kainos didėjimą atlyginimo didėjimas veikia tokiu pat būdu, kaip paprastos palūkanos veikia skolos didėjimą. O pelno didėjimas veikia kaip sudėtinės palūkanos. Mūsų pirkliai ir manufaktūrų šeimininkai vis skundžiasi dėl blogo didelių atlyginimų poveikio, nes jie kelia kainas ir šitaip mažina jų prekių apyvartą šalyje ir užsienyje. Jie nieko nekalba apie blogas didelio pelno pasekmes. Apie jų pačių gautos naudos pragaištingas pasekmes jie nutyli. Jie skundžiasi tik dėl kitų žmonių gaunamos naudos neigiamų pasekmių.

X skyrius

APIE DARBO UŽMOKESTĮ IR PELNĄ SKIRTINGOSE DARBO IR SANKAUPŲ PANAUDOJIMO SRITYSE

Visi darbo ir sankaupų panaudojimo įvairiose srityse privalumai ir trūkumai toje pačioje vietovėje turi būti visiškai vienodi arba nuolat krypstantys į vienodumą. Jei toje pačioje vietovėje jų panaudojimas kurioje nors srityje akivaizdžiai duotų daugiau arba mažiau naudos negu kitose, tiek daug žmonių spiestųsi į tą sritį pirmuoju atveju ir tiek daug jų mestų veiklą antruoju atveju, kad jos privalumai greitai grįžtų prie kitose srityse esančio lygio. Šitaip būtų bent jau tokioje visuomenėje, kur procesams leidžiama vykti natūraliai, kur yra visiška laisvė ir kur kiekvienas žmogus laisvas tiek pasirinkti užsiėmimą, kurį jis laiko tinkamu, tiek keisti jį taip dažnai, kaip jam atrodo reikalinga. Kiekvieno žmogaus interesas paskatins jį ieškoti privalumų teikiančios veiklos srities ir vengti jų neteikiančios.

Iš tikrųjų piniginis darbo užmokestis ir pelnas visur Europoje labai skiriasi priklausomai nuo darbo ir sankaupų panaudojimo srities. Tačiau šis skirtumas iš dalies atsiranda dėl tam tikrų pačios veiklos aplinkybių, kurios realiai arba bent jau žmonių vaizduotėje lemia mažesnę piniginę naudą vienose srityse ir kompensuoja tai didele pinigine nauda kitose, o iš dalies taip yra dėl Europos politikos, kuri niekur nesuteikia procesams visiškos laisvės.

Gilesnis tų aplinkybių ir tokios politikos tyrinėjimas dalija šį skyrių į dvi dalis.

Pirma dalis
Nelygybės, atsirandančios dėl pačios veiklos pobūdžio

Tokios penkios svarbiausios aplinkybės, kaip aš galėjau pastebėti, nulemia mažą piniginę naudą vienose veiklos srityse ir kompensuoja ją didele nauda kitose: pirma, pačios veiklos priimtinumas arba nepriimtinumas; antra, ar lengva ir pigu, ar sunku ir brangu jos išmokti; trečia, užimtumo joje pastovumas arba nepastovumas; ketvirta, mažas arba didelis pasitikėjimas, teikiamas ta veikla užsiimantiesiems; ir, penkta, sėkmės joje tikimybė arba negalimumas.

Pirma, darbo užmokestis skirsis priklausomai nuo veiklos lengvumo ar sunkumo, švarumo ar nešvarumo, garbingumo ar negarbingumo. Antai daugumoje vietovių siuvėjas per metus uždirba mažiau nei audėjas. Siuvėjo darbas yra daug lengvesnis. Audėjas uždirba mažiau nei kalvis; jo darbas ne visada lengvesnis, užtat daug švaresnis. Kalvis, nors jis amatininkas, retai per dvylika valandų uždirba tiek, kiek angliakasys, kuris tėra paprastas darbininkas, per aštuonias. Kalvio darbas anaiptol nėra toks purvinas, jis mažiau pavojingas, atliekamas dienos metu ir žemės paviršiuje. Pagarba sudaro didelę dalį visų garbingų profesijų atlyginimo. Piniginio atlygio požiūriu, atsižvelgiant į visas aplinkybes, tos profesijos paprastai yra nepakankamai atlyginamos, ir tai aš netrukus pasistengsiu parodyti. Panieka turi priešingų pasekmių. Mėsininko amatas yra brutalus ir niekinamas verslas, bet daugelyje vietų jis kur kas pelningesnis nei dauguma įprastinių verslų. Labiausiai atstumiantis iš visų ama-

tų – viešųjų egzekucijų budelio – yra apmokamas, jei atsižvelgsime į atliekamo darbo kiekį, geriau nei bet kuris kitas paprastas amatas.

Medžioklė ir žvejyba, svarbiausios pirmykštės visuomenės žmonių veiklos rūšys, jai vystantis tapo tinkamiausiomis pramogomis, taigi kuo anksčiau žmonės užsiėmė verčiami būtinumo, tuo dabar užsiima dėl malonumo. Todėl pažengusioje visuomenėje tik labai vargingi žmonės užsiima kaip amatu tuo, kas kitiems yra laisvalaikio dalykas. Tokie yra žvejai nuo pat Teokrito laikų[1]. Brakonieriai visur Didžiojoje Britanijoje yra dideli skurdžiai. Šalyse, kur griežti įstatymai užkerta kelią brakonieriavimui, licenciją turinčio medžiotojo padėtis yra ne ką geresnė. Natūralus potraukis tokiai veiklai lemia tai, kad ja užsiima daugiau žmonių nei galėtų iš jos pragyventi, todėl jų darbo vaisiai, palyginti su darbo kiekiu, visada rinkoje yra pernelyg pigūs, kad įstengtų suteikti tiems darbininkams ką nors daugiau nei vien kukliausią pragyvenimą.

Nepriimtinumas ir panieka veikia sankaupų pelną lygiai taip pat, kaip darbo užmokestį. Nakvynės namų ar smuklės laikytojas, kuris niekad nėra savo paties namų šeimininkas ir kuriam nuolat kelia grėsmę bet kurio girtuoklio brutalumas, turi nei labai priimtiną, nei itin patikimą verslą. Bet vargiai rastume kokį įprastą verslą, kuriame mažos sankaupos duotų tokį didelį pelną.

Antra, darbo užmokestis svyruoja priklausomai nuo to, ar lengva ir pigu, ar sunku ir brangu išmokti verslo.

Kai pastatoma kokia nors brangi mašina, tikimasi, kad ja atliekamas sudėtingas darbas sugrąžins, kol ji visiškai susidėvės, jai išleistą kapitalą su bent įprastiniu pelnu. Žmogus, kuris įdėjęs daug darbo ir sugaišęs daug laiko išmoko vieną iš tų amatų, kurie reikalauja nepa-

[1] Žr. *Idyllium*, xxi.

prastų įgūdžių ir meistriškumo, gali būti palygintas su tokia mašina. Tikimasi, kad darbas, kurio jis išmoksta, be įprastinio užmokesčio už paprastą darbą, padengs jam visas jo mokymosi išlaidas ir duos bent jau įprastinį pelną, kokį duotų tokio dydžio kapitalas. Ir tai turi įvykti per deramą laiko tarpą, atsižvelgiant į labai neapibrėžtą žmogaus gyvenimo trukmę, lygiai kaip atsižvelgiama į gerokai apibrėžtesnį mašinos darbo laikotarpį.

Šiuo principu ir yra grindžiami skirtumai tarp kvalifikuoto darbo ir paprasto darbo užmokesčio.

Europoje nuostata tokia, kad visų mechanikų, amatininkų ir manufaktūrų darbininkų darbas laikomas kvalifikuotu darbu, o visas kaimo darbininkų darbas laikomas paprastu darbu. Matyt, manoma, kad pirmasis yra malonesnės ir subtilesnės prigimties nei antrasis. Kai kuriais atvejais taip, matyt, ir yra; tačiau daugeliu atvejų yra visiškai priešingai, ir tai aš netrukus pasistengsiu įrodyti. Taigi, pagal Europos įstatymus ir papročius, norint gauti teisę dirbti pirmosios rūšies darbą, pirmiausia privalu mokytis šio amato, nors to reikalavimo griežtumas įvairiose vietose nevienodas. Antrosios rūšies darbas yra laisvas ir prieinamas kiekvienam. Kol mokinystė tęsiasi, visas mokinio darbas priklauso meistrui. Tuo laikotarpiu daugeliu atvejų mokinį turi išlaikyti tėvai arba giminaičiai, ir beveik visais atvejais jie turi parūpinti jam drabužius. Paprastai meistrui už amato mokymą duodama ir šiek tiek pinigų. Kas negali sumokėti, atseikėja savo laiko, tai yra lieka susaistytas ilgesnį nei įprastą penkerių metų laikotarpį; ši sąlyga, kuri dėl įprasto mokinių dykinėjimo ne visada teikia kokių nors privalumų meistrui, mokiniui visada yra nuostolinga. O kaimo darbuose, priešingai, samdinys sunkesniųjų savo amato veiksmų mokosi kartu dirbdamas paprastesnius darbus, ir jo paties darbas išlaiko jį visose skirtingose jo veiklos pakopose. Todėl natūralu, kad Europoje me-

chanikų, amatininkų ir manufaktūrų darbininkų darbo užmokestis turi būti šiek tiek didesnis nei paprastų darbininkų. Taip ir yra, ir jų didesni uždarbiai lemia, kad daugumoje vietų jie laikomi aukštesnės padėties žmonėmis. Tačiau tas pranašumas apskritai yra labai menkas; mokyto darbininko vidutinis dienos ar savaitės atlyginimas labiau paplitusiose manufaktūrose, pavyzdžiui, lygaus lininio ar vilnonio audeklo, daugumoje vietų vos šiek tiek didesnis už paprastų darbininkų atlyginimą. Tiesa, jų užimtumas pastovesnis ir vienodesnis, todėl jų visų metų uždarbis turėtų būti kiek didesnis. Tačiau gana akivaizdu, jog tas uždarbis nebus didesnis už tokį, kurio pakanka padengti didesnėms jų mokymosi išlaidoms.

Menų ir laisvųjų profesijų mokymasis dar ilgesnis ir brangesnis. Todėl tapytojų ir skulptorių, teisininkų ir gydytojų piniginis atlyginimas privalo būti daug dosnesnis; toks jis ir yra.

Amato mokymosi lengvumas ar sunkumas, kaip atrodo, labai mažai teveikia tam amatui panaudojamų sankaupų pelną. Visi skirtingi būdai, kuriais didžiuosiuose miestuose galima panaudoti sankaupas, iš tikrųjų atrodo beveik vienodai lengvai ar vienodai sunkiai išmokstami. Viena kuri užsienio ar vidaus verslo šaka negali būti daug sudėtingesnė už kurią nors kitą.

Trečia, įvairių darbinės veiklos rūšių darbo užmokestis skiriasi priklausomai nuo darbo pastovumo ar nepastovumo.

Vienuose versluose užimtumas daug pastovesnis nei kituose. Daugumoje manufaktūrų mokytas darbininkas gali būti visai tikras dėl darbo kone kiekvieną metų dieną, kai tik jis pats pajėgus dirbti. Mūrininkas ar statybininkas, priešingai, negali dirbti nei spaudžiant šalčiui, nei siaučiant vėjui, be to, jo užimtumas visada priklauso nuo jo klientų atsitiktinių užsakymų. Todėl jam tenka pabūti ir be užsakymų. Vadinasi, tai, ką jis uždirba,

kai turi darbo, turi ne tik išlaikyti jį ir nesant darbo, bet ir šiek tiek atlyginti už tą nerimą ir baimę, kuriuos kartais sukelia tokios priklausomos padėties suvokimas. Todėl apskaičiuotas vidutinis daugumos manufaktūrų darbininkų atlyginimas beveik lygus paprastų darbininkų dienos uždarbiui, o mūrininkų ir statybininkų darbo užmokestis paprastai yra pusantro karto ar net dvigubai didesnis. Kur paprasti darbininkai uždirba keturis ar penkis šilingus per savaitę, mūrininkai ir statybininkai dažnai gauna septynis ar aštuonis; ten, kur pirmieji uždirba šešis, pastarieji gauna devynis ar dešimt; o kur pirmieji gauna devynis ar dešimt, kaip yra Londone, antrieji paprastai gaus penkiolika ar aštuoniolika. Bet, kaip atrodo, jokio kito kvalifikuoto darbo nėra taip lengva išmokti kaip mūrininko ar statybininko darbo. Kalbama, kad Londone nešikai vasarą įsidarbina statybininkais. Taigi didelis tų darbininkų darbo užmokestis ne tiek yra atlygis už jų meistriškumą, bet veikiau kompensuoja jų užimtumo nepastovumą.

Namą įrengiantis dailidė, atrodytų, verčiasi dailesniu ir kūrybiškesniu amatu nei mūrininkas. Bet daugumoje vietų, nors ne visur, jo dienos atlyginimas yra šiek tiek mažesnis. Nors jo darbas labai priklauso nuo atsitiktinių klientų užsakymų, bet vis dėlto nevisiškai, ir orai negali jo pertraukinėti.

Jei paprastai pastovų užimtumą teikiantys amatai kurioje nors vietovėje tuo pastovumu nepasižymi, meistrų darbo užmokestis visada gerokai viršija įprastinį jo santykį su paprasto darbo užmokesčiu. Londone įprasta, kad beveik visi pameistriai gali būti šeimininkų pasamdyti ir atleisti kas dieną arba kas savaitę, lygiai kaip kitose vietose padieniai darbininkai. Todėl žemiausios kvalifikacijos amatininkai, siuvėjų pameistriai ten uždirba pusę kronos per dieną, nors paprasto darbo užmokestis būtų tik aštuoniolika pensų. Mažuose miesteliuose

ir kaimuose siuvėjų pameistrių atlyginimas dažnai net nesiekia paprastų darbininkų atlyginimo; tačiau Londone tie siuvėjai dažnai ištisas savaites neturi darbo, ypač vasarą.

Kai prie užimtumo nepastovumo prisideda to darbo sunkumas, nepriimtinumas ir nešvarumas, dėl to kartais net paties paprasčiausio darbo atlyginimas būna didesnis už paties nagingiausio meistro atlyginimą. Manoma, kad nuo išdirbio atlyginamas angliakasys Niukaslyje paprastai uždirba dukart, o daugelyje Škotijos vietų ir maždaug triskart daugiau, palyginti su paprasto darbo užmokesčiu. Jo didelį atlyginimą lemia jo darbo sunkumas, nepriimtinumas ir nešvarumas. Angliakasio užimtumas, bent jau daugeliu atvejų, gali būti toks pastovus, kaip jis pats norėtų. Londono anglies krovikų darbas savo sunkumu, nešvarumu ir nepriimtinumu beveik prilygsta angliakasių darbui, o dėl to, kad anglį gabenantys laivai neišvengiamai atplaukia nereguliariai, daugumos jų užimtumas yra labai nepastovus. Todėl jei angliakasiai paprastai uždirba dukart ir triskart daugiau nei paprasti darbininkai, neturėtų atrodyti nepagrįsta tai, kad anglies krovikai kartais turi uždirbti keturis ir penkis kartus daugiau. Prieš kelerius metus ištyrus jų padėtį nustatyta, kad, sprendžiant iš tuometinių jų darbo įkainių, jie galėjo uždirbti nuo šešių iki dešimties šilingų per dieną. Šeši šilingai yra maždaug keturiskart daugiau už paprasto darbo atlyginimą Londone, o mažiausiu įprastiniu kiekvienos profesijos atlyginimu visada derėtų laikyti daugumos gaunamą darbo užmokestį. Toks atlyginimas gali pasirodyti nepamatuotai didelis, bet jei tik jis viršytų tą atlygį, kuris yra pakankamas, kad kompensuotų visas nepriimtinas verslo aplinkybes, šiame versle, neturinčiame jokių ypatingų privalumų, kaipmat atsirastų gausybė konkurentų ir greitai sumažintų jį iki mažesnės normos.

Jokiame versle darbininkų užimtumo pastovumas ar nepastovumas negali turėti įtakos įprastiniam sankaupų pelnui. Ar sankaupos yra nuolat naudojamos, ar ne, priklauso ne nuo verslo, bet nuo verslininko.

Ketvirta, darbo užmokestis skiriasi priklausomai nuo to, ar labai, ar menkai pasitikima meistrais.

Auksakalių ir juvelyrų atlyginimai visur yra didesni nei daugelio kitų meistrų ne tik tada, kai pastarieji savo išradingumu jiems prilygsta, bet ir kai gerokai juos pranoksta, ir būtent dėl to, kad jiems patikimi brangieji metalai ir brangakmeniai.

Mes patikime savo sveikatą gydytojui, savo turtą, o kartais gyvenimą ir reputaciją – teisininkui ir advokatui. Toks pasitikėjimas negali būti teikiamas menkos ar žemos padėties žmonėms. Todėl jų atlyginimas turi būti toks, kad leistų jiems įgyti tokio pasitikėjimo reikalaujamą padėtį visuomenėje. Jų išsimokslinimui įgyti reikalingi ilgi metai ir didelės išlaidos kartu su minėtąja aplinkybe neišvengiamai dar pakelia jų darbo kainą.

Kai žmogus savo versle naudoja vien nuosavas sankaupas, čia nėra jokio pasitikėjimo, ir pasitikėjimas, kurio jis gali laukti iš kitų žmonių, priklauso ne nuo jo verslo pobūdžio, bet nuo žmonių nuomonės apie jo turtą, padorumą ir apdairumą. Todėl skirtingos pelno normos skirtingose verslo šakose negali atsirasti dėl skirtingo pasitikėjimo verslininkais.

Penkta, darbo užmokestis įvairiuose versluose skiriasi priklausomai nuo sėkmės viename ar kitame versle tikimybės.

Tikimybė, kad kuris nors asmuo ras vietą versle, kurio jis mokosi, įvairiose šakose labai skirtinga. Daugumoje mechaninių verslų sėkmė beveik garantuota, užtat ji labai netikra laisvųjų profesijų atveju. Jei pasiųsite savo sūnų mokytis amato pas batsiuvį, vargu ar reikėtų abejoti, kad jis išmoks pagaminti batų porą; tačiau jei išsiųsite jį studijuoti teisę, tikimybė, kad jis tiek pa-

sieks, jog galės iš tos profesijos pragyventi, yra lygi vienai dvidešimtajai. Šioje visiškai teisingoje loterijoje tie, kurie ištraukia laimingą bilietą, turi gauti viską, ką praranda ištraukusieji tuščią bilietą. Jei kurioje nors profesijoje dvidešimt pralošia ir vienas laimi, tai tas vienas turi laimėti viską, ką būtų gavę tie dvidešimt nelaimėjusiųjų. Advokatas, kuris galbūt artėdamas prie keturiasdešimties metų amžiaus pradeda šiek tiek uždirbti iš savo profesijos, turi gauti atlygį ne tik už jo paties taip ilgai trukusį ir tokį brangų išsimokslinimą, bet ir už tuos daugiau kaip dvidešimt kitų, kurie veikiausiai jau niekada toje profesijoje neprasimuš. Nors advokatų honorarai gali kartais atrodyti pernelyg dosnūs, jų tikrasis atlygis niekada toks nėra. Bet kurioje vietovėje paskaičiuokite, kiek įvairūs kurios nors paprastos profesijos meistrai – pavyzdžiui, batsiuviai ar audėjai – per metus apytikriai gauna ir kiek per metus apytikriai išleidžia, ir įsitikinsite, kad pirmoji suma paprastai didesnė už antrąją. Bet padarykite tokius pat apskaičiavimus visų advokatų ir teisės studentų visose teisės mokyklose atveju ir įsitikinsite, kad jų metinės pajamos sudaro tik nedidelę dalį jų metinių išlaidų, net jei pirmąsias įvertintumėte kaip dideles, o antrąsias – kaip mažas. Taigi teisininko profesijoje loterija anaiptol nėra visiškai teisinga loterija, ir pati profesija, panašiai kaip daugelis kitų laisvų ir garbingų profesijų, piniginių pajamų atžvilgiu yra akivaizdžiai nepakankamai atlyginama.

Tačiau tos profesijos išlaiko savo lygį kitų veiklos rūšių atžvilgiu, ir, nepaisant minėtų atgrasinimų, visos nesavanaudės ir laisvos sielos linksta spiestis į jas. Dvi skirtingos priežastys skatina teikti pirmenybę toms profesijoms. Pirma, troškimas įgyti reputaciją, kurią suteikia didesnis profesinis meistriškumas, ir, antra, kiekvienam žmogui daugiau ar mažiau būdingas prigimtinis tikėjimas ne tik savo sugebėjimais, bet ir jam skirta sėkme.

Išsiveržti į priekį profesijoje, kurioje tik vienas kitas pasiekia vidutinį lygį, yra ryškiausias genijaus arba didelio talento požymis. Tokie išskirtiniai gabumai sukelia visuomenės žavėjimąsi, kuris visada yra dalis šių žmonių atlyginimo, didesnė arba mažesnė priklausomai nuo to žavėjimosi laipsnio. Jis sudaro apčiuopiamą gydytojo atlyginimo dalį, ko gero, dar didesnę dalį teisininko atlyginimo, o poezijoje ir filosofijoje – beveik visą atlyginimą.

Yra keletas labai malonių ir puikių talentų, kurių turėtojais reiškiamas tam tikras susižavėjimas, tačiau naudojimasis jais dėl uždarbio pagrįstai ar dėl prietarų yra laikomas viešu parsidavinėjimu. Todėl tų, kurie savo talentą naudoja tokiu būdu, piniginis atlygis turi būti pakankamas ne tik atlyginti talentui įgyti sunaudotą laiką, darbą ir išlaidas, bet ir už panieką, kurios nusipelnoma, kai tokie talentai padaromi pragyvenimo šaltiniu. Neregėtai dideli aktorių, operos solistų, šokėjų ir kitų atlygiai remiasi dviem principais: tų talentų retumu ir grožiu ir panieka dėl jų naudojimo tokiu būdu. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti absurdiška, kad mes niekiname tuos asmenis ir vis dėlto atlyginame jų talentus su išlaidžiausiu dosnumu. Bet darydami viena mes neišvengiamai turime daryti ir antra. Jei staiga viešoji nuomonė ar nusistatymas tokių profesijų atžvilgiu pasikeistų, jų piniginis atlyginimas greitai sumažėtų. Tokios veiklos siektų imtis daugiau žmonių, ir konkurencija bežiūrint sumažintų darbo kainą. Nors tokie talentai nėra kasdieniai, jie anaiptol nėra tokie reti, kaip manoma. Daugelis žmonių turi puikių gabumų, bet jiems nepriimtina jais naudotis; ir dar daugiau įstengtų tokius sugebėjimus įgyti, jei kas nors padarytų juos garbingus.

Arogantiškas savo gebėjimų pervertinimas, būdingas didžiajai žmonių daliai, yra sena yda, visų amžių filosofų ir moralistų pastebėta. Mažesnio dėmesio sulaukė absurdiška žmonių prielaida, kad jų laukia sėkmė. Bet ši

savybė, ko gero, yra dar labiau paplitusi. Šiandien nerastume žmogaus, kuris, būdamas pakenčiamos sveikatos ir nuotaikos, visai neturėtų tos savybės. Kiekvienas žmogus daugiau ar mažiau pervertina sėkmės galimybę, dauguma žmonių nepakankamai įvertina nesėkmės galimybę, ir vargiai sutiksime žmogų, kuris, būdamas pakenčiamos sveikatos ir nuotaikos, laikytų nesėkmės galimybę didesne nei derėtų.

Kad sėkmės galimybė paprastai pervertinama, galime matyti iš visuotinio loterijų paplitimo. Pasaulyje niekada nebuvo ir niekada nebus visiškai teisingos loterijos, tai yra tokios, kad visi laimėjimai padengtų visus nuostolius, nes tada jos sumanytojas nieko iš jos neuždirbtų. Valstybinių loterijų bilietai iš tikrųjų nėra verti tos kainos, kurią už juos sumoka pradiniai jų pirkėjai, ir vis dėlto jie visur pardavinėjami su dvidešimties, trisdešimties, kartais keturiasdešimties procentų antkainiu. Vienintelė tokios didelės paklausos priežastis yra bergždžia viltis laimėti kurį nors iš didžiųjų prizų. Blaiviausi žmonės retai pagalvoja, jog kvaila mokėti mažą sumą už galimybę laimėti dešimt ar dvidešimt tūkstančių svarų, nors jie žino, kad net ir toji maža suma yra, ko gero, dvidešimčia ar trisdešimčia procentų didesnė už tos galimybės vertę. Loterijos, kurios nė vienas iš laimėjimų neviršija dvidešimties svarų ir kuri kitais požiūriais yra daug artimesnė visiškai teisingai loterijai nei įprastinės valstybinės loterijos, bilietų paklausa nebus tokia pati. Norėdami turėti daugiau šansų laimėti kurį nors iš didžiųjų prizų, kai kurie žmonės perka po keletą bilietų, kiti – po nedaug daugelio loterijų bilietų. Tačiau nėra tikresnio matematikos teiginio už tą, kad kuo daugiau bilietų rizikuojate įsigyti, tuo didesnė tikimybė, jog pralošite. Įsigykite visus loterijos bilietus – ir garantuotai pralošite; ir kuo daugiau turite bilietų, tuo didesnė garantija, kad pralošite.

Tai, kad tikimybė pralošti dažnai nepakankamai įvertinama ir retas įvertina ją taip, kaip reikėtų, galime sužinoti iš labai saikingo draudikų pelno. Norint apdrausti verslą nuo gaisro ar gabenimo jūra rizikos, įprastinė įmoka turi būti pakankama, kad padengtų įprastinius nuostolius, apmokėtų vadybos išlaidas ir duotų tokį patį pelną, kokį duotų tokio dydžio kapitalas, įdėtas į kokį nors įprastinį verslą. Asmuo, sumokantis ne daugiau kaip tokią įmoką, akivaizdžiai sumoka tik realiąją rizikos vertę, t. y. mažiausią kainą, už kurią jis pagrįstai gali tikėtis apsidrausti nuo rizikos. Tačiau nors daug žmonių šiek tiek užsidirbo iš draudimo, tik nedaugelis iš jo pralobo; ir vien iš to, man regis, pakankamai aišku, kad vidutinis pelno ir nuostolių balansas šiame versle nėra nė kiek palankesnis nei kituose paplitusiuose versluose, iš kurių daug žmonių sukaupė didelius turtus. Ir nors draudimo įmokos paprastai yra saikingos, daugelis žmonių pernelyg ignoruoja riziką, kad pasirūpintų mokėti už ją. Jei imtume visą karalystę, tai vidutiniškai devyniolika namų iš dvidešimties, o gal net devyniasdešimt devyni iš šimto nėra apdrausti nuo gaisro. Rizika jūroje kelia daugiau nerimo didesniam žmonių skaičiui, todėl apdraustų laivų santykis su neapdraustais yra daug didesnis. Tačiau daugelis bet kokiu oru ir netgi karo metu plaukioja be jokio draudimo. Kartais tai galbūt daroma ne dėl neapdairumo. Kai didelė bendrovė ar net vienas stambus pirklys turi jūroje dvidešimt ar trisdešimt laivų, jie gali, taip sakant, pasergėti vienas kitą. Šitaip sutaupytos įmokos gali būti didesnės nei nuostoliai, kuriuos jie patirtų įprastai klostantis aplinkybėms. Tačiau draudimo ignoravimas laivų, lygiai kaip ir namų atveju dažniausiai yra ne tokių subtilių apskaičiavimų rezultatas, bet beatodairiško nerūpestingumo ir pasipūtėliško rizikos niekinimo pasekmė.

Rizikos niekinimas ir lengvabūdiškas tikėjimas sėkme nė vienu gyvenimo laikotarpiu nėra toks ryškus kaip tame amžiaus tarpsnyje, kai jaunuolis renkasi profesiją. Kaip menkai nesėkmės baimė pajėgia atsverti sėkmės viltį, ypač akivaizdu, kai palygini paprastų žmonių ryžtą tapti kareiviais arba plaukti į jūrą su aukštuomenės žmonių siekimu imtis vadinamųjų laisvųjų profesijų.

Ko gali netekti paprastas kareivis, yra visiškai aišku. Bet nepaisydami pavojaus jauni savanoriai niekada neužsirašo į kareivius taip noriai, kaip prasidėjus naujam karui; ir nors jie vargiai turi galimybę pakilti tarnyboje, savo jaunatviškose svajonėse jie mato tūkstančius progų pelnyti garbę ir pasižymėti, kurių niekada nebus. Tos romantiškos viltys ir yra visa jų kraujo kaina. Tų jaunuolių uždarbis yra mažesnis nei paprastų darbininkų, o kasdienės jų tarnybos vargai daug didesni.

Jūros loterija anaiptol nėra tokia neperspektyvi kaip armijos. Padoraus darbininko ar amatininko sūnus dažnai išplaukia į jūrą su tėvo sutikimu, bet jei jis užsirašo į kareivius, taip visada būna be tėvo žinios. Kiti žmonės mato tam tikrą galimybę, kad jis gali ką nors pasiekti tarnaudamas jūroje; bet niekas, išskyrus patį jaunuolį, nemato galimybių, kad jis gali ką nors pasiekti tarnaudamas armijoje. Garsiu admirolu publika žavisi mažiau nei garsiu generolu, ir didžiausi pasiekimai tarnaujant jūroje žada kur kas mažesnius turtus ir šlovę nei tokie pat pasiekimai sausumoje. Toks pat skirtumas yra ir tarp visų žemesnių tarnybos jūroje ir sausumoje pakopų. Pagal rangų taisykles laivyno kapitonas tolygus armijos pulkininkui, tačiau pagal visuotinį vertinimą pirmasis antrajam neprilygsta. Šioje loterijoje stambių laimėjimų yra nedaug, užtat smulkių gausiau. Todėl paprasti jūreiviai dažniau šiek tiek užsidirba ir pakyla tarnyboje nei paprasti kareiviai; tokių pasiekimų viltis ir yra tai, kas iš

esmės kalba to amato naudai. Nors jūreivių meistriškumas ir įgūdžiai gerokai pranoksta analogiškas amatininkų savybes ir nors visas jų gyvenimas susideda iš sunkumų ir pavojų, bet, nepaisant to meistriškumo ir įgūdžių, visų tų sunkumų ir pavojų, kol jie lieka paprasti jūreiviai, jie vargiai gauna už tai ką nors daugiau nei malonumą patirti tuos sunkumus ir įveikti tuos pavojus. Jų atlyginimai nėra didesni už paprastų uosto darbininkų atlyginimus, pagal kuriuos ir nustatomas jūreivių darbo užmokestis. Kadangi jie nuolat keliauja iš uosto į uostą, visų skirtingų Didžiosios Britanijos uostų jūreivių mėnesiniai atlyginimai yra daug vienodesni nei bet kurių kitų samdomų darbininkų tuose uostose; atlyginimai uoste, iš kurio ir į kurį plaukia daugiausia laivų, tai yra Londone, lemia atlyginimus visuose kituose uostuose. Londone daugumos įvairių kategorijų darbininkų atlyginimai yra maždaug dukart didesni nei Edinburge. Tačiau tie jūreiviai, kurie plaukia iš Londono, retai uždirba per mėnesį trimis ar keturiais šilingais daugiau negu tie, kurie plaukia iš Lito uosto, o dažnai skirtumas yra ir mažesnis. Taikos metu prekybiniame laivyne Londono kaina yra nuo ginėjos iki maždaug dvidešimt septynių šilingų už kalendorinį mėnesį. Paprastas darbininkas Londone, per savaitę gaunantis devynis ar dešimt šilingų, per kalendorinį mėnesį gali uždirbti nuo keturiasdešimties iki keturiasdešimt penkių šilingų. Tiesa, be algos, jūreivis dar gauna maistą. Tačiau maisto vertė tikriausiai neviršija skirtumo tarp jūreivio atlyginimo ir to, kurį gauna paprastas darbininkas; ir nors kartais gali viršyti, perviršis jūreiviui nebus grynas uždarbis, kadangi jis tuo maistu negali dalytis su žmona ir šeimyna, kurią turi išlaikyti iš savo atlyginimo.

Nuotykingo gyvenimo pavojai ir stebuklingi išsigelbėjimai, užuot atbauginę jaunus žmones, dažnai, regis, daro jiems tą amatą dar patrauklesnį. Žemesniuosiuose

visuomenės sluoksniuose rūpestinga motina dažnai bijo leisti savo sūnų į mokyklą uostamiestyje nuogąstaudama, kad laivų vaizdas ir jūreivių pasakojimai bei nuotykiai suvilios vaiką plaukti į jūrą. Tolimesnėje ateityje slypintys pavojai, kurių galima tikėtis išvengti pasitelkus drąsą bei atidumą, nėra mums nepriimtina perspektyva ir nedidina jokios veiklos rūšies darbo užmokesčio. Kitaip yra su tais amatais, kur drąsa ir atidumas nieko negali padėti. Amatų, kurie žinomi kaip labai kenksmingi sveikatai, darbo užmokestis visada yra labai didelis. Kenksmingumas yra nepriimtinumo atmaina, tad ir jo įtaka darbo užmokesčiui turi būti vertinama pagal tą bendresnį veiksnį.

Kad ir kaip būtų naudojamos sankaupos, įprastinė pelno norma daugiau ar mažiau skiriasi priklausomai nuo grąžos patikimumo ar nepatikimumo. Sankaupų grąža paprastai yra patikimesnė vidaus prekyboje nei prekiaujant su užsieniu, ir vienose užsienio prekybos srityse ji patikimesnė nei kitose; pavyzdžiui, prekiaujant su Šiaurės Amerika ji patikimesnė nei prekiaujant su Jamaika. Įprastinė pelno norma visada daugiau ar mažiau kyla didėjant rizikai. Tačiau, kaip atrodo, ji nedidėja proporcingai rizikai, tiek, kad ją visiškai kompensuotų. Bankrotai dažniausi pavojingiausiuose versluose. Pats pavojingiausias iš visų verslų, kontrabanda, nors sėkmės atveju yra ir pats pelningiausias, kartu yra garantuotas kelias į bankrotą. Čia, matyt, kaip ir visais kitais atvejais, veikia lengvabūdiškas tikėjimas sėkme, kuris į tuos pavojingus amatus suvilioja tiek daug nuotykių ieškotojų, kad tarpusavio konkurencija nusmukdo jų pelną ir jis tampa mažesnis už tą, kokio reikėtų kompensuoti rizikai. Kad rizika būtų visiškai kompensuota, įprastinė grąža, viršydama įprastinį sankaupų pelną, turi ne tik padengti visus nenumatytus nuostolius, bet ir teikti nuotykių ieškotojams pelno perviršį, savo pobūdžiu analo-

gišką draudikų pelnui. Tačiau jei įprastinė grąža būtų pakankama visam tam, bankrotai šiuose versluose nebūtų dažnesni nei kituose.

Vadinasi, iš visų tų penkių aplinkybių, kurios lemia darbo užmokesčio skirtumus, tik dvi veikia sankaupų pelną: verslo priimtinumas arba nepriimtinumas ir jame slypinti rizika arba saugumas. Priimtinumo arba nepriimtinumo atžvilgiu pasakytina, kad tarp daugumos įvairių sankaupų naudojimo sričių beveik nėra arba išvis nėra jokio skirtumo; užtat priklausomai nuo šio požymio labai įvairuoja darbo atlyginimas, ir nors įprastinis sankaupų pelnas rizikai augant didėja, neatrodytų, kad tai vyksta proporcingai rizikos augimui. Iš viso to išplauktų išvada, kad toje pačioje bendruomenėje ar vietovėje vidutinė ir įprastinė pelno normos skirtingose sankaupų panaudojimo srityse turėtų būti vienodesnės negu įvairių darbo rūšių piniginis atlyginimas. Taip ir yra. Skirtumas tarp paprasto darbininko darbo užmokesčio ir to, ką gauna gerai įsitaisęs teisininkas ar gydytojas, akivaizdžiai yra daug didesnis negu skirtumas tarp įprastinio pelno bet kuriose dviejose veiklos srityse. Be to, regimas pelno skirtumas dviejose veiklos srityse paprastai yra apgaulingas, atsirandantis dėl to, kad ne visada skiriame tai, kas laikytina darbo užmokesčiu, nuo to, kas laikytina pelnu.

Vaistininkų pelnas jau tapęs priežodžiu, vartojamu neįprastam pelningumui nusakyti. Bet tas didžiulis tariamas pelnas dažnai tėra tik pagrįstas darbo užmokestis. Vaistininko pasirengimas yra kur kas subtilesnis ir sudėtingesnis nei bet kurio amatininko, ir jam teikiamas pasitikėjimas yra kur kas svaresnis. Vargšams jis visais atvejais yra gydytojas, turtingiesiems – kai negalavimas ar grėsmė nėra dideli. Todėl jo atlyginimas turi atitikti jo kvalifikaciją ir pasitikėjimą juo, ir tas atlyginimas susidaro iš kainų, kuriomis jis parduoda savo vaistus. Bet

visi vaistai, kuriuos dideliame prekybiniame mieste per metus parduoda gausiai lankoma vaistinė, jam, matyt, nekainuos daugiau nei trisdešimt ar keturiasdešimt svarų. Ir nors jis parduos juos už tris ar keturis šimtus, tai yra su tūkstančiu procentų pelno, tai dažnai bus ne daugiau kaip deramas jo darbo atlyginimas, įvertintas vieninteliu jam įmanomu būdu – įskaičiuojant į jo vaistų kainą. Didžioji dalis tariamo pelno yra realusis darbo užmokestis, užmaskuotas pelno pavidalu.

Mažame uostamiestyje mažos maisto krautuvėlės savininkas gauna keturiasdešimt ar penkiasdešimt procentų nuo savo šimto svarų vertės sankaupų, o stambesnis pirklys didmenininkas ten pat vargiai uždirbs aštuonis ar dešimt procentų nuo savo dešimties tūkstančių svarų vertės sankaupų. Krautuvininko verslas yra būtinas miesto gyventojų patogumui, o maži rinkos mastai gali neleisti panaudoti šiame versle didesnį kapitalą. Tačiau žmogus turi ne tik pragyventi iš savo verslo, bet ir gyventi pagal savo kvalifikaciją, reikalingą tokiam verslui. Jis turi ne tik turėti nedidelį kapitalą, bet ir mokėti skaityti, rašyti ir skaičiuoti, be to, privalo pakenčiamai nusimanyti apie, ko gero, penkiasdešimt ar šešiasdešimt skirtingų savo prekių rūšių, jų kainas, savybes bei rinkas, kuriose jas galima įsigyti pigiausiai. Trumpai tariant, jis privalo žinoti viską, kas būtina stambiam pirkliui, kuriuo tapti niekas, išskyrus pakankamo kapitalo stoką, jam netrukdo. Trisdešimt ar keturiasdešimt svarų per metus negali būti laikoma per dideliu atlyginimu už tokio kvalifikuoto asmens darbą. Atimkite tai iš tariamai didelio jo kapitalo pelno, ir liks, ko gero, ne ką daugiau nei įprastinis sankaupų pelnas. Taigi ir šiuo atveju didžioji tariamo pelno dalis yra realusis darbo užmokestis.

Skirtumas tarp tariamo pelno mažmeninėje ir didmeninėje prekyboje yra daug mažesnis sostinėje negu ma-

žuose miestuose ir kaimuose. Kur prekybai maisto prekėmis galima panaudoti dešimt tūkstančių svarų, krautuvininko darbo užmokestis sudarys vos pastebimą tokių didelių sankaupų pelno priedą. Todėl tokiu atveju tariamas turtingesnio mažmenininko pelnas yra artimesnis pirklio didmenininko pelno lygiui. Būtent dėl šių aplinkybių sostinės krautuvėse parduodamos prekės paprastai yra tokios pat pigios, o dažnai ir gerokai pigesnės nei mažuose miestuose ir kaimuose. Bakalėjos prekės, pavyzdžiui, paprastai yra daug pigesnės, duona ir mėsa mėsininko krautuvėje dažnai nė kiek ne brangesnės. Atgabenti bakalėjos prekes į didelį miestą nekainuoja daugiau nei atgabenti jas į kaimą, tačiau gerokai brangiau kainuoja atgabenti javus ir galvijus, nes didžiąją jų dalį tenka atsivežti iš gana toli. Taigi bakalėjos prekių savikaina yra tokia pati abiejose vietose, tačiau jos bus pigiausios ten, kur už jas gaunamas mažiausias pelnas. Duonos ir mėsos savikaina dideliame mieste yra didesnė nei kaime, ir nors pelnas yra mažesnis, tos prekės ne visada mieste yra pigesnės, tačiau dažnai yra tokios pat pigios. Tokių prekių, kaip duona ir mėsa, savikainą didina ta pati priežastis, kuri mažina tariamą pelną. Didelė rinka, leisdama panaudoti didesnes sankaupas, mažina tariamą pelną, tačiau, reikalaudama tiekti prekes iš tolimesnių vietovių, didina savikainą. Šitoks vieno sumažinimas ir kitos padidinimas, kaip atrodo, daugeliu atvejų vienas kitą beveik subalansuoja, ir, matyt, dėl to, nors javų ir galvijų kainos paprastai įvairiose karalystės vietose labai skiriasi, duonos ir mėsos kainos yra apskritai labai panašios daugumoje šalies vietovių.

Nors tiek didmeninėje, tiek mažmeninėje prekyboje sankaupų pelnas paprastai sostinėje mažesnis nei mažuose miestuose ar kaime, dideli turtai nesyk sukaupiami pradėjus mažą verslą sostinėje ir tik labai retai kitur. Mažuose miestuose ir kaimuose dėl rinkos menkumo ne vi-

sada įmanoma plėsti verslą didėjant sankaupoms. Todėl nors tokiose vietovėse atskiro asmens gaunamo pelno norma gali būti labai didelė, bendra pelno suma arba dydis niekada nebus labai didelis. O dėl to nebus didelis ir metinis to asmens sankaupų prieaugis. Dideliuose miestuose, priešingai, sankaupoms didėjant prekybą galima plėsti, o pasitikėjimas taupiu ir klestinčiu žmogumi auga daug sparčiau nei jo sankaupos. Jo prekyba plečiasi proporcingai tiek sankaupų, tiek pasitikėjimo mastui, jo pelnas didėja proporcingai jo prekybos mastui, o jo metinės sankaupos auga proporcingai jo gaunamo pelno dydžiui. Tačiau retai tepasitaiko, kad net ir dideliuose miestuose didelis turtas, sukauptas iš kurio nors įprasto, nuo seno egzistuojančio, gerai žinomo verslo būtų vien daugelio metų darbštumo, taupumo ir apdairumo rezultatas. Iš tikrųjų ten dažnai staiga praturtėjama iš veiklos, vadinamos spekuliavimo verslu. Spekuliuojantis pirklys neužsiima kuriuo nors vienu įprastu, nuo seno egzistuojančiu ar gerai žinomu verslu. Vienais metais jis yra grūdų pirklys, kitais – vyno, trečiais – cukraus, tabako ar arbatos pirklys. Jis imasi bet kurio verslo, jei numato, kad šis bus pelningesnis nei paprastai, ir meta tą verslą, kai tik numato, kad jo pelnas grįš prie kitų verslų lygio. Todėl to pirklio pelnas ir nuostoliai niekaip nepalyginami su pelnu ir nuostoliais bet kuriame iš seniai egzistuojančių ir gerai žinomų verslų. Drąsiai rizikuojantis kartais iš dviejų ar trijų sėkmingų spekuliacijų gali susikrauti didelį turtą, bet lygiai taip pat gali jį prarasti per du ar tris nesėkmingus sandorius. Šiuo verslu niekur kitur, kaip tik dideliuose miestuose, neužsiimsi. Tik ten, kur labai išplėtota prekyba ir ryšiai, gali rastis žinios ir nuovokumas, būtini tokiai veiklai.

Nors anksčiau išvardytos penkios aplinkybės lemia ženklią darbo užmokesčio ir sankaupų pelno nelygybę, jos nesukuria jokios nelygybės, jei imsime jų panaudo-

jimo skirtingose srityse privalumų ir trūkumų, realių ar įsivaizduojamų, visumą. Tų aplinkybių prigimtis tokia, kad jos kompensuoja nedidelį piniginį uždarbį vienose srityse ir atsveria didelį uždarbį kitose.

Tačiau tam, kad įvairių verslų privalumų ir trūkumų visuma išsaugotų tą lygybę, būtini trys dalykai net ir ten, kur yra visiška laisvė. Pirma, verslai turi būt gerai žinomi ir seniai egzistuojantys tame krašte; antra, jų būklė turi būti jiems įprasta, kitaip tariant – natūrali; trečia, jie turi būti vienintelė arba pagrindinė tų žmonių, kurie jais užsiima, veikla.

Pirma, ši lygybė gali būti tik tuose versluose, kurie tame krašte yra gerai žinomi ir seniai egzistuoja.

Kai visos kitos aplinkybės vienodos, darbo užmokestis paprastai yra didesnis naujuose versluose nei senuose. Kai naujokas bando įkurti naują manufaktūrą, jis iš pradžių turi prisivilioti darbininkus iš kitų verslų didesniais atlyginimais, negu jie uždirba iš nuosavo verslo ar negu derėtų mokėti pagal jų darbo pobūdį, ir turi praeiti nemažai laiko, kol jis išdrįs sumažinti atlyginimus iki įprastinio lygio. Manufaktūros, kurių produkcijos paklausa priklauso tik nuo mados ir užgaidų, nuolat keičiasi ir retai veikia taip ilgai, kad būtų laikomos seniai egzistuojančiomis. Priešingai, tos, kurių produkcijos paklausą lemia įpratimas ar būtinumas, mažiau kinta, ir ta pati forma ar audinys gali būti paklausūs ištisus šimtmečius. Todėl darbo užmokestis veikiau bus didesnis pirmosiose manufaktūrose nei antrosiose. Pirmojo tipo manufaktūros daugiausia paplitusios Birmingame, antrojo tipo – Šefilde, ir darbo užmokestis tose dviejose skirtingose vietovėse, kaip teigiama, atitinka tą dviejų manufaktūrų tipų pobūdžio skirtumą.

Naujos manufaktūros įkūrimas, naujos prekybos šakos pradėjimas, naujų metodų įdiegimas žemės ūkyje visada yra nepatikimas dalykas, spekuliavimas, iš kurio

sumanytojas tikisi nepaprasto pelno. Tas pelnas kartais būna labai didelis, o kartais – ko gero, dar dažniau – būna visiškai priešingai; bet apskritai jis nėra kaip nors proporcingas kitų senų verslų pelnui tose apylinkėse. Jei sumanymas pavyksta, pelnas iš pradžių yra labai didelis. Kai tas verslas ar verslo būdas įsitvirtina ir tampa gerai žinomas, konkurencija sumažina pelną iki kitų verslų lygio.

Antra, ta skirtingų verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos lygybė gali pasireikšti tik tada, kai jų būklė yra įprasta, kitaip tariant – natūrali.

Beveik visų skirtingų darbo rūšių paklausa kartais yra didesnė, o kartais mažesnė nei paprastai. Pirmuoju atveju konkrečios darbo rūšies privalumai padidėja, palyginti su įprastiniu lygiu, antruoju atveju sumažėja. Kaimiečių darbo paklausa šienapjūtės ir javapjūtės metu didesnė nei kitu metų laiku; kartu su paklausa pakyla ir atlyginimas. Karo metu, kai keturiasdešimt ar penkiasdešimt tūkstančių jūreivių priversti iš prekybinio laivyno pereiti į karaliaus tarnybą, jūreivių paklausa prekybos laivuose neišvengiamai didėja drauge su jų stygiumi, ir dėl to jų atlyginimai pakyla nuo ginėjos ir dvidešimt septynių šilingų iki trijų svarų ir keturiasdešimties šilingų per mėnesį. Smunkančioje manufaktūroje, priešingai, daugelis darbininkų, užuot metę savo senąjį amatą, pasitenkina mažesniu darbo užmokesčiu negu tas, kuris kitomis aplinkybėmis atitiktų jų darbo pobūdį.

Sankaupų pelnas kinta keičiantis prekių, kurių prekybai jos naudojamos, kainoms. Kai kurios nors prekės kaina pakyla aukščiau įprastinio ar vidutinio lygio, bent dalies sankaupų, naudojamų toms prekėms pateikti į rinką, pelnas pakyla aukščiau jo įprastinio lygio, o kainoms krintant nusmunka žemiau jo. Visų prekių kainos nėra pastovios, bet kai kurių svyruoja daugiau nei kitų. Visų

žmonių darbu sukuriamų prekių atveju metinę darbinės veiklos apimtį neišvengiamai reguliuoja metinė paklausa, todėl vidutinis metinis produkcijos kiekis yra, kiek tai įmanoma, lygus vidutiniam metiniam vartojimui. Kaip jau buvo pažymėta, kai kuriose veiklos srityse tas pats darbo kiekis visada pagamins tokį patį arba beveik tokį patį prekių kiekį. Pavyzdžiui, linų ar vilnos manufaktūrose toks pat darbo rankų skaičius kasmet pagamins beveik tokį patį lininio ar vilnonio audeklo kiekį. Todėl tokių prekių rinkos kainos pokyčiai gali atsirasti tik dėl kai kurių atsitiktinių paklausos pokyčių. Nacionalinis gedulas padidina juodo audeklo kainą. Bet kadangi daugumos rūšių paprasto lininio ar vilnonio audeklo paklausa yra labai vienoda, tokia pati yra ir jų kaina. Tačiau yra ir tokių veiklos rūšių, kur toks pats darbo kiekis ne visada pagamins tokį patį prekių kiekį. Pavyzdžiui, toks pats darbo kiekis įvairiais metais pagamins labai skirtingus javų, vyno, kanapių, cukraus, tabako ir kt. kiekius. Todėl tokių prekių kainos įvairuos priklausomai ne tik nuo paklausos pokyčių, bet ir nuo daug didesnių ir dažnesnių jų kiekio pokyčių, dėl to jos nepaprastai svyruos. Bet kartu su prekių kainomis neišvengiamai turi svyruoti ir dalies prekiautojų pelnas. Spekuliuojančio pirklio veikla iš esmės ir sutelkta į tas prekes. Jis siekia prisipirkti jų, kai numato, kad jų kainos gali kilti, ir parduoda jas, kai jos gali kristi.

Trečia, ta skirtingų verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos lygybė gali pasireikšti tik tuose versluose, kurie yra vienintelė arba pagrindinė jais užsiimančių žmonių veikla.

Kai žmogus pragyvena iš vienos rūšies veiklos, neatimančios didesnės dalies jo laiko, laisvalaikiu jis dažnai bus linkęs dirbti kitą darbą už mažesnį atlyginimą nei tas, kuris kitomis aplinkybėmis priderėtų pagal to darbo pobūdį.

Daugelyje Škotijos vietų dar tebėra kategorija žmonių, vadinamų koteriais arba kotedžeriais, nors prieš kelerius metus jų buvo gerokai daugiau nei dabar. Tai tarsi žemvaldžių ir ūkininkų atsarginiai samdiniai. Įprastinis atlyginimas, kurį jie gauna iš savo šeimininkų, yra troba, nedidelis daržas, ganykla karvei išlaikyti ir galbūt akras ar du prastos ariamos žemės. Kai šeimininkui prireikia jų darbo, jis papildomai duoda jiems du pekus avižų kruopų per savaitę, vertus maždaug šešiolikos pensų sidabru. Didžiąją metų dalį šeimininkui tų žmonių darbo neprireikia ar mažai tereikia, o darbas savame sklypelyje neatima viso jų laiko. Kai tokių samdinių buvo daugiau nei dabar, jie, kaip pasakojama, sutikdavę atiduoti savo atliekamą laiką bet kam už labai mažą atlyginimą ir dirbdavę už mažesnį darbo užmokestį nei kiti samdiniai. Senais laikais, kaip atrodo, tokie žmonės buvo įprastas dalykas visoje Europoje. Menkai dirbamuose ir retai apgyventuose kraštuose didžioji žemvaldžių ir ūkininkų dalis kitaip negalėdavo pasitelkti didesnio darbo rankų skaičiaus, reikalingo tam tikrais metų laikais. Tokių samdinių padienis ar savaitinis atlyginimas, kurį jie kartais gaudavo iš savo šeimininkų, akivaizdžiai nebuvo visa jų darbo kaina. Nemenką jo dalį sudarydavo mažas jų žemės sklypelis. Tačiau tas padienis ar savaitinis atlyginimas, kaip atrodo, daugelio tyrinėtojų buvo laikomas visu atlyginimu; tie tyrinėtojai rinko duomenis apie darbo kainą ir pragyvenimo kainą senais laikais ir su malonumu parodė, kad abi buvo nuostabiai mažos.

Tokio darbo produktai dažnai į rinką patenka pigesni nei šiaip jau turėtų būti pagal to darbo pobūdį. Daugelyje Škotijos vietų kojinės mezgamos gerokai pigiau, nei jos kainuoja kitur išaustos staklėmis. Jas mezga tarnai ir samdiniai, kurie pagrindinį pragyvenimą pelnosi kita veikla. Į Litą kasmet atvežama daugiau nei tūkstantis porų Šetlando kojinių, jų kaina yra nuo penkių

iki septynių pensų už porą. Kaip mane patikino, Lervike, mažame pagrindiniame Šetlando salų mieste, dešimt pensų per dieną yra įprastinė paprasto darbo kaina. Tose salose kietai suverptų vilnonių siūlų kojines žmonės mezga už ginėją ar daugiau už porą.

Linų verpimu Škotijoje, kaip ir kojinių mezgimu, užsiima samdinės, kurios daugiausia samdomos kitiems darbams. Kas stengiasi pragyventi iš kurio nors vieno tų darbų, tas užsidirba tik labai vargingam egzistavimui. Daugumoje Škotijos vietų gera laikoma tokia verpėja, kuri sugeba uždirbti dvidešimt pensų per savaitę.

Turtingose šalyse rinka paprastai taip išsiplėtojusi, kad bet kurio verslo žmonės gali užsiimti vien juo ir panaudoti jam visas sankaupas. Tokie atvejai, kai žmonės gyvena iš vienos veiklos ir kartu turi nedidelės naudos iš kitų, dažniausiai pasitaiko skurdžiose šalyse. Bet yra vienas tokios pat rūšies atvejis, kurį galima aptikti vienos labai turtingos šalies sostinėje. Manau, kad nėra Europoje didelio miesto, kuriame namo nuoma būtų brangesnė nei Londone, ir kartu nežinau nė vienos sostinės, kurioje butą su baldais galima išsinuomoti taip pigiai. Butai Londone yra ne tik gerokai pigesni nei Paryžiuje, jie yra gerokai pigesni nei tokios pat kokybės butai Edinburge; o keisčiausia gali pasirodyti tai, kad namų nuomos brangumas ir yra butų pigumo priežastis. Namų nuomos brangumą Londone lemia ne tik tos priežastys, dėl kurių jie brangūs visose sostinėse, – darbo brangumas, visų statybinių medžiagų brangumas, nes jos turi būti atgabentos iš labai toli, ir ypač žemės nuomos brangumas, nes čia kiekvienas žemės savininkas elgiasi kaip monopolininkas ir dažnai už vieną akrą prastos žemės mieste ima didesnę nuomą, negu būtų galima gauti už šimtą akrų geriausios žemės kaimo vietovėje; namų nuoma Londone pabrangsta iš dalies ir dėl savito žmonių gyvenimo stiliaus ir įpročių, kurie kiekvieną šeimos galvą įpa-

reigoja išsinuomoti visą atskirą namą. Anglijoje gyvenamuoju namu laikoma visa tai, kas yra po vienu stogu. Prancūzijoje, Škotijoje ir daugelyje kitų Europos vietų gyvenamasis namas dažnai reiškia ne ką kita, kaip atskirą namo aukštą. Londone verslo žmogus jaučia pareigą nuomotis visą namą toje miesto dalyje, kur gyvena jo klientai. Jo parduotuvė ar dirbtuvės yra pirmajame aukšte, o jis ir jo šeima miega pačiame viršutiniame; ir tada jis siekia padengti dalį savo namo nuomos išlaidų išnuomodamas gyventojams du viduriniuosius aukštus. Jis tikisi išmaitinti šeimą iš savo verslo, ne iš subnuomininkų. O Paryžiuje ar Edinburge butus nuomojantys žmonės paprastai neturi kito pragyvenimo šaltinio; buto ar kambario nuoma ten turi ne tik apmokėti viso namo nuomą, bet ir padengti visas tos šeimos išlaidas.

Antra dalis
Dėl Europos politikos atsiradusios nelygybės

Tokios tad yra skirtingų verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos nelygybės, kurias sukelia kurio nors iš trijų anksčiau minėtų požymių nukrypimai net ir esant visiškai laisvei. Tačiau dėl Europos politikos, nesuteikiančios reikalams visiškos laisvės, atsiranda ir kitų, dar svarbesnių nelygybių.

Ji tai padaro iš esmės trimis būdais. Pirma, kai kuriuose versluose apribodama konkurenciją mažesniu subjektų skaičiumi, negu būtų pasirengusių tuo verslu užsiimti; antra, padidindama ją kituose versluose, palyginti su ta, kuri susiklostytų natūraliai; ir, trečia, kliudydama darbui ir sankaupoms laisvai judėti tiek iš vieno verslo į kitą, tiek iš vienos vietos į kitą.

Pirma, Europos politika sukuria labai svarbią įvairių verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos nelygybę, kai kuriuose versluose apribodama konkurenciją mažesniu subjektų skaičiumi, negu būtų pasirengusių tuo verslu užsiimti.

Pagrindinė priemonė, naudojama šiam tikslui, yra išimtinės cechų privilegijos.

Į cechą susivienijusio verslo išimtinė privilegija neišvengiamai suvaržo konkurenciją tame mieste, kur jis veikia, palikdama tame versle tik tuos, kuriems suteikta teisė juo užsiimti. Norint gauti tokią teisę, būtina sąlyga paprastai yra būti deramos kvalifikacijos meistro mokiniu tame mieste. Cecho nuostatai kartais apibrėžia, kiek mokinių leidžiama turėti meistrui, ir beveik visada nustato, kiek metų mokinys privalo tarnauti. Šių abiejų reikalavimų tikslas yra apriboti konkurenciją daug mažesniu žmonių skaičiumi, nei būtų pasirengusių tuo verslu užsiimti. Mokinių skaičiaus apribojimas suvaržo konkurenciją tiesiogiai. Ilga mokinystės trukmė suvaržo konkurenciją daugiau netiesiogiai, didindama mokymosi išlaidas, bet taip pat veiksmingai.

Šefilde meistras galąstojas pagal jų cecho nuostatus negali vienu metu turėti daugiau kaip vieną mokinį. Norfolke ir Norviče meistras audėjas negali turėti daugiau kaip du mokinius, priešingu atveju gresia penkių svarų per mėnesį bauda karaliaus naudai. Niekur Anglijoje ar Anglijos kolonijose meistras kepurininkas negali turėti daugiau kaip du mokinius, už tai jam gresia penkių svarų per mėnesį bauda, kurios pusė eina karaliaus naudai ir pusė tam, kuris apskųs meistrą teismui. Abi šios taisyklės, nors jas patvirtino karalystės viešoji teisė, yra akivaizdžiai padiktuotos tos pačios korporacinės dvasios, kuria remiasi ir Šefildo nuostatai. Šilko verpėjai Londone vargiai teišbuvo susijungę į cechą metus ir jau išleido nuostatus, neleidžiančius meistrui turėti

vienu metu daugiau kaip du mokinius. Prireikė atskiro parlamento akto šitiems nuostatams anuliuoti.

Seniau, kaip atrodo, visoje Europoje buvo nustatytas septynerių metų mokymosi terminas daugumoje į cechus susivienijusių verslų. Visi tie cechai senovėje buvo vadinami universitetais, – tai iš tikrųjų yra tikslus lotyniškas bet kokio susivienijimo pavadinimas. Kalvių universitetas, siuvėjų universitetas ir t. t. yra nuolat senųjų miestų ankstyvosiose chartijose vartojami pavadinimai. Kai buvo įkurti tie ypatingi susivienijimai, kurie dabar ir vadinami universitetais, terminas, kiek metų privaloma mokytis norint gauti laisvųjų menų magistro laipsnį, kaip atrodo, akivaizdžiai buvo perimtas iš paprastų amatų, kurie įkūrė teisiškai įformintus susivienijimus gerokai anksčiau. Lygiai kaip reikėjo septynerius metus dirbti pas reikiamos kvalifikacijos meistrą norint pelnyti meistro vardą ir pačiam mokyti kurio nors paprasto amato, taip buvo būtina septynerius metus studijuoti vadovaujamam reikiamos kvalifikacijos magistro norint tapti laisvųjų menų magistru, mokytoju ar daktaru (seniau tai buvo sinonimai) ir pačiam turėti studentų arba mokinių (iš pradžių tai irgi buvo sinonimai) ir vadovauti jų studijoms.

5-aisiais Elžbietos valdymo metais išleisti vadinamieji Mokinystės nuostatai nustatė, kad joks asmuo negali verstis kokiu nors verslu ar amatu, tuo metu egzistavusiais Anglijoje, pirma mažiausiai septynerius metus jo nesimokęs; taigi tai, kas iki tol buvo daugelio atskirų susivienijimų nuostatai, Anglijoje tapo visuotiniu viešu įstatymu visiems verslams, praktikuojamiems prekybiniuose miestuose. Nors tų nuostatų žodžiai yra labai bendri ir atrodo akivaizdžiai taikomi visai karalystei, juos interpretuojant jų galiojimas buvo apribotas prekybiniais miestais, o kaimuose vienam asmeniui buvo leidžiama užsiimti keletu skirtingų verslų, nors ir nesimo-

kius kiekvieno iš jų septynerius metus, kai tie verslai reikalingi kaimo gyventojų patogumui, o žmonių nėra tiek, kad kiekvienas galėtų atsidėti tik vienam konkrečiam verslui.

Skrupulingai interpretuojant nuostatų žodžius, jų galiojimas buvo apribotas tais verslais, kurie Anglijoje buvo atsiradę iki 5-ųjų Elžbietos valdymo metų, ir jie niekad nebuvo taikomi tiems verslams, kurie ėmė rastis vėliau. Dėl tokio apribojimo atsirado tam tikrų skirtumų, kurie, laikomi politikos taisyklėmis, atrodo tokie kvaili, kokius tik įmanoma įsivaizduoti. Pavyzdžiui, buvo nustatyta, jog karietų meistras negali nei pats daryti ratų karietoms, nei pasamdyti tam kvalifikuoto darbininko, bet privalo pirkti juos iš račiaus; pastarasis verslas egzistavo Anglijoje ir iki 5-ųjų Elžbietos valdymo metų. Tačiau račius, nors ir nebuvęs karietų meistro mokiniu, gali gaminti karietas ir pats, ir pasamdęs tam kvalifikuotus darbininkus; mat karietų meistro verslo nuostatai neapima, nes jų paskelbimo metu tokio amato Anglijoje nebuvo. Daugelio Mančesterio, Birmingamo ir Vulverhamptono manufaktūrų nuostatai neapima, nes tokių manufaktūrų iki 5-ųjų Elžbietos valdymo metų Anglijoje nebuvo.

Prancūzijoje mokinystės trukmė įvairiuose miestuose ir įvairiuose versluose skirtinga. Paryžiuje daugeliu atvejų reikalaujama penkerių metų, tačiau pirma, nei asmuo bus pripažintas kurio nors amato meistru, jis daugeliu atvejų dar turi atitarnauti penkerius metus pameistriu. Tuo laikotarpiu jis vadinamas savo meistro bendrininku ir pati tarnyba vadinama bendrininkyste.

Škotijoje nėra bendro įstatymo, kuris visuotinai reguliuotų mokinystės trukmę. Skirtinguose cechuose tas laikas skirtingas. Kur jis ilgas, dalį jo paprastai galima išpirkti sumokant nedidelį mokestį. Be to, daugelyje miestų už labai mažą mokestį galima išsipirkti kurio

nors cecho teikiamas laisves. Lininio ir kanapinio audeklo audėjai, pagrindiniai šalies manufaktūrininkai, taip pat visi kiti juos aptarnaujantys amatininkai, račiai, ričių gamintojai ir kt., gali užsiimti savo verslu bet kuriame mieste be jokio mokesčio. Visuose savavaldžiuose miestuose visi asmenys gali pardavinėti mėsą bet kurią leistiną savaitės dieną. Įprasta mokinystės trukmė Škotijoje yra treji metai, tai galioja net kai kuriems labai subtiliems verslams; ir apskritai aš nežinau kitos šalies Europoje, kurioje cechų įstatymai būtų taip mažai varžantys.

Kiekvieno žmogaus nuosavybės teisė į savo darbą yra labiausiai gerbtina ir neliečiama, nes ji yra pirmykštis visos kitos nuosavybės pagrindas. Vargingo žmogaus paveldėtas turtas yra jo rankų jėga ir įgūdžiai; kliudyti jam pasinaudoti savo rankų stiprumu ir įgūdžiais tokiu būdu, kokį jis mano esant tinkamą, nedarant žalos kaimynui yra tiesioginis jo labiausiai gerbiamos nuosavybės pažeidimas. Tai ryškiausias kišimasis ir į to darbininko, ir į linkusių jį nusamdyti žmonių teisėtą laisvę. Vienam taip sutrukdoma daryti tai, ką jis mano esant tinkama daryti, kitiems sutrukdoma samdyti tuos, kuriuos jie mano esant tinkamus samdyti. Ar žmogus tinkamas samdyti, neabejotinai turi būti patikėta spręsti patiems darbdaviams, kurie tuo labiausiai suinteresuoti. Perdėtas įstatymo leidėjo rūpinimasis, kad jie nenusamdytų netinkamo žmogaus, yra akivaizdžiai nepagrįstas ir prievartinis.

Ilgai trunkančios mokinystės nustatymas negali garantuoti, kad dažnai nebus pardavinėjami prastos kokybės gaminiai. Kai taip nutinka, paprastai tai yra sukčiavimo, bet ne nesugebėjimo rezultatas; net ir ilgiausia mokinystė neapsaugos nuo sukčiavimo. Norint apsisaugoti nuo tokio piktnaudžiavimo reikalingi visai kitokie įstatymai. Sidabro praba, įspausta ant indo, spaudai ant

lino ar vilnos audeklo suteikia pirkėjui daug didesnę garantiją nei bet kokie mokinystės nuostatai. Pirkėjas paprastai žiūri į juos, jis niekad nemano, jog verta domėtis, ar meistras tikrai septynerius metus išbuvo mokiniu.

Ilga mokinystė visai neskatina jaunų žmonių darbštumo. Pameistrys, kuriam mokama už atliktą darbą, veikiausiai bus darbštus, nes jis gauna naudos būdamas darbštus. O mokinys veikiausiai dykinės, beveik visada taip ir yra, kadangi jis neturi jokio akivaizdaus intereso elgtis kitaip. Dirbant nekvalifikuotą darbą, visas darbo džiaugsmas susideda vien iš darbo užmokesčio. Tie, kurie greičiausiai atsiduria tokioje padėtyje, kad gali patirti tą džiaugsmą, greičiausiai pajus jo skonį ir anksti įpras būti darbštūs. Jaunuolis natūraliai ima dygėtis darbu, kai ilgą laiką negauna iš jo jokios naudos. Berniukams, kurie eina mokytis amato iš visuomenės išlaikomų prieglaudų, tokių metų tenka daugiau nei įprasta, ir jie paprastai tampa dideliais dykūnais ir niekam tikusiais.

Senovėje mokinystės išvis nebuvo. Abipusės meistro ir mokinio pareigos dabar sudaro nemenką kiekvieno šiuolaikinio įstatymų sąvado straipsnį. Romos teisė nieko apie tai neužsimena. Aš nežinau jokio graikų ar lotynų kalbų žodžio (manau, galiu drįsti patikinti, kad tokio ir nėra), kuris apibūdintų sąvoką, mūsų dabar siejamą su žodžiu „mokinys“, tai yra tarnas, privalantis nustatytą metų skaičių dirbti tam tikrą darbą meistro labui, su sąlyga, kad meistras mokys jį savo amato.

Ilga mokinystė yra visiškai nereikalinga. Daug sudėtingesnės už paprastus amatus profesijos, tokios kaip sieninių ir kišeninių laikrodžių gaminimas, neturi jokių paslapčių, kurių reikėtų mokytis ilgus metus. Žinoma, išrasti tiems puikiems mechanizmams ir netgi kai kuriems jiems gaminti reikalingiems įrankiams reikėjo gilaus proto ir daugelio metų, ir tai pagrįstai turėtų būti

laikoma viena iš sėkmingiausių žmogaus išradingumo pastangų. Bet kai ir tie mechanizmai, ir įrankiai jiems gaminti jau buvo išrasti ir gerai perprasti, norint tinkamiausiu būdu paaiškinti jaunam žmogui, kaip naudotis įrankiais ir kaip surinkti tokį mechanizmą, tikrai neturėtų prireikti daugiau nei kelių savaičių pamokų; galbūt pakaktų ir keleto dienų. Paprastų mechaninių amatų atveju tų keleto dienų tikrai turėtų pakakti. Žinoma, rankų įgūdžiai, net ir paprasto amato, negali atsirasti be didelės praktikos ir patirties. Tačiau jaunuolis praktikuosis su daug didesniu stropumu ir atida, jei nuo pat pradžių dirbs kaip pameistrys, jeigu jam bus mokama už tą nedidelį darbą, kurį jis jau gali padaryti, ir jis pats mokės už medžiagas, kurias gali sugadinti dėl negrabumo ir nepatyrimo. Jo mokymas šitokiu būdu dažniausiai būtų vaisingesnis ir visada ne toks monotoniškas ir brangus. Tiesa, pats meistras dėl to patirtų nuostolių. Jis netektų viso mokinių darbo užmokesčio, kurį dabar per septynerius metus sutaupo. Galiausiai galbūt ir pats mokinys kai ką prarastų. Jei amato būtų taip lengva išmokti, jis turėtų daugiau konkurentų, ir jo uždarbis, kai jis jau taptų tikru meistru, būtų daug mažesnis nei dabar. Tas konkurencijos padidėjimas sumažintų ir šeimininkų pelną, ir meistrų atlyginimą. Verslai, amatai, menai – visi kai ką prarastų. Tačiau laimėtų visuomenė, nes visų gamintojų darbas dėl to rinkoje būtų daug pigesnis.

Siekiant apsisaugoti nuo tokio kainų, o dėl to ir darbo užmokesčio bei pelno sumažėjimo, apriboti laisvą konkurenciją, kuri tikrai sukeltų tokį reiškinį, ir buvo sukurti tie visi cechai bei didžioji dalis cechų įstatymų. Norint įkurti cechą, daugelyje Europos vietų seniau nereikėdavo jokios kitos valdžios, vien to miesto, kuriame jis kūrėsi, tarybos. Tiesa, Anglijoje tam reikalui reikėdavo karaliaus chartijos. Tačiau šia karaliaus preroga-

tyva, kaip atrodo, veikiau buvo siekiama gauti pinigų iš valdinio nei apsaugoti visų laisvę nuo tokių grobikiškų monopolijų. Sumokėjus rinkliavą karaliui, tokia chartija, kaip atrodo, be jokių kliūčių būdavo suteikiama; o kai kurios nors srities verslininkai ar amatininkai sumanydavo veikti kaip cechas be tokios chartijos, tokie pavainikiai cechai, kaip jie buvo vadinami, ne visada dėl to būdavo panaikinami, juos tik įpareigodavo kasmet mokėti rinkliavą karaliui už leidimą naudotis uzurpuotomis privilegijomis[1]. Tiesioginė visų cechų ir jų nuostatų, kuriuos, jų manymu, reikėjo įtvirtinti, kad jie galėtų tvarkyti savo reikalus, priežiūra priklausė to miesto tarybai, ir juos drausminti paprastai imdavosi ne karalius, bet didesni susivienijimai, kurių tie cechai buvo tik dalys arba nariai.

Miestų tarybų valdžia buvo visiškai pirklių ir amatininkų rankose, ir kiekviena jų grupė neslėpė suinteresuotumo apsaugoti rinką nuo tos grupės gaminių pertekliaus, kaip jie paprastai sakydavo, o iš tikrųjų tai reiškė, kad rinkoje nuolat būdavo palaikomas jų stygius. Kiekviena verslo grupė stengėsi sukurti šiam tikslui palankias taisykles ir, jei tik būdavo leidžiama taip elgtis, būdavo nusiteikusi sutikti, kad ir kiekviena kita grupė turėtų taip daryti. Tiesa, dėl tokių taisyklių kiekviena grupė būdavo įpareigojama pirkti jai reikalingas prekes iš kitų to miesto grupių ir mokėti brangiau nei reikėtų mokėti kitomis aplinkybėmis. Tačiau kaip atlygis jiems buvo suteikiama galimybė parduoti savąsias prekes lygiai tiek pat brangiau, todėl viskas būdavo, kaip jie sakydavo, kiek paritus, tiek pastačius; taigi įvairių amatų grupių tarpusavio sandoriuose tame mieste nė viena grupė dėl tokių taisyklių nieko neprarasdavo. Tačiau sandoriuose su kaimu jie visi smarkiai išloš-

[1] Žr. Madox, *Firma Burgi*, p. 26, etc.

davo, o būtent pastarieji sandoriai ir sudaro visą prekybą, iš kurios laikosi ir turtėja kiekvienas miestas.

Kiekvienas miestas visus maisto produktus ir visas medžiagas savo pramonei gauna iš kaimo. Jis už tai sumoka iš esmės dviem būdais: pirma, grąžindamas kaimui dalį tų medžiagų jau apdorotų ir perdirbtų, – šiuo atveju jų kaina būna padidėjusi darbininkų atlyginimo ir jų šeimininkų ar tiesioginių samdytojų pelno dydžiu; antra, siųsdamas jam žaliavas ar gatavus gaminius, atvežtus į miestą iš kitų šalių arba iš tolimesnių tos pačios šalies vietovių, – šiuo atveju tų prekių pradinė kaina taip pat būna padidėjusi vežėjų ar jūrininkų atlyginimų ir juos samdžiusių pirklių pelno dydžiu. Tai, kas laimima iš pirmosios iš šių dviejų prekybos šakų, yra manufaktūrų miestui teikiama nauda; tai, kas gaunama iš antrosios šakos, yra jo vidaus ir užsienio prekybos teikiama nauda. Darbininkų atlyginimai ir įvairių jų darbdavių pelnas sudaro tai, kas laimima iš viso per abi šakas. Vadinasi, visos taisyklės, kuriomis siekiama padidinti tuos atlyginimus ir pelnus aukščiau to lygio, kuris būtų nesant tokių taisyklių, kartu siekia įgalinti miestą už mažesnį jo darbo kiekį nupirkti didesnio kaimo darbo kiekio produkciją. Jos suteikia to miesto pirkliams ir amatininkams pranašumą prieš kaimo žemės savininkus, ūkininkus ir samdinius ir sugriauna tą natūralią lygybę, kuri antraip vyrautų jų tarpusavio prekyboje. Visas metinis visuomenės darbo produktas padalijamas toms dviem žmonių grupėms. Dėl minėtų taisyklių miesto gyventojams atitenka didesnė to produkto dalis, nei atitektų nesant tų taisyklių, ir mažiau tenka kaimo gyventojams.

Kaina, kurią miestas iš tikrųjų sumoka už kasmet atsigabenamą maistą ir medžiagas, yra manufaktūrų gaminių ir kitų prekių kiekis, išvežamas iš jo. Kuo brangiau pastarieji parduodami, tuo pigiau pirmieji perkami. Miesto darbas tampa naudingesnis, kaimo darbas – mažiau naudingas.

Kad darbinė veikla miestuose visur Europoje yra naudingesnė už tą, kuri vyksta kaime, galima įsitikinti be jokių įmantrių skaičiavimų, pakanka vieno paprasto ir akivaizdaus pavyzdžio. Kiekvienoje Europos šalyje rasime mažiausiai šimtą žmonių, kurie, pradėję nuo nedidelio masto veiklos, sukaupė didelius turtus iš prekybos ir manufaktūrų, šakų, kurios pagrįstai priskiriamos miestams, ir vieną, kuris pasiekė to paties versdamasis kuriuo nors iš paprastai kaimui priskiriamų verslų, augindamas žaliavinę produkciją, dirbdamas ir gerindamas savo žemę. Taigi vienoje situacijoje triūsas atlyginamas geriau, darbo užmokestis ir sankaupų pelnas akivaizdžiai yra didesni negu kitoje. Tačiau ir sankaupos, ir darbas natūraliai siekia paties naudingiausio panaudojimo. Todėl jie natūraliai, kiek tik gali, traukia į miestus ir palieka kaimą.

Miesto gyventojai, susitelkę į vieną vietą, gali nesunkiai burtis. Šen ir ten miestuose susivienija net menkiausi verslai, o jei kur nors jie lieka nesusivieniję, tarp jų paprastai viešpatauja korporacinė dvasia, pavydas svetimiesiems, nenoras priimti mokinius ar perteikti amato paslaptis ir dažnai pastūmėja juos sudarant savanoriškas organizacijas ar susitarimus užkirsti kelią tai laisvai konkurencijai, kurios jie negali uždrausti nuostatais. Lengviausiai šitaip susitariama versluose, kuriems pakanka nedaug žmonių. Pusės tuzino vilnos šukuotojų, ko gero, pakanka, kad galėtų dirbti tūkstantis verpėjų ir audėjų. Susitardami nepriimti mokinių, jie ne tik gali padidinti savo užimtumą, bet ir visą verslo šaką padaryti priklausomą nuo jų nelyginant vergus bei pakelti savo darbo kainą aukščiau to lygio, kuris būtų deramas pagal jų darbo pobūdį.

Kaimo gyventojai, pasklidę toli vienas nuo kito, negali taip lengvai susitarti. Jie ne tik niekad neturėjo jokių susivienijimų, bet ir jų vienijimosi dvasia niekada nebuvo stipri. Niekada nebuvo manoma, kad norint ūki-

ninkauti reikia pabūti mokiniu, nors ūkininkavimas yra pagrindinis kaimo verslas. Tačiau, be vadinamųjų dailiųjų amatų ir laisvųjų profesijų, tikriausiai nėra jokio kito verslo, kuriam reikia tokios žinių ir patirties įvairovės. Nesuskaičiuojami tomai, parašyti apie šią veiklą visomis kalbomis, turėtų mus įtikinti, kad išmintingiausios ir labiausiai apsišvietusios tautos niekada ūkininkavimo nelaikė labai lengvai perprantamu. Ir veltui bandytume iš visų tų tomų susirinkti žinių apie įvairius ir sudėtingus ūkininkavimo veiksmus, kuriuos atlieka net paprastas valstietis, kad ir kaip paniekinamai kai kurie perdėm niekingi tų tomų autoriai kartais bandytų apie juos kalbėti. Ir priešingai, vargiai rastume kokį paprastą mechaninį amatą, kurio visų veiksmų nebūtų galima taip išsamiai ir konkrečiai paaiškinti vos kelių puslapių knygelėje, kaip tai įmanoma padaryti žodžiais ir juos iliustruojančiais piešiniais. Prancūzų mokslų akademijos dabar publikuojamoje menų istorijoje kai kurie menai būtent taip ir aiškinami. Be to, veiksmų, kurie turi būti vis kitokie priklausomai nuo orų kaitos, lygiai kaip ir nuo daugelio kitų atsitiktinių dalykų, reguliavimas reikalauja nepalyginti daugiau savarankiškų sprendimų ir apgalvojimo nei tokių veiksmų, kurie visada yra tokie patys arba beveik tokie patys.

Ne tik ūkininkavimo menas, bendras visos ūkio veiklos tvarkymas, bet ir daugelis smulkesnių kaimo darbo atmainų reikalauja daugiau žinių ir patirties negu didžoji mechaninių amatų dalis. Žalvario ir geležies dirbinius gaminantis žmogus dirba su įrankiais ir medžiagomis, kurių savybės visada tokios pačios ar beveik tokios pačios. O žmogus, kuris arklių ar jaučių pora aria dirvą, dirba su įrankiais, kurių sveikata, jėga ir nuotaikos skirtingose situacijose yra labai nevienodos. Ir medžiagų, kurias jis apdoroja, būklė yra tokia pat kintama kaip ir įrankių, su kuriais jis dirba, todėl darbas su tokiomis medžiago-

mis ir tokiais įrankiais reikalauja didelio nuovokumo ir dėmesio. Paprastas artojas, nors visur laikomas kvailumo ir tamsumo pavyzdžiu, retai stokoja tokio nuovokumo ir dėmesio. Žinoma, jis mažiau pratęs bendrauti su žmonėmis negu mieste gyvenantis mechanikas. Jo balsas ir kalba šiurkštesni ir sunkiau suprantami tiems, kurie prie jų nepratę. Tačiau kadangi jis įpratęs atsižvelgti į didesnę objektų įvairovę, supratingumu jis paprastai gerokai pranoksta tą, kurio visas dėmesys nuo ryto iki vakaro paprastai sutelktas į vieną ar dvi labai paprastas operacijas. Kaip smarkiai žemesniųjų sluoksnių kaimo žmonės pranoksta gyvenančius mieste, žinoma kiekvienam, kuriam verslo reikalais ar iš smalsumo teko kalbėtis su abiem. Kalbama, kad dėl to Kinijoje ir Indostane kaimo samdinių padėtis ir atlyginimai yra aukštesni nei daugumos amatininkų ir manufaktūrų darbininkų. Šitaip tikriausiai būtų visur, jei tam netrukdytų cechų įstatymai ir korporacinė dvasia.

Tas pranašumas, kurį visur Europoje miestų darbinė veikla turi prieš kaimo darbą, atsiranda ne vien tik dėl cechų ir jų įstatymų. Jį palaiko daugelis kitokių taisyklių. Didelės rinkliavos už užsienio gaminius ir visas užsieniečių pirklių įvežamas prekes taip pat prie to prisideda. Cechų įstatymai leidžia miestų gyventojams kelti kainas nesibaiminant, kad laisvoje konkurencijoje juos įveiks jų pačių tėvynainiai. O kitos taisyklės lygiai taip pat apsaugo juos nuo užsieniečių konkurencijos. Abiejų veiksnių pakeltą kainą visur galiausiai sumoka žemės savininkai, ūkininkai ir kaimo samdiniai, retai tesipriešinantys tokių monopolijų kūrimuisi. Jie paprastai nėra nei linkę, nei pasirengę kurti panašias sąjungas, o pirklių ir manufaktūrininkų triukšmingi sofistiniai tuščiažodžiavimai nesunkiai įteigia jiems, kad privatus visuomenės dalies, be to – ne pačios svarbiausios dalies interesas yra bendras visų interesas.

Didžiojoje Britanijoje, kaip atrodo, miestų darbinės veiklos pranašumas prieš kaimo darbą anksčiau buvo didesnis nei šiais laikais. Darbo užmokestis kaime labiau priartėjo prie darbo užmokesčio manufaktūrose, o žemės ūkyje panaudojamų sankaupų pelnas – prie prekyboje ir manufaktūrose panaudojamų sankaupų pelno, negu, kaip teigiama, buvo praėjusiame šimtmetyje ar šio amžiaus pradžioje. Toks pokytis galėtų būti laikomas būtina, nors labai pavėluota stipraus postūmio miesto verslams pasekme. Miestuose sutelktos sankaupos ilgainiui pasidarė tokios didelės, kad jos jau nebegalėjo duoti ankstesnio pelno tose verslo šakose, kuriose buvo naudojamos. Tos šakos, kaip ir visos kitos, turi savo ribas; minėtas sankaupų didėjimas, sustiprindamas konkurenciją, neišvengiamai mažina pelną. Pelno mažėjimas mieste nukreipia sankaupas į kaimą, kur, sukurdamas naują kaimo darbo paklausą, neišvengiamai padidina darbo užmokestį. Vėliau sankaupos pasklinda, jei taip galima pasakyti, po žemės paviršių ir, naudojamos žemės ūkyje, iš dalies grąžinamos kaimui, kurio sąskaita daugiausia iš pradžių ir buvo mieste sukauptos. Netrukus aš pasistengsiu parodyti, kad visur Europoje didžiausi patobulinimai kaime radosi dėl tokių iš pradžių miestuose sukauptų sankaupų plūstelėjimų; kartu pabandysiu parodyti, kad nors kai kurios šalys šitaip pasiekė nemenką gausos lygį, šis kelias neišvengiamai yra lėtas, neužtikrintas, trikdomas gausybės atsitiktinių veiksnių, visais atžvilgiais prieštaraujantis gamtos ir proto tvarkai. Tai lemiančius interesus, prasimanymus, įstatymus ir papročius aš pasistengsiu kaip galima išsamiau ir konkrečiau paaiškinti šio tyrimo trečiojoje ir ketvirtojoje knygose.

Vieno amato žmonės nedažnai susiburia kartu net pasilinksminti ar pramogauti, bet susitikus jų pokalbis baigiasi sąmokslu prieš visuomenę arba kokiu nors suma-

nymu pakelti kainas. Žinoma, jokiu įstatymu, kuris pats arba jo įgyvendinimas nepažeistų laisvės ir teisingumo, neįmanoma užkirsti kelio tokiems susitikimams. Tačiau nors įstatymas negali trukdyti to paties amato žmonėms kartais susirinkti draugėn, jis neturi remti tokių susirinkimų, juolab padaryti jų privalomų.

Potvarkis, įpareigojantis visus vieno amato žmones, gyvenančius kuriame nors mieste, įrašyti savo vardus ir adresus į viešą registrą, paremia tokius susirinkimus. Jis susieja asmenis, kurie antraip gal niekad nežinotų vienas apie kitą, ir kiekvienam to amato žmogui suteikia žinių apie tai, kur rasti visus kitus to amato žmones.

Potvarkis, kuris įgalina vieno amato žmones apmokestinti pačius save, kad galėtų paremti savo vargšus, ligonius, našles ir našlaičius, suteikdamas jiems teisę tvarkyti bendrą reikalą, tokius susirinkimus padaro būtinus.

Cecho įsteigimas ne tik paverčia susirinkimus privalomais, bet ir daugumos nutarimus padaro privalomus visiems. Laisvųjų amatininkų veiksmingas susitarimas negali būti priimtas kitaip, kaip tik vienbalsiai, ir jis gali tverti tik tol, kol nė vienas nepersigalvojo. Cecho dauguma gali priimti nuostatus ir numatyti tam tikras sankcijas, kurios apribos konkurenciją veiksmingiau ir ilgesnį laiką nei bet kuris savanoriškas susitarimas.

Įrodinėjimas, kad cechai reikalingi geresniam verslo valdymui, neturi jokio pagrindo. Iš tikrųjų ir veiksmingai meistrą drausminantis veiksnys yra ne cechas, bet jo klientai. Baimė netekti jų užsakymų – štai kas sulaiko jį nuo sukčiavimo ir verčia vengti aplaidumo. Privilegijuotas cechas neišvengiamai susilpnina tokio drausminimo jėgą. Šiuo atveju tam tikru amatu turi verstis nustatytas meistrų skaičius, nesvarbu, ar jie dirba gerai, ar blogai. Kaip tik dėl to daugelyje cechus įsteigusių didelių miestų neįmanoma surasti jokio pakenčiamo

meistro, net kai kurių būtiniausių amatų. Norėdami, kad jūsų užsakymas būtų pakenčiamai įvykdytas, turėsite ieškoti meistrų priemiesčiuose, kur jie, neturėdami jokių išimtinių privilegijų, turi pasikliauti vien savo reputacija, tiktai paskui jums teks užsakymą kokiu nors būdu kontrabanda parsigabenti į miestą.

Šitaip Europos politika, kai kuriuose versluose apribodama konkurenciją mažesniu subjektų skaičiumi, nei būtų norinčių jais užsiimti, sukuria labai ženklią įvairių verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos nelygybę.

Antra, Europos politika, kai kuriuose versluose padidindama konkurenciją, palyginti su jos natūraliu lygiu, sukuria priešingo pobūdžio įvairių verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos nelygybę.

Buvo laikoma labai svarbiu dalyku, kad tam tikrų profesijų išmoktų atitinkamas jaunuolių skaičius, dėl to kartais visuomenė, o kartais privatūs dievobaimingi steigėjai įkurdavo šiam tikslui daug pensionų, stipendijų, pašalpų, bendrabučių ir kt., ir šitai pritraukdavo daug daugiau jaunų žmonių į tuos amatus, nei kitomis aplinkybėmis būtų norėję jų mokytis. Manau, kad visose krikščioniškose šalyse šitaip yra apmokamas didžiosios dalies bažnyčios tarnų mokymas. Retas iš jų mokosi vien savo lėšomis. Todėl tiems, kurie patys moka už mokslą, ilgas, monotoniškas ir brangus mokymasis ne visada užtikrina tinkamą atlygį, kai bažnyčia sunkiai sutalpina tuos, kurie, siekdami įsidarbinti, linkę sutikti su daug mažesniu atlyginimu, negu turėtų gauti pagal savo išsimokslinimą; šitaip vargingesniųjų konkurencija atima uždarbį iš turtingųjų. Be abejo, nedera lyginti vikarą ar kapelioną su paprasto amato meistru. Bet vikaro ar kapeliono atlyginimas yra to paties pobūdžio kaip ir meistro darbo užmokestis. Visi trys atlyginami už savo

darbą pagal sutartį, kurią jiems gali tekti sudaryti su savo vyresnybe. Iki keturioliktojo amžiaus vidurio penkios markės (tai yra tiek sidabro, kiek šių dienų mūsų pinigais sudarytų dešimt svarų) Anglijoje buvo įprastinis vikaro arba pastovią algą gaunančio parapijos kunigo atlyginimas, – šitai buvo nustatyta kelių skirtingų bažnyčios susirinkimų dekretais. Tuo pačiu metu buvo skelbiama, kad keturi pensai per dieną, tai yra tiek sidabro, kiek šių dienų mūsų pinigais sudarytų šilingą, yra meistro mūrininko atlyginimas, o trys pensai per dieną, lygūs šių dienų devyniems pensams, – mūrininko pameistrio atlyginimas[2]. Taigi abiejų šių samdomų žmonių atlyginimai, jei tarsime, kad jie dirbo nepertraukiamai, buvo gerokai didesni nei vikaro. Meistro mūrininko atlyginimas būtų visiškai lygus vikaro atlyginimui, jei jis neturėtų darbo trečdalį metų. 12-aisiais karalienės Onos valdymo metais išleisto įstatymo 12-asis straipsnis skelbia, kad „siekiant pakankamai aprūpinti vikarus ir juos paskatinti, kadangi kai kuriose vietovėse parapijos yra skurdžios, vyskupas įgalinamas skirti, parašydamas savo ranka ir uždėdamas savo antspaudą, tam tikrą pakankamą stipendiją ar pašalpą, neviršijančią penkiasdešimties svarų ir ne mažesnę kaip dvidešimt svarų per metus“. Keturiasdešimt svarų per metus šiandien laikoma labai geru vikaro atlyginimu, ir, nepaisant minėto parlamento akto, daugelyje parapijų jis yra mažesnis nei dvidešimt svarų per metus. Londone rasime batsiuvių pameistrių, uždirbančių keturiasdešimt svarų per metus, ir retas bet kurios profesijos amatininkas toje metropolijoje neuždirba daugiau kaip dvidešimt svarų. Pastaroji suma išties neviršija tos, kurią dažnai uždirba paprasti samdomi darbininkai daugelyje šalies parapijų. Kada tik būdavo bandoma įstatymu sureguliuoti meistrų atlyginimus, visada būdavo

[2] Žr. *Statute of Labourers*, 25 Ed. III.

siekiama veikiau juos sumažinti nei padidinti. Kita vertus, daugsyk įstatymais būdavo bandoma padidinti vikarų atlyginimą ir bažnyčios orumo labui įpareigoti parapijų rektorius suteikti vikarams daugiau nei vien apgailėtiną pragyvenimą, su kuriuo jie patys linkę susitaikyti. Ir abiem atvejais įstatymai, kaip galima spręsti, būdavo vienodai neveiksmingi ir niekada negalėdavo nei pakelti vikarų atlyginimo, nei sumažinti darbininkų darbo užmokesčio iki tokio lygio, kokio siekdavo; mat įstatymams niekada nepavykdavo sutrukdyti vieniems dėl skurdžios padėties ir konkurentų gausumo tenkintis mažesnėmis nei įstatymų nustatytos pajamomis, o kitiems gauti daugiau dėl konkurencijos tarp tų, kurie tikėdavosi pelnyti naudos ar malonumų pastaruosius pasamdydami.

Didelės beneficijos ir kitos bažnytinės privilegijos palaiko bažnyčios garbę, nepaisant to, kad dalis jos žemesniųjų tarnų vos pragyvena. Net ir pastariesiems, gaunantiems menkiausią piniginį atlyginimą, tam tikras atlygis yra pagarba, rodoma šiai profesijai. Anglijoje, taip pat visuose Romos katalikų kraštuose bažnyčios tarnų gaunama nauda iš tikrųjų yra daug didesnė nei reikėtų. Škotijos, Ženevos ir kai kurių kitų protestantų bažnyčių pavyzdys turėtų mus įtikinti, kad kai išsimokslinimas, reikalingas tokiai gerbiamai profesijai, įgyjamas taip lengvai, viltis gauti kad ir kur kas kuklesnes beneficijas pritrauks į išventintųjų luomą pakankamą skaičių išsilavinusių, prakilnių ir gerbiamų žmonių.

Jei tokia pat dalis žmonių mokytųsi visuomenės lėšomis ir profesijų, kur nėra pastovių pajamų, pavyzdžiui, teisės ar medicinos, konkurencija netrukus taip sustiprėtų, kad smarkiai sumažintų jų piniginius uždarbius. Ir tada žmonėms atrodytų, kad neverta leisti savo sūnus mokytis tų profesijų savo lėšomis. Jos būtų ištisai paliktos tiems, kurie mokytųsi lėšomis, gautomis iš viešųjų labdaros įstaigų, ir kurių skaičius bei poreikiai iš

esmės verstų juos pasitenkinti labai menku atlygiu, o tai sukeltų šiandien gerbiamų teisės ir medicinos profesijų visišką degradavimą.

Tos neklestinčios žmonių, kurie visuotinai vadinami rašto žmonėmis, genties padėtis yra labai panaši į tą, kurioje tikriausiai atsidurtų teisininkai ir gydytojai, jei susidarytų minėtosios aplinkybės. Visur Europoje didžioji jų dalis išsimokslino bažnyčios tarnybai, tačiau įvairios priežastys sutrukdė jiems įžengti į įšventintųjų luomą. Dažniausiai jie išsimokslino visuomenės lėšomis, ir jų skaičius visur yra toks didelis, kad paprastai sumažina jų darbo kainą iki itin vargano atlygio.

Iki spaudos išradimo rašto žmogus galėjo panaudoti savo talentą vieninteliu būdu – būdamas bendruomenės ar privačiu mokytoju, arba perduodamas kitiems žmonėms įdomias arba naudingas žinias, kurias pats buvo įgijęs; tai ir dabar tebėra garbingesnis, naudingesnis ir apskritai net pelningesnis užsiėmimas negu rašyti knygas knygų pardavėjui, kas pasidarė įmanoma išradus spaudą. Laikas ir mokymasis, talentas, žinios ir atsidavimas, būtini norint tapti gerbiamu mokslų mokytoju, yra ne menkesni nei tie, kurių reikia žymiausiems praktikuojantiems teisininkams ir gydytojams. Tačiau įprastinis žymaus mokytojo atlyginimas toli gražu neprilygsta teisininko ar gydytojo atlyginimui, kadangi apstu pirmąją profesiją įgijusių skurstančių žmonių, išsimokslinusių visuomenės lėšomis, o tarp kitų dviejų profesijų žmonių yra labai nedaug tokių, kurie mokėsi ne savo lėšomis. Bet įprastinis bendruomenės ir privačių mokytojų atlyginimas, kad ir koks jis atrodytų mažas, neabejotinai būtų dar mažesnis, jei nebūtų išstumti iš rinkos tie dar skurdesni rašto žmonės, kurie rašo vien dėl duonos. Iki spaudos išradimo žodžiai „studentas“ ir „elgeta“, regis, buvo beveik sinonimai. Įvairūs to meto universitetų vadovai, kaip atrodo, dažnai duodavo savo studentams leidimus elgetauti.

Ankstesniais laikais, kol dar nebuvo tokios rūšies labdaros formų, skirtų išmokyti nepasiturinčius žmones mokslingų profesijų, žymių mokytojų atlyginimai, kaip galima spręsti, buvo kur kas solidesni. Isokratas savo vadinamojoje kalboje prieš sofistus kaltina savo meto mokytojus nenuoseklumu. „Savo auklėtiniams jie duoda iškilmingiausius pažadus, – sako jis, – ir skelbia mokysią juos būti išmintingus, būti laimingus ir būti teisingus, ir už tokią svarbią paslaugą jie sulygsta varganą keturių ar penkių minų atlyginimą. Tie, kurie moko išminties, – tęsia jis, – patys be išlygų turi būti išmintingi; tačiau jei koks nors žmogus parduotų tokį dalyką už tokią kainą, jis būtų apkaltintas daręs akivaizdžiausią kvailystę.“ Isokratas tikrai čia neketino išpūsti atlyginimo, o mes galime būti tikri, kad jis nebuvo mažesnis, nei teigia autorius. Keturios minos buvo lygios trylikai svarų šešiems šilingams ir aštuoniems pensams; penkios minos buvo lygios šešiolikai svarų trylikai šilingų ir keturiems pensams. Taigi tuo metu žymiausiems Atėnų mokytojams paprastai turėjo būti mokama suma, ne mažesnė už didžiausią iš tų sumų. Pats Isokratas reikalavo dešimties minų, tai yra trisdešimt trijų svarų šešių šilingų ir aštuonių pensų iš kiekvieno mokinio. Teigiama, kad kai jis mokė Atėnuose, turėjo apie šimtą mokinių. Kaip suprantu, tai skaičius mokinių, kuriuos jis mokė vienu metu, arba kurie lankė, kaip jis pats pasakytų, vieną jo paskaitų kursą, ir tas skaičius nėra stulbinantis, turint galvoje tokį didelį miestą ir tokį garsų mokytoją, kuris, be to, mokė paties madingiausio iš visų dalykų – retorikos. Taigi už kiekvieną paskaitų kursą jis turėdavo gauti apie tūkstantį minų, arba 3333 svarus 6 šilingus ir 8 pensus. Tūkstantis minų, kaip kitoje vietoje teigia Plutarchas, buvo jo *didaktron*, tai yra įprastinė mokymo kaina. Daugelis kitų žymių tų laikų mokytojų sukaupė, kaip atrodo, didžiulius turtus. Gorgijas

Delfų šventyklai įteikė dovaną – savo paties statulą iš gryno aukso. Manau, jog neturėtume manyti ją buvus natūralaus dydžio. Gorgijo gyvenimo būdą, kaip ir Hipijo bei Protagoro, kitų dviejų žymių tų laikų mokytojų, Platonas apibūdina kaip prabangų ir net pretenzingą. Pasakojama, kad ir paties Platono gyvenimui nestigo didybės. Aristotelis, pabuvęs Aleksandro auklėtoju ir dosniausiai atlygintas, kaip buvo visuotinai pripažinta, tiek paties Aleksandro, tiek jo tėvo Filipo, manė, kad vis dėlto verta grįžti į Atėnus ir vėl mokyti savo mokykloje. Tais laikais mokslų mokytojų tikriausiai nebuvo tiek daug, kiek jų radosi po vieno ar dviejų šimtmečių, kai konkurencija, regis, šiek tiek sumažino tiek jų darbo kainą, tiek žavėjimąsi jų asmenybėmis. Tačiau žymiausi iš jų, kaip galima spręsti, visada sulaukdavo daug didesnio pripažinimo, negu bet kuri iš analogiškų profesijų dabartiniais laikais. Atėniečiai pasiuntė akademiką Karneadą ir stoiką Diogeną su iškilminga misija į Romą, ir nors vėliau jų miestas neteko turėtos didybės, jis tebebuvo nepriklausoma ir gerbiama respublika. Beje, Karneadas buvo kilęs iš Babilonijos, ir kadangi niekada nebuvo žmonių, labiau už atėniečius nepasitikinčių svetimšaliais, siekiančiais Atėnuose viešųjų pareigų, tai jų pagarba jam turėjo būti tikrai didelė.

Apskritai tokia nelygybė, ko gero, veikiau yra privalumas nei žala visuomenei. Ji gali šiek tiek sumenkinti bendruomenės mokytojo profesiją, tačiau rašto mokymo pigumas tikrai yra privalumas, smarkiai persveriantis šį nedidelį nepatogumą. Visuomenė iš to galėtų laimėti dar daugiau naudos, jei tų mokyklų ir kolegijų, kuriose lavinasi jaunimas, struktūra būtų labiau apgalvota nei yra dabar didžiojoje Europos dalyje.

Trečia, Europos politika, varžydama laisvą darbo ir sankaupų judėjimą iš vieno verslo į kitą ir iš vienos vietos

į kitą, kai kuriais atvejais sukuria labai trikdančią įvairių verslų, į kuriuos įdedamas darbas ir sankaupos, privalumų ir trūkumų visumos nelygybę.

Mokinystės nuostatai stabdo laisvą darbo judėjimą iš vieno verslo į kitą netgi toje pačioje vietovėje. Išimtinės cechų privilegijos stabdo laisvą darbo judėjimą iš vienos vietos į kitą netgi tame pačiame amate.

Dažnai atsitinka taip, kad vienoje manufaktūroje darbininkai gauna didelį darbo užmokestį, o kitoje jie priversti tenkintis užtikrinančiu vien varganą egzistavimą. Ta pirmoji yra besiplečianti, taigi jai nuolat reikia naujų darbo rankų; antroji smunka, ir joje nuolat didėja rankų perteklius. Tokios dvi manufaktūros kartais gali būti viename mieste ir kartais artimoje kaimynystėje, bet jos negalės nė kiek pagelbėti viena kitai. Mokinystės nuostatai gali užkirsti tam kelią pirmuoju atveju, ir tie nuostatai bei cecho privilegijos – antruoju atveju. Betgi daugelyje skirtingų manufaktūrų operacijos yra tokios panašios, kad darbininkai galėtų laisvai keisti amatą, jei jiems netrukdytų tie absurdiški įstatymai. Pavyzdžiui, lygaus lino ir lygaus šilko audimas yra beveik visiškai toks pat. Truputį skiriasi lygios vilnos audimas, tačiau skirtumas yra toks nežymus, kad lininio ar šilkinio audeklo audėjas vos per kelias dienas galėtų pasidaryti pakenčiamu darbininku. Taigi jei kuri nors iš šių pagrindinių manufaktūrų imtų smukti, jos darbininkai galėtų susirasti darbą vienoje iš kitų dviejų, kurios padėtis būtų palankesnė, ir jų atlyginimai nei pakiltų pernelyg aukštai klestinčioje manufaktūroje, nei kristų pernelyg žemai smunkančioje manufaktūroje. Tiesa, Anglijoje linų manufaktūros dėl jų ypatingų nuostatų yra atviros kiekvienam; bet kadangi jos nelabai paplitusios didesnėje šalies dalyje, jos negali suteikti visuotinio prieglobsčio kitų smunkančių manufaktūrų darbininkams, kurie vi-

sur, kur tik veikia mokinystės nuostatai, neturi kitos išeities, kaip tik prašyti parapijos globos arba dirbti paprastais samdiniais, o tam jie dėl savo įpročių yra pasiruošę daug blogiau negu darbui bet kurioje manufaktūroje, bent kiek panašioje į jų buvusiąją. Todėl jie paprastai renkasi parapijos globą.

Kas trukdo darbui laisvai judėti iš vieno verslo į kitą, tas lygiai taip pat trukdo judėti ir sankaupoms; sankaupų kiekis, kurį būtų galima panaudoti kurioje nors verslo šakoje, labai priklauso nuo to, kiek darbo gali būti joje panaudota. Tačiau cechų įstatymai mažiau trukdo laisvam sankaupų judėjimui iš vienos vietos į kitą nei darbo judėjimui. Turtingam pirkliui visur yra daug lengviau įgyti teisę prekiauti cechų mieste, negu vargingam amatininkui gauti teisę jame dirbti.

Cechų įstatymų sudarytos kliūtys laisvam darbo judėjimui, mano įsitikinimu, būdingos visiems Europos kraštams. O kliūtys, kurias sukuria vargšų įstatymai, yra, kiek man žinoma, Anglijos ypatybė. Kliūtis sudaro sunkumai, su kuriais susiduria skurstantis žmogus, norintis apsigyventi arba net norintis gauti leidimą dirbti kitur, o ne toje parapijoje, kuriai jis priklauso. Cechų įstatymai stabdo tik amatininkų ir manufaktūrų darbininkų laisvą judėjimą. Apsigyvenimo sunkumai trukdo judėti net ir paprastam darbui. Verta kiek plačiau apžvelgti šitos netvarkos, ko gero, didžiausios Anglijos politikoje, atsiradimą, plėtojimąsi ir dabartinę padėtį.

Kai sunaikinus vienuolynus vargšai neteko tų religinių namų globos, po kelių kitų nesėkmingų bandymų jiems padėti 43-iaisiais Elžbietos valdymo metais išleisto įstatymo 2-uoju straipsniu buvo nustatyta, kad kiekviena parapija privalo rūpintis savo vargšais ir kad kasmet turi būti skiriami vargšų rūpintojai, kurie drauge su bažnyčios seniūnais turi surinkti tam tikslui reikiamą sumą kaip parapinį mokestį.

Šiuo įstatymu pareiga rūpintis savo vargšais buvo neatsiejamai priskirta kiekvienai parapijai. Todėl pasidarė gana svarbu, ką kiekvienoje parapijoje reikia laikyti vargšu. Šį klausimą po įvairių traktavimų galiausiai išsprendė 13-aisiais ir 14-aisiais Karolio II valdymo metais išleisti įstatymai, kurie nustatė, kad asmuo, keturiasdešimt dienų netrukdomai gyvenęs kurioje nors parapijoje, įgyja teisę įsikurti toje parapijoje; tačiau tų keturiasdešimties dienų laikotarpiu yra teisėta dviejų taikos teisėjų sprendimu, pasiskundus bažnyčios seniūnui arba vargšų rūpintojui, perkelti bet kurį naują gyventoją į tą parapiją, kurioje jis paskutiniu metu teisėtai gyveno, išskyrus tuos atvejus, jei jis išsinuomojo būstą už dešimt svarų per metus arba gali pateikti, teisėjų nuomone, pakankamą garantiją, kad neapsunkins parapijos, kurioje dabar gyvena.

Teigiama, kad įsigaliojus tokiam įstatymui atsirado sukčiavimų; parapijų tarnautojai kartais papirkdavo savuosius vargšus, kad šie slaptai iškeliautų į kitą parapiją ir išbuvę slėpdamiesi keturiasdešimt dienų gautų teisę ten apsigyventi, ir taip palengvintų naštą tai parapijai, kuriai iki tol priklausė. Todėl pirmaisiais Jokūbo II valdymo metais išleistas įstatymas nustatė, jog keturiasdešimties dienų netrukdomas kurio nors asmens gyvenimas parapijoje, būtinas norint gauti teisę ten įsikurti, turi būti skaičiuojamas tik nuo to laiko, kai tas asmuo raštu pateikė pažymą apie savo gyvenamąją vietą ir šeimos dydį vienam iš tos parapijos, į kurią atsikėlė gyventi, bažnyčios seniūnų ar rūpintojų.

Bet parapijos tarnautojai, kaip atrodo, ne visada būdavo sąžiningesni savo parapijiečių nei kitų parapijų atžvilgiu ir dažnai pro pirštus žiūrėdavo į tokius įsibrovimus, gavę pažymą nesiimdavo jokių reikalingų veiksmų. Kadangi buvo manoma, kad kiekvienas parapijos narys yra suinteresuotas vengti naštos, kurią užkrauna tokie

įsibrovėliai, tai 3-iaisiais Vilhelmo III valdymo metais išleistas įstatymas nustatė, jog keturiasdešimties dienų gyvenimas turi būti skaičiuojamas tik nuo tos raštiškos pažymos paskelbimo sekmadienį bažnyčioje iškart po pamaldų.

„Šiaip ar taip, – sako daktaras Burnas, – leidimas įsikurti tokiu būdu, išgyvenus keturiasdešimt dienų po raštiškos pažymos paskelbimo, retai yra duodamas; ir tie teisės aktai sukurti ne tiek tam, kad suteiktų galimybę apsigyventi asmenims, slapta atvykusiems į parapiją, kiek siekiant išvengti jų apsigyvenimo, nes pateikti pažymą tolygu paraginti parapiją iškeldinti. Bet jei to asmens padėtis tokia, kad kyla abejonių, reikia jį iškeldinti ar ne, jo pažymos pateikimas privers parapiją arba leisti jam nevaržomai įsikurti iškentus tas keturiasdešimt dienų, arba jį iškeldinant priimti teisinį sprendimą."

Taigi dėl tų įstatymų vargšams pasidarė praktiškai beveik neįmanoma apsigyventi senuoju būdu, išgyvenus keturiasdešimt dienų. Bet kad neatrodytų, jog jie visiškai užkirto kelią paprastiems vienos parapijos žmonėms saugiai apsigyventi kitoje, jie nurodė keturis kitus būdus, kuriais buvo galima apsigyventi nepateikus ir nepaskelbus jokios pažymos. Pirmasis – būti apmokestintam parapijos mokesčiu ir jį mokėti, antrasis – būti išrinktam metams į kurias nors pareigas parapijoje ir metus jas eiti, trečiasis – mokytis amato parapijoje, ketvirtasis – būti pasamdytam metams ir ištarnauti visus metus be pertraukos.

Pirmaisiais dviem būdais niekas negalėdavo gauti leidimo apsigyventi viešai nepritarus visiems parapijiečiams, kurie puikiai suvokė, kokios gali būti pasekmės priėmus vien iš savo darbo pragyvenantį atvykėlį, jei jis bus apmokestintas parapijos mokesčiu arba išrinktas į parapijos komitetą.

Nė vienas vedęs žmogus negalėdavo gauti leidimo apsigyventi kuriuo nors iš dviejų pastarųjų būdų. Mokinys labai retai būna vedęs, ir įstatymai aiškiai nustatė, kad metams pasamdytas vedęs darbininkas negali gauti leidimo apsigyventi. Svarbiausias leidimo apsigyventi parsisamdžius padarinys buvo tas, kad iš esmės buvo išgyvendintas senas paprotys samdyti metams, – tai anksčiau Anglijoje buvo taip įprasta, kad net šiandien, jei nesusitarta dėl kokio nors konkretaus termino, įstatymas traktuoja, jog kiekvienas darbininkas samdomas metams. Tačiau šeimininkai ne visada yra linkę suteikti savo darbininkams teisę apsigyventi samdydami juos metams; ir darbininkai ne visada nori būti taip samdomi, kadangi kiekviena paskutinė gyvenamoji vieta panaikina visas ankstesniąsias ir dėl to jie gali prarasti savo pradinę gyvenamąją vietą gimtinėje, kur gyvena jų tėvai ir giminės.

Akivaizdu, kad joks savarankiškas meistras, ar jis būtų samdomas darbininkas, ar amatininkas, negalėtų gauti leidimo apsigyventi mokinystės ar tarnystės būdu. Todėl kai toks asmuo persikeldavo su savo amatu į naują parapiją, jis turėdavo būti iškeldintas, kad ir koks sveikas ir darbštus būtų buvęs, vien bažnyčios seniūno ar rūpintojo užgaida, nebent būdavo išsinuomojęs būstą už dešimt svarų per metus, kas visai neįmanoma žmogui, pragyvenančiam vien iš savo darbo, arba galėdavo pateikti tokią garantiją, kad neapsunkins parapijos, kuri dviem taikos teisėjams atrodydavo pakankama. Tiesa, kokią garantiją jis turi pateikti, palikta spręsti tiems teisėjams, bet jie negali reikalauti mažiau nei trisdešimties svarų, nes yra nustatyta, kad net nusipirkęs nekilnojamąjį turtą, kurio vertė mažesnė nei trisdešimt svarų, asmuo neįgyja teisės apsigyventi, nes to nepakanka, kad jis neapsunkintų parapijos. Bet tai yra tokia garantija, ko-

kią vargu ar gali pateikti žmogus, gyvenantis iš savo darbo, o dažnai reikalaujama daug didesnių garantijų.

Siekiant tam tikru mastu atkurti tą laisvą darbo judėjimą, kurį tie įvairūs įstatymai beveik visiškai užgniaužė, buvo griebtasi pažymėjimų. 8-aisiais ir 9-aisiais karaliaus Vilhelmo III valdymo metais buvo nustatyta, kad jei asmuo pateikia parapijos, kurioje jis pastaruoju metu teisėtai gyveno, pažymėjimą, pasirašytą bažnyčios seniūno ir vargšų rūpintojo, ir gauna dviejų taikos teisėjų leidimą, bet kuri kita parapija privalo jį priimti; ir kad jis negali būti iškeldintas vien dėl to, jog gali tapti bendruomenės išlaikytiniu, bet tik tuo atveju, jei jis iš tikrųjų tapo jos išlaikytiniu, ir kad tada pažymėjimą jam išdavusi parapija privalo padengti ir jo išlaikymo, ir jo iškeldinimo išlaidas. Ir siekiant suteikti patikimiausias garantijas tai parapijai, į kurią persikelia toks pažymėjimą gavęs žmogus, tas pats įstatymas nustatė, kad jis negali gauti leidimo apsigyventi jokiu kitu būdu, kaip tik išsinuomojęs būstą už dešimt svarų per metus arba vienerius metus be užmokesčio atlikęs tam tikras pareigas parapijoje; kitaip tariant, to leidimo jis negaus nei pateikęs pažymą, nei ėmęs tarnauti, nei tapęs mokiniu, nei mokėdamas parapijos mokestį. 12-aisiais karalienės Onos valdymo metais išleistas įstatymas (I dalis, 18 straipsnis) papildomai nustatė, kad nei tokį pažymėjimą turinčio asmens samdiniai, nei jo mokiniai negali gauti leidimo apsigyventi toje parapijoje, kurioje jis gyvena pateikęs tokį pažymėjimą.

Iš toliau pateikiamo daktaro Burno labai išmintingo pastebėjimo galime sužinoti, kiek ši naujovė atkūrė laisvą darbo judėjimą, kurį ankstesnieji įstatymai buvo beveik visiškai užgniaužę. „Akivaizdu, – sako jis, – kad yra įvairių rimtų priežasčių reikalauti pažymėjimų iš asmenų, atvykstančių kur nors apsigyventi, būtent: asmenys,

atvykstantys su tokiu pažymėjimu, negali gauti leidimo apsigyventi nei tapę mokiniais, nei tarnaudami, nei pateikę pažymą, nei mokėdami parapijos mokestį; ir jie negali įkurdinti nei mokinių, nei samdinių; ir jeigu jiems prireiks globos, tikrai žinoma, kur juos iškeldinti, o parapijai bus sumokėta už iškeldinimą bei išlaikymą, kol tai įvyks; ir jeigu jie susirgs ir negalės būti iškeldinti, pažymėjimą išdavusi parapija turės juos išlaikyti, – taigi nė vienas iš jų negali būti be pažymėjimo. Tos pačios priežastys skatins parapijas neišduoti pažymėjimų įprastais atvejais, nes visada bus didesnė tikimybė, kad pažymėjimus gavę asmenys bus grąžinti atgal, ir blogesnės būklės." Atrodo, iš šio pastebėjimo galima padaryti išvadą, kad parapija visada turi reikalauti pažymėjimo iš vargingų žmonių, kurie atvyksta į ją gyventi, ir turėtų labai retai teišduoti pažymėjimus tiems, kurie nori iš jos išvykti. „Su tais pažymėjimais susijusi tam tikra neteisybė, – teigia tas pats labai išsilavinęs autorius savo „Vargšų įstatymų istorijoje", – nes parapijos tarnautojui suteikiama galia faktiškai įkalinti žmogų visam gyvenimui, kad ir kaip bloga jam būtų likti toje vietoje, kurioje jam teko nelaimė įgyti vadinamąją teisę apsigyventi, ar kad ir kokių privalumų jis galėtų tikėtis, jei gyventų kitur."

Nors pažymėjime nėra jokių gero elgesio paliudijimų ir patvirtinama tik tai, kad asmuo priklauso tai parapijai, kuriai jis iš tikrųjų priklauso, išduoti jį ar neišduoti visiškai palikta parapijos tarnautojų nuožiūrai. Sykį, pasakoja daktaras Burnas, buvo pateiktas teismo reikalavimas priversti bažnyčios seniūnus ir vargšų rūpintojus pasirašyti pažymėjimą; tačiau Karaliaus suolo teismas atmetė prašymą kaip labai keistą sumanymą.

Ta labai nevienoda darbo kaina, kurią dažnai matome Anglijoje viena nuo kitos ne itin nutolusiose vietovėse, tikriausiai ir atsiranda dėl kliūčių, apsigyvenimo

įstatymų sudaromų vargingiems žmonėms, kurie be pažymėjimų galėtų perkelti savąjį veiklumą iš vienos parapijos į kitą. Žinia, nevedęs žmogus, būdamas sveikas ir darbštus, retsykiais gali gyventi nebyliu aplinkinių sutikimu ir be pažymėjimo; tačiau vyras su žmona ir šeima, jei pabandytų daryti taip pat, iš daugumos parapijų neabejotinai būtų iškeldintas, o jei nevedęs žmogus vėliau vestų, jis dažniausiai irgi būtų iškeldintas. Vadinasi, rankų stygius vienoje parapijoje ne visada gali būti sumažintas dėl jų pertekliaus kitoje, kaip nuolat vyksta Škotijoje ir, esu tikras, visose kitose šalyse, kuriose nėra taip sunku apsigyventi. Nors tokiose šalyse darbo užmokestis didelių miestų kaimynystėje arba kur kitur, kur susidaro didesnė nei įprasta darbo paklausa, gali būti truputį didesnis ir palaipsniui mažėja tolstant nuo tokių vietų, kol visai susilygina su įprastu šalyje lygiu, tačiau niekur nerasime tokių netikėtų ir nepaaiškinamų darbo užmokesčio skirtumų gretimose vietovėse, kokius kartais matome Anglijoje, kur dažnai vargingam žmogui sunkiau peržengti dirbtinę parapijos sieną nei įveikti jūros įlanką ar aukštų kalnų grandinę, gamtos sukurtas ribas, kurios kartais skiria labai skirtingus darbo užmokesčio lygius kitose šalyse.

Iškeldinti žmogų, kuris nepadarė jokio nusižengimo, iš parapijos, kurioje jis sumanė apsigyventi, yra akivaizdus prigimtinės laisvės ir teisingumo pažeidimas. Tačiau paprasti Anglijos žmonės, taip budriai saugantys savo laisvę, bet, panašiai kaip paprasti žmonės daugelyje kitų šalių, niekada teisingai nesuvokę, iš ko ta laisvė susideda, dabar jau daugiau kaip šimtmetį kenčia tokią priespaudą be jokio palengvinimo. Nors mąstantys žmonės kartkartėmis skųsdavosi apsigyvenimo įstatymais kaip visuomeniniu blogiu, tačiau tie įstatymai niekad nebuvo bendro visuomenės nepasitenkinimo objektas, kaip, pa-

vyzdžiui, bendrieji suėmimo orderiai, kurie neabejotinai buvo piktnaudžiavimas, tačiau tikrai nesukėlė tokios visuotinės priespaudos. Drįstu teigti, kad Anglijoje vargiai sutiksime žmogų, sulaukusį keturiasdešimties metų, kuris kada nors savo gyvenime nebūtų pasijutęs negailestingai tironizuojamas tų nevykusiai sumanytų apsigyvenimo įstatymų.

Baigsiu šį ilgą skyrių pažymėdamas, kad nors seniau būdavo įprasta nustatyti atlyginimus, iš pradžių bendrais įstatymais, privalomais visoje karalystėje, vėliau atskirais taikos teisėjų įsakymais kiekvienoje konkrečioje grafystėje, abu šie būdai dabar visiškai nebenaudojami. „Daugiau kaip keturių šimtų metų patirtis parodė, – sako daktaras Burnas, – kad atėjo laikas atsisakyti visų pastangų nustatyti griežtomis taisyklėmis tai, kas dėl pačios prigimties negali būti smulkiai reglamentuojama; juk jei visi tokį patį darbą dirbantys žmonės gautų tokį patį atlyginimą, nebūtų jokio lenktyniavimo ir jokios erdvės darbštumui ir išradingumui.“

Tačiau atskiri parlamento teisės aktai kartais dar tebebando reguliuoti atlyginimus konkrečiuose versluose ir konkrečiose vietovėse. Antai 8-aisiais Jurgio III valdymo metais priimtas įstatymas draudžia, grasindamas didelėmis baudomis, visiems šeimininkams siuvėjams Londone ir penkios mylios aplink jį mokėti, o jų samdomiems meistrams imti daugiau nei du šilingus septynis su puse pensų per dieną, išskyrus visuotinio gedulo atvejus. Kai tik įstatymų leidėjai imasi reguliuoti skirtumus tarp šeimininkų ir jų samdomų meistrų, jų patarėjais visada būna šeimininkai. Todėl kai teisės aktas yra išleidžiamas samdomų meistrų naudai, jis visada yra teisingas ir nešališkas; bet kartais būna kitaip, kai jis išleidžiamas šeimininkų naudai. Antai įstatymas, kuris įpareigoja šeimininkus daugelyje skirtingų verslų atly-

ginti savo meistrams pinigais, bet ne prekėmis, yra visiškai teisingas ir nešališkas. Jis šeimininkams nesudaro jokių sunkumų. Jis tik įpareigoja juos sumokėti pinigais tą vertę, kurią jie rengėsi sumokėti prekėmis, tik ne visada iš tikrųjų sumokėdavo. Šis įstatymas yra samdomų darbininkų naudai; tačiau 8-aisiais Jurgio III valdymo metais priimtas įstatymas yra šeimininkų naudai. Kai šeimininkai susivienija siekdami sumažinti samdomų meistrų atlyginimą, jie tarpusavyje pasižada arba susitaria, numatydami ir baudas, nemokėti daugiau nei tam tikro dydžio darbo užmokestį. Jei analogišką priešingo turinio susitarimą sudarytų samdomi darbininkai, tai yra sutartų, numatydami ir atitinkamas baudas, nesutikti su šeimininkų nustatytu atlyginimu, įstatymas juos nubaustų labai žiauriai; bet jei įstatymas veiktų nešališkai, jis taip pat turėtų elgtis ir su šeimininkais. Tačiau 8-aisiais Jurgio III valdymo metais priimtas įstatymas numato tokias taisykles, kokias šeimininkai dažnai ir siekia įgyvendinti savo sąmokslais. Samdomų darbininkų skundas, kad įstatymas gabiausius ir darbščiausius stato į vieną gretą su paprastais darbininkais, yra, atrodo, visiškai pagrįstas.

Ir ankstesniais laikais buvo įprasta stengtis reguliuoti pirklių ir kitų tarpininkų pelną nustatant tiek maisto, tiek kitų prekių kainų lygius. Nustatyta duonos kaina yra, kiek man žinoma, vienintelis ankstesnės praktikos palikimas. Kur yra privilegijuota gildija, ten turbūt dera reguliuoti būtiniausių reikmenų kainą. Bet kur to nėra, konkurencija kainas sureguliuos geriau nei jų nustatymas. 31-aisiais karaliaus Jurgio II valdymo metais įvestas duonos kainos nustatymo būdas negalėjo būti įgyvendintas Škotijoje, nes tas įstatymas turėjo trūkumą: jo vykdymą turėjo užtikrinti turgavietės prižiūrėtojas, o tokios pareigybės Škotijoje nėra. Šis trūkumas nebu-

vo ištaisytas iki pat trečiųjų Jurgio III valdymo metų. Dėl to, kad nebuvo nustatyta duonos kaina, jokių žymesnių nepatogumų nekilo, o jos nustatymas keliose vietose nedavė jokios žymesnės naudos. Kita vertus, daugumoje Škotijos miestų yra kepėjų cechai, kurie teigia turintys išimtinių privilegijų, tačiau tų privilegijų nėra griežtai paisoma.

Santykis tarp skirtingų tiek darbo užmokesčio, tiek pelno normų skirtingose darbo ir sankaupų panaudojimo srityse, regis, kaip jau buvo pažymėta, nėra bent kiek stipriau veikiamas visuomenės turtingumo ar skurdo, pažangos, stabilumo ar smukimo. Nors dideli visuomenės gerovės pokyčiai daro poveikį tiek atlyginimų, tiek pelno bendram lygiui, galiausiai turi paveikti juos vienodai visose veiklos srityse. Todėl jų santykis turi likti toks pat, ir panašios revoliucijos bent jau tam tikrą laiko tarpą negali jų pakeisti.

XI skyrius

APIE ŽEMĖS RENTĄ

Renta, kuri laikoma kaina, mokama už naudojimąsi žeme, savaime yra didžiausia, kokią nuomininkas įstengia mokėti esamomis ūkininkavimo aplinkybėmis. Derindamas nuomos sąlygas, žemės savininkas stengiasi nepalikti jam didesnės pagamintos produkcijos dalies nei ta, kuri yra pakankama, kad jis susigrąžintų sankaupas, iš kurių apsirūpina sėkla, sumoka samdiniams, perka ir išlaiko galvijus ir kitus ūkio reikmenis, taip pat gauna toje apylinkėje įprastą pelną iš ūkyje naudojamų sankaupų. Tai, suprantama, yra mažiausia dalis, kokia nuomininkas gali pasitenkinti nepatirdamas nuostolių, ir žemės savininkas retai kada yra pasiruošęs palikti jam bent kiek daugiau. Visą tą pagamintos produkcijos ar, kas yra tas pat, tos produkcijos kainos dalį, kuri viršija nuomininkui tenkančią dalį, žemės savininkas natūraliai siekia pasilikti sau kaip savo žemės rentą, kuri, žinoma, yra didžiausia, kokią tik nuomininkas įstengia mokėti esamomis ūkininkavimo aplinkybėmis. Tiesa, kartkartėmis žemės savininko dosnumas, o dažniau neišmanymas lemia, kad jis sutinka su kiek mažesne suma; lygiai taip pat kartkartėmis, nors daug rečiau, nuomininko neapdairumas priverčia jį mokėti šiek tiek daugiau, tai yra susitaikyti su šiek tiek mažesniu nei įprastas tose apylinkėse pelnu iš ūkyje naudojamų sankaupų. Ta-

čiau ta dalis vis tiek turi būti laikoma natūralia žemės renta, tai yra renta, už kurią toji žemė paprastai daugeliu atvejų turėtų būti išnuomota.

Žemės renta, kaip galima manyti, dažnai yra ne kas kita, kaip deramas pelnas arba palūkanos už sankaupas, kurias žemės savininkas įdėjo į jos gerinimą. Be abejo, iš dalies kai kuriais atvejais taip gali būti, bet vargu ar kada daugiau nei iš dalies. Žemės savininkas reikalauja rentos net už nepagerintą žemę, ir numanomos palūkanos arba pelnas iš jai pagerinti skirtų sankaupų paprastai yra priedas prie tos pradinės rentos. Be to, tiems pagerinimams ne visada naudojamos žemės savininko sankaupos, kartais jiems skiriamos nuomininko sankaupos. Tačiau kai ateina laikas nuomą atnaujinti, žemės savininkas paprastai reikalauja atitinkamai padidinti nuomą, tarsi pats būtų pagerinęs tą žemę.

Jis kartais reikalauja rentos už tai, ko išvis neįmanoma pagerinti žmogaus darbu. Yra tokia jūros dumblių rūšis, rusvieji dumbliai, kuriuos sudeginus gaunama šarminė druska, naudojama gaminant stiklą, muilą ir dar kai kuriems tikslams. Jie auga keliose Didžiosios Britanijos vietose, daugiausia Škotijoje, vien ant uolų, kurios yra potvynių juostoje ir užtvindomos dukart per parą, taigi jų derlingumo žmogaus triūsas niekada nėra padidinęs. Tačiau savininkas, kurio žemė siekia jūros krantą su tokiais augalais, reikalauja rentos už tas uolas taip pat, kaip už savo javų laukus.

Šetlando salas supanti jūra yra turtingesnė nei paprastai žuvies, kuri duoda didžiausią pragyvenimo lėšų dalį tų salų gyventojams. Bet norėdami naudotis vandenų turtais jie privalo turėti būstą pakrantės žemėse. Žemės savininko imama nuoma yra proporcinga ne pajamoms, kurias ūkininkas gali gauti iš žemės, bet pajamoms, kurias jis gali gauti iš žemės ir vandenų. Ji iš dalies mokama jūros žuvimi; tos salos yra viena iš tų retų vietų, kur renta sudaro dalį žuvies kainos.

Vadinasi, žemės renta, kaip kaina, mokama už naudojimąsi žeme, natūraliai yra monopolinė kaina. Ji visiškai nėra proporcinga tam, ką žemės savininkas yra išleidęs žemei pagerinti arba ką jis įstengia pasiimti; ji proporcinga tam, ką ūkininkas įstengia už ją duoti.

Į rinką gali būti pateiktos tik tokios žemės produktų rūšys, kurių įprastinė kaina yra pakankama, kad būtų susigrąžintos sankaupos, sunaudotos tai produkcijai ten pateikti, įskaitant ir įprastinį pelną. Jei įprastinė kaina didesnė už tokią, perviršis natūraliai atiteks žemės rentai. Jei kaina nebuvo didesnė, nors prekės buvo tiekiamos rinkai, ji nesudarys galimybių mokėti rentą žemės savininkui. Ar kaina bus, ar nebus didesnė, priklausys nuo paklausos.

Kai kurių žemės ūkio produkcijos rūšių paklausa visada turi būti tokia, kad būtų galima gauti didesnę kainą nei reikalinga joms pateikti į rinką; ir yra tokių produkcijos rūšių, kurių paklausa arba gali, arba negali užtikrinti tokią didesnę kainą. Pirmuoju atveju visada žemės savininkas gali gauti rentą. Antruoju atveju renta kartais galima, o kartais negalima, nelygu aplinkybės.

Taigi turime pažymėti, kad renta įeina į prekių kainos sudėtį kitokiu būdu nei darbo užmokestis ir pelnas. Didelis ar mažas darbo užmokestis ir pelnas yra didelių arba mažų kainų priežastis; didelė arba maža renta yra jų pasekmė. Prekės kaina yra didelė ar maža dėl to, jog reikia sumokėti didelį arba mažą darbo užmokestį ir pelną, kad konkreti prekė patektų į rinką. O ar bus mokama didelė renta, ar maža renta, ar išvis jokios rentos, priklauso nuo to, ar tos prekės kaina bus didelė, ar maža, ar gerokai didesnė, ar truputį didesnė, ar nė kiek ne didesnė nei pakankama sumokėti tam darbo užmokesčiui ir pelnui.

Šis skyrius suskirstytas į tris dalis, kuriose atskirai bus aptariama, pirma, tos žemės ūkio produkcijos rūšys,

kurios visada teikia rentą; antra, tos, kurios kartais teikia rentą, o kartais jos neteikia; ir, trečia, skirtingais žemdirbystės pažangos laikotarpiais natūraliai vykstantys tų dviejų skirtingų žaliavinės produkcijos rūšių santykinės vertės – tiek viena kitos atžvilgiu, tiek pagamintų prekių atžvilgiu – pokyčiai.

Pirma dalis
Apie žemės ūkio produkciją, kuri visada teikia rentą

Kadangi žmonės, kaip ir kiti gyvūnai, natūraliai dauginasi proporcingai turimiems pragyvenimo reikmenims, maistas visada turi didesnę ar mažesnę paklausą. Už maistą visada galima įsigyti didesnį ar mažesnį darbo kiekį arba juo disponuoti, ir visada rasis kas nors, kas norės ką nors daryti, kad to maisto gautų. Žinoma, darbo kiekis, kurį už maistą galima nupirkti, ne visada lygus darbo kiekiui, kurį jis gali išlaikyti kuo taupiausiai tvarkantis, nes už darbą kartais mokamas didelis užmokestis. Bet už jį visada galima nupirkti tokį darbo kiekį, kokį jis gali išlaikyti tose apylinkėse tai darbo rūšiai įprastu lygiu.

Tačiau beveik visomis aplinkybėmis žemė teikia didesnį maisto kiekį nei tas, kurio pakanka dosniausiai išlaikyti visam darbui, reikalingam, kad tas maistas būtų pateiktas rinkai. Ir tas perviršis visada yra didesnis nei pakankamas susigrąžinti sankaupoms, kurios buvo išeikvotos panaudoti tam darbui, įskaitant ir pelną. Taigi visada kai kas dar lieka žemės savininko rentai.

Retai gyvenami viržynai Norvegijoje ir Škotijoje teikia tam tikrą pašarą galvijams, kurių pienas ir prieaugis visada yra daugiau nei pakankami ne tik tam, kad išlaikytų visą jiems prižiūrėti reikalingą darbą ir duotų

įprastinį pelną ūkininkui ar tos avių arba galvijų bandos savininkui, bet ir teiktų nedidelę rentą žemės savininkui. Ganyklai gerėjant renta didėja. Tada tiek pat žemės ne tik išlaiko didesnį galvijų skaičių, bet ir, auginant juos mažesniame plote, jiems prižiūrėti ir melžti reikia mažiau darbo. Žemės savininkas laimi dėl abiejų aplinkybių – dėl produkcijos padidėjimo ir dėl darbo, kuris išlaikomas iš tos produkcijos, kiekio sumažėjimo.

Žemės rentos dydis priklauso ne tik nuo žemės derlingumo, kad ir kas joje būtų auginama, bet ir nuo jos padėties, kad ir koks būtų jos derlingumas. Žemė miesto kaimynystėje duoda didesnę rentą nei lygiai tokio paties derlingumo žemė toli provincijoje. Nors joms dirbti gali būti reikalingas toks pat darbo kiekis, tačiau visada brangiau kainuos pristatyti produkciją į rinką iš tolimojo žemės sklypo. Taigi toji žemė iš savo produkcijos turi išlaikyti didesnį darbo kiekį; ir tada perviršis, iš kurio randasi ir ūkininko pelnas, ir žemės savininko renta, neišvengiamai bus mažesnis. Tačiau tolimose šalies vietovėse pelno norma, kaip jau įrodėme, paprastai yra didesnė nei didelio miesto kaimynystėje. Vadinasi, žemės savininkui turės atitekti mažesnioji to sumažėjusio perviršio dalis.

Geri keliai, kanalai, laivybinės upės sumažina gabenimo išlaidas ir priartina tolimas šalies dalis prie miestų kaimynystėje esančių ūkių lygio. Šia prasme keliai, kanalai ir upės yra geriausi iš visų patobulinimų. Jie skatina žemdirbystę tolimose vietovėse, kurios visada sudaro didžiąją šalies dalį. Keliai, kanalai ir upės teikia naudos miestams, panaikindami juos supančių ūkių monopoliją. Jie duoda naudos net ir priemiesčių ūkiams. Nors dėl kelių, kanalų ir upių senoje rinkoje atsiranda konkuruojančių prekių, jie atveria daug naujų rinkų tų ūkių produkcijai. Be to, monopolija yra didelis geros vadybos priešas; gera vadyba negali išplisti niekaip kitaip,

kaip tik vykstant laisvai ir visuotinei konkurencijai, kuri priverčia kiekvieną griebtis jos savigynos tikslais. Ne daugiau kaip prieš penkiasdešimt metų kai kurios Londono kaimynystėje esančios grafystės kreipėsi į parlamentą, priešindamosi kelių į tolimesnes grafystes tiesimui. Tos tolimosios grafystės, įtikinėjo jos, galės pardavinėti savo šieną ir javus Londono rinkoje pigiau nei jos pačios ir šitaip sumažins jų rentas ir sužlugdys jų ūkius. Tačiau nuo to laiko jų rentos padidėjo, o jų ūkiai sustiprėjo.

Vidutinio derlingumo javų laukas gamina daug daugiau maisto žmonėms nei geriausia tokio pat dydžio ganykla. Nors jam dirbti reikia daug daugiau darbo, bet perviršis, kuris lieka pasilikus sėklą ir sumokėjus už visą tą darbą, yra tiek pat didesnis. Todėl jei mėsos svaras niekada negalėjo kainuoti daugiau nei duonos svaras, šis didesnis perviršis visur turėtų didesnę vertę ir sudarytų daugiau lėšų tiek ūkininko pelnui, tiek žemės savininko rentai. Atrodo, taip visur ir būdavo pačioje žemdirbystės pradžioje.

Tačiau šių dviejų skirtingų maisto rūšių, duonos ir mėsos, santykinės vertės skirtingais žemės ūkio raidos laikotarpiais yra skirtingos. Pačioje pradžioje nesukultūrintos dykynės, tada sudariusios didžiąją šalies dalį, visos buvo paliekamos galvijams. Mėsos buvo daugiau nei duonos, ir todėl duona buvo tas maistas, dėl kurio vyko didžiausia konkurencija ir kuris dėl to įgydavo didžiausią kainą. Ulloa pasakoja, kad prie Buenos Airių prieš keturiasdešimt ar penkiasdešimt metų įprastinė jaučio, išsirinkto iš dviejų ar trijų šimtų jaučių bandos, kaina buvo keturi realai, tai yra dvidešimt vienas su puse pensų sidabru. Jis nieko nesako apie duonos kainą, tikriausiai todėl, kad nieko ypatinga čia nepastebėjo. Jautis ten kainuoja, sako jis, ne ką daugiau nei darbas jį pagauti. Tačiau javų niekur negalima išauginti neįdėjus gerokai

darbo, tad ir šalyje, išsidriekusioje išilgai La Platos upės, kuri tuo metu buvo tiesioginis kelias iš Europos į Potosi sidabro kasyklas, piniginė darbo kaina negalėjo būti labai maža. Kitaip yra tuomet, kai žemė dirbama didžiojoje šalies dalyje. Tada jau duonos darosi daugiau nei mėsos. Konkurencija pakeičia savo objektą, ir mėsos kaina tampa didesnė už duonos kainą.

Plečiantis ūkiams ir į nedirbamas žemes, nesukultūrintų dykrų nebepakanka patenkinti mėsos paklausai. Didelė dalis dirbamų žemių taip pat turi būti skiriama auginti ir penėti gyvuliams, kurių kaina turi būti pakankama sumokėti ne tik už jų priežiūrai reikalingą darbą, bet ir rentą, ir pelną, kuriuos žemės savininkas ir ūkininkas galėtų gauti iš tos dirbamos žemės. Visai nedirbamuose viržynuose užauginti galvijai rinkoje yra parduodami, proporcingai jų svoriui ir kokybei, už tą pačią kainą kaip ir tie, kurie buvo užauginti gerai įdirbtose žemėse. Tų viržynų savininkai iš to gauna pelną ir padidina savo žemės rentą proporcingai galvijų kainai. Ne daugiau kaip prieš šimtmetį daugelyje Škotijos kalnuotų vietovių mėsa buvo tokia pat pigi kaip avižinė duona ar net pigesnė. Unija atvėrė Anglijos rinką tų vietovių galvijams. Dabar jų įprastinė kaina yra maždaug triskart didesnė nei šio šimtmečio pradžioje, o kartu patrigubėjo ar net keturgubai išaugo ir daugelio kalnuotų vietovių žemės renta. Šiais laikais beveik visur Didžiojoje Britanijoje svaras geriausios mėsos paprastai kainuoja daugiau nei du svarai geriausios baltos duonos; derlingais metais mėsa kartais kainuoja tiek, kiek trys ar keturi svarai duonos.

Taigi vykstant žemdirbystės pažangai nedirbamų ganyklų teikiama renta ir pelnas tam tikru mastu tampa reguliuojami dirbamų žemių teikiamos rentos ir pelno, o šie savo ruožtu – rentos ir pelno, gaunamų auginant javus. Javai yra kasmet gaunamas derlius. Mėsa – tai

derlius, kuriam užaugti reikia ketverių ar penkerių metų. Todėl jei akras žemės vienos maisto rūšies pagamins daug mažiau nei kitos, mažesnį kiekį turės kompensuoti didesnė kaina. Jei tas mažesnis kiekis bus kompensuotas su kaupu, daugiau javų laukų bus paversta ganyklomis; o jei jis nebus kompensuotas, dalis ganyklų vėl bus paimta javams auginti.

Tačiau reikia žinoti, kad ši rentos ir pelno, gaunamų iš ganyklų ir gaunamų iš javų, kitaip tariant – iš žemės, kurios tiesioginis produktas yra pašaras gyvuliams, ir žemės, kurios tiesioginis produktas yra maistas žmonėms, lygybė susidaro tik didžiojoje didelės šalies dirbamų žemių dalyje. Kai kuriose vietose yra visiškai kitaip, ganyklos teikia daug didesnę rentą ir pelną nei javai.

Antai didelio miesto pašonėje pieno ir arklių pašaro paklausa kartu su didele mėsos kaina dažnai pakelia šieno kainą virš to lygio, kurį būtų galima vadinti jos natūraliu santykiu su javų kaina. Tačiau akivaizdu, kad šis vietinis privalumas negali būti perkeltas į tolimesnes žemes.

Dėl ypatingų aplinkybių kai kurios šalys yra taip gausiai apgyventos, kad visa teritorija, kaip ir tos žemės didelio miesto pašonėje, yra nepakankama pagaminti šalies žmonių pragyvenimui reikalingą šieną ir javus. Todėl tokių šalių žemėse daugiausia auginama žolė, ta didesnės apimties prekė, kurios negalima taip paprastai gabenti dideliais atstumais; o javai, daugumos tos šalies žmonių maistas, daugiausia atsivežami iš kaimyninių šalių. Tokioje padėtyje dabar yra Olandija, o romėnų klestėjimo laikais taip buvo didelėje senovės Italijos dalyje. Kaip pasakoja Ciceronas, Katonas Vyresnysis sakydavęs, kad privačiame ūkyje pirmasis ir pelningiausias dalykas yra sočiai šerti galvijus, antrasis yra šerti pakenčiamai, trečiasis – šerti prastai. Arti žemę, anot jo, yra ketvirtoje vietoje pagal pelningumą ir naudą. Tie-

sa, nuo žemės dirbimo toje senovės Italijos dalyje, kuri yra Romos kaimynystėje, buvo atgrasoma paskirstant javus žmonėms veltui arba už labai nedidelę kainą. Tie javai buvo atgabenami iš užkariautų provincijų, kurių keletas vietoj mokesčių privalėjo tiekti respublikai dešimtąją dalį savo produkto nustatyta kaina, maždaug šeši pensai už peką. Maža kaina, kuria tie javai būdavo paskirstomi žmonėms, neišvengiamai smukdė kainą tų grūdų, kuriuos būtų buvę galima atsigabenti iš Lacijaus, senovės Romos teritorijos, ir turėjo atgrasinti nuo jų auginimo šalyje.

Be to, atviroje šalyje, kurios pagrindinė produkcija yra grūdai, gerai aptverta ganykla dažnai duos didesnę rentą nei bet kuris javų laukas šalia jos. Ji labai patogi išlaikyti gyvuliams, kuriais dirbama grūdus auginanti žemė, ir jos didelė renta šiuo atveju yra mokama ne nuo jos pačios produkcijos vertės, bet greičiau nuo javų lauko, kurį ji įgalina dirbti, duodamos produkcijos vertės. Renta veikiausiai sumažės, jei gretimos žemės bus visiškai aptvertos. Dabartinė didelė aptvertų žemių renta Škotijoje, kaip atrodo, priklauso nuo to, kad tokių žemių reta, ir tikriausiai ji egzistuos ne ilgiau nei tokia padėtis. Ganyklą aptverti naudingiau nei javų lauką. Aptvaras sutaupo galvijų saugojimo darbą, be to, jie geriau tunka, kai nėra trikdomi piemens ar jo šunų.

Bet kur tokių vietinių privalumų nėra, javų ar kitų paplitusių augalinių kultūrų, vartojamų žmonių maistui, teikiama renta ir pelnas natūraliai turi reguliuoti ganyklų teikiamą rentą ir pelną, jei šios tinkamos augalinėms kultūroms.

Kultūrinių žolių, ropių, morkų, kopūstų ir kitų naudingų augalų kultivavimas, leidžiantis iššerti iš tokio paties dydžio žemės ploto didesnį galvijų skaičių nei šeriant juos natūralia žole, reikia tikėtis, turėtų šiek tiek sumažinti natūralų mėsos brangumą pažengusios žemdir-

bystės šalyje, palyginti su duonos kaina. Kaip galima spręsti, taip ir įvyko; yra pagrindo manyti, kad bent jau Londono rinkoje mėsos kaina, palyginti su duonos kaina, šiais laikais yra gerokai mažesnė nei buvo praėjusio šimtmečio pradžioje.

„Princo Henriko gyvenimo“ (*Life of Prince Henry*) priede daktaras Birchas pateikė mums mėsos kainas, kurias paprastai mokėdavęs tas princas. Ten sakoma, kad keturi ketvirčiai jaučio, svėrusio šešis šimtus svarų, paprastai jam kainuodavę devynis svarus dešimt šilingų ar maždaug tiek, tai yra trisdešimt vieną šilingą ir aštuonis pensus už šimtą svarų svorio. Princas Henrikas mirė 1612 metų lapkričio 6 dieną, devynioliktaisiais savo gyvenimo metais.

1764 metų kovo mėnesį buvo atliktas parlamento tyrimas siekiant išsiaiškinti didelių to meto maisto kainų priežastis. Greta kitų duomenų, tada buvo pateiktas ir Virdžinijos pirklio liudijimas, kad 1763 metų kovo mėnesį jis aprūpino provizija savo laivus mokėdamas dvidešimt keturis ar dvidešimt penkis šilingus už jautienos centnerį, ir tai jis laikė įprastine kaina; o tais brangymečio metais jis gavęs mokėti už tokį patį svorį ir kokybę dvidešimt septynis šilingus. Tačiau ši didelė 1764 metų kaina yra keturiais šilingais ir aštuoniais pensais mažesnė nei įprastinė kaina, kurią mokėdavo princas Henrikas; ir tai buvo, reikia pažymėti, geros jautienos, tinkamos sūdyti tolimoms kelionėms, kaina.

Princo Henriko mokėta kaina sudaro $3^4/_5$ pensų už svarą skerdienos, neskirstant jos į prastas ir rinktines dalis; esant tokiai skerdienos kainai, rinktiniai gabalai mažmenomis turėjo būti parduodami ne mažesne kaip $4^1/_5$ ar 5 pensų už svarą kaina.

Tame 1764 metų parlamento tyrime liudytojai teigė, jog geriausios jautienos rinktinių gabalų kaina vartotojui buvo 4 ir $4^1/_4$ pensų už svarą; prasti gabalai apskritai

kainavę nuo septynių fartingų iki $2^{1}/_{2}$ ir $2^{3}/_{4}$ pensų; ir tai, sakė jie, buvo apskritai puse penso brangiau, negu tokie patys gabalai paprastai būdavo parduodami kovo mėnesį. Tačiau net ši didelė kaina yra gerokai mažesnė už tą, kurią pagrįstai galėtume manyti buvus princo Henriko laikais.

Praėjusio šimtmečio pirmuosius dvylika metų geriausių kviečių vidutinė kaina Vindzoro turguje buvo 1 svaras 18 šilingų $3^{1}/_{6}$ pensų už kvarterį, susidedantį iš devynių Vinčesterio bušelių.

Tačiau dvylika metų prieš 1764-uosius, įskaitant ir juos, geriausių kviečių tokio pat saiko kaina tame pačiame turguje buvo du svarai vienas šilingas ir 9 su puse pensų.

Todėl, kaip atrodo, praėjusio šimtmečio pirmuosius dvylika metų kviečiai buvo gerokai pigesni, o mėsa gerokai brangesnė nei dvylika metų prieš 1764-uosius, įskaitant ir juos.

Visose didelėse šalyse didžioji dirbamų žemių dalis skiriama arba žmonių maistui, arba galvijų pašarui auginti. Tų žemių renta ir pelnas lemia visų kitų dirbamų žemių rentą ir pelną. Jei kuri nors iš kitų produkcijos rūšių ima teikti mažesnę rentą ar pelną, žemė netrukus užsėjama javais arba paverčiama ganyklomis; o jei kuri rūšis ima teikti daugiau, dalis javų laukų ar ganyklų netrukus skiriama tai produkcijos rūšiai gaminti.

Žinoma, tos produkcijos rūšys, kurios reikalauja didesnių pradinių išlaidų žemei gerinti arba didesnių kasmetinių išlaidų jai dirbti, kad žemė būtų joms tinkama, kaip atrodo, apskritai teikia pirmuoju atveju didesnę rentą, antruoju atveju didesnį pelną nei javai arba ganyklos. Tačiau tas pranašumas retai kada bus didesnis negu deramos palūkanos, tai yra deramas tų didesnių išlaidų atlyginimas.

Apynių sklypo, sodo, daržo atveju tiek žemės savininko renta, tiek ūkininko pelnas paprastai yra didesni nei javų lauko ar ganyklos atveju. Tačiau paruošti žemę tokiai paskirčiai reikia daugiau išlaidų. Todėl žemės savininkui ir priklauso didesnė renta. Be to, tokios žemės reikalauja dėmesingesnio ir sumanesnio ūkininkavimo. Todėl ūkininkui ir priklauso didesnis pelnas. Be to, derlius, bent jau auginant vaisius ir apynius, nelygu metai, labai nevienodas. Todėl tos produkcijos kaina turi ne tik padengti atsitiktinius nuostolius, bet ir apimti tai, ką vadintume draudimo pelnu. Daržininkų ir sodininkų materialinė padėtis, paprastai sunki ir visada kukli, turėtų mus įtikinti, kad jų įstabus išradingumas paprastai nėra per daug apmokamas. Jų pasigėrėtinu menu tiek daug turtingų žmonių užsiima dėl pramogos, kad tie, kurie daro tai dėl pelno, nedaug tegali gauti naudos, nes žmonės, kurie natūraliai turėtų būti geriausi jų klientai, patys apsirūpina tais vertingaisiais sodininkų ir daržininkų vaisiais.

Nauda, kurią žemės savininkas gauna iš tokių patobulinimų, kaip atrodo, niekada nebūdavo didesnė nei reikalinga padengti pradinėms išlaidoms, susijusioms su tais patobulinimais. Senovės ūkiuose, greta vynuogynų, daržas prie namų, kaip atrodo, buvo ta ūkio dalis, kuri turėjo teikti vertingiausią produkciją. Tačiau Demokritas, rašęs apie žemės ūkį prieš du tūkstančius metų ir amžininkų laikytas vienu iš geriausių jo žinovų, laikėsi nuomonės, kad nėra išmintinga apsitverti daržą. Pelnas, sakė jis, nepadengs akmenų sienos išlaidų, o lietaus ir žiemos audrų ardomas plytas (manau, jis kalbėjo apie saulėje išdegtas plytas) nuolat reikės taisyti. Kolumela, kuris perteikia šituos Demokrito teiginius, jų neneigia, bet pasiūlo labai ekonomišką aptvėrimo būdą – apsodinti gervuogių ir erškėtrožių krūmais, kurie, pasak jo, kaip jis žinąs iš patyrimo, yra patvarus ir neįveikiamas ap-

tvaras, nors tai, atrodo, nebuvo visuotinai žinoma Demokrito laikais. Paladijus pritaria Kolumelos nuomonei, kurią prieš tai jau buvo pateikęs Varonas. Šių senovės laikų žemdirbystės tobulintojų nuomone, daržo produkcija, atrodo, nedaug tevirsijo tai, kas buvo pakankama padengti intensyvesnio žemės dirbimo ir drėkinimo išlaidoms, nes seniau, kaip ir dabar, buvo manoma, kad šalyse taip arti saulės būtina turėti savo žinioje vandens srovę, kurią būtų galima nukreipti prie kiekvienos daržo ežios. Didžiojoje Europos dalyje šiais laikais manoma, kad daržas nenusipelnė geresnio aptvaro nei toks, kokį pasiūlė Kolumela. Didžiojoje Britanijoje ir kai kuriose kitose šiaurės šalyse lepesni vaisiai išvis negali prinokti kitaip, kaip tik pastačius sieną. Todėl jų kaina tose šalyse turi būti tokia, kad padengtų išlaidas, susijusias su viso to, be ko jų negalima išauginti, pastatymu ir išlaikymu. Sodo siena dažnai juosia daržą, taigi šis naudojasi tokiu puikiu aptvaru, už kurį jo paties produkcija tik retai įstengtų sumokėti.

Senovėje, kaip ir šiais laikais, tai, kad tinkamai pasodinti ir išpuoselėti vynuogynai yra vertingiausia ūkio dalis, visose vyno šalyse buvo laikoma neabejotina žemdirbystės tiesa. Tačiau iš Kolumelos žinome, kad senovės Italijos valstiečiai ginčijosi, ar naudinga užveisti naują vynuogyną. Kolumela, kaip tikras visų ypatingesnių žemdirbystės rūšių gerbėjas, pasisako už naujus vynuogynus ir stengiasi parodyti palygindamas pelną ir išlaidas, kad tai pati naudingiausia ūkininkavimo kryptis. Tačiau tokie naujų sumanymų pelno ir išlaidų palyginimai yra labai apgaulingi, ypač žemės ūkyje. Jei iš tikrųjų naujų vynuogynų nauda visuotinai būtų tokia didelė, kokią ją galint būti įsivaizdavo Kolumela, nebūtų reikėję ginčytis. Skirtingos nuomonės šiuo klausimu vyno šalyse dažnai reiškiamos ir šiandien. Tiesą sakant, tų šalių agrarininkai, intensyvios žemdirbystės šalininkai ir rėmėjai, ap-

skritai atrodo linkę kartu su Kolumela pasisakyti už vynuogynus. Prancūzijoje senųjų vynuogynų savininkų pastangos sutrukdyti sodinti naujus, regis, palaiko tokią nuomonę ir liudija, jog tie, kas turi patirties, suvokia, kad tokia žemdirbystės kryptis šiuo metu šioje šalyje yra pelningesnė už kitas. Tačiau kartu, regis, tai rodo ir kitokią nuomonę, – kad šis didesnis pelnas negali gyvuoti ilgiau nei įstatymai, kurie dabar suvaržo laisvą vynuogininkystę. 1731 m. vynuogynų savininkai pasiekė, kad buvo išleistas tarybos įsakymas, draudžiantis tiek sodinti naujus vynuogynus, tiek atnaujinti senuosius, kurių dirbimas dvejus metus buvo nutrauktas, be atskiro karaliaus leidimo, kuris galėjo būti duotas tiktai provincijos intendantui pateikus informaciją, patvirtinančią, jog jis ištyręs žemę ir ši tikrai netinkanti jokiai kitai kultūrai. Dingstis tokiam įsakymui buvo javų laukų ir ganyklų stygius ir vynuogynų perteklius. Bet jei perteklius būtų buvęs realus, jis pats, be jokių tarybos įsakymų, būtų veiksmingai sustabdęs naujų vynuogynų veisimą, šios žemės ūkio šakos pelną sumažindamas žemiau jo natūralaus santykio su javų ir ganyklų teikiamu pelnu. Dėl tariamo javų stygiaus, atsiradusio daugėjant vynuogynų, javų laukai Prancūzijoje niekur taip intensyviai nedirbami, kaip vyno gamybos provincijose, kur jiems yra pati tinkamiausia žemė, – Burgundijoje, Gijenoje ir Aukštutiniame Langedoke. Gausybė rankų, auginančių vieną kultūrą, neišvengiamai paskatina ir kitos kultūros kultivavimą, nes sudaro gatavą rinką jos produkcijai. Tų, kurie įstengia mokėti už tą produkciją, skaičiaus mažinimas yra, be jokios abejonės, pats beviltiškiausias būdas skatinti javų auginimą. Tai tolygu politikai, kuri skatintų žemės ūkį darydama kliūtis plėtotis manufaktūroms.

Todėl nors tokių produkcijos rūšių, kurios reikalauja arba didesnių pradinių išlaidų, kad būtų paruošta dirva joms auginti, arba didesnių kasmetinių žemės dirbi-

mo išlaidų, teikiama renta ir pelnas dažnai žymiai viršija rentą ir pelną, gaunamus iš javų ar ganyklų, bet jei jie tik padengia tas papildomas išlaidas, tai iš tikrųjų priklauso nuo rentos ir pelno auginant populiariausias kultūras.

Žinia, kartais atsitinka taip, jog žemės plotas, tinkamas kuriai nors konkrečiai kultūrai auginti, yra per mažas, kad patenkintų esamą paklausą. Tada visa produkcija gali būti parduota tiems, kurie linkę duoti už ją daugiau nei tiek, kiek pakaktų sumokėti visai rentai, atlyginimams ir pelnui, būtiniems jai išauginti ir pristatyti į rinką, pagal jų natūralią normą, tai yra tokią normą, pagal kurią renta, atlyginimai ir pelnas yra mokami didžiojoje kitos dirbamos žemės dalyje. Ta perviršinė kainos dalis, liekanti sumokėjus visas žemės dirbimo ir gerinimo išlaidas, šiuo atveju, ir tik šiuo atveju, neturėtų būti susieta jokiu santykiu su analogišku perviršiu, gaunamu auginant javus ar laikant ganyklas, tačiau galėtų viršyti tą perviršį bet kuriuo mastu; ir didžioji to perviršio dalis natūraliai atitektų žemės savininkui.

Antai įprastas ir natūralus santykis tarp rentos ir pelno, gaunamų gaminant vyną ir gaunamų auginant javus ir laikant galvijus, iš tiesų galioja tik tiems vynuogynams, kuriuose auginamos ne kokios ypatingos, bet tiesiog geros įprastos vynuogės, kokias galima auginti beveik visur lengvoje, žvyringoje ar smėlėtoje dirvoje, ir kurių vynas neišsiskiria niekuo, tik stiprumu ir naudingumu sveikatai. Tik su tokiais vynuogynais gali būti lyginamos įprastos šalies žemės, bet jų negalima lyginti su ypatingų savybių vynuogynais.

Dirvožemio skirtumai vynuogių savybes paveikia labiau nei visų kitų vaisių. Iš kai kurių dirvų jos gauna tokį skonį, kokio, manoma, negali suteikti jokie jų auginimo ar žemės dirbimo ypatumai. Tas skonis, tikras ar įsivaizduojamas, kartais būdingas tik keletui vynuo-

gynų; kartais juo pasižymi didžioji nedidelės apylinkės dalis, o kartais ir nemaža didelės provincijos dalis. Rinkai pateiktas visas tokio vyno kiekis yra nepakankamas, kad patenkintų esamą paklausą arba paklausą tų žmonių, kurie linkę mokėti visą rentą, pelną ir atlyginimus, būtinus tam vynui pagaminti ir pateikti į rinką, pagal įprastinę normą, tai yra tokią, pagal kurią renta, pelnas ir atlyginimai mokami paprastuose vynuogynuose. Vadinasi, visas kiekis gali būti parduotas tiems, kurie nori mokėti daugiau, o dėl to kaina neišvengiamai pasidaro didesnė už paprasto vyno kainą. Šis skirtumas bus didesnis arba mažesnis priklausomai nuo to, kokią stiprią konkurenciją tarp pirkėjų sukels to vyno madingumas ir retumas. Kad ir koks būtų skirtumas, didžioji jo dalis taps žemės savininko renta. Mat nors tokie vynuogynai paprastai įdirbami rūpestingiau nei dauguma kitų, didelė vyno kaina, kaip galima spręsti, yra ne tiek tos rūpestingos priežiūros pasekmė, kiek priežastis. Gaminant tokią vertingą produkciją dėl nerūpestingumo patirti nuostoliai būna tokie dideli, kad net labiausiai apsileidusius priverčia susirūpinti. Todėl ir nedidelės dalies tos didesnės kainos pakanka sumokėti už papildomą darbą, įdėtą į tų vynuogynų priežiūrą, ir pelną už papildomas sankaupas, panaudotas tam darbui atlikti.

Su tokiais ypatingais vynuogynais galima palyginti Vakarų Indijoje įsikūrusių europiečių turimas cukraus plantacijas. Jų visa produkcija yra nepakankama realiai paklausai Europoje patenkinti ir todėl gali būti parduota tiems, kurie linkę mokėti daugiau nei pakaktų sumokėti visai rentai, pelnui ir atlyginimams, reikalingiems tai produkcijai išauginti ir pateikti į rinką, pagal tokią normą, pagal kurią renta, pelnas ir atlyginimai mokami bet kurios kitos produkcijos atveju. Kochinchinos geriausias baltasis cukrus paprastai parduodamas po tris piastrus už kvintalą, mūsų pinigais – už trylika šilingų

ir šešis pensus, kaip pasakoja p. Poivre[1], labai kruopštus tos šalies žemės ūkio tyrinėtojas. Tai, kas ten vadinama kvintalu, sveria nuo šimto penkiasdešimties iki dviejų šimtų Paryžiaus svarų, tai yra vidutiniškai šimtą septyniasdešimt penkis Paryžiaus svarus; taigi angliško centnerio kaina sumažėja iki maždaug aštuonių šilingų sidabru, tai yra nesiekia net ketvirtadalio to, kiek paprastai mokama už rudąjį arba *muskavada* nerafinuotą cukrų, importuojamą iš mūsiškių kolonijų, ir sudaro mažiau nei šeštadalį to, kiek mokama už rafinuotą baltąjį cukrų. Kochinchinoje didžioji dirbamų žemių dalis skirta javams ir ryžiams, pagrindiniam žmonių maistui, auginti. Tarp javų, ryžių ir cukraus kainų ten veikiausiai yra natūralus santykis, tai yra toks, koks natūraliai susidaro tarp skirtingų kultūrų didžiojoje dirbamų žemių dalyje ir koks atlygina, kiek įmanoma tai tiksliai apskaičiuoti, žemės savininkui ir ūkininkui pagal tai, kokios buvo įprastinės pradinės žemės paruošimo išlaidos ir jos dirbimo metinės išlaidos. Tačiau mūsiškėse cukrų auginančiose kolonijose cukraus kaina nėra proporcinga ryžių ar javų plotų produkcijos kainai Europoje ar Amerikoje. Paprastai sakoma, jog cukraus augintojas tikisi, kad romas ir melasa turi padengti visas jo ūkio išlaidas ir kad cukrus turi būti jo grynasis pelnas. Jei tai tiesa, nors aš nesiimčiau šito tvirtinti, panašiai būtų, jei javų augintojas tikėtųsi padengti savo ūkio išlaidas pelais ir šiaudais, o grūdai turėtų būti jo grynasis pelnas. Matome, kaip dažnai Londono ir kitų prekybinių miestų pirklių bendrijos perka nenaudojamas žemes mūsiškėse cukraus kolonijose, tikėdamosi jas įdirbti ir kultivuoti pasitelkusios samdytus valdytojus ir įgaliotinius, nepaisydamos didžiulių nuotolių ir negarantuotos grąžos dėl prastos teisėtvarkos tuose kraštuose. Niekas tokiu bū-

[1] *Voyages d'un Philosophe.*

du nebandys įdirbti ir kultivuoti derlingiausių žemių Škotijoje, Airijoje arba Šiaurės Amerikos grūdų rajonuose, nors dėl griežtesnės teisėtvarkos tuose kraštuose galima tikėtis daug normalesnės grąžos.

Virdžinijoje ir Merilande pirmenybė teikiama tabako auginimui, kaip pelningesniam nei javų auginimas. Tabaką galima auginti didžiojoje Europos dalyje, tačiau beveik visur Europoje jis tapo pagrindiniu apmokestinimo objektu, o surinkti mokestį iš kiekvieno atskiro šalies ūkio, kur tas augalas gali būti auginamas, kaip manoma, būtų sunkiau, negu rinkti jį muitinėje tabaką importuojant. Būtent dėl to auginti tabaką didžiojoje Europos dalyje buvo absurdiškai uždrausta, o tai neišvengiamai suteikia tam tikrą monopoliją toms šalims, kuriose tai leidžiama; kadangi Virdžinija ir Merilandas augina daugiausiai tabako, tuodu kraštai iš esmės ir dalijasi, nors turėdami keletą konkurentų, tos monopolijos teikiamą naudą. Tačiau tabako auginimas, kaip atrodo, nėra toks naudingas kaip cukraus. Aš niekad nesu girdėjęs apie kokią nors tabako plantaciją, kuri buvo užveista ir dirbama naudojant Didžiojoje Britanijoje gyvenančių pirklių kapitalą, ir mūsiškės tabaką auginančios kolonijos neatsiunčia pas mus į metropoliją tokių turtingų plantatorių, kokius dažnai matome atvykstant iš mūsiškių cukrų auginančių salų. Nors dėl to, kad tose kolonijose pirmenybė teikiama tabako, o ne javų auginimui, atrodytų, jog reali tabako paklausa Europoje nėra visiškai patenkinama, ji tikriausiai patenkinama geriau nei cukraus paklausa; ir nors dabartinė tabako kaina tikriausiai yra didesnė nei pakankama sumokėti visai rentai, pelnui ir atlyginimams, reikalingiems tai produkcijai išauginti ir pristatyti į rinką, pagal tokią normą, pagal kurią renta, pelnas ir atlyginimai mokami auginant javus, toji kaina neturėtų būti tiek didesnė, kiek yra didesnė dabartinė cukraus kaina. Todėl mūsiškiai tabako augintojai jau yra

išsakę tokį patį būgštavimą dėl tabako pertekliaus, kokį senųjų vynuogynų savininkai Prancūzijoje išsakė dėl vyno pertekliaus. Susirinkę draugėn jie priėmė sprendimą apriboti tabako auginimą iki šešių tūkstančių stiebų, iš kurių, kaip manoma, būtų gaunama tūkstantis svarų tabako kiekvienam negrui nuo šešiolikos iki šešiasdešimties metų amžiaus. Tabako augintojai apskaičiavo, kad toks negras, be šito skirto tabako kiekio, dar gali auginti keturis akrus kukurūzų. Siekdami neperkrauti rinkos pasiūla, jie kartais, derlingais metais, kaip mums pasakoja daktaras Douglasas[2] (įtariu, kad jis buvo klaidingai informuotas), sudegina tam tikrą kiekį tabako, skirto kiekvienam negrui, lygiai kaip olandai, pasakojama, daro su prieskoniais. Jei dabartinei tabako kainai palaikyti reikalingi tokie drastiški būdai, šios kultūros pranašumas javų atžvilgiu, jei tik jis dar tebėra, tikriausiai nebus ilgalaikis.

Šitokiu būdu tos dirbamos žemės, kurios produkcija yra žmonių maistas, renta reguliuoja didžiosios dalies kitų dirbamų žemių rentą. Jokia atskira produkcijos rūšis negali ilgai teikti mažesnę rentą, nes žemė negaištant bus skirta kitai kultūrai auginti. Ir jei kuri nors kultūra apskritai duoda didesnę rentą, taip yra todėl, kad jai auginti tinkamos žemės plotas yra per mažas patenkinti realiajai paklausai.

Europoje pagrindinė žemdirbystės kultūra, vartojama tiesiogiai žmonių maistui, yra javai. Todėl, išskyrus ypatingas aplinkybes, javų žemių renta Europoje reguliuoja visų kitų dirbamų žemių rentą. Britanijai neverta pavydėti nei Prancūzijos vynuogynams, nei Italijos alyvmedžių sodams. Išskyrus ypatingas aplinkybes, pastarųjų žemės renta priklauso nuo javų sklypų žemės rentos, o javams auginti skirtų žemių derlingumas Britani-

[2] Douglas, *Summary*, vol. ii, p. 372, 373.

joje nedaug mažesnis už javų plotų derlingumą tose dviejose šalyse.

Jei kurioje nors šalyje paplitęs ir mėgstamas žmonių augalinis maistas būtų gaunamas iš augalo, kurio daugumoje paprastos žemės, esant tokiai pačiai ar labai panašiai žemdirbystės kultūrai, užauginama daug daugiau, nei derlingiausiose žemėse užauginama javų, tuomet žemės savininko renta, tai yra tas maisto kiekio perviršis, kuris jam liktų sumokėjus ūkininkui už darbą ir atkūrus sankaupas kartu su įprastiniu pelnu, neišvengiamai būtų daug didesnė. Kad ir kokia būtų darbo užmokesčio norma, įprasta toje šalyje darbo jėgai išlaikyti, šis didesnis perviršis visada leistų išlaikyti daugiau darbo ir todėl įgalintų žemės savininką nupirkti didesnį jo kiekį arba juo disponuoti. Jo rentos realioji vertė, jo reali galia ir valdžia, jo galimybės naudotis pragyvenimo reikmenimis ir patogumais, kuriuos kitų žmonių darbas galėtų jam suteikti, neišvengiamai būtų didesnės.

Ryžių laukas užaugina daug daugiau maisto nei derlingiausias javų laukas. Teigiama, kad per metus iš vieno akro gaunami du derliai, nuo trisdešimties iki šešiasdešimties bušelių kiekvienas. Taigi nors dirbti ryžių laukui reikia daugiau darbo, padengus visą jo išlaikymą lieka daug didesnis perviršis. Todėl tose ryžius auginančiose šalyse, kur ryžiai yra įprastas ir mėgstamas augalinis žmonių maistas ir kur jų augintojai daugiausia jais ir maitinasi, žemės savininkui priklausys didesnė to perviršio dalis nei javus auginančiose šalyse. Karolinoje, kur augintojai, kaip ir kitose britų kolonijose, paprastai yra kartu ir ūkininkai, ir žemės savininkai ir kur renta dėl to susimaišiusi su pelnu, ryžių auginimas laikomas pelningesniu nei javų, nors ten laukai duoda tik vieną derlių per metus ir ryžiai dėl vyraujančių europietiškų papročių ten nėra įprastas ir mėgstamas augalinis žmonių maistas.

Geras ryžių laukas yra pelkėtas visais metų laikais, o vienu iš jų išvis užtvindytas vandeniu. Jis netinka nei javams auginti, nei ganyklai, nei vynuogynui, nei iš esmės jokiai kitai žmogui naudingai augalinei kultūrai; o žemės, tinkamos toms visoms kultūroms, yra netinkamos ryžiams. Todėl net ryžius auginančiose šalyse ryžių lauko renta negali reguliuoti kitų dirbamų žemių rentos, nes šios niekada negali būti naudojamos ryžiams auginti.

Bulvių laukas užaugina ne mažesnį maisto kiekį nei ryžių laukas ir daug didesnį nei kviečių laukas. Dvylika tūkstančių svarų bulvių iš akro žemės nėra didesnis derlius nei du tūkstančiai svarų kviečių. Žinoma, maistas, tai yra sotus maistas, kurį gali teikti tos dvi kultūros, nėra proporcingas jų svoriui, kadangi bulvės yra labai vandeningos. Bet tarę, kad pusę šio šakniavaisio svorio sudaro vanduo, o tai labai didelė prielaida, vis tiek gausime, jog bulvių akras duos šešis tūkstančius svarų sotaus maisto, triskart daugiau nei duoda akras kviečių. Bulvių akrui įdirbti reikia mažiau išlaidų nei kviečių akrui; išlaidos dėl pūdymo, kuris paprastai būtinas prieš sėjant kviečius, viršija išlaidas apkaupimui ir kitokiems papildomiems darbams, kurių visada prireikia bulvėms. Jei kada nors šitie šakniavaisiai kur nors Europoje taptų, kaip ryžiai kai kuriose ryžius auginančiose šalyse, įprastu ir mėgstamu žmonių augaliniu maistu ir užimtų tokius pat dirbamos žemės plotus, kokius dabar užima kviečiai ir kitos javų rūšys, vartojamos žmonių maistui, tada toks pat dirbamos žemės plotas išlaikytų daug didesnį žmonių skaičių ir, samdiniams mintant daugiausia bulvėmis, liktų didesnis perviršis po to, kai būtų atkurtos visos sankaupos, sunaudotos auginant bulves, ir sumokėta už visą tam reikalingą darbą. Didesnė to perviršio dalis taip pat priklausytų žemės savininkui. Gy-

ventojų skaičius padidėtų, ir renta būtų gerokai didesnė nei dabar.

Bulvėms tinkama žemė tinka ir beveik kiekvienai kitai naudingai kultūrai. Jei joms būtų skirta tokia pati dirbamų žemių dalis, kokia dabar tenka javams, jos lygiai taip pat reguliuotų didesnės dalies kitų dirbamų žemių rentą.

Kai kuriose Lankašyro vietose manoma, kaip man pasakojo, jog avižinė duona yra sotesnis maistas dirbantiems žmonėms nei kvietinė duona, ir tokius pat teiginius dažnai esu girdėjęs Škotijoje. Bet aš truputį abejoju jų pagrįstumu. Paprasti žmonės Škotijoje, mintantys avižine duona, apskritai nėra nei tokie stiprūs, nei tokie dailūs kaip to paties luomo žmonės Anglijoje, mintantys kvietine duona. Nei jie dirba itin gerai, nei jie puikiai atrodo; ir kadangi tarp abiejų šalių aukštuomenės žmonių nėra tokio skirtumo, patirtis rodytų, jog paprastų žmonių maistas Škotijoje nėra toks tinkamas žmogaus organizmui, kaip jų luomo kaimynų maistas Anglijoje. Tačiau, atrodo, kitaip yra su bulvėmis. Keleivių ir prekių nešikai, anglių krovikai Londone, taip pat tos nelaimingos moterys, kurios gyvena iš prostitucijos, ko gero, stipriausi vyrai ir gražiausios moterys britų valdose, daugiausia, kaip kalbama, yra iš žemiausių Airijos žmonių sluoksnių, kurie paprastai maitinasi tais šakniavaisiais. Joks maistas negalėtų įtikinamiau įrodyti savo maistinės kokybės, tai yra ypatingo tinkamumo žmogaus organizmo sveikatai.

Bulves sunku išlaikyti visus metus, ir neįmanoma jas sandėliuoti kaip javus dvejus ar trejus metus iš eilės. Baimė, kad jas bus neįmanoma suspėti parduoti pirma, nei jos supus, atgraso nuo jų auginimo ir yra, matyt, pagrindinė kliūtis joms kada nors tapti kaip duonai pagrindiniu visų skirtingų žmonių sluoksnių augaliniu maistu kurioje nors iš didžiųjų šalių.

Antra dalis
Apie žemės ūkio produkciją, kuri kartais teikia rentą ir kartais – ne

Žmonių maistas, kaip atrodo, yra vienintelė žemdirbystės produkcija, kuri visada ir neišvengiamai teikia vienokią ar kitokią rentą žemės savininkui. Kitos produkcijos rūšys kartais ją teikia, kartais ne priklausomai nuo įvairių aplinkybių.

Be maisto, kitos dvi didžiosios žmonijos reikmės yra drabužiai ir būstas.

Pirmykštė nedirbama žemė įstengia teikti medžiagas drabužiams ir būstui daug didesniam žmonių skaičiui nei gali jų išmaitinti. Įdirbta ji kartais gali išmaitinti didesnį žmonių skaičių nei aprūpinti minėtomis medžiagomis, bent jau tokio pavidalo, kokio žmonėms jų reikia ir jie yra pasirengę už jas mokėti. Todėl vienu atveju tokių medžiagų yra perteklius, ir dėl to jos turi mažą vertę arba išvis yra bevertės. Kitu atveju dažnai yra jų stygius, kuris neišvengiamai didina jų vertę. Pirmuoju atveju didelė jų dalis yra pašalinama kaip bevertė, o tos dalies, kuri sunaudojama, kaina laikoma lygia vien darbui ir išlaidoms, susijusioms su tų medžiagų pritaikymu naudoti, ir todėl negali teikti jokios rentos žemės savininkui. Antruoju atveju visos tos medžiagos yra panaudojamos, ir dažnai paklausa yra didesnė už turimą kiekį. Visada yra žmonių, linkusių mokėti už tas medžiagas daugiau nei pakaktų atlyginti jų pateikimo rinkai išlaidoms. Todėl tokių žmonių siūloma kaina visada užtikrins ir tam tikrą rentą žemės savininkui.

Pradinė drabužių medžiaga buvo didesniųjų žvėrių odos. Todėl medžiotojų ir piemenų tautose, kurių maistas daugiausia yra tų gyvūnų mėsa, kiekvienas maistu apsirūpinantis žmogus kartu apsirūpina medžiagomis didesniam drabužių kiekiui, nei pats gali dėvėti. Jei nėra

užsienio prekybos, didžioji tokių medžiagų dalis bus išmesta lauk kaip bevertis daiktas. Šitaip tikriausiai buvo Šiaurės Amerikos medžiotojų tautose iki atrandant jų kraštą europiečiams, su kuriais dabar jie maino savo perteklinius kailius į antklodes, šautuvus ir brendį, o tai suteikia kailiams tam tikrą vertę. Dabar, kai visas žinomas pasaulis prekiauja, manau, net ir barbariškiausios tautos, įteisinusios žemės nuosavybę, vykdo panašaus pobūdžio užsienio prekybą ir tarp savo turtingesnių kaimynų randa paklausą visoms drabužiams tinkamoms medžiagoms, kurias teikia jų žemės ir kurios negali būti nei apdorotos, nei suvartotos namie, ir dėl tos paklausos tų medžiagų kaina tampa didesnė už jų nugabenimo tiems turtingiesiems kaimynams išlaidas. Vadinasi, kaina tada teikia rentą žemės savininkui. Kai didžioji dalis Škotijos aukštumų galvijų būdavo suvartojama vietoje, jų odų eksportas sudarė svariausią tos šalies prekybos dalį, ir mainais gautos prekės šiek tiek padidindavo rentą už tas aukštumų žemes. Anglijos vilna, kuri senovėje negalėjo būti nei sunaudota, nei perdirbta šalyje, rado rinką tuomet turtingesnėje ir darbštesnėje Flandrijoje, ir jos kaina šiek tiek pridėdavo prie rentos už žemę, kurioje ji buvo pagaminta. Šalyse, kurių ūkis nėra labiau išsivystęs nei tada Anglijoje ar Škotijos aukštumose dabar ir kurios nevykdo jokios užsienio prekybos, būtų toks akivaizdus medžiagų drabužiams perteklius, kad didžioji jų dalis būtų išmesta kaip bevertė ir jokia jų dalis neduotų rentos žemės savininkui.

Medžiagos būstui ne visada gali būti gabenamos taip toli, kaip medžiagos drabužiams, ir ne taip lengvai tampa užsienio prekybos objektu. Kai jas gaminančioje šalyje atsiranda jų perteklius, dažniau atsitinka taip, kad net dabartiniame prekiaujančiame pasaulyje jos neturi jokios vertės žemės savininkui. Gera akmenų laužykla Londono pašonėje teiks neblogą rentą. Daugelyje Ško-

tijos ir Velso vietovių ji neduos jokios rentos. Tankiai apgyventoje intensyvaus ūkio šalyje statybai tinkama mediena turi didelę vertę ir žemė, kurioje ji auga, duoda nemenką rentą. Tačiau daugelyje Šiaurės Amerikos vietovių žemės savininkas būtų itin dėkingas žmogui, kuris išsivežtų daugumą jo brandžių medžių. Kai kuriose Škotijos aukštumų vietose, kur nėra sausumos ir vandens kelių, žievė yra vienintelė medžio dalis, kuri gali būti pristatyta į rinką. Pati mediena paliekama pūti ant žemės. Kai yra toks būsto medžiagų perteklius, sunaudotos dalies vertę sudaro tik darbas ir jų pritaikymo naudoti išlaidos. Jos neduos jokios rentos žemės savininkui, kuris paprastai leidžia naudotis jomis kiekvienam, kas tik pasivargina to paprašyti. Tačiau turtingesniųjų tautų paklausa kartais suteikia jam galimybę gauti rentą už tokią žemę. Kai pradėta grįsti Londono gatves, kai kurių plikų uolų Škotijos pajūryje savininkai ėmė gauti rentą, ko niekad anksčiau nebuvo. Norvegijos ir Baltijos pajūrio miškai rinką, kurios jie neturi savo šalyje, randa daugelyje Didžiosios Britanijos vietų ir todėl duoda savininkams tam tikrą rentą.

Šalys yra apgyventos ne proporcingai tam žmonių skaičiui, kurį jų pagaminama produkcija gali aprengti ir suteikti būstą, bet proporcingai tam skaičiui, kurį ji gali išmaitinti. Kai maisto yra, nesunku rasti būtinus drabužius ir būstą. Bet jei šių yra pakankamai, dažnai gali būti sunku rasti maisto. Net kai kuriose britų dominijų vietovėse tai, kas vadinama namu, gali būti pastatyta per vieno žmogaus darbo dieną. Paprasčiausi drabužiai, gyvulių ir žvėrių odos, jau reikalauja šiek tiek daugiau darbo joms apdoroti ir paruošti naudotis. Bet ir čia darbo neprireikia daug. Laukinių ir barbarų tautose šimtoji ar tik šiek tiek didesnė nei šimtoji visų metų darbo dalis bus pakankama, kad jie apsirūpintų tokiais drabužiais

ir tokiu būstu, kurie patenkintų daugumą žmonių. Visų kitų devyniasdešimt devynių dalių dažnai vos pakanka apsirūpinti maistu.

Bet kai dėl žemės dirbimo ir pagerinimo vienos šeimos darbas gali parūpinti maisto dviem, pusės visuomenės darbo ima pakakti, kad maisto turėtų visi. Vadinasi, kita pusė ar bent didžioji jos dalis gali parūpinti kitus dalykus arba tenkinti kitas žmonių reikmes ir užgaidas. Didžiosios tų reikmių ir užgaidų dalies pagrindiniai objektai yra drabužiai ir būstas, baldai ir tai, kas vadinama namų apyvokos daiktais. Turtingas žmogus nesuvartoja daugiau maisto nei jo skurdžius kaimynas. Kokybe tas maistas gali labai skirtis, ir norint parinkti bei paruošti maistą turtingam žmogui gali prireikti daugiau darbo ir pasirengimo, bet kiekis abiem atvejais bus beveik toks pat. Tačiau palyginkite pirmojo erdvius rūmus ir didžiules drabužių spintas su antrojo lūšna ir keletu skarmalų ir pamatysite, kad skirtumas tarp jų drabužių, būstų ir baldų kiekybės yra beveik toks pat didžiulis, kaip ir tarp jų kokybės. Kiekvieno žmogaus maisto troškimą riboja nedidelė jo skrandžio talpa, tačiau pastatų, drabužių, namų apyvokos daiktų, patogumų ir puošnumo troškimas, atrodo, neturi nei ribų, nei kitokių užtvarų. Todėl tie žmonės, kurių žinioje yra daugiau maisto, nei jie patys gali suvartoti, visada siekia iškeisti tą perviršį ar, kas yra tas pat, jo kainą į tos kitos rūšies malonumus. Tai, kas viršija tą ribotą troškimą, yra atiduodama už tų troškimų, kurių neįmanoma iki galo realizuoti, nes jie atrodo esantys visiškai beribiai, patenkinimą. Skurdžiai, siekdami gauti maisto, stengiasi patenkinti tas turtingųjų užgaidas, o kad apsirūpinimas maistu būtų tikresnis, jie rungiasi vienas su kitu savo darbo pigumu ir kokybe. Didėjant maisto kiekiui, tai yra gerėjant žemių dirbimui ir jų kokybei, didėja darbininkų skaičius; o kadangi jų darbinės veiklos prigimtis leidžia labai de-

taliai pasidalyti darbą, medžiagų kiekis, kurį jie gali apdoroti, didėja sparčiau nei jų pačių skaičius. Todėl didėja kiekvienos medžiagų rūšies, kurią išradingi žmonės gali panaudoti dėl jos naudingumo ar kaip tinkamą puošybai statydami namus, siūdami drabužius, gamindami baldus ir namų apyvokos daiktus, iškasenų ir mineralų, glūdinčių žemės gelmėse, brangiųjų metalų ir brangakmenių paklausa.

Taigi maistas ne tik yra pradinis rentos šaltinis, bet ir kiekvienos kitos žemės užaugintos produkcijos rūšies, kuri vėliau ima duoti rentą, toji renta virstanti vertės dalis susidaro didėjant maistą gaminančio darbo galioms dėl žemės gerinimo ir jos dirbimo.

Tačiau tos kitos žemės užauginamos produkcijos rūšys, kurios vėliau įstengia duoti rentą, įstengia tai ne visada. Netgi pažengusiose, gerai savo žemes įdirbančiose šalyse tokios produkcijos paklausa ne visada yra tokia, kad lemtų didesnę kainą nei toji, kuri yra pakankama sumokėti už darbą ir susigrąžinti su įprastiniu pelnu sankaupoms, kurias būtina panaudoti, kad ta produkcija būtų pateikta į rinką. Ar ta paklausa yra tokia, ar ne tokia, priklauso nuo įvairių aplinkybių.

Pavyzdžiui, įstengs ar ne anglių kasykla duoti kokią nors rentą, priklauso iš dalies nuo jos klodų turtingumo ir iš dalies nuo jos geografinės padėties.

Bet kurios rūšies kasyklą galima vadinti turtinga arba skurdžia priklausomai nuo to, ar mineralų kiekis, kurį galima paimti iš jos naudojant tam tikrą darbo kiekį, yra didesnis, ar mažesnis, palyginti su tuo, kurį galima išgauti daugumoje kitų tos pačios rūšies kasyklų pasitelkus tokį patį darbo kiekį.

Kai kurios anglies kasyklos, esančios labai patogioje geografinėje padėtyje, negali būti eksploatuojamos dėl jų mažo našumo. Išeiga nepadengia išlaidų. Jos neduoda nei pelno, nei rentos.

Yra keletas tokių, kurių išeigos vos pakanka sumokėti už darbą ir padengti jų eksploatacijai panaudotas sankaupas kartu su įprastiniu pelnu. Tokios kasyklos duoda šiokį tokį pelną verslovininkui, tačiau neduoda rentos žemės savininkui. Pelningai jas gali eksploatuoti tik žemės savininkas, kuris, būdamas ir verslovininkas, gauna įprastinį pelną iš kapitalo, panaudoto tam verslui. Škotijoje daugelis kasyklų eksploatuojamos būtent šitaip ir kitaip negali būti eksploatuojamos. Žemės savininkas niekam neleis jų eksploatuoti nemokant rentos, o rentos mokėti niekas nepajėgia.

Kitos pakankamai turtingos anglių kasyklos toje pačioje šalyje negali būti eksploatuojamos dėl jų geografinės padėties. Norint gauti iš tokios kasyklos anglių kiekį, kuris padengtų gavybos išlaidas, gali pakakti įprastinio ar net mažesnio darbo kiekio, tačiau retai gyvenamoje krašto gilumoje, kur nėra nei gerų kelių, nei laivybinių upių, tų anglių parduoti neįmanoma.

Anglys yra mažiau tinkamas kuras nei malkos; kalbama, kad jos ir žalingesnės sveikatai. Todėl už anglis ten, kur jos vartojamos, paprastai turi būti mokama šiek tiek mažiau nei už malkas.

O malkų kaina svyruoja priklausomai nuo žemdirbystės būklės, beveik visai taip pat ir visiškai dėl tų pačių priežasčių, kaip ir galvijų kaina. Tolimoje necivilizuotoje praeityje didžioji kiekvienos šalies dalis buvo apaugusi miškais, kurie tuomet žemės savininkui būdavo tikra našta, neturinti vertės, ir jis mielai būtų atidavęs juos bet kam iškirsti. Žemdirbystei vystantis dalis miškų išnaikinama plečiant dirbamą žemę, dalis sunyksta gausėjant galvijų. Nors galvijų skaičius nedidėja tokia pat proporcija, kaip auginamų javų kiekis, kuris visiškai priklauso nuo žmonių įdedamo triūso, bet ir galvijų gausėja rūpinantis ir prižiūrint žmogui, kuris derlingais metais sukaupia daug pašaro, kad išlaikytų juos nederlingais

metais, kuris ištisus metus parūpina jiems daugiau maisto nei teikia nesukultūrinta gamta ir kuris, šalindamas ir išnaikindamas jų priešus, sudaro jiems sąlygas laisvai naudotis visu tuo, ką jiems teikia gamta. Kai gausioms galvijų bandoms leidžiama bastytis po miškus, jos nors ir neišverčia senų medžių, bet neduoda augti atžalynui, dėl to per šimtmetį ar du miškas sunyksta. Medienos trūkumas tada pakelia jos kainą. Kaina užtikrina gerą rentą, ir žemės savininkas dažnai įsitikina, kad jis vargu ar gali pelningiau panaudoti savo geriausias žemes nei augindamas miško medžiagą, kurios duodamo pelno didumas dažnai atlygina grąžos vėlavimą. Šiais laikais, atrodo, būtent tokia padėtis yra keliose Didžiosios Britanijos vietose, kur miško auginimo duodamas pelnas prilygsta pelnui iš javų arba ganyklų. Žemės savininko iš miško auginimo gaunama nauda niekur negali viršyti, bent jau tam tikrą laiko tarpą, rentos, kurią gali duoti javai arba ganyklos; šalies gilumoje, jei toje šalyje gerai išvystytas žemės ūkis, ši renta dažnai mažai teatsiliks nuo javų laukų ir ganyklų teikiamos rentos. Žinoma, gerai išsivysčiusios šalies pakrantėse, jei kurui nesunku gauti anglių, kartais gali būti pigiau atsivežti miško medžiagą statyboms iš menkesnės žemdirbystės užsienio šalių nei auginti mišką savo krašte. Naujojoje Edinburgo miesto dalyje, pastatytoje per pastaruosius kelerius metus, nerasite, ko gero, nė vieno pagalio iš Škotijos miško.

Kad ir kokia būtų medienos kaina, jei anglių kaina yra tokia, kad kūrenti jomis kainuoja beveik tiek pat, kaip kūrenti malkomis, tai galime būti tikri, kad toje vietoje tokiomis aplinkybėmis anglių kaina bus tokia didelė, kokia tik gali būti. Šitaip, regis, yra kai kur Anglijos gilumoje, ypač Oksfordšyre, kur yra įprasta net paprastų žmonių židiniuose maišyti kartu anglis ir malkas ir kur dėl to šių dviejų kuro rūšių kainos negali būti labai skirtingos.

Anglių kaina tose šalyse, kur jų esama, visur yra daug mažesnė už šią didžiausią kainą. Jei taip nebūtų, anglys neatlaikytų gabenimo tolimais atstumais sausuma ar vandeniu išlaidų. Būtų įmanoma parduoti tik nedidelį kiekį, ir todėl anglių kasyklų šeimininkams bei savininkams būtų naudingiau parduoti didelį kiekį šiek tiek didesne kaina nei pati mažiausia kaina, negu parduoti mažai didžiausia kaina. Anglių kaina visose tos apylinkės kasyklose priklausys nuo produktyviausios kasyklos. Tiek savininkas, tiek verslovininkas pamatys, kad pirmasis gali gauti didesnę rentą, o antrasis – didesnį pelną, jei parduos anglis truputį pigiau nei visi jų kaimynai. Kaimynai netrukus bus priversti pardavinėti tokia pačia kaina, nors iš tikrųjų jie to negali daryti, nes tai visada mažina, o kartais ir visiškai panaikina jų rentą ir pelną. Kai kurios kasyklos užsidarys, kitos nustos duoti rentą ir galės būti eksploatuojamos tik paties savininko.

Mažiausia kaina, kuria anglis dar galima parduoti ilgesnį laiką, yra, kaip ir kitų prekių atveju, tokia kaina, kurios pakanka tik sumokėti už darbą ir susigrąžinti sankaupoms, panaudotoms pateikti joms į rinką, su įprastiniu pelnu. Maždaug tokia paprastai bus anglių, kasamų kasykloje, iš kurios žemės savininkas negauna rentos ir kurią jis turi arba pats eksploatuoti, arba visai jos atsisakyti, kaina.

Net jei anglys teikia rentą, ji paprastai sudaro mažesnę anglių kainos dalį negu kitų žemės produktų atveju. Dvaro žemių renta dažniausiai sudaro trečdalį bendrosios produkcijos; paprastai tai yra nekintama ir nepriklausoma nuo atsitiktinių derliaus svyravimų renta. Anglių kasyklose penktadalis bendrosios produkcijos yra labai didelė renta; įprastinė renta yra dešimtadalis, bet retai tai bus nekintama renta, dažniau ji priklausys nuo atsitiktinių gamybos svyravimų. Tie svyravimai yra tokie dideli, kad šalyje, kur trisdešimties metų grynųjų

pajamų suma laikoma vidutine žemės sklypo įsigijimo kaina, gera kaina už anglių kasyklą laikoma dešimties metų grynųjų pajamų suma.

Anglių kasyklos vertė jos savininkui dažnai priklauso tiek nuo jos geografinės padėties, tiek nuo produktyvumo. Metalų rūdos kasyklos kaina labiau priklauso nuo jos produktyvumo ir mažiau priklauso nuo jos geografinės padėties. Paprastieji ir juolab brangieji metalai, jau išgauti iš rūdos, yra tokie vertingi, kad gali pakelti ilgo gabenimo sausuma ir tolimiausių plukdymų jūra išlaidas. Jų rinka neapsiriboja kasyklų kaimynystėje esančiomis šalimis, ji apima visą pasaulį. Japonijos varis yra prekybos objektas Europoje, Ispanijos geležis parduodama Čilėje ir Peru, Peru sidabras randa kelią ne tik į Europą, bet ir iš jos į Kiniją.

Anglių kaina Vestmorlande ar Šropšyre gali turėti menką įtaką anglių kainai Niukaslyje, o jų kaina Liono apylinkėse išvis neturės jokios įtakos. Tokių tolimų anglių kasyklų produkcija niekad negali konkuruoti tarpusavyje. Tačiau metalo kasyklų produkcija dažnai gali konkuruoti ir paprastai konkuruoja. Todėl paprastųjų, o juolab brangiųjų metalų kaina turtingiausiose pasaulio kasyklose neišvengiamai turi daryti įtaką metalų kainoms kitose kasyklose. Vario kaina Japonijoje turi daryti tam tikrą įtaką jo kainai Europos vario kasyklose. Sidabro kaina Peru, tai yra darbo arba kitokių prekių kiekis, kurį ten galima už ją įsigyti, turi daryti tam tikrą įtaką sidabro kainai ne tik Europos, bet ir Kinijos sidabro kasyklose. Atradus Peru kasyklas, didžioji dalis Europos sidabro kasyklų buvo apleistos. Sidabro vertė tiek sumažėjo, kad jų produkcija nebegalėjo padengti gavybos išlaidų, tai yra atlyginti, įskaitant pelną, išlaidų maistui, drabužiams, būstui ir kitiems būtiniems reikmenims, suvartotiems jį išgaunant. Šitaip atsitiko ir su

kasyklomis Kuboje bei Santo Dominge, ir netgi su senosiomis Peru kasyklomis, kai buvo atrastos naujos Potosi vietovėje.

Taigi jei kiekvieno metalo kaina kiekvienoje kasykloje tam tikru mastu priklauso nuo to metalo kainos šiuo metu eksploatuojamoje produktyviausioje pasaulio kasykloje, tai didžiojoje kasyklų dalyje ji negalės būti bent kiek ženkliau didesnė, negu būtina padengti gavybos išlaidoms, ir retai duos labai didelę rentą žemės savininkui. Todėl, kaip atrodo, daugumoje kasyklų renta tesudarys mažą dalį paprastųjų metalų ir dar mažesnę dalį brangiųjų metalų kainos. Didžiąją dalį jų kainų sudarys darbas ir pelnas.

Skaičiuojama, kad Kornvalio alavo kasyklų, produktyviausių iš visų pasaulyje žinomų kasyklų, vidutinė renta sudaro šeštadalį bendrosios produkcijos, – taip mums praneša garbusis p. Borlace'as, kasyklų direktoriaus pavaduotojas. Kai kurios duoda daugiau, sako jis, kai kurios ir tiek neišgali. Renta sudaro šeštadalį bendrosios produkcijos ir labai turtingose švino kasyklose Škotijoje.

Kaip teigia Frezier ir Ulloa, Peru sidabro kasyklų savininkas dažnai išsireikalauja iš kasyklą išsinuomojusio verslovininko tik tiek, kad šis smulkintų rūdą savininko malūne mokėdamas jam įprastinę paslaugos kainą. Iš tiesų iki 1736 metų mokestis Ispanijos karaliui sudarė vieną penktąją standartinio sidabro svorio, o tai iki tų metų galėjo būti laikoma didžiosios dalies Peru sidabro kasyklų, produktyviausių iš visų žinomų pasaulyje, realiąja renta. Jei mokesčio nebūtų buvę, tas penktadalis natūraliai priklausytų žemės savininkui, ir tuomet galėtų būti eksploatuojama daugybė kasyklų, kurios iki tol nebuvo eksploatuojamos, nes neįstengė mokėti to mokesčio. Manoma, kad alavo kasyklų mokestis Kornvalio hercogui siekia daugiau nei penkis procentus, tai yra vieną

dvidešimtąją vertės dalį; kad ir kokia būtų hercogo dalis, ji taip pat natūraliai priklausytų kasyklos savininkui, jei alavas nebūtų apmokestinamas. Bet prie vienos dvidešimtosios pridėję vieną šeštąją jūs pamatysite, kad bendros vidutinės Kornvalio alavo kasyklų rentos santykis su bendra vidutine Peru sidabro kasyklų renta yra trylika su dvylika. Tačiau Peru sidabro kasyklos šiuo metu neįstengia mokėti net ir tos mažos rentos, todėl 1736 m. sidabro mokestis buvo sumažintas nuo vienos penktosios iki vienos dešimtosios. Tiesa, net ir šitoks sidabro mokestis labiau skatina kontrabandą nei vienos dvidešimtosios alavo mokestis; ir brangiųjų metalų kontrabanda turėtų būti lengvesnė nei sunkiasvorių prekių. Todėl, kaip pasakojama, Ispanijos karaliaus mokestis mokamas labai prastai, o Kornvalio hercogo – labai gerai. Vadinasi, tikėtina, kad produktyviausiose alavo kasyklose renta sudaro didesnę alavo kainos dalį negu produktyviausiose pasaulyje sidabro kasyklose. Padengus sankaupas, panaudotas eksploatuojant tas skirtingas kasyklas, įskaitant ir įprastinį pelną, savininkui atitenkantis likutis, atrodo, yra didesnis paprastųjų nei brangiųjų metalų gavybos atveju.

Sidabro kasyklų verslovininkų pelnai Peru taip pat nėra labai dideli. Itin garbūs ir gerai informuoti autoriai teigia, kad kai koks nors žmogus Peru ima eksploatuoti naują kasyklą, į jį visi žiūri kaip į žmogų, kurio laukia bankrotas ir žlugimas, dėl to visi jo šalinasi ir vengia. Kasyklų verslas, atrodo, ten, kaip ir čia, laikomas loterija, kurios laimėjimai nepadengia „tuščių" bilietų, nors kai kurių laimėjimų dydis gundo daugelį nuotykių ieškotojų eikvoti savo turtą tokiems neperspektyviems projektams.

Tačiau kadangi valdovas žymią dalį savo pajamų gauna iš sidabro kasyklų produkcijos, Peru įstatymai visokiais būdais skatina atrasti ir eksploatuoti naujas kasyk-

las. Kas atranda naują kasyklą, turi teisę atsimatuoti dviejų šimtų keturiasdešimt šešių pėdų ilgio jo spėjamos gyslos kryptimi ir pusės tiek pločio sklypą. Jis tampa šitos kasyklos dalies savininku ir gali ją eksploatuoti be jokio atlyginimo žemės savininkui. Dėl Kornvalio hercogo interesų beveik toks pat įstatymas atsirado ir toje senoje hercogystėje. Apleistose ir neaptvertose žemėse kiekvienas asmuo, atradęs alavo kasyklą, gali pažymėti tam tikro dydžio jos ribas, kurios vadinamos kasyklos ribomis. Ribas pažymėjęs asmuo tampa tikruoju kasyklos savininku ir gali pats ją eksploatuoti arba išnuomoti kitam be tos žemės savininko sutikimo, tačiau pastarajam turi būti sumokamas labai nedidelis atlygis, kai kasykla pradedama eksploatuoti. Abiejų įstatymų atveju šventos privatinės nuosavybės teisės paaukojamos numanomiems valstybės pajamų interesams.

Tokiu pat būdu Peru skatinamas ir naujų aukso kasyklų atradimas bei eksploatavimas; aukso atveju karaliaus mokestis sudaro tiktai dvidešimtąją standartinio metalo svorio dalį. Kadaise jis buvo viena penktoji, vėliau – viena dešimtoji, kaip ir sidabrui; tačiau įsitikinta, kad eksploatuojant neįmanoma sumokėti net mažiausio iš tų dviejų mokesčių. Retai sutiksi žmogų, sako tie patys autoriai Frezier ir Ulloa, praturtėjusį iš sidabro kasyklos, bet dar sunkiau rasti praturtėjusį iš aukso kasyklos. Ta minėtoji viena dvidešimtoji dalis, kaip atrodo, yra visa renta, mokama daugumoje Čilės ir Peru aukso kasyklų. Žinia, auksą dar patogiau pervežti kontrabanda nei sidabrą – ne tik dėl jo didesnės vertės, palyginti su mase, bet ir dėl jo susidarymo gamtoje ypatumų. Sidabras labai retai randamas grynas, jis, kaip ir dauguma kitų metalų, paprastai yra mineralizuotas kartu su kokia nors kita mase, nuo kurios tokius jo kiekius, kurie padengtų išlaidas, įmanoma atskirti tik daug darbo reikalaujančia ir monotoniška operacija, kurią įmanoma atlik-

ti tik tam tikslui įrengtose dirbtuvėse, dėl to lengvai prieinamose karaliaus pareigūnų inspekcijai. O auksas, priešingai, beveik visada randamas grynas. Kartais jis aptinkamas stambesniais gabalais, ir net jeigu jo mažos ir beveik neapčiuopiamos dalelės susimaišiusios su smėliu, žeme ar kita pašaline mase, jį galima išskirti labai trumpa ir paprasta operacija, kurią savo namuose gali atlikti kiekvienas asmuo, turintis šiek tiek gyvsidabrio. Vadinasi, jei karaliaus mokestis už sidabrą mokamas labai prastai, tai veikiausiai dar blogiau jis bus mokamas už auksą, ir renta turės sudaryti daug mažesnę aukso kainos dalį nei jos sudaroma sidabro kainos dalis.

Mažiausia kaina, už kurią galima parduoti brangiuosius metalus, tai yra mažiausias prekių kiekis, į kurį juos galima keisti ilgesnį laiką, nusistovi pagal tuos pačius principus, kurie reguliuoja mažiausias įprastines visų kitų prekių kainas. Tą kainą lemia sankaupos, reikalingos brangiajam metalui išgauti, maistas, drabužiai ir būstas, būtini norint jį iš kasyklos pristatyti į rinką. Kaina turi būti bent jau pakankama sugrąžinti toms sankaupoms su įprastiniu pelnu.

Tačiau didžiausia brangiųjų metalų kaina, kaip atrodo, nebūtinai priklauso nuo ko nors kito, išskyrus esamą tų metalų stygių ar gausumą. Jos nelemia jokių kitų prekių kainos, kaip anglių kainą lemia medienos kaina ir joks anglių trūkumas jų kainos negali pakelti. Padidinkite tam tikru mastu aukso stygių, ir mažiausias jo gabaliukas gali tapti brangesnis už deimantą ir iškeičiamas į didesnį prekių kiekį.

Tų metalų paklausa iš dalies susidaro dėl jų naudingumo, o iš dalies – dėl jų grožio. Brangieji metalai yra, ko gero, naudingesni už bet kurį kitą metalą, išskyrus geležį. Kadangi jie mažiau pasiduoda rūdims ir apnašoms, juos lengviau išlaikyti švarius, ir dėl to stalo įrankiai ar virtuvės rakandai dažnai būna malonesni, jei pa-

gaminti iš jų. Sidabrinis arbatinis yra švaresnis nei švininis, varinis ar alavinis, ir dėl tos pačios savybės auksinis arbatinis yra geresnis už sidabrinį. Bet pagrindinis brangiųjų metalų pranašumas yra grožis, dėl to jie ypač tinka drabužių ir baldų papuošimui. Jokie dažai ar pigmentai nenuspalvins taip iškilniai kaip auksavimas. Jų grožio vertinimą dar sustiprina jų retumas. Daugumai turtingų žmonių didžiausią džiaugsmą teikia turto demonstravimas, kuris, jų požiūriu, niekad nebūna visiškas, kol jie neparodo turį tų įtikinamų turto ženklų, kurių niekas, išskyrus juos, negali turėti. Jų manymu, kokio nors daugiau ar mažiau naudingo ar dailaus daikto vertingumas labai padidėja, jei tas daiktas yra retas, tai yra reikia labai daug darbo norint surinkti deramą jo kiekį, ir niekas, išskyrus juos, tiek darbo neįstengtų apmokėti. Jie linkę už tokius daiktus mokėti didesnę kainą negu už daug gražesnius ir naudingesnius, bet labiau paplitusius daiktus. Šios naudingumo, grožio ir retumo savybės yra pradinė priežastis, lemianti tų metalų didelę kainą, tai yra didelį kiekį kitų prekių, į kurias brangieji metalai visur gali būti iškeičiami. Šią vertę jie turėjo jau anksčiau ir nepriklausomai nuo jų panaudojimo monetoms, ji ir buvo ta savybė, kuri lėmė jų panaudojimą šiam tikslui. Tačiau toks jų panaudojimas, sukurdamas naują paklausą ir sumažindamas kitiems tikslams tenkantį kiekį, po to galėjo prisidėti prie jų vertės palaikymo ar net padidėjimo.

Brangakmenių paklausa atsiranda vien dėl jų grožio. Jie niekam nenaudojami, tik papuošalams, ir jų grožio vertingumą smarkiai padidina jų retumas, tai yra sunki ir brangi jų gavyba. Todėl daugeliu atvejų darbo užmokestis ir pelnas sudaro beveik visą jų kainą. Renta įeina į kainą, bet sudaro tik labai mažą dalį, o dažnai ir jokios; didesnę rentą išgali mokėti tik pačios produktyviausios kasyklos. Kai juvelyras Tavernier lankėsi Gol-

kondos ir Viziapuro deimantų kasyklose, jam papasakojo, kad tos šalies valdovas, kurio naudai jos veikė, įsakęs uždaryti jas visas, išskyrus tas, kuriose randami didžiausi ir gražiausi brangakmeniai. Kitas kasyklas eksploatuoti jų savininkui neatrodė verta.

Kadangi tiek brangiųjų metalų, tiek brangakmenių kaina visame pasaulyje priklauso nuo jų kainos produktyviausiose kasyklose, renta, kurią abiem atvejais kasykla įstengia duoti savininkui, yra proporcinga ne jos absoliučiam, bet vadinamajam santykiniam turtingumui, tai yra jos pranašumui kitų tos pačios rūšies kasyklų atžvilgiu. Jei būtų atrastos naujos kasyklos, kurios būtų tiek pranašesnės už Potosi kasyklas, kiek šios yra pranašesnės už Europos kasyklas, tai sidabro vertė tiek nusmuktų, kad net Potosi kasyklų nebeapsimokėtų eksploatuoti. Iki atrandant ispanų Vakarų Indiją produktyviausios kasyklos Europoje galėjo teikti savininkams tokią didelę rentą, kokią teikia turtingiausios Peru kasyklos šiuo metu. Nors sidabro buvo daug mažiau, jį buvo galima iškeisti į tokį patį kitų prekių kiekį, ir savininko dalis įgalindavo jį nupirkti tokį patį darbo ar prekių kiekį arba juo disponuoti. Tiek išgauto sidabro, tiek rentos vertė, jų teikiamos pajamos visuomenei ir savininkui tada galėjo būti tokios pačios.

Turtingiausios brangiųjų metalų ar brangakmenių kasyklos mažai tegali padidinti pasaulio turtą. Produkcija, kurios vertė iš esmės priklauso nuo jos retumo, neišvengiamai pinga jos gausėjant. Sidabrinį servizą, kitas tuščias drabužių ir namų apyvokos daiktų puošmenas galima būtų įsigyti už mažesnį darbo kiekį, arba už mažesnį prekių kiekį; tai ir bus vienintelė nauda, kurią pasaulis gali gauti iš tokio gausumo.

Kitaip yra su žemdirbystės ūkiais. Jų produkcijos ir rentos vertė yra proporcinga ūkio absoliučiam, o ne santykiniam turtingumui. Žemė, iš kurios gaunamas tam

tikras maisto, drabužių ir būstų kiekis, visada gali pamaitinti, aprengti ir suteikti pastogę tam tikram žmonių skaičiui; kad ir kokia būtų žemės savininko dalis, ji visuomet suteiks jam proporcingą galimybę disponuoti tų žmonių darbu ir tomis prekėmis, kuriomis tas darbas jį aprūpins. Derlingiausios žemės kaimynystė nesumažina skurdžiausių žemių vertės. Priešingai, paprastai ją padidina. Derlingų žemių išlaikomas didelis žmonių skaičius sukuria rinką daugeliui skurdžių žemių produkcijos rūšių, kurios jos neturėtų tarp žmonių, išlaikomų savo pačių produkcijos.

Visa, kas didina maistą gaminančios žemės derlingumą, didina ne tik gerinamų žemių vertę, bet prisideda ir prie kitų žemių vertės padidėjimo, nes kuria naują jų produkcijos paklausą. Tas maisto, kurio dėl žemdirbystės pažangos daugelis žmonių turi daugiau nei patys gali suvartoti, gausumas yra svarbiausia brangiųjų metalų ir brangakmenių, taip pat patogumų ir puošmenų, skirtų drabužiams, būstui, namų apyvokos ir asmeniniams reikmenims, paklausos priežastis. Maistas ne tik sudaro pagrindinę pasaulio turto dalį; jo gausumas suteikia didžiausią vertės dalį daugeliui kitų turto elementų. Vargingi Kubos ir Santo Domingo gyventojai, kai juos pirmąsyk atrado ispanai, savo plaukus ir apdarus mėgo puošti nedideliais aukso gabalėliais. Atrodo, jie vertino tuos aukso gabalėlius taip, kaip mes vertintume bet kurį nedidelį nugludintą akmenėlį, truputį dailesnį už visus kitus, kurį verta pasiimti, bet neverta atsisakyti atiduoti kiekvienam paprašiusiajam. Jie atiduodavo tuos papuošalus naujiesiems savo svečiams vos jiems paprašius, ir visai neatrodė, kad jie mano duodą svečiams kokią nors ypatingą dovaną. Juos stebino ispanų aistra gauti tų papuošalų; ir jiems nė nekilo mintis, kad kažkur gali būti šalis, kur daugelis žmonių turi savo žinioje tiek daug atliekamo maisto, visada jų taip stokojamo, jog už

labai mažą šitų blizgančių niekniekių kiekį tie žmonės mielai duotų jo tiek, kad pakaktų visai šeimai daugelį metų. Jei jie būtų tai suvokę, ispanų aistra nebūtų jų stebinusi.

Trečia dalis
Apie visada rentą teikiančios produkcijos vertės ir kartais ją teikiančios, o kartais ne produkcijos vertės santykio kitimą

Dėl žemės ūkio pažangos ir žemdirbystės tobulėjimo didėjantis maisto kiekis neišvengiamai turi didinti kiekvienos žemdirbystės produkcijos rūšies, kuri nėra maistas ir gali būti naudojama buityje arba papuošalams, paklausą. Todėl galima tikėtis, kad bendrame pažangos procese tų dviejų skirtingų produkcijos rūšių lyginamoji vertė gali keistis tik vienu būdu. Kartais teikiančios rentą, o kartais jos neteikiančios produkcijos vertė turėtų nuolat didėti visada rentą teikiančios produkcijos vertės atžvilgiu. Plėtojantis dailiesiems amatams ir pramonei, drabužių ir būsto medžiagų, naudingų organinių ir mineralinių iškasenų, brangiųjų metalų ir brangakmenių paklausa turėtų vis labiau didėti, visos tos medžiagos turėtų būti keičiamos į vis didesnį maisto kiekį, kitaip tariant, pamažu turėtų vis labiau brangti. Kaip tik taip ir yra su dauguma paminėtų daiktų daugeliu atvejų, ir būtų su jais visais ir visais atvejais, jei vienu ar kitu metu tam tikri atsitiktinumai nepadidintų kai kurių tų daiktų pasiūlos daugiau nei paklausos.

Antai smiltainio karjero vertė neišvengiamai padidės vystantis ūkiui ir gausėjant gyventojų aplinkiniame krašte, ypač jei tai bus vienintelis karjeras tose apylinkėse. Tačiau sidabro kasyklos vertė, net jeigu per tūkstantį mylių aplink nebus kitos, nebūtinai padidės plėtojantis

šaliai, kurioje ji veikia. Smiltainio karjero produkcijos rinka retai gali siekti toliau nei keletą mylių aplinkui, ir paklausa paprastai bus proporcinga to mažo regiono ūkio ir gyventojų skaičiaus plėtrai. O sidabro kasyklos produkcijos rinka gali aprėpti visą žinomą pasaulį. Todėl kol nesiplėtos viso pasaulio ūkis ir nedidės jo gyventojų skaičius, sidabro paklausa gali išvis nepadidėti plėtojantis netgi didelei šaliai, kurioje ta kasykla veikia. Net jei visas pasaulio ūkis plėtosis, tačiau vykstant tai plėtrai bus atrastos naujos kasyklos, daug turtingesnės už visas iki tol žinomas, pasiūla gali taip smarkiai padidėti, kad, nepaisant neišvengiamo sidabro paklausos išaugimo, reali to metalo kaina gali laipsniškai mažėti, tai yra už tam tikrą jo kiekį, pavyzdžiui, vieną svarą, bus galima nupirkti kaskart vis mažesnį darbo kiekį arba juo disponuoti, arba iškeisti jį kaskart į vis mažesnį grūdų, to svarbiausio darbininko pragyvenimo elemento, kiekį.

Didžioji sidabro rinka yra prekiaujanti ir civilizuota pasaulio dalis.

Jei vykstant visuotinei pažangai paklausa šitoje rinkoje padidėtų, bet pasiūla tokia pat proporcija neišaugtų, sidabro vertė grūdų atžvilgiu imtų palaipsniui kilti. Tam tikras sidabro kiekis būtų mainomas į vis didesnį grūdų kiekį, kitaip tariant, vidutinė piniginė grūdų kaina palaipsniui vis mažėtų.

Jei, priešingai, dėl kokios nors atsitiktinės priežasties pasiūla daugelį metų didėtų didesniu mastu nei paklausa, tas metalas vis labiau pigtų; kitaip tariant, vidutinė piniginė grūdų kaina, nepaisant visos žemdirbystės pažangos, palaipsniui vis didėtų.

Tačiau jei, kita vertus, to metalo pasiūla didėtų daugmaž tokiu pat mastu kaip paklausa, už jį ir toliau būtų galima nupirkti arba gauti mainais daugmaž tokį patį grūdų kiekį, ir vidutinė piniginė grūdų kaina, nepaisant visos žemdirbystės pažangos, būtų daugmaž tokia pati.

Šie trys variantai, kaip atrodo, apibūdina visus galimus įvykių derinius, kurie gali susiklostyti vykstant pažangai; ir per keturis šimtmečius iki mūsų laikų, jei leistina spręsti iš to, kas vyko Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje, kiekvienas iš tų trijų derinių, atrodo, vyravo Europos rinkoje ir, be to, daugmaž tokia tvarka, kuria aš čia juos išvardijau.

Digresija apie sidabro vertės pokyčius per pastaruosius keturis šimtmečius

Pirmasis laikotarpis

1350 metais ir šiek tiek anksčiau vidutinė kviečių kvarterio kaina Anglijoje, kaip atrodo, nebuvo mažesnė nei keturios uncijos sidabro, o tai sudaro apie dvidešimt šilingų dabartiniais pinigais. Nuo šios kainos grūdai, atrodo, palaipsniui pigo iki dviejų uncijų sidabro, o tai sudaro dešimt šilingų dabartiniais pinigais; tokią grūdų kainą randame šešioliktojo amžiaus pradžioje, ir tiek jie kainavo, kaip atrodo, maždaug iki 1570 metų.

1350 metais, 25-aisiais Eduardo III valdymo metais, buvo išleistas vadinamasis Samdinių įstatymas. Jo preambulėje skundžiamasi tarnų įžūlumu, nes jie iš savo šeimininkų reikalavo didesnių atlyginimų. Todėl įstatymas nustatė, kad tarnai ir samdiniai ateityje turi tenkintis tokiais atlyginimais ir livrėjomis (tais laikais livrėja reiškė ne tik drabužius, bet ir išlaikymą), kokius jie paprastai gaudavo 20-aisiais karaliaus valdymo metais ir ketverius metus prieš tai, ir kad dėl to jų išlaikymui skiriami kviečiai niekur negali būti vertinami daugiau kaip dešimt pensų už bušelį, ir kad šeimininkas visada turi teisę pasirinkti, mokėti jiems pinigais ar kviečiais. Vadinasi, 25-aisiais karaliaus Eduardo III valdymo metais dešimt pensų už bušelį buvo laikoma gana

nuosaikia kviečių kaina, jei prireikė specialaus įstatymo siekiant priversti tarnus priimti juos mainais už įprastinį jų išlaikymui teikiamą maistą; tai buvo laikoma normalia kaina ir dešimt metų anksčiau, 16-aisiais karaliaus valdymo metais, tą datą nurodo įstatymas. Tačiau 16-aisiais Eduardo III valdymo metais dešimt pensų turėjo pusę Tauerio svorio uncijos sidabro ir buvo lygūs beveik pusei kronos mūsų dabartiniais pinigais. Todėl keturios Tauerio svorio uncijos sidabro, lygiavertės šešiems šilingams aštuoniems pensams tų laikų pinigais ir beveik dvidešimčiai šilingų mūsų laikų pinigais, turi būti laikoma vidutine aštuonių bušelių kvarterio kviečių kaina.

Tas įstatymas tikrai geriau paliudija, kas tais laikais buvo laikoma vidutine kviečių kaina, negu paskirų metų kainos, kurias užrašydavo istorikai ir kiti rašto žmonės, pažymėdami jų nepaprastą brangumą arba pigumą, ir iš kurių sunku susidaryti nuomonę apie tai, kokia galėjo būti įprastinė kaina. Be to, yra ir kitų priežasčių manyti, kad keturioliktojo amžiaus pradžioje ir kurį laiką anksčiau įprastinė kviečių kaina nebuvo mažesnė kaip keturios uncijos sidabro už kvarterį ir kad atitinkamos buvo kitų javų kainos.

1309 metais Kenterberio šv. Augustino vienuolyno prioras Ralphas de Bornas surengė puotą savo inauguracijos garbei, ir Williamas Thornas išsaugojo ne tik sąskaitą už maistą, bet ir daugelio konkrečių produktų kainas. Per tą puotą buvo suvartota, pirma, penkiasdešimt trys kvarteriai kviečių, kurie kainavo devyniolika svarų, tai yra septynis šilingus du pensus už kvarterį, kas lygu maždaug dvidešimt vienam šilingui šešiems pensams dabartiniais mūsų pinigais; antra, penkiasdešimt aštuoni kvarteriai salyklinių miežių, kurie kainavo septyniolika svarų dešimt šilingų, tai yra šešis šilingus už kvarterį, kas lygu maždaug aštuoniolikai šilingų dabar-

tiniais mūsų pinigais; trečia, dvidešimt keturi kvarteriai avižų, kurios kainavo keturis svarus, tai yra keturis šilingus už kvarterį, kas lygu maždaug dvylikai šilingų dabartiniais mūsų pinigais. Miežių ir avižų kainos čia atrodo didesnės nei turėtų būti pagal jų įprastinį santykį su kviečių kaina.

Šios kainos nėra užrašytos kaip itin brangios ar pigios, bet atsitiktinai paminėtos kaip kainos, faktiškai sumokėtos už didelius kiekius grūdų, suvartotų puotai, kuri pagarsėjo savo prašmatnumu.

1262 metais, 51-aisiais Henriko III valdymo metais, buvo atgaivintas senasis įstatymas, vadinamasis Duonos ir alaus kainų įstatymas, kuris, kaip preambulėje teigė karalius, buvo sukurtas jo protėvių, kadaise buvusių Anglijos karaliais, laikais. Todėl jis veikiausiai yra iš jo senelio Henriko II laikų, o gal net siekia užkariavimo laikus. Įstatymas nustatė duonos kainą priklausomai nuo to, kokios galėjo būti kviečių kainos, nuo vieno šilingo iki dvidešimties šilingų už kvarterį tų laikų pinigais. Tačiau paprastai tokie įstatymai vienodai dėmesingai numato visus nukrypimus nuo vidutinės kainos, tiek žemyn nuo jos, tiek aukštyn. Taigi, remiantis tokia prielaida, tuo metu, kai šis įstatymas buvo paskelbtas, vidutine kviečių kvarterio kaina turėjo būti laikoma dešimt šilingų, turinčių šešias Tauerio svorio uncijas sidabro ir lygių maždaug trisdešimčiai šilingų dabartiniais mūsų pinigais, ir šitai turėjo tęstis ir 51-aisiais Henriko III valdymo metais. Todėl nesuklysime manydami, kad vidutinė kaina buvo ne mažesnė nei viena trečioji didžiausios kainos, kurią numatė kaip leistiną duonos kainą minėtasis įstatymas, tai yra ne mažesnė kaip šeši šilingai aštuoni pensai tų laikų pinigais, turinčiais keturias Tauerio svorio uncijas sidabro.

Vadinasi, iš šių įvairių faktų mes, atrodo, turime pagrindą daryti išvadą, kad apie keturioliktojo amžiaus vi-

durį, taip pat kurį laiką prieš tai vidutinė arba įprastinė kviečių kvarterio kaina turėjo būti ne mažesnė nei keturios Tauerio svorio uncijos sidabro.

Maždaug nuo keturioliktojo amžiaus vidurio iki šešioliktojo amžiaus pradžios įprastinė arba vidutinė kviečių kaina, ligi tol laikyta pagrįsta ir nuosaikia, kaip atrodo, palaipsniui nukrito maždaug perpus, taigi galiausiai ji nukrito iki maždaug dviejų Tauerio svorio uncijų sidabro, lygių maždaug dešimčiai šilingų dabartiniais mūsų pinigais. Tokia kviečių kaina išliko iki maždaug 1570 metų.

Henriko, penktojo Nortumberlando grafo, namų knygoje, rašytoje 1512 metais, pateiktos dvi kviečių vertės. Vienu atveju apskaičiuotoji vertė yra šeši šilingai aštuoni pensai už kvarterį, kitu – tiktai penki šilingai aštuoni pensai. 1512 metais šešis šilingus aštuonis pensus sudarė tik dvi Tauerio svorio uncijos sidabro, ir jie buvo lygūs maždaug dešimčiai šilingų dabartiniais mūsų pinigais.

Nuo 25-ųjų Eduardo III valdymo metų iki Elžbietos valdymo pradžios, daugiau nei dviejų šimtų metų laikotarpiu, šeši šilingai aštuoni pensai, kaip galima spręsti iš kelių skirtingų įstatymų, buvo nuosaiki ir pagrįsta, tai yra įprastinė vidutinė kviečių kaina. Tačiau sidabro kiekis toje nominalioje pinigų sumoje dėl kai kurių monetų pakitimų vis mažėjo. Bet iki pat laikotarpio pabaigos sidabro vertės kilimas kompensavo jo kiekio nekintančioje nominalioje sumoje mažėjimą, todėl įstatymų leidėjai nemanė, kad reikėtų atsižvelgti į šią aplinkybę.

Antai 1436 metais buvo nustatyta, kad kviečius galima eksportuoti be leidimo, kai jų kaina yra kritusi iki šešių šilingų aštuonių pensų; 1463 metais nustatyta, kad importuoti kviečius draudžiama, jei jų kaina nėra didesnė kaip šeši šilingai aštuoni pensai už kvarterį. Įstatymų leidėjai laikėsi nuomonės, kad kai kviečių kaina yra

tokia maža, neturi būti jokių trukdymų juos eksportuoti, bet kai ji darosi didesnė, išmintinga leisti juos importuoti. Taigi šeši šilingai aštuoni pensai, turintys maždaug tokį sidabro kiekį, kokį turi trylika šilingų keturi pensai dabartiniais mūsų pinigais (trečdaliu mažiau, nei tokia pati nominali suma turėjo Eduardo III laikais), tuo metu buvo laikoma nuosaikia ir pagrįsta kviečių kaina.

1554 metais, pirmaisiais ir antraisiais Pilypo ir Marijos valdymo metais, ir 1558 metais, pirmaisiais Elžbietos valdymo metais, kviečių eksportas taip pat būdavo draudžiamas, kai jų kvarterio kaina viršydavo šešis šilingus aštuonis pensus, o tai tada nesudarė nė dviem pensais daugiau sidabro nei tokia pati nominali suma šiandien. Bet netrukus paaiškėjo, kad apriboti kviečių eksportą, kol kaina taip nukris, iš tikrųjų reiškia išvis uždrausti juos išvežti. Todėl 1562 metais, 5-aisiais Elžbietos valdymo metais, buvo leista eksportuoti kviečius iš kai kurių uostų, jei tik jų kvarterio kaina neviršijo dešimties šilingų, turinčių beveik tokį patį sidabro kiekį, kokį tokia nominali suma turi šiandien. Todėl nurodytoji kaina tuo metu galėjo būti laikoma nuosaikia ir pagrįsta kviečių kaina. Ji beveik atitinka tą, kuri minima 1512 metų Nortumberlando knygoje.

Ponas Duprè de St. Mauras ir elegantiškasis „Grūdų politikos apybraižos“ (*Essai sur la police générale des grains*) autorius yra pažymėję, kad Prancūzijoje XV amžiaus pabaigoje ir XVI amžiaus pradžioje vidutinė grūdų kaina taip pat buvo mažesnė nei prieš du šimtmečius. Jų kaina, atrodo, per tą patį laikotarpį tiek pat nusmuko ir didesnėje Europos dalyje.

Sidabro vertės pakilimą grūdų vertės atžvilgiu galėjo lemti vykstant žemdirbystės pažangai išaugusi šio metalo paklausa ir nesikeičianti pasiūla, arba, jei paklausa liko nepakitusi, tai galėjo lemti laipsniškai mažėjanti pasiūla; didžioji tuomet pasaulyje žinomų kasyklų dalis bu-

vo smarkiai išeikvotos, ir dėl to jų eksploatavimo sąnaudos gerokai padidėjo; arba tai galėjo atsitikti iš dalies dėl vienos ir iš dalies dėl antros iš tų aplinkybių. Penkioliktojo šimtmečio pabaigoje ir šešioliktojo šimtmečio pradžioje didžioji Europos dalis priartėjo prie labiau nusistovėjusios valdymo formos nei vyravusi keletą amžių prieš tai. Saugumo padidėjimas natūraliai skatino ūkinę veiklą ir pažangą, o gausėjant turtų natūraliai didėjo brangiųjų metalų, taip pat prabangos dalykų ir papuošalų paklausa. Didesnės metinės produkcijos apyvartai reikalingas didesnis monetų kiekis, o padidėjęs turtingų žmonių skaičius reikalavo didesnio kiekio sidabro indų ir kitokių papuošalų. Be to, natūralu manyti, kad didžioji dalis kasyklų, tada aprūpinusių sidabru Europos rinką, buvo gerokai išeikvotos ir jų eksploatavimas pabrango. Daugelis iš jų veikė nuo romėnų laikų.

Tiesa, didžioji dalis rašiusiųjų apie prekių kainas senovės laikais laikosi nuomonės, kad, pradedant užkariavimu, galbūt nuo Julijaus Cezario įsiveržimo ir iki pat Amerikos kasyklų atradimo sidabro vertė nuolat mažėjo. Tokią nuomonę tie autoriai, atrodo, susidarė iš dalies stebėdami grūdų ir kai kurių kitų neapdorotų žemės ūkio produktų kainas, o iš dalies dėl paplitusio įsitikinimo, jog sidabro vertė mažėja todėl, kad kiekvienoje šalyje gausėjant turto natūraliai didėja ir sidabro kiekis.

Jų atlikti grūdų kainų stebėjimai rodo, kad juos dažnai suklaidindavo trys skirtingos aplinkybės.

Pirma, senaisiais laikais renta beveik visada būdavo mokama natūra – tam tikru kiekiu grūdų, galvijų, naminių paukščių ir t. t., tačiau kartais nutikdavo taip, jog žemės savininkas sulygdavo, kad jis galės laisvai pasirinkti, ko reikalauti iš nuomininko – metinio mokėjimo natūra ar vietoj to tam tikros sumos pinigais. Toji kaina, pagal kurią mokėjimas natūra būdavo tokiu susitarimu kei-

čiamas į tam tikrą pinigų sumą, Škotijoje vadinama keitimo kaina. Kadangi teisė pasirinkti užmokestį produkcija ar pinigais priklauso žemės savininkui, nuomininko saugumo dėlei būtina, kad keitimo kaina būtų veikiau mažesnė nei didesnė už vidutinę rinkos kainą. Daugelyje vietų taip ir yra, ji nedaug teviršija pusę tos kainos. Šis paprotys tebėra išlikęs didžiojoje Škotijos dalyje naminių paukščių atžvilgiu, o kai kuriose vietovėse – ir galvijų atžvilgiu. Jis, ko gero, būtų išlikęs ir grūdų atžvilgiu, jei viešųjų kainų institucija nebūtų užkirtusi tam kelio. Tos viešosios kainos yra kainų įstatymo pagrindu daromi kiekvienos javų rūšies, diferencijuojamos pagal javų kokybę, vidutinių kainų metiniai įvertinimai pagal faktines rinkos kainas kiekvienoje grafystėje. Toks kainų fiksavimas teikė pakankamą saugumą nuomininkui, o žemės savininkui leido daug patogiau keisti, kaip jie tai vadino, grūdų rentą į piniginę rentą pagal kiekvienais metais susiklostančią kainą, o ne pagal kokią nors fiksuotą kainą. Tačiau tie autoriai, kurie surinko grūdų kainas senovės laikais, atrodo, dažnai tai, kas Škotijoje vadinama keitimo kaina, klaidingai laikydavo faktine rinkos kaina. Fleetwoodas vienu atveju prisipažįsta, kad yra padaręs tokią klaidą. Bet kadangi jis rašė savo knygą tam tikru tikslu, jis neranda reikalo šitai prisipažinti anksčiau nei perrašęs tą keitimo kainą penkiolika kartų. Ta kviečių kvarterio kaina yra aštuoni šilingai. Šią sumą 1423 metais, nuo kurių jis pradeda knygą, sudarė toks pat sidabro kiekis, kaip šešiolika šilingų dabartiniais mūsų pinigais. Tačiau 1562 metais, kuriais jis baigia savo knygą, tą sumą sudarė ne daugiau sidabro nei tokią pačią nominalią sumą dabar.

Antra, autorius klaidino tai, kad kai kurie senieji kainų įstatymai kartais būdavo tingių perrašinėtojų netvarkingai perrašyti, o kartais galbūt ir pačių įstatymų leidėjų taip surašyti.

Senieji kainų įstatymai, kaip galima spręsti, visada pradėdavo nuo apibrėžimo, kokia turi būti duonos ir alaus kaina, kai kviečių ir miežių kaina yra mažiausia, ir toliau palaipsniui nustatydavo, kokia turi būti duonos ir alaus kaina, kai tų dviejų javų rūšių kainos palaipsniui didėja. Tačiau tų įstatymų perrašinėtojai, matyt, dažnai manydavo, kad pakanka perrašyti pirmąsias tris ar keturias mažiausias įstatymo nustatytas kainas, ir šitaip sutaupydavo savo darbą nusprendę, mano manymu, kad šito užtenka norint parodyti, kokio santykio reikia laikytis esant visoms kitoms didesnėms kainoms.

Antai 51-aisiais Henriko III valdymo metais išleistame duonos ir alaus kainų įstatyme duonos kaina buvo reguliuojama atsižvelgiant į skirtingas kviečių kainas – nuo vieno šilingo iki dvidešimties šilingų už kvarterį tų laikų pinigais. Tačiau rankraščiuose, kuriais remiantis buvo išspausdinti visi įvairūs kainų įstatymų leidimai iki pono Ruffheado išleistojo, perrašinėtojai nė karto neperrašė to įstatymo toliau dvylikos šilingų kainos. Todėl keletas autorių, suklaidinti to klaidingo nuorašo, visai natūraliai padarė išvadą, jog tais laikais vidurkis, tai yra įprastinė arba vidutinė kviečių kaina, buvo šeši šilingai, lygūs maždaug aštuoniolikai šilingų dabartiniais mūsų pinigais.

Įstatyme dėl gėdos stulpo ir gėdos krėslo, paskelbtame maždaug tuo pačiu metu, alaus kaina reguliuojama atsižvelgiant į kiekvieną miežių kainos padidėjimą šešiais pensais, nuo dviejų šilingų iki keturių šilingų už kvarterį. Tačiau kad tie keturi šilingai nebuvo laikomi didžiausia kaina, iki kurios tais laikais dažnai galėdavo pabrangti miežiai, ir kad tos kainos buvo pateiktos tik kaip kainų santykio pavyzdys, kurio reikia laikytis nustatant visas kitas didesnes ar mažesnes kainas, matome iš paskutinių to kainų įstatymo žodžių: „et sic deinceps crescetur vel diminuetur per sex denarios“. Sakinys

labai netaisyklingas, tačiau prasmė pakankamai aiški: „Taigi alaus kaina turi būti didinama arba mažinama kiekvienąkart šešiais pensais padidėjus arba sumažėjus miežių kainai.“ Surašydami tą kainų įstatymą patys įstatymų leidėjai, kaip matyti, buvo tokie pat nerūpestingi kaip ir perrašinėtojai, darę kitų panašių aktų nuorašus.

Senoviniame rankraštyje „Regiam Majestatem“, sename škotų teisyne, yra vienas kainų įstatymas, kuriame duonos kaina reguliuojama atsižvelgiant į visas skirtingas kviečių kainas, nuo dešimties pensų iki trijų šilingų už škotų bolį, lygų maždaug pusei anglų kvarterio. Trys šilingai už škotų bolį tais laikais, kai tas įstatymas, kaip manome, buvo paskelbtas, buvo lygūs maždaug devyniems šilingams sidabru dabartiniais mūsų pinigais. Ponas Ruddimanas, kaip atrodo, tuo remdamasis padarė išvadą, kad trys šilingai buvo pati didžiausia kaina, kokią buvo pasiekę kviečiai tais laikais, ir kad dešimt pensų, šilingas ar daugiausia du šilingai buvo įprastinės kainos. Tačiau įdėmiau skaitant rankraštį darosi aišku[1], jog visos tos kainos pateiktos tik kaip to santykio, kurio reikia laikytis nustatant kviečių ir duonos kainas, pavyzdžiai. Kainų įstatymas baigiasi žodžiais „reliqua judicabis secundum praescripta habendo respectum ad pretium bladi“, tai yra „kitais atvejais spręsite remdamiesi tuo, kas parašyta, atsižvelgdami į grūdų kainą“.

Trečia, autorius, atrodo, suklaidino ir labai maža kaina, kuria kviečiai kartais labai senais laikais būdavo parduodami, ir jie pamanė, kad jeigu jų mažiausia kaina tada buvo daug mažesnė nei vėliau, tai atitinkamai turėjo būti daug mažesnė ir įprastinė kaina. Bet jie galėjo pastebėti, kad tais senais laikais ir didžiausia kviečių kaina buvo tiek pat didesnė, kiek jų mažiausia kaina buvo mažesnė nei kada nors vėliau. Antai Fleetwoodas patei-

[1] Žr. jo pratarmę kn.: Anderson, *Diplomata Scotiae*.

kia mums dvi kviečių kvarterio kainas 1270 metais. Viena yra keturi svarai šešiolika šilingų tų laikų pinigais, tai lygu keturiolikai svarų aštuoniems šilingams dabartiniais pinigais; kita yra šeši svarai aštuoni šilingai, tai lygu devyniolikai svarų keturiems šilingams dabartiniais mūsų pinigais. Nei vienos iš tokių neregėtai didelių kainų neaptiksime penkioliktojo amžiaus pabaigoje ar šešioliktojo amžiaus pradžioje. Grūdų kainos visada svyruoja ir labiausiai kinta tose maištingose ir pakrikusiose visuomenėse, kuriose susisiekimo ir prekybos sutrikimai sukliudo gausai vienoje šalies dalyje sumažinti stygių kitoje jos dalyje. Pakrikusioje Anglijos valstybėje, kai ją maždaug nuo dvyliktojo amžiaus vidurio iki penkioliktojo amžiaus pabaigos valdė Plantagenetai, vienas regionas galėjo pasižymėti gausa, o kitas, esantis ne per toliausiai nuo pirmojo, kur derlių sunaikino nepalankūs orai arba kokio kaimyninio barono įsiveržimas, galėjo kęsti visus bado baisumus, bet jeigu juos skyrė kokio nors priešiško pono žemė, pirmasis regionas neturėjo nė mažiausios galimybės padėti antrajam. Tiudorams, kurie valdė Angliją nuo penkioliktojo amžiaus pabaigos ir visą šešioliktąjį šimtmetį, įvedus stiprią valdžią, joks baronas nebuvo toks galingas, kad drįstų pažeisti viešąją rimtį.

Šio skyriaus gale skaitytojas ras visas Fleetwoodo surinktas kviečių kainas nuo 1202 iki 1597 metų imtinai, perskaičiuotas dabartiniais pinigais ir suskirstytas laiko požiūriu į septynis dvylikos metų laikotarpius. Be to, kiekvieno laikotarpio pabaigoje skaitytojas ras jį sudarančių dvylikos metų kainų vidurkį. Iš šito ilgo laiko tarpo Fleetwoodui pavyko surinkti tik ne daugiau kaip aštuoniasdešimties metų kainas, dėl to paskutiniajam dvylikos metų laikotarpiui trūksta ketverių metų. Todėl aš pridėjau 1598, 1599, 1600 ir 1601 metų kainas, kurias paėmiau iš Itono koledžo sąskaitų. Tai vieninte-

lis papildymas, kurį padariau. Skaitytojas pamatys, kad nuo tryliktojo amžiaus pradžios iki šešioliktojo amžiaus vidurio kiekvieno dvylikos metų laikotarpio vidutinė kaina palaipsniui vis mažėja, šešioliktajam amžiui einant į pabaigą vidutinė kaina vėl ima didėti. Tiesa, kainos, kurias įstengė surinkti Fleetwoodas, atrodo, daugiausia yra tos, kurios išsiskyrė nepaprastu brangumu arba pigumu, ir aš nemanau, kad iš tų kainų galima daryti kokias nors labai pagrįstas išvadas. Kita vertus, jeigu jos ką nors ir rodo, tai tik patvirtina tą aiškinimą, kurį stengiausi pateikti. Bet pats Fleetwoodas, man regis, kaip ir dauguma kitų autorių, tikėjo, kad visą tą laikotarpį sidabro vertė dėl didėjančio jo gausumo nuolat mažėjo. Grūdų kainos, kurias jis pats surinko, tikrai nepatvirtina tokios nuomonės. Tos kainos visiškai patvirtina p. Duprè de St. Mauro nuomonę ir tą, kurią aš pats bandžiau įrodyti. Vyskupas Fleetwoodas ir p. Duprè de St. Mauras yra du autoriai, kurie, kaip matyti, su didžiausiu kruopštumu ir atsidavimu surinko senųjų laikų daiktų kainas. Truputį keista, kad nors jų nuomonės taip smarkiai skiriasi, jų pateikiami faktai, bent jau kai kalbama apie grūdų kainas, taip tiksliai sutampa.

Ne tiek maža grūdų kaina, kiek mažos kitų žemdirbystės produktų kainos davė pagrindą kai kuriems išmintingiausiems autoriams padaryti išvadą apie didelę sidabro vertę tais tolimos senovės laikais. Pasak jų, grūdai, apdorotas produktas, tais neišvystytos gamybos laikais buvo brangesni nei didžioji dalis kitų prekių; manau, čia norėta pasakyti – brangesni nei didžioji dalis neapdorotų prekių, tokių kaip galvijai, naminiai paukščiai, sumedžiotas ir sužvejotas laimikis ir t. t. Kad tais skurdo ir barbarizmo laikais pastarieji buvo santykiškai daug pigesni nei kviečiai, yra neabejotina tiesa. Tačiau tas pigumas buvo ne didelės sidabro vertės, bet mažos tų prekių vertės pasekmė. Taip buvo ne todėl, kad tais

laikais sidabras galėjo nupirkti arba išreikšti didesnį darbo kiekį, bet todėl, kad tos prekės galėjo nupirkti arba išreikšti daug mažesnį darbo kiekį nei didesnio gausumo ir pažangos laikais. Sidabras tikrai turi būti pigesnis ispanų Amerikoje negu Europoje, šalyje, kurioje jis išgaunamas, negu šalyje, į kurią jis atgabenamas, nes prisideda jo tolimo gabenimo sausuma ir jūra bei draudimo išlaidos. Bet, kaip teigia Ulloa, dvidešimt vienas su puse pensų sidabru dar ne taip seniai Buenos Airėse buvo jaučio, pasirinkto iš trijų ar keturių šimtų galvijų kaimenės, kaina. Ponas Byronas rašo, kad Čilės sostinėje gero žirgo kaina buvo šešiolika šilingų sidabru. Natūraliai derlingoje šalyje, kurios didžioji dalis yra visiškai nedirbama, galvijai, naminiai paukščiai, medžioklės ir žvejybos laimikis ir t. t. įgyjami įdėjus labai nedidelį darbo kiekį, todėl gali nupirkti tik labai mažą darbo kiekį arba juo disponuoti. Labai maža piniginė jų pardavimo kaina nėra įrodymas, kad reali sidabro vertė ten yra labai didelė, ji tik įrodo, kad reali tų prekių vertė yra labai maža.

Visada reikia atsiminti, kad darbas, o ne kokia nors konkreti prekė ar prekių rinkinys yra tikrasis tiek sidabro, tiek visų kitų prekių vertės matas.

Tačiau beveik negyvenamose arba menkai apgyventose šalyse galvijų, naminių paukščių, medžioklės ir žvejybos laimikio ir t. t., kurie yra natūralūs gamtos produktai, ji dažnai užaugina didesnius kiekius, nei gyventojai suvartoja. Tokiomis sąlygomis pasiūla paprastai viršija paklausą. Todėl įvairių būklių visuomenėse, įvairiose pažangos pakopose tokios prekės atitiks labai skirtingus darbo kiekus arba bus jiems lygiavertės.

Kiekvienoje visuomenės būklėje, kiekvienoje pažangos pakopoje grūdai yra žmonių darbo produktas. Tačiau vidutinė kiekvienos žmonių darbo rūšies produkcija visada daugiau ar mažiau tiksliai atitinka vidutinį suvar-

tojimą; vidutinė pasiūla atitinka vidutinę paklausą. Be to, kiekvienoje konkrečioje pažangos pakopoje išauginti vienodam grūdų kiekiui tokioje pačioje dirvoje ir tokiame pačiame klimate reikalingas vidutiniškai maždaug vienodas darbo kiekis arba, kas yra tas pat, maždaug vienoda jo kaina, nes nuolatinį darbo gamybinės galios didėjimą tobulėjant žemdirbystei subalansuoja nuolatinis pagrindinės žemės ūkio priemonės – galvijų – kainų kilimas. Todėl į visa tai atsižvelgdami galime daryti išvadą, kad vienodi grūdų kiekiai kiekvienoje skirtingoje visuomenės būklėje ir kiekvienoje pažangos pakopoje bus artimesni vienodiems darbo kiekiams nei vienodi bet kurių kitų neapdorotų žemės ūkio produktų kiekiai arba lygūs jiems. Vadinasi, grūdai, kaip jau buvo pažymėta, įvairiose skirtingose gerovės ir pažangos pakopose yra tikslesnis vertės matas nei bet kuri kita prekė ar jų rinkinys. Todėl visose tose skirtingose pakopose apie tikrąją sidabro vertę geriau galime spręsti lygindami ją su grūdais, negu lygindami ją su kuria nors kita preke ar jų rinkiniu.

Be to, grūdai ar kuris nors kitas įprastas ir mėgstamas augalinis žmonių maistas kiekvienoje civilizuotoje šalyje sudaro pagrindinę darbininko pragyvenimo reikmenų dalį. Plėtojantis žemės ūkiui kiekvienos šalies žemė gamina daugiau augalinio nei gyvulinio maisto, ir darbininkas visur gyvena daugiausia tuo sveiku maistu, kuris yra pigiausias ir gausiausias. Mėsa, išskyrus labiausiai klestinčias šalis, tai yra tas, kuriose darbas gerai atlyginamas, sudaro tik nežymią darbininko pragyvenimo reikmenų dalį; dar mažesnę dalį sudaro naminiai paukščiai, o sumedžioto ar sužvejoto laimikio išvis nėra. Prancūzijoje ir netgi Škotijoje, kurioje darbas atlyginamas šiek tiek geriau negu Prancūzijoje, vargingas darbininkas retai valgo mėsą, išskyrus šventes bei kitas ypatingas progas. Taigi darbo piniginė kaina labiau priklauso

nuo vidutinės grūdų, darbininko pragyvenimo reikmens, kainos negu nuo mėsos ar kurio kito neapdoroto žemės ūkio produkto kainos. Todėl tikroji aukso ir sidabro vertė, tikrasis darbo, kurį galima už juos įsigyti, kiekis labiau priklauso nuo grūdų kiekio, kurį galima už juos įsigyti arba juo disponuoti, nei nuo mėsos ar kurio nors kito neapdoroto žemės ūkio produkto kiekio.

Bet šios paviršutiniškos pastabos apie grūdų ir kitų prekių kainas tikriausiai nebūtų suklaidinusios tiek daug mokytų autorių, jei kartu jie nebūtų pasidavę paplitusios nuomonės, jog kadangi sidabro kiekis kiekvienoje šalyje jai turtėjant natūraliai didėja, tai jo vertė mažėja, įtakai. Tačiau ši nuomonė, kaip galima matyti, yra visiškai nepagrįsta.

Brangiųjų metalų kiekis bet kurioje šalyje gali padidėti dėl dviejų priežasčių: arba, pirma, dėl didėjančio juos tiekiančių kasyklų skaičiaus, arba, antra, dėl augančio žmonių turto, dėl didėjančio jų metinio darbo produkto. Pirmoji priežastis, be abejo, neišvengiamai susijusi su brangiųjų metalų vertės mažėjimu, bet antroji – ne.

Kai atrandamos produktyvesnės kasyklos, į rinką pateikiama daugiau brangiųjų metalų, o kadangi pragyvenimo ir patogumo reikmenų, į kuriuos jie turi būti iškeisti, kiekis lieka toks pat, koks buvo, tai vienodi metalų kiekiai dabar turi būti mainomi į mažesnius prekių kiekius. Todėl kai brangiųjų metalų kiekis kurioje nors šalyje dėl išaugusio kasyklų skaičiaus padidėja, tai neišvengiamai sukelia tam tikrą jų vertės sumažėjimą.

Kai, priešingai, padidėja kurios nors šalies turtas, kai palaipsniui vis didėja metinis jos darbo produktas, prireikia ir vis didesnio monetų skaičiaus, kad vyktų padidėjusio prekių kiekio apyvarta; tuomet žmonės natūraliai pirks vis daugiau ir daugiau sidabro ir aukso dirbinių, kadangi jie įstengs tai daryti, nes turės mainams daugiau prekių. Jų turimų monetų skaičius išaugs, nes tai bus būtina; jų turimų sidabro indų kiekis padidės dėl jų

tuštybės ir noro pasirodyti, tai yra dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių, kaip atrodo, gausėja dailių skulptūrų, paveikslų ir visokių kitokių prabangių ir egzotiškų dalykų. Bet lygiai kaip skulptoriai ir dailininkai gerovės ir klestėjimo laikais vargiai gali būti atlyginami blogiau nei skurdo ir ūkio sąstingio metais, taip ir auksas su sidabru negali tada būti mažiau vertinami.

Kadangi aukso ir sidabro kaina, kai jos nenumuša atsitiktinis produktyvesnių kasyklų atradimas, natūraliai kyla didėjant kiekvienos šalies turtui, ji visada natūraliai yra didesnė turtingoje nei skurdžioje šalyje, kad ir kokia būtų kasyklų būklė. Kaip ir kitos prekės, auksas ir sidabras natūraliai ieško tokios rinkos, kur už juos mokama geriausia kaina, o geriausia kaina už bet kurį daiktą paprastai mokama toje šalyje, kuri lengviausiai tai įstengia. Būtina prisiminti, kad galutinė kaina, mokama už viską, yra darbas, ir šalyse, kur darbas atlyginamas vienodai gerai, darbo piniginė kaina bus proporcinga darbininko pragyvenimo kainai. Tačiau auksas ir sidabras natūraliai bus mainomi į didesnį pragyvenimo reikmenų kiekį turtingoje šalyje nei skurdžioje, šalyje, kurioje gausu pragyvenimo reikmenų, nei tokioje, kurioje jų vos pakanka. Jei tokios dvi šalys yra labai toli viena nuo kitos, skirtumas gali būti labai didelis, nes nors metalai natūraliai persikelia iš blogesnės rinkos į geresnę, bet gali būti sunku pergabenti tokius jų kiekius, kad jų kaina abiejose rinkose daugmaž išsilygintų. Jei šalys yra netoli viena kitos, skirtumas bus mažesnis ir kartais net vargiai pastebimas, nes šiuo atveju juos gabenti nebus sunku. Kinija yra daug turtingesnė už bet kurią Europos dalį, ir skirtumas tarp pragyvenimo reikmenų kainos Kinijoje ir Europoje yra labai didelis. Ryžiai Kinijoje yra žymiai pigesni nei kviečiai bet kur Europoje. Anglija yra daug turtingesnė šalis nei Škotija, tačiau skirtumas tarp grūdų piniginės kainos šitose dviejose šalyse yra daug mažesnis, tik vos pastebi-

mas. Kiekio arba saiko požiūriu Škotijos grūdai apskritai atrodo gerokai pigesni nei Anglijos, tačiau jų kokybės požiūriu jie tikrai šiek tiek brangesni. Beveik kasmet Škotija gauna labai didelius jų kiekius iš Anglijos, ir kiekviena prekė paprastai turėtų būti šiek tiek brangesnė toje šalyje, į kurią ji įvežama, palyginti su ta šalimi, iš kurios ji atvežama. Todėl Anglijos grūdai Škotijoje turi būti brangesni nei Anglijoje, tačiau atsižvelgiant į jų kokybę, arba į miltų ar patiekalų, kuriuos galima pagaminti iš tų grūdų, kiekį ir gerumą, jie ten paprastai negali būti parduodami brangiau nei škotiški grūdai, kurie rinkoje su jais konkuruoja.

Skirtumas tarp darbo piniginės kainos Kinijoje ir Europoje yra dar didesnis nei tarp pragyvenimo reikmenų piniginės kainos, nes Europoje realusis atlyginimas už darbą yra didesnis nei Kinijoje, mat didžioji Europos dalis daro pažangą, o Kinija, kaip atrodo, stovi vietoje. Piniginė darbo kaina Škotijoje yra mažesnė nei Anglijoje, kadangi realusis atlyginimas už darbą yra daug mažesnis; nors Škotija vystosi didesnės gerovės linkme, ji tai daro žymiai lėčiau nei Anglija. Didelė emigracija iš Škotijos ir maža emigracija iš Anglijos yra pakankamas įrodymas, kad tose dviejose šalyse darbo paklausa yra labai skirtinga. Reikia atminti, kad santykis tarp realiojo atlyginimo už darbą skirtingose šalyse natūraliai priklauso ne nuo jų faktinės gerovės ar skurdo, bet nuo jų kilimo, sąstingio ar smukimo.

Auksas ir sidabras, natūraliai turintys didžiausią vertę turtingiausiose tautose, taip pat natūraliai turi mažiausią vertę skurdžiausiose tautose. Laukiniams žmonėms, kurie yra skurdžiausi iš visų tautų, tie brangieji metalai išvis vargiai turi kokią vertę.

Dideliuose miestuose grūdai visada brangesni nei atokiose šalies vietose. Tačiau tai yra ne faktinio sidabro pigumo, bet faktinio grūdų brangumo pasekmė. Atgaben-

ti sidabrą į didelį miestą kainuoja ne mažiau darbo nei nugabenti jį į atokias šalies vietas, tačiau gerokai daugiau darbo kainuoja atgabenti į miestą grūdus.

Kai kuriuose labai turtinguose prekybiniuose kraštuose, tokiuose kaip Olandija arba Genujos teritorija, grūdai brangesni dėl tos pačios priežasties, dėl kurios jie brangesni dideliuose miestuose. Tos šalys neužaugina jų pakankamai, kad išmaitintų gyventojus. Joms nestinga amatininkų ir manufaktūrininkų darbštumo ir meistriškumo, jos turtingos įvairiausių mašinų, kurios gali palengvinti ir paspartinti darbą, laivų ir visų kitų gabenimo ir prekybos priemonių ir įtaisų, tačiau jos stokoja grūdų, kurių kaina, kadangi jie turi būti atvežti iš tolimų kraštų, turi padengti dar ir atgabenimo iš tų kraštų išlaidas. Nugabenti sidabrą į Amsterdamą kainuoja ne mažiau darbo nei nugabenti jį į Dancigą, bet gerokai daugiau kainuoja nugabenti ten grūdus. Realieji sidabro kaštai turėtų būti maždaug tokie patys abiejose vietose, tačiau realieji grūdų kaštai turi būti labai skirtingi. Sumažinkite realųjį Olandijos arba Genujos teritorijos turtingumą išliekant tam pačiam gyventojų skaičiui, sumažinkite jų galią apsirūpinti prekėmis iš tolimų kraštų, ir grūdų kaina, užuot kritusi dėl sidabro kiekio tose šalyse sumažėjimo, kuris neišvengiamai lydės tokį smukimą kaip jo priežastis arba pasekmė, pakils iki badmečio lygio. Kai mums reikia svarbiausių pragyvenimo reikmenų, mes priversti atsisakyti visų antraeilių dalykų, kurių vertė, kylanti gausos ir klestėjimo laikais, krenta skurdo ir nelaimių metais. Kitaip yra su svarbiausiais pragyvenimo reikmenimis. Jų realioji kaina, darbo kiekis, kurį galima už juos nupirkti arba juo disponuoti, skurdo ir nelaimių metais pakyla ir smunka pasiturėjimo ir klestėjimo laikotarpiu, kuris visada yra didelės gausos laikotarpis, nes antraip negalėtų būti pasiturėjimo ir klestėjimo. Grūdai yra būtinybė, sidabras yra vien tik prabanga.

Vadinasi, kad ir kiek būtų padidėjęs brangiųjų metalų kiekis, kuris nuo keturioliktojo amžiaus vidurio iki šešioliktojo amžiaus vidurio išaugo gausėjant turtui ir vykstant ūkio pažangai, tai negalėjo sukelti jų vertės mažėjimo nei Didžiojoje Britanijoje, nei bet kurioje kitoje Europos vietoje. Todėl jeigu tie autoriai, kurie surinko daiktų kainas senovės laikais, neturėjo priežasčių daryti išvadą apie sidabro vertės sumažėjimą tuo laikotarpiu stebėdami tiek grūdų, tiek kitų prekių kainas, tai dar mažiau priežasčių jie turėjo padaryti tokią išvadą remdamiesi numanomu turto ir pažangos augimu.

Antrasis laikotarpis

Tačiau kad ir kokios būtų mokytų žmonių nuomonės apie sidabro vertės kitimą tuo pirmuoju laikotarpiu, visų jų nuomonė apie sidabro vertės kitimą antruoju laikotarpiu yra vienoda.

Maždaug nuo 1570 iki 1640 metų, apytikriai septyniasdešimties metų laikotarpiu, sidabro vertės ir grūdų vertės santykis kito visiškai priešinga kryptimi. Sidabro realioji vertė krito, tai yra jis buvo mainomas į mažesnį darbo kiekį nei anksčiau, o grūdų nominali kaina kilo, ir užuot pardavinėjus juos kaip paprastai maždaug už dvi sidabro uncijas kvarterį, arba maždaug už dešimt šilingų dabartiniais mūsų pinigais, grūdai buvo parduodami už šešias ir aštuonias sidabro uncijas kvarteris, tai yra maždaug už trisdešimt ir keturiasdešimt šilingų dabartiniais mūsų pinigais.

Turtingų Amerikos kasyklų atradimas, atrodo, buvo vienintelė šio sidabro vertės sumažėjimo grūdų vertės atžvilgiu priežastis. Šitaip tą reiškinį aiškina visi, ir niekada nebuvo jokių ginčų nei dėl paties fakto, nei dėl jo priežasties. Tuo laikotarpiu didžioji Europos dalis sparčiai plėtojo ir tobulino ūkį, ir sidabro paklausa neišven-

giamai turėjo didėti. Tačiau pasiūlos didėjimas, atrodo, taip smarkiai viršijo paklausos didėjimą, kad šio metalo vertė gerokai sumažėjo. Reikia pažymėti, kad Amerikos kasyklų atradimas, kaip atrodo, neturėjo stipresnio poveikio daiktų kainoms Anglijoje ir po 1570 metų, nors netgi Potosi kasyklos buvo atrastos prieš daugiau nei dvidešimt metų.

Nuo 1595 iki 1620 metų imtinai vidutinė devynių bušelių kvarterio geriausių kviečių kaina Vindzoro turguje, kaip galima spręsti iš Itono koledžo sąskaitų, buvo 2 svarai 1 šilingas $6^{9}/_{13}$ pensų. Iš tos sumos atmetę trupmeną ir atėmę devintadalį, tai yra 4 šilingus $7^{1}/_{3}$ pensų, gausime, kad aštuonių bušelių kvarterio kaina buvo 1 svaras 16 šilingų $10^{2}/_{3}$ pensų. Iš tos sumos vėl atmetę trupmeną ir atėmę devintadalį, tai yra 4 šilingus $1^{1}/_{9}$ pensų, kad atsižvelgtume į skirtumą tarp geriausių kviečių ir vidutinių kviečių kainų, gausime, jog vidutinių kviečių kaina buvo maždaug 1 svaras 12 šilingų $8^{8}/_{9}$ pensų, tai yra maždaug šešios ir viena trečioji sidabro uncijų.

Nuo 1621 iki 1636 metų imtinai vidutinė tokio pat kiekio geriausių kviečių kaina tame pačiame turguje, kaip matyti iš sąskaitų, buvo 2 svarai 10 šilingų; iš šios sumos atskaičiavę tiek pat, kaip ir ankstesniame pavyzdyje, gausime, jog vidutinė aštuonių bušelių kvarterio vidutinių kviečių kaina buvo 1 svaras 19 šilingų 6 pensai, tai yra maždaug septynios ir dvi trečiosios sidabro uncijų.

Trečiasis laikotarpis

Tarp 1630 ir 1640 metų, tai yra maždaug 1636 metais, Amerikos kasyklų atradimo poveikis, skatinęs sidabro vertės mažėjimą, kaip galima spręsti, pasibaigė, ir šio metalo vertė, regis, niekada nenukrito žemiau to santykio su grūdų verte, koks buvo maždaug tuo metu.

Šiame šimtmetyje ji truputį pakilo, ir tas kilimas tikriausiai prasidėjo dar praėjusio šimtmečio pabaigoje.

Nuo 1637 iki 1700 metų imtinai šešiasdešimt ketverius praėjusio šimtmečio metus vidutinė devynių bušelių kvarterio geriausių kviečių kaina Vindzoro turguje, kaip matyti iš tų pačių sąskaitų, buvo 2 svarai 11 šilingų ir trečdalis penso, o tai yra tik 1 šilingu ir trečdaliu penso brangiau nei šešiolika metų iki tol. Tačiau tuo šešiasdešimt ketverių metų laikotarpiu buvo du įvykiai, kurie turėjo sukelti daug didesnį kviečių stygių, nei būtų galėjusios sukelti orų permainos, ir kurie dėl to, net ir nedarant prielaidos apie tolesnį sidabro vertės mažėjimą, tikrai prisidėjo prie to labai nedidelio kainos pakilimo.

Pirmasis iš tų įvykių buvo pilietinis karas, kuris, sutrikdydamas žemdirbystę ir kliudydamas prekybai, neišvengiamai turėjo labiau padidinti grūdų kainas, nei jas būtų padidinusios orų permainos. Tokį poveikį karas daugiau ar mažiau padarė visoms karalystės prekyvietėms, tačiau ypač stipriai jis paveikė prekyvietes aplink Londoną, kurioms grūdai tiekiami iš tolimiausių vietovių. Todėl 1648 metais geriausių kviečių kaina Vindzoro turguje, kaip matyti iš tų pačių sąskaitų, buvo 4 svarai 5 šilingai, o 1649 metais – 4 svarai už vieną devynių bušelių kvarterį. Tuos dvejus metus kviečių kaina viršijo 2 svarų 10 šilingų kainą (tai vidutinė kaina šešiolikos metų laikotarpiu, iki 1637 metų) 2 svarais 5 šilingais; vien šis viršijimas, padalytas šešiasdešimt ketveriems paskutiniams praėjusio šimtmečio metams, beveik paaiškins tą mažą kainos padidėjimą, įvykusį, kaip atrodo, per tuos metus. Tačiau tos kainos, nors ir didžiausios, jokiu būdu nėra vienintelės didelės kainos, buvusios pilietinių karų metais.

Antrasis įvykis buvo grūdų eksporto priemoka, įvesta 1688 metais. Daugelis žmonių manė, jog tokia priemoka, skatindama žemdirbystę, per ilgesnį laikotarpį gali

lemti didesnę gausą ir dėl to mažesnes grūdų kainas vidaus rinkoje, negu jos būtų priešingu atveju. Kiek ta priemoka tada ar kitu metu galėjo sukelti tokias pasekmes, aš panagrinėsiu vėliau, dabar tik pažymėsiu, kad 1688–1700 metų laikotarpiu ji neturėjo laiko sukelti tokias pasekmes. Šiuo trumpu laikotarpiu vienintelė tokios priemokos pasekmė turėjo būti ta, kad, skatindama kasmet eksportuoti perviršinę produkciją ir šitaip sukliudydama vienų metų gausa kompensuoti kitų metų stygių, ji kėlė kainas vidaus rinkoje. 1693–1699 metų laikotarpiu Anglijoje vyravusį stygių, nors neabejotinai iš esmės sukeltą nepalankių orų ir todėl išplitusį didelėje Europos dalyje, šiek tiek padidino ir ta priemoka. Todėl 1699 metais tolesnis grūdų eksportas devynis mėnesius buvo uždraustas.

Minėtuoju laikotarpiu buvo ir trečiasis įvykis, kuris, nors negalėjo sukelti grūdų stygiaus nei, matyt, realaus sidabro kiekio, paprastai mokamo už grūdus, padidėjimo, neišvengiamai turėjo sukelti nominalios jo sumos padidėjimą. Tas įvykis – tai didžiulis sidabro monetų nuvertėjimas dėl jų apkarpymo ir susidėvėjimo. Ši nelaimė prasidėjo valdant Karoliui II ir tęsėsi iki 1695 metų; tais metais, kaip galime sužinoti iš p. Lowndeso, apyvartoje esanti sidabrinė moneta buvo netekusi vidutiniškai beveik dvidešimt penkių procentų savo standartinės vertės. Tačiau nominalią sumą, kuri sudaro kiekvienos prekės rinkos kainą, neišvengiamai reguliuoja ne tiek tas sidabro kiekis, kuris pagal standartą joje turi būti, kiek tas, kuris faktiškai, sprendžiant iš patirties, joje yra. Todėl ši nominali suma neišvengiamai yra didesnė, kai monetos yra smarkiai nuvertėjusios dėl apkarpymo ir susidėvėjimo, negu tada, kai jos artimos standartinei vertei.

Šiame šimtmetyje sidabro monetų svoris niekada nebuvo tiek mažesnis už jų standartinį svorį kaip dabar. Bet jų, nors ir labai sugadintų, vertę palaikė auksinės

monetos, į kurias jos buvo keičiamos. Mat nors iki pastarojo monetų perkaldinimo aukso monetos taip pat buvo gerokai apgadintos, tačiau mažiau nei sidabro monetos. 1695 metais, priešingai, sidabro monetų vertės aukso monetos jau nebepalaikė; ginėja tada paprastai buvo keičiama į trisdešimt sudilusių ir apkarpytų sidabrinių šilingų. Iki pastarojo aukso monetų perkaldinimo luitinio sidabro kaina retai būdavo didesnė nei penki šilingai septyni pensai už unciją, o tai yra vos penkiais pensais daugiau už sidabro monetų kainą. Tačiau 1695 metais įprastinė luitinio sidabro kaina buvo šeši šilingai penki pensai už unciją[2], o tai yra penkiolika pensų daugiau už monetų kainą. Todėl net iki pastarojo aukso monetų perkaldinimo ir aukso, ir sidabro monetų vertė, palyginti su luitinio sidabro verte, negalėjo būti daugiau kaip aštuoniais procentais mažesnė už jų standartinę vertę. 1695 metais, priešingai, jų vertė, kaip manoma, buvo beveik dvidešimt penkiais procentais mažesnė už standartinę. Tačiau šio šimtmečio pradžioje, tai yra iškart po didžiojo perkaldinimo karaliaus Vilhelmo valdymo metais, didžiosios dalies dabar naudojamų sidabro monetų svoris dar turėjo būti artimesnis jų standartiniam svoriui nei dabar. Be to, šiame šimtmetyje nebuvo jokių didelių nacionalinių nelaimių, tokių kaip pilietinis karas, kurios galėtų apsunkinti žemdirbystę arba sutrikdyti šalies vidaus prekybą. Ir nors eksporto priemoka, galiojusi didžiąją šio šimtmečio dalį, turėjo visada šiek tiek padidinti grūdų kainą, palyginti su ta, kokia ji būtų buvusi esant dabartiniam žemdirbystės lygiui, tačiau kadangi visą šį šimtmetį ta priemoka turėjo pakankamai laiko sukelti gerąsias pasekmes, paprastai jai priskiriamas, paskatinti žemdirbystę ir šitaip padidinti grūdų kiekį vidaus rinkoje, tai remiantis mano toliau aiškinamos ir nagrinėja-

[2] Lowndes, *Essay on the Silver Coin*, p. 68.

mos sistemos principais galima manyti, kad priemoka iš dalies prisidėjo prie šios prekės kainos sumažėjimo, o iš dalies – prie jos padidėjimo. Daugelis žmonių laikosi nuomonės, kad ji padarė ir kai ką daugiau. Todėl per šešiasdešimt ketverius šio šimtmečio metus devynių bušelių kvarterio geriausių kviečių vidutinė kaina Vindzoro turguje, kaip matyti iš Itono koledžo sąskaitų, buvo 2 svarai 6 9/32 pensų, tai yra apie dešimt šilingų šeši pensai, arba daugiau kaip dvidešimt penkiais procentais mažesnė nei praėjusio šimtmečio šešiasdešimt ketverių metų laikotarpiu ir maždaug 9 šilingais 6 pensais mažesnė nei šešiolikos metų laikotarpiu iki 1636 metų, kai, kaip galima manyti, pasireiškė visos turtingų Amerikos kasyklų atradimo pasekmės, ir maždaug vienu šilingu mažesnė nei dvidešimt šešerių metų laikotarpiu iki 1620 metų, kol dar nepasireiškė visos šio atradimo pasekmės. Remiantis šia apžvalga išeitų, kad vidutinių kviečių vidutinė kaina šio šimtmečio pirmųjų šešiasdešimt ketverių metų laikotarpiu buvo maždaug trisdešimt du šilingai už aštuonių bušelių kvarterį.

Taigi sidabro vertė šitą šimtmetį, kaip atrodo, truputį padidėjo, palyginti su grūdų verte, ir tas didėjimas tikriausiai prasidėjo dar prieš praėjusio šimtmečio pabaigą.

1687 metais devynių bušelių kvarterio geriausių kviečių kaina Vindzoro turguje buvo 1 svaras 5 šilingai 2 pensai, mažiausia nuo pat 1595 metų.

1688 metais p. Gregory Kingas, plačiai pagarsėjęs šios srities dalykų žinovas, vidutine kviečių kaina, mokama augintojui, vidutinio derliaus metais laikė 3 šilingus 6 pensus už bušelį, tai yra dvidešimt aštuonis šilingus už kvarterį. Augintojo kainą aš laikau tapačia tai, kuri kartais vadinama sutartine kaina, tai yra kaina, už kurią ūkininkas susitaria kelerius metus iš eilės parduoti nustatytą grūdų kiekį pirkliui. Kadangi tokio pobūdžio

sutartis išlaisvina ūkininką nuo rinkos paieškų išlaidų bei rūpesčių, sutartinė kaina paprastai yra mažesnė už tą, kurią laikytume vidutine rinkos kaina. Ponas Kingas nustatė, kad tuo metu įprastinė sutartinė kaina vidutinio derliaus metais buvo dvidešimt aštuoni šilingai už kvarterį. Kol dėl vėliau ištikusių kelerių nepaprastai blogų metų kilo grūdų stygius, toji kaina, kaip mane patikino, buvo įprastinė sutartinė kaina visais normaliais metais.

1688 metais parlamentas įvedė priemoką už grūdų eksportą. Ūkininkaujantys žemės savininkai, kurie tuomet sudarė kur kas didesnę įstatymų leidėjų dalį nei dabar, jautė, kad piniginė grūdų kaina smunka. Eksporto priemoka buvo skirta dirbtinai pakelti grūdų kainą iki to lygio, kurį ji dažnai pasiekdavo Karolio I ir Karolio II laikais. Todėl ji turėjo galioti tol, kol kviečiai pabrangs iki keturiasdešimt aštuonių šilingų už kvarterį, tai yra jų kaina bus dvidešimčia šilingų arba penkiomis septintosiomis didesnė, negu p. Kingo tais metais nustatyta augintojo kaina vidutinio derliaus metais. Jei tie apskaičiavimai verti bent dalies to pripažinimo, kurį jie visuotinai pelnė, keturiasdešimt aštuoni šilingai už kvarterį buvo kaina, kurios be tokių dirbtinių priemonių kaip eksporto priemoka tuo laikotarpiu nebuvo galima tikėtis, išskyrus tik nepaprasto stygiaus atvejus. Tačiau karaliaus Vilhelmo vyriausybė tuo metu nebuvo galutinai įsitvirtinusi. Ji neturėjo galimybių atsispirti ūkininkaujančių žemės savininkų reikalavimams, nes kaip tik tuo metu siekė gauti jų pritarimą pirmą kartą įvesti kasmetinį žemės mokestį.

Todėl sidabro vertė grūdų atžvilgiu tikriausiai pakilo prieš praėjusio šimtmečio pabaigą ir, atrodo, toliau kilo didžiąją šio šimtmečio dalį, nors eksporto priemoka turėjo pristabdyti tą kilimą, neleisti jam būti tokiam ryškiam, koks esamomis žemdirbystės sąlygomis jis galėjo būti.

Derlingais metais eksporto priemoka, nepaprastai paskatindama eksportą, neišvengiamai pakelia grūdų kainą, palyginti su ta, kokia tokiais metais būtų buvusi. Skatinti žemdirbystę palaikant didesnę kainą net pačiais derlingiausiais metais ir buvo atvirai skelbiamas šio sumanymo tikslas.

Tiesa, didelio stygiaus metais eksporto priemoka būdavo sustabdoma. Tačiau ir tokiais metais daugeliu atvejų ji darė tam tikrą poveikį kainoms. Labai išplėsdama eksportą derlingais metais ji neretai sukliudydavo vienų metų gausai kompensuoti kitų metų stygių.

Taigi tiek gausos, tiek stygiaus metais eksporto priemoka pakelia grūdų kainą aukščiau to lygio, kuris natūraliai būtų esamomis žemdirbystės sąlygomis. Todėl jei šio šimtmečio pirmųjų šešiasdešimt ketverių metų laikotarpiu vidutinė kaina buvo mažesnė nei per praėjusio šimtmečio paskutinius šešiasdešimt ketverius metus, tai esant tokiam pačiam žemdirbystės lygiui ji turėjo būti dar mažesnė, jei nebūtų egzistavusi eksporto priemoka.

Tačiau galima teigti, kad be eksporto priemokos žemdirbystės lygis nebūtų toks pat. Kokios gali būti šios priemokos pasekmės mūsų šalies žemės ūkiui, aš pabandysiu išaiškinti vėliau, kai imsiuosi specialiai nagrinėti eksporto priemoką. Dabar tik pažymėsiu, kad minėtasis sidabro vertės padidėjimas grūdų vertės atžvilgiu nebuvo vien Anglijos ypatybė. Tuo pačiu metu trys labai patikimi, kruopštūs ir darbštūs grūdų kainų rinkėjai, p. Duprè de St. Mauras, p. Messance'as ir „Grūdų politikos apybraižos“ autorius, jį pastebėjo ir Prancūzijoje, ir beveik tokiu pat santykiu. Tačiau iki 1764 metų Prancūzijoje grūdų eksportą draudė įstatymas, todėl kebloka tarti, kad beveik vienodas kainos sumažėjimas, vienoje šalyje įvykęs nepaisant šio draudimo, kitoje šalyje įvyko dėl ypatingo eksporto skatinimo.

Matyt, bus teisingiau šį grūdų vidutinės kainos kitimą laikyti veikiau laipsniško realiosios sidabro vertės kilimo Europos rinkose, o ne realiosios grūdų vertės kritimo pasekme. Kaip jau buvo pažymėta, ilgais laiko tarpais grūdai yra tikslesnis vertės matas nei sidabras ar, ko gero, bet kuri kita prekė. Kai atradus turtingas Amerikos kasyklas kviečių piniginė kaina pašoko tris keturis kartus, šis pokytis visuotinai buvo aiškinamas ne realiosios grūdų vertės padidėjimu, bet realiosios sidabro vertės sumažėjimu. Todėl tai, kad pirmųjų šešiasdešimt ketverių šio šimtmečio metų laikotarpiu vidutinė kviečių kaina nukrito žemiau didžiąją praėjusio šimtmečio dalį buvusio lygio, irgi turėtume sieti ne su realiosios grūdų vertės kritimu, bet su realiosios sidabro vertės kilimu Europos rinkose.

Tiesa, didelė grūdų kaina pastarųjų dešimties ar dvylikos metų laikotarpiu sukėlė įtarimą, kad realioji sidabro vertė Europos rinkose toliau krinta. Tačiau didelė grūdų kaina, regis, yra akivaizdi nepaprastai nepalankių orų pasekmė ir todėl turi būti laikoma ne pastoviu, bet laikinu ir atsitiktiniu reiškiniu. Orai pastaruosius dešimt ar dvylika metų buvo nepalankūs didžiojoje Europos dalyje, sumaištis Lenkijoje dar padidino stygių visose šalyse, kurios nederliaus metais paprastai gaudavo grūdų iš tos valstybės rinkos. Nors taip ilgai trunkantys nepalankūs orai nėra dažnas reiškinys, bet anaiptol nėra ir išskirtinis; kas nuodugniau tyrinėjo grūdų kainų istoriją praėjusiais laikais, nesunkiai prisimins keletą kitų tokio pat pobūdžio pavyzdžių. Be to, dešimt nepaprasto stygiaus metų nėra ypatingesnis reiškinys nei dešimt nepaprasto derliaus metų. Mažas grūdų kainas 1741–1750 metais imtinai puikiausiai galima priešpriešinti didelėms jų kainoms pastaruosius aštuonerius ar dešimt metų. Nuo 1741 iki 1750 metų devynių bušelių kvarterio geriausių kviečių vidutinė kaina Vindzoro turguje,

kaip matyti iš Itono koledžo sąskaitų, buvo tik 1 svaras 13 šilingų $9^{4}/_{5}$ pensų, tai yra beveik 6 šilingais 3 pensais mažesnė už vidutinę grūdų kainą pirmųjų šešiasdešimt ketverių šio šimtmečio metų laikotarpiu. Iš tų sąskaitų matyti, kad vidutinė aštuonių bušelių kvarterio vidutinių kviečių kaina tuos dešimt metų buvo tik 1 svaras 6 šilingai 8 pensai.

Tačiau 1741–1750 metais eksporto priemoka turėjo sukliudyti grūdų kainoms vidaus rinkoje smukti taip žemai, kaip jos natūraliai būtų smukusios. Per tuos dešimt metų eksportuotas visų rūšių grūdų kiekis, kaip matyti iš muitinių knygų, siekė ne mažiau kaip aštuonis milijonus dvidešimt devynis tūkstančius šimtą penkiasdešimt šešis kvarterius ir vieną bušelį. Už juos išmokėtos eksporto priemokos siekė 1 514 962 svarus 17 šilingų $4^{1}/_{2}$ pensų. Neatsitiktinai 1749 metais p. Pelhamas, tuometinis ministras pirmininkas, Bendruomenių rūmuose pažymėjo, kad per praėjusius trejus metus buvo išmokėta nepaprastai didelė suma grūdų eksporto priemokų. Jis turėjo rimtą pagrindą taip kalbėti, o dar geresnis pagrindas būtų buvę paskesnieji metai. Vien tais 1750 metais išmokėtos eksporto priemokos sudarė ne mažiau kaip 324 176 svarus 10 šilingų 6 pensus[3]. Nėra reikalo aiškinti, kad šis skatinamas eksportas turėjo gerokai padidinti grūdų kainą, palyginti su ta, kuri būtų buvusi vidaus rinkoje.

Šio skyriaus pabaigoje įdėtuose prieduose skaitytojas ras detalius tų dešimties metų duomenis, pateiktus atskirai nuo kitų. Jis taip pat ten ras detalius ankstesnių dešimties metų duomenis, kurių vidurkis irgi yra mažesnis, nors ir mažiau, už bendrąjį šio šimtmečio pirmųjų šešiasdešimt ketverių metų vidurkį. Tačiau 1740 metai buvo neregėto stygiaus metai. Dvidešimt

3 Žr. *Tracts on the Corn Trade*, Tract 3.

metų iki 1750 m. pagrįstai galima priešpriešinti kitiems dvidešimčiai metų iki 1770 m. Pirmajame dvidešimtmetyje kainos buvo gerokai žemesnės už bendrąjį šimtmečio vidurkį, nepaisant vienerių ar dvejų brangymečio metų; o antrąjį dvidešimtmetį kainos buvo gerokai didesnės už tą vidurkį, nepaisant vienerių ar dvejų pigių metų, pavyzdžiui, 1759-ųjų. Tai, kad pirmuoju laikotarpiu kainos nebuvo tiek pat mažesnės už bendrąjį vidurkį, kiek jos buvo didesnės antruoju laikotarpiu, tikriausiai turėtume sieti su eksporto priemoka. Šitas pokytis akivaizdžiai buvo per staigus, kad nuspręstume jį įvykus dėl tam tikro sidabro vertės pokyčio, nes sidabro vertė visada kinta lėtai ir palaipsniui. Pasekmės staigumas gali būti siejamas tik su tokia priežastimi, kuri pati suveikia staiga, kaip atsitiktinės orų permainos.

Tiesa, darbo piniginė kaina Didžiojoje Britanijoje šį šimtmetį padidėjo. Tačiau tai, atrodo, yra ne tiek sidabro vertės sumažėjimo Europos rinkose pasekmė, kiek darbo paklausos padidėjimo Didžiojoje Britanijoje rezultatas, nulemtas didžiulio ir beveik visuotinio šalies suklestėjimo. Prancūzijoje, anaiptol ne taip klestinčioje šalyje, darbo piniginė kaina, kaip pastebėta, nuo praėjusio šimtmečio vidurio palaipsniui smuko krintant vidutinei grūdų kainai. Tiek praėjusį šimtmetį, tiek šį paprasto darbo dienos užmokestis ten, kaip pasakojama, yra gana vienodas ir sudaro apie dvidešimtąją dalį vidutinės kviečių *septier* kainos (*septier* yra svorio matas, kurį sudaro kiek daugiau nei keturi Vinčesterio bušeliai). Didžiojoje Britanijoje, kaip jau buvo parodyta, realusis darbo užmokestis, realus būtinų pragyvenimo reikmenų ir patogumų kiekis, suteikiamas darbininkui, šį šimtmetį ženkliai padidėjo. Darbo piniginės kainos padidėjimas, atrodo, buvo ne sidabro vertės sumažėjimo bendroje Europos rinkoje pasekmė, bet realiosios darbo kainos padidėjimo Didžiosios Britanijos rinkoje, nulemto itin palankių aplinkybių toje šalyje, pasekmė.

Kurį laiką po Amerikos atradimo sidabras dar buvo parduodamas ankstesniąja arba nedaug mažesne už ankstesniąją kaina. Sidabro gavybos pelnas kurį laiką turėjo būti labai didelis, žymiai viršijantis natūralią normą. Tačiau tie, kurie importavo šį metalą į Europą, greitai turėjo susivokti, kad nebus įmanoma parduoti viso importo tokia didele kaina. Sidabras palaipsniui buvo mainomas į vis mažesnį ir mažesnį prekių kiekį. Jo kaina palaipsniui ėmė kristi, kol pasiekė natūralų dydį, tai yra tokį, kurio pakako sumokėti jų natūralią normą atitinkantiems darbo užmokesčiui, pelnui, sunaudotoms sankaupoms ir žemės rentai – viskam, kas turi būti sumokėta, kad sidabras iš kasyklos būtų pristatytas į rinką. Daugumoje Peru sidabro kasyklų Ispanijos karaliaus mokestis, sudarantis dešimtadalį bendrosios produkcijos, praryja visą žemės rentą. Iš pradžių šis mokestis sudarė pusę visos produkcijos, netrukus jis sumažėjo iki trečdalio, paskui iki penktadalio ir pagaliau iki dešimtadalio, koks dabar ir išlieka. Daugumoje Peru sidabro kasyklų tas mokestis, atrodo, yra viskas, kas lieka atkūrus verslovininko sankaupas, įskaitant įprastinį jo pelną; ir, kaip atrodo, visuotinai pripažįstama, kad pelnas, kuris anksčiau buvo labai didelis, dabar yra toks mažas, koks begali būti, jei siekiama tęsti veiklą.

Ispanijos karaliaus mokestis buvo sumažintas iki penktadalio registruoto sidabro 1504 metais[4], likus keturiasdešimt vieneriems metams iki 1545-ųjų, Potosi kasyklų atradimo metų. Per devyniasdešimt metų, tai yra iki 1636 m., tos kasyklos, turtingiausios visoje Amerikoje, turėjo pakankamai laiko sukelti visas savo pasekmes, tai yra tiek sumažinti sidabro vertę Europos rinkoje, kiek tik tai įmanoma, bet jos visą laiką mokėjo minėtą mokestį Ispanijos karaliui. Devyniasdešimt me-

[4] *Solorzano*, vol. ii.

tų yra pakankamas laiko tarpas sumažinti bet kurios prekės, kurios gamyba nemonopolizuota, kainą iki natūralios kainos, tai yra iki mažiausios kainos, už kurią, tebemokant specialų mokestį, yra įmanoma ją ilgesnį laiką toliau pardavinėti.

Sidabro kaina Europos rinkoje galėjo, matyt, smukti ir dar žemiau, ir galėjo prireikti arba sumažinti jo mokestį ne tik iki dešimtadalio, kaip 1736 metais, bet ir iki dvidešimtadalio, kaip buvo padaryta aukso atžvilgiu, arba nustoti eksploatuoti daugelį Amerikos kasyklų, kurios dabar ten veikia. Laipsniškas sidabro paklausos didėjimas, tai yra laipsniškas Amerikos sidabro kasyklų produkcijos rinkos plėtimasis, veikiausiai yra ta priežastis, kuri neleido, kad taip atsitiktų, ir ne tik palaikė sidabro vertę Europos rinkoje, bet, matyt, net šiek tiek ją pakėlė, palyginti su jo verte praėjusio šimtmečio viduryje.

Nuo tada, kai buvo atrasta Amerika, jos sidabro kasyklų produkcijos rinka palaipsniui vis plėtėsi ir plėtėsi.

Pirma, Europos rinka palaipsniui vis labiau plėtėsi. Po Amerikos atradimo didžioji Europos dalis labai pažengė į priekį. Anglija, Olandija, Prancūzija ir Vokietija, netgi Švedija, Danija ir Rusija – visos jos smarkiai išvystė žemės ūkį ir manufaktūras. Ir Italija, regis, nežengė atgal. Italijos smukimas vyko dar iki Peru užkariavimo. Nuo to laiko ji, atrodo, veikiau šiek tiek atsigavo. Tiesa, manoma, kad Ispanija ir Portugalija žengtelėjo atgal. Tačiau Portugalija tėra mažytė Europos dalelė, o Ispanijos kluptelėjimas nėra, ko gero, toks stiprus, kaip daugelis įsivaizduoja. Šešioliktojo šimtmečio pradžioje Ispanija buvo labai skurdi šalis net palyginti su Prancūzija, kuri nuo to laiko labai pažengė į priekį. Plačiai žinoma imperatoriaus Karolio V, daugsyk keliavusio po abi šalis, pastaba, kad visko gausu Prancūzijoje ir visko trūksta Ispanijoje. Didėjanti Europos žemės ūkio ir ma-

nufaktūrų produkcija neišvengiamai reikalavo laipsniškai didinti sidabro monetų kiekį, reikalingą mainams vykdyti, o didėjantis turtingų žmonių skaičius neišvengiamai turėjo didinti naudojamų sidabrinių indų ir kitokių puošmenų kiekį.

Antra, pati Amerika yra nauja rinka jos pačios sidabro kasyklų produkcijai, ir kadangi jos žemės ūkio ir pramonės pažanga bei gyventojų skaičiaus didėjimas vyksta daug sparčiau nei labiausiai klestinčiose Europos šalyse, tai jos paklausa turi augti kur kas sparčiau. Anglų kolonijos yra visiškai nauja rinka, kuri iš dalies monetoms, iš dalies dirbiniams reikalauja nuolat didėjančios sidabro pasiūlos visame tame didžiuliame kontinente, kuriame anksčiau nebuvo jokios paklausos. Didžioji dalis ispanų ir portugalų kolonijų taip pat yra visiškai naujos rinkos. Naujojoje Granadoje, Jukatane, Paragvajuje ir Brazilijoje iki jas atrandant europiečiams gyveno laukinės tautos, kurios neturėjo nei amatų, nei žemės ūkio. Dabar jose visose jau gerokai išplėtotos abi veiklos rūšys. Net Meksika ir Peru, nors jų negalima laikyti visiškai naujomis rinkomis, tikrai dabar turi labiau išplėtotas rinkas nei kada nors anksčiau. Po visų tų pasklidusių stebuklingų pasakojimų apie nuostabią tų šalių būklę senovėje kiekvienas blaiviai samprotauti gebantis žmogus, perskaitęs jų atradimo ir užkariavimo istoriją, tikriausiai suvoks, kad amatų, žemės ūkio ir prekybos atžvilgiu jų gyventojai buvo daug labiau atsilikę nei šiandieniniai Ukrainos totoriai. Net peruiečiai, iš tų dviejų tautų labiau civilizuoti, neturėjo jokių kaldintų monetų, nors naudojo papuošalams auksą ir sidabrą. Visa jų prekyba vyko tiesioginiais mainais, todėl tarp jų beveik nebuvo ir darbo pasidalijimo. Dirbantys žemę turėjo pasistatyti namus, pasigaminti baldus, rūbus, apavą ir žemės dirbimo įrankius. Saujelė tarp jų buvusių amatininkų, kaip pasakojama, buvo išlaikomi valdovo, kilmingųjų, dvasininkų

ir veikiausiai buvo jų tarnai ar vergai. Visų senovės Meksikos ir Peru amatų nepakaktų įrengti vienai manufaktūrai Europoje. Ispanų kariuomenės daliniai, retai viršydavę penkis šimtus vyrų ir dažnai nesiekdavę nė pusės to skaičiaus, beveik visur susidurdavo su dideliais sunkumais apsirūpindami maistu. Ir šeimų, su kuriomis jie susidurdavo beveik visur, kur tik nueidavo tose esą tankiai apgyventose ir gerai ūkininkaujančiose šalyse, buitis įtikinamai paliudydavo, jog pasakojimai apie gyventojų tankumą ir išvystytą ūkį iš esmės yra pramanyti. Ispanų kolonijų valdžia daugeliu atžvilgių yra ne tokia palanki žemės ūkiui, naujovėms ir gyventojams kaip anglų kolonijose. Bet tos kolonijos, atrodo, visais tais atžvilgiais daro pažangą daug sparčiau nei bet kuri Europos valstybė. Derlingo dirvožemio ir palankaus klimato sąlygomis žemės plotų gausumas ir pigumas, visoms naujosioms kolonijoms bendra aplinkybė, yra, kaip atrodo, toks didelis pranašumas, kad kompensuoja daugelį pilietinės valdžios trūkumų. Frezier, lankęsis Peru 1713 metais, aprašo Limą kaip turinčią dvidešimt penkis–dvidešimt aštuonis tūkstančius gyventojų. Ulloa, gyvenęs toje šalyje nuo 1740 iki 1746 metų, teigia ten gyvenant daugiau nei penkiasdešimt tūkstančių žmonių. Beveik toks pat gyventojų skaičiaus skirtumas yra ir kituose jų pateiktuose kelių didžiausių Čilės ir Peru miestų aprašymuose; ir kadangi nėra jokio pagrindo suabejoti jų abiejų pateikiamos informacijos tikslumu, tie duomenys rodo augimą, kuris vargu ar atsilieka nuo augimo anglų kolonijose. Vadinasi, Amerika yra nauja rinka savo pačios sidabro kasyklų produkcijai, ir tos produkcijos paklausa turi didėti sparčiau nei labiausiai klestinčioje Europos šalyje.

Trečia, dar viena rinka Amerikos kasyklų produkcijai yra Rytų Indija; tai rinka, kuri nuo pat tų kasyklų atradimo nuolat paima vis didesnį ir didesnį sidabro kiekį.

Nuo tada tiesioginė prekyba tarp Amerikos ir Rytų Indijos gabenant prekes Akapulko laivais kaskart didėja, ir dar sparčiau auga netiesioginiai mainai per Europą. Šešioliktajame amžiuje vienintelė Europos tauta, reguliariai prekiavusi su Rytų Indija, buvo portugalai. Paskutiniais to šimtmečio metais į šį monopolį ėmė kėsintis olandai ir per kelerius metus išstūmė portugalus iš pagrindinių jų įsikūrimo vietų Indijoje. Didžiąją praėjusio šimtmečio dalį šios dvi tautos dalijosi tarpusavyje didžiausią prekybos su Rytų Indija dalį; olandų prekyba nuolat augo sparčiau, nei mažėjo portugalų prekyba. Praėjusį šimtmetį šiek tiek su Indija prekiavo anglai ir prancūzai, tačiau šį šimtmetį prekyba labai išsiplėtė. Šiame šimtmetyje su Rytų Indija pradėjo prekiauti ir švedai bei danai. Net maskvėnai dabar reguliariai prekiauja su Kinija gabendami prekes karavanais, kurie sausuma per Sibirą ir Totoriją vyksta į Pekiną. Visų šių tautų, išskyrus prancūzus, kurių prekybą pastarasis karas beveik visai nuslopino, prekyba su Rytų Indija beveik be perstojo plėtėsi. Augantis Rytų Indijos prekių vartojimas Europoje yra, kaip atrodo, toks didelis, kad visos jos vis labiau įsitraukia į prekybą su ja. Pavyzdžiui, arbata iki praėjusio šimtmečio vidurio Europoje buvo labai retai vartojamas gėrimas. O dabar Rytų Indijos bendrovės į Angliją tėvynainių reikmėms kasmet įvežamos arbatos vertė siekia daugiau kaip pusantro milijono per metus; ir net šitiek nepakanka, dar nemaži kiekiai nuolat įvežami į šalį kontrabanda iš Olandijos uostų, iš Geteborgo Švedijoje ir iš Prancūzijos pakrantės – tuo metu, kai klestėjo Prancūzijos Rytų Indijos bendrovė. Kinijos porceliano, Molukų prieskonių, Bengalijos audinių ir nesuskaičiuojamos daugybės kitų prekių vartojimas taip pat padidėjo beveik tokiu pat mastu. Dėl to ir visų Europos laivų, dalyvaujančių prekyboje su Rytų Indija, tonažas įvairiu metu praėjusį šimtmetį, ko gero, nebuvo daug di-

desnis nei anglų Rytų Indijos bendrovės iki pastarojo jos laivų skaičiaus sumažėjimo.

Tačiau Rytų Indijoje, ypač Kinijoje ir Indostane, kai europiečiai pradėjo prekiauti su tomis šalimis, brangiųjų metalų vertė buvo daug didesnė nei Europoje ir tebėra didesnė. Šalyse, auginančiose ryžius, kurie paprastai duoda du, kartais ir tris derlius per metus ir kurių kiekvienas derlius yra gausesnis už bet kurių kitų grūdų derlių, maisto gausumas turi būti daug didesnis nei bet kurioje tokio pat dydžio javus auginančioje šalyje. Dėl to tokiose šalyse yra daugiau gyventojų. Jose turtingieji, turėdami mainams didesnį maisto perviršį, kurio patys nesuvartoja, turi priemonių nusipirkti daug didesnį kitų žmonių darbo kiekį. Todėl Kinijos arba Indostano didikų palyda yra, iš visko sprendžiant, daug gausesnė ir prabangesnė nei turtingiausių žmonių Europoje. Tas pats maisto perviršis, esantis jų dispozicijoje, įgalina juos atiduoti didesnį jo kiekį mainais už visus tuos išimtinius ir retus dalykus, kurių gamta teikia tik labai mažus kiekius, tokius kaip brangieji metalai ir brangakmeniai, tie pagrindiniai turtingųjų lenktyniavimo objektai. Todėl nors Indijos rinką aprūpinančios kasyklos yra tokios pat turtingos kaip ir tos, kurios aprūpina Europą, jų teikiama produkcija Indijoje natūraliai bus mainoma į didesnį maisto kiekį negu Europoje. Tačiau atrodo, jog brangiuosius metalus Indijos rinkai tiekiančios kasyklos yra ne tokios turtingos, o tiekiančios brangakmenius – gerokai turtingesnės nei Europą aprūpinančios kasyklos. Todėl Indijoje brangieji metalai mainomi į truputį didesnį brangakmenių kiekį ir į daug didesnį maisto kiekį nei Europoje. Deimantų, brangiausių iš visų prabangos dalykų, piniginė kaina Indijoje turėtų būti šiek tiek mažesnė, o maisto, svarbiausio iš visų pragyvenimo reikmenų, – gerokai mažesnė negu Europoje. Tačiau realioji darbo kaina, realus darbinin-

kui suteikiamas pragyvenimo reikmenų kiekis, kaip jau pažymėta, ir Kinijoje, ir Indostane, tose didžiausiose Indijos rinkose, yra mažesnis nei didžiojoje Europos dalyje. Ten už darbininko atlyginimą galima įsigyti mažesnį maisto kiekį, o kadangi maisto piniginė kaina Indijoje daug mažesnė nei Europoje, darbo piniginė kaina ten mažesnė dėl dviejų priežasčių: dėl to, kad už ją galima įsigyti mažiau maisto, ir dėl to, kad to maisto kaina yra mažesnė. Tačiau tokio paties amatų ir pramonės lygio šalyse didžiosios dalies gaminių piniginės kainos bus proporcingos darbo piniginei kainai, ir amatų ir pramonės lygis bei mastai Kinijoje ir Indostane, nors yra menkesni, neatrodo labai atsilikę nuo Europos lygio. Todėl didžiosios dalies gaminių piniginė kaina tose didžiosiose imperijose natūraliai bus daug mažesnė nei bet kur Europoje. Be to, didžiojoje Europos dalyje daugumos gaminių realiąsias ir nominaliąsias kainas labai padidina jų gabenimo sausuma išlaidos. Reikia įdėti daugiau darbo, taigi ir daugiau pinigų norint atgabenti į rinką iš pradžių medžiagas, o po to gatavus gaminius. Kinijoje ir Indostane vidaus laivybos mastai ir įvairovė sutaupo didelę tokio darbo dalį, taigi ir pinigų dalį ir šitaip sumažina ir taip jau mažesnes didžiosios dalies jų gaminių realiąsias ir nominaliąsias kainas. Dėl viso to brangieji metalai yra prekė, kurią visada buvo ir tebėra nepaprastai naudinga gabenti iš Europos į Indiją. Vargu ar yra kokia kita prekė, kuri ten turi geresnę kainą arba kuri, atsižvelgiant į darbo ir prekių kiekį, sudarantį jos kainą Europoje, nupirktų Indijoje didesnį darbo ir prekių kiekį arba juo disponuotų. Be to, naudingiau ten gabenti sidabrą nei auksą, nes Kinijoje ir daugelyje kitų Indijos rinkų gryno sidabro ir gryno aukso santykis yra tik dešimt, daugiausia dvylika su vienu, o Europoje jis yra keturiolika arba penkiolika su vienu. Kinijoje ir daugelyje kitų Indijos rinkų už dešimt arba daugiausia dvyli-

ka uncijų sidabro galima nupirkti unciją aukso, Europoje tam reikia keturiolikos arba penkiolikos uncijų. Todėl daugumoje iš Europos į Indiją plaukiančių laivų sidabras paprastai yra vienas iš vertingiausių krovinių. Akapulko laivuose, plaukiojančiuose į Manilą, jis yra vertingiausias krovinys. Taigi naujojo žemyno sidabras, atrodo, yra viena iš pagrindinių prekių, kuria vyksta prekyba tarp dviejų labiausiai nutolusių senojo žemyno dalių, ir iš esmės būtent dėl šios prekybos tos dvi atokios pasaulio dalys yra susijusios viena su kita.

Norint aprūpinti tokią plačią rinką, kasmet kasyklų pateikiamas sidabro kiekis ne tik turi būti pakankamas palaikyti nuolatinį tiek monetų, tiek sidabro gaminių paklausos visose klestinčiose šalyse augimą; jis dar turi kompensuoti nuolatinį sidabro praradimą ir suvartojimą, būdingą visoms šalims, kuriose šis metalas yra naudojamas.

Nepaliaujamas brangiųjų metalų praradimas dėl monetų susidėvėjimo, dėl sidabro dirbinių susidėvėjimo ir valymo, yra labai žymus, ir kai šių prekių vartojimas taip plečiasi, vien tokiam susidėvėjimui kompensuoti reikia didelių metinių kiekių. Nors šių metalų sunaudojimas kai kuriems konkretiems gaminiams, matyt, apskritai nėra didesnis už šį laipsnišką sunaudojimą, vis dėlto jis yra daug ženklesnis, nes vyksta labai sparčiai. Vien Birmingamo manufaktūrose dirbinių auksavimui bei padengimui per metus sunaudojamo aukso ir sidabro, dėl to nebesugrąžinamai nustojančių egzistuoti grynu pavidalu, kiekis siekia, kaip pasakojama, daugiau nei penkiasdešimt tūkstančių svarų sterlingų. Iš to galime spręsti, koks didelis turi būti metinis sunaudojimas įvairiose pasaulio vietose tiek tokiems dirbiniams, kokie gaminami Birmingamo manufaktūrose, tiek grandinėlėms, vėriniams, auksiniams ir sidabriniams niekniekiams, knygų, baldų auksavimui ir t. t. Nemenkas kiekis kas-

met taip pat prarandamas gabenant tuos metalus iš vienos vietos į kitą jūra ar sausuma. Be to, didelėje Azijos valdų dalyje gyvuoja beveik visuotinis paprotys slėpti lobius žemėje, o mirus užkasusiajam lobį dažnai apie slaptavietę niekas nebežino, taigi dėl to prarandami dar didesni brangiųjų metalų kiekiai.

Į Kadisą ir Lisaboną importuojamas aukso ir sidabro kiekis (įskaitant ne tik registruojamą, bet ir tą, kuris, kaip manoma, įvežamas kontrabanda) siekia, remiantis patikimiausiais apskaičiavimais, apie šešis milijonus sterlingų per metus.

Pasak p. Meggenso[5], vidutinis metinis brangiųjų metalų importas į Ispaniją per šešerius metus, t. y. nuo 1748 iki 1753 metų imtinai, ir į Portugaliją, imant septynerių metų vidurkį, t. y. nuo 1747 iki 1753 metų imtinai, siekė 1 101 107 svarus sidabro ir 49 940 svarus aukso. Sidabro vertė, skaičiuojant po šešiasdešimt du šilingus už Trojos svarą, sudarė 3 413 431 svarą 10 šilingų sidabru. Aukso vertė, skaičiuojant keturiasdešimt keturias su puse ginėjų už Trojos svarą, sudarė 2 333 446 svarus 14 šilingų sidabru. Abiejų vertė sudarė 5 746 878 svarus 8 šilingus sidabru. Autorius mus patikina, kad registruoto importo apskaičiavimas yra tikslus. Jis smulkiai nurodo, iš kokių konkrečių vietų buvo atgabentas auksas ir sidabras ir koks kiekvieno metalo kiekis buvo atgabentas iš kiekvienos konkrečios vietos. Be to, jis atsižvelgia į tai, kiek metalo, jo nuomone, galėjo būti įvežta kontrabanda. Didžiulė šio sumanaus pirklio patirtis suteikia jo nuomonei deramą svarumą.

[5] Prierašas leidinyje: *Universal Merchant*, p. 15–16. Šis prierašas buvo išspausdintas tik 1756 m., tai yra praėjus trejiems metams po knygos išleidimo; knygos antras leidimas niekada nebuvo išleistas. Todėl tą prierašą galima rasti tik keliuose egzemplioriuose: jame ištaisytos kelios knygos klaidos.

Pasak iškalbingo ir kartais gerai informuoto knygos „Europiečių įsikūrimo abiejose Indijose filosofinė ir politinė istorija“ (*Philosophical and Political History of the Establishment of the Europeans in the two Indies*) autoriaus, metinis registruotas aukso ir sidabro importas į Ispaniją, imant vienuolikos metų vidurkį, t. y. nuo 1754 iki 1764 metų imtinai, siekė 13 984 185 3/4 piastrų, susidedančių iš dešimties realų. O atsižvelgiant į tai, kiek buvo įvežta kontrabanda, visas metinis importas, jo manymu, galėjo siekti septyniolika milijonų piastrų, kurie sudarytų, kai piastro vertė lygi 4 šilingams 6 pensams, 3 825 000 svarų sterlingų. Be to, jis smulkiai nurodo, iš kokių konkrečių vietų buvo atgabentas auksas ir sidabras ir koks kiekvieno metalo kiekis buvo atgabentas iš kiekvienos konkrečios vietos. Jis taip pat praneša mums, kad jei apie kasmet į Lisaboną iš Brazilijos atvežamo aukso kiekį spręstume iš Portugalijos karaliui sumokėtų mokesčių, kurie, regis, sudarė penktąją dalį standartinio metalo, tai pamatytume, kad jo vertė buvo aštuoniolika milijonų kruzadų, arba keturiasdešimt penki milijonai prancūzų livrų, lygių maždaug dviem milijonams svarų sterlingų. O atsižvelgiant į tai, kiek galėjo būti įvežama kontrabanda, sako jis, galima drąsiai pridėti dar aštuntadalį, tai yra 250 000 svarų sterlingų, tad galutinė suma būtų 2 250 000 svarų sterlingų. Taigi, remiantis šiais apskaičiavimais, visas metinis brangiųjų metalų importas į Ispaniją ir Portugaliją sudaro apie 6 075 000 svarų sterlingų.

Keletas kitų neabejotinai patikimų, nors likusių rankraščiuose apskaičiavimų, kaip aš įsitikinau, patvirtina, kad visas šis metinis importas lygus vidutiniškai maždaug šešiems milijonams svarų sterlingų, kartais truputį daugiau, kartais truputį mažiau.

Tiesa, brangiųjų metalų importas į Kadisą ir Lisaboną nesudaro visos metinės Amerikos kasyklų produkci-

jos. Dalis jos kasmet Akapulko laivais išsiunčiama į Manilą, dalį perima kontrabandinė prekyba, vykstanti tarp Ispanijos kolonijų ir kai kurių kitų Europos valstybių, ir dalis, be abejo, lieka pačioje toje šalyje. Be to, Amerikos kasyklos jokiu būdu nėra vienintelės aukso ir sidabro kasyklos pasaulyje. Tačiau jos smarkiai pralenkia visas kitas turtingumu. Visų kitų žinomų kasyklų produkcijos apimtis laikoma menka, palyginti su Amerikos kasyklomis; be to, manoma, kad didžioji jų produkcijos dalis įvežama į Kadisą ir Lisaboną. Bet vien Birmingamas su savo metine penkiasdešimties svarų per metus norma sunaudoja šimtas dvidešimtąją dalį to šešių milijonų per metus metinio importo. Vadinasi, visas metinis aukso ir sidabro sunaudojimas visose įvairiose pasaulio šalyse, kur tie metalai naudojami, matyt, beveik prilygsta jų metinei gavybai. Likutis gali būti ne didesnis nei pakankamas patenkinti augančią visų klestinčių šalių paklausą. Jis gal net buvo kiek mažesnis už tą paklausą ir šiek tiek pakėlė tų metalų kainą Europos rinkose.

Žalvario ir geležies kiekis, kasmet pateikiamas iš kasyklų į rinką, yra nepalyginti didesnis nei aukso ir sidabro kiekis. Tačiau dėl to mes juk nemanome, kad šių paprastųjų metalų gausės ir jie viršys paklausą, tai yra bus vis pigesni ir pigesni. Kodėl turėtume manyti, kad taip gali būti su brangiaisiais metalais? Tiesa, paprastieji metalai, nors patvaresni, naudojami daug šiurkščiau, ir dėl mažesnės vertės jų išsaugojimu mažiau rūpinamasi. Tačiau ir brangieji metalai nėra amžinesni nei anie, juos taip pat galima pamesti, prarasti ar sudėvėti daugybe įvairių būdų.

Nors visų metalų kaina neišvengia lėtų ir laipsniškų pokyčių, pamečiui ji kinta mažiau nei beveik bet kurios kitos žemės žaliavinės produkcijos kaina; brangiųjų metalų kaina kinta net dar mažiau nei paprastųjų metalų. Šio nepaprasto kainų pastovumo pagrindas yra metalų tvarumas. Pernai į rinką pristatyti grūdai bus visiškai

ar beveik visiškai suvartoti dar gerokai iki šių metų pabaigos. Tačiau dalis geležies, kuri iš kasyklos buvo pristatyta į rinką prieš du ar tris šimtus metų, vis dar gali būti naudojama, ir tikriausiai taip bus su dalimi aukso, atgabento prieš du ar tris tūkstančius metų. Skirtingi grūdų kiekiai, kurie įvairiais metais pateikiami pasauliui suvartoti, visada bus daugmaž proporcingi tų įvairių metų produkcijos kiekiui. O santykį tarp skirtingų geležies kiekių, kurie gali būti naudojami dvejais skirtingais metais, labai mažai paveiks koks nors atsitiktinis skirtumas tarp tų dvejų metų geležies kasyklų produkcijos; o aukso kiekių santykį dar mažiau paveiks toks aukso kasyklų gavybos apimties skirtumas. Taigi, nors didelės dalies metalo kasyklų produkcija pamečiui kinta galbūt net daugiau nei daugumos javų pasėlių derlius, tie pokyčiai pirmosios prekių grupės kainoms nedaro tokio poveikio, kokį jie daro antrosios kainoms.

Aukso ir sidabro vertės santykio kitimas

Iki atrandant Amerikos kasyklas gryno aukso vertė gryno sidabro atžvilgiu įvairiose Europos monetų kalyklose buvo reguliuojama santykiu vienas su dešimt ir vienas su dvylika; kitaip tariant, uncija gryno aukso buvo laikoma verta nuo dešimties iki dvylikos uncijų gryno sidabro. Maždaug praėjusio amžiaus viduryje šis santykis jau tapo maždaug vienas su keturiolika ir vienas su penkiolika; kitaip tariant, uncija gryno aukso buvo laikoma verta nuo keturiolikos iki penkiolikos uncijų gryno sidabro. Aukso nominali vertė pakilo, tai yra už jį buvo duodamas didesnis sidabro kiekis. Realioji abiejų metalų vertė, tai yra darbo kiekis, kurį jie galėjo nupirkti, smuko, tačiau sidabro vertė smuko daugiau nei aukso. Nors tiek aukso, tiek sidabro kasyklos Amerikoje turtingumu viršijo visas žinomas iki tol, sidabro ka-

syklų turtingumas, atrodo, proporcingai buvo dar didesnis nei aukso kasyklų.

Didesni sidabro kiekiai, kasmet iš Europos gabenami į Indiją, kai kuriose anglų įsikūrimo vietose palaipsniui sumažino šio metalo vertę aukso atžvilgiu. Kalkutos monetų kalykloje gryno aukso uncija laikoma verta penkiolikos uncijų gryno sidabro, kaip ir Europoje. Toje kalykloje auksas galbūt vertinamas per brangiai, jei lygintume su jo verte Bengalijos rinkoje. Kinijoje aukso santykis su sidabru tebėra vienas su dešimt arba vienas su dvylika. Japonijoje, kaip pasakojama, santykis yra vienas su aštuoniais.

Kasmet į Europą atgabenamų aukso ir sidabro kiekių santykis, sprendžiant iš p. Meggenso apskaičiavimų, yra vienas su beveik dvidešimt dviem; kitaip tariant, vienai uncijai aukso yra importuojama kiek daugiau nei dvidešimt dvi uncijos sidabro. Jis mano, kad didžiulis į Rytų Indiją išgabenamas sidabro kiekis sumažina Europoje liekančių metalų santykį iki vieno su keturiolika ar penkiolika, tai yra iki jų verčių santykio. Šių metalų verčių santykis, jo manymu, būtinai turi būti toks pat, koks yra jų kiekių santykis, taigi būtų vienas su dvidešimt dviem, jei nebūtų to didesnio sidabro išvežimo.

Tačiau įprastas dviejų prekių verčių santykis nebūtinai yra toks pat, kaip rinkoje esančių jų kiekių santykis. Jaučio kaina, sudaranti dešimt ginėjų, yra maždaug šešiasdešimt kartų didesnė už ėriuko kainą, 3 šilingus 6 pensus. Tačiau būtų absurdiška iš to daryti išvadą, jog apskritai rinkoje yra šešiasdešimt ėriukų vienam jaučiui; ir lygiai taip pat absurdiška būtų remiantis tuo, kad už aukso unciją praprastai perkama nuo keturiolikos iki penkiolikos uncijų sidabro, daryti išvadą, jog rinkoje apskritai yra tik keturiolika ar penkiolika uncijų sidabro vienai uncijai aukso.

Rinkoje paprastai esančio sidabro kiekio santykis su rinkoje esančiu aukso kiekiu, ko gero, yra daug dides-

nis nei tam tikro aukso kiekio vertės santykis su tokio pat sidabro kiekio verte. Bendras į rinką pateiktas pigios prekės kiekis paprastai yra ne tik didesnis, bet ir turi didesnę vertę nei visas brangios prekės kiekis. Bendras kasmet į rinką pateikiamas duonos kiekis yra ne tik didesnis, bet ir turi didesnę vertę negu bendras mėsos kiekis, bendras mėsos kiekis – negu bendras paukštienos kiekis, o bendras paukštienos kiekis – negu bendras laukinių paukščių kiekis. Pigios prekės pirkėjų yra daug daugiau nei brangios prekės, todėl jos paprastai galima parduoti ne tik didesnį kiekį, bet ir didesnę vertę. Todėl bendro pigios prekės kiekio santykis su visu brangios prekės kiekiu turi būti didesnis negu tam tikro brangios prekės kiekio vertės santykis su tokio pat pigios prekės kiekio verte. Kai tarpusavyje lyginame brangiuosius metalus, sidabras yra pigi prekė, o auksas – brangi. Todėl natūraliai turime tikėtis, kad rinkoje visuomet bus ne tik didesnis sidabro nei aukso kiekis, bet ir viso jo vertė bus didesnė už viso aukso vertę. Tegu žmogus, turinti․ bent truputį abiejų metalų, palygina savo sidabrą su savo aukso dirbiniais, ir jis veikiausiai pamatys, kad pirmojo ne tik kiekis, bet ir bendroji vertė yra didesnė už antrojo kiekį ir vertę. Be to, daugelis žmonių turi nemažai sidabro ir visai neturi aukso dirbinių, o jei ir turi, tai paprastai tėra laikrodžių korpusai, uostomojo tabako dėžutės ir panašūs mažmožiai, kurių bendras kiekis retai turi didelę vertę. Tiesa, britų monetose ryškiai dominuoja aukso vertė, bet tai nėra būdinga visoms kitoms šalims. Kai kurių šalių monetose tų dviejų metalų vertė yra beveik vienoda. Škotų monetose iki unijos su Anglija persvara aukso vertės naudai buvo labai nedidelė, tačiau ji buvo[6], kaip matyti iš monetų kalyklos sąskai-

[6] Žr. Ruddimano pratarmę Andersono knygoje *Diplomata, etc., Scotiae*.

tų. Daugelyje šalių vyrauja sidabro monetos. Prancūzijoje šiuo metalu paprastai mokamos didžiausios sumos, ir ten sunku gauti daugiau aukso nei būtina nešiotis kišenėje. Tačiau tas pranašumas bendros vertės atžvilgiu, kurį sidabro dirbiniai turi aukso dirbinių atžvilgiu, ne tik kompensuoja, bet ir gerokai persveria aukso monetų dominavimą sidabrinių atžvilgiu, egzistuojantį vos keliose šalyse.

Nors viena žodžio prasme sidabras visada buvo ir tikriausiai visada liks žymiai pigesnis už auksą, tačiau kita prasme, matyt, galima sakyti, kad esant dabartinei Ispanijos rinkos būklei auksas yra šiek tiek pigesnis už sidabrą. Apie prekę sakoma, kad ji brangi ar pigi, ne dėl jos įprastinės kainos absoliutaus didumo ar mažumo, bet dėl to, kad ta kaina daugiau ar mažiau viršija mažiausią kainą, už kurią dar galima tą prekę tiekti į rinką ilgesnį laiką. Ta mažiausioji kaina yra tokia, kuri tik sugrąžina su deramu pelnu tas sankaupas, kurios buvo panaudotos pateikti tai prekei į rinką. Tai kaina, kuri nieko neduoda žemės savininkui; tarp jos sudedamųjų dalių nėra rentos, ji skirstosi vien į darbo užmokestį ir pelną. Tad esant dabartinei Ispanijos rinkos būklei auksas tikrai yra arčiau tos mažiausios kainos nei sidabras. Ispanijos karaliaus nustatytas aukso mokestis yra tik dvidešimtoji standartinio metalo dalis, tai yra penki procentai; o karaliaus sidabro mokestis sudaro dešimtąją jo dalį, tai yra dešimt procentų. Šie mokesčiai, kaip jau buvo pažymėta, apima visą didžiosios dalies aukso ir sidabro kasyklų ispanų Amerikoje rentą, ir aukso atveju ji, be abejo, mokama blogiau nei sidabro atveju. Aukso kasyklų verslovininkų pelnas, kadangi jie praturtėja rečiau, apskritai turėtų būti kuklesnis nei sidabro kasyklų verslovininkų pelnas. Todėl ispanų aukso kaina, teikianti mažesnę rentą ir mažesnį pelną, Ispanijos rinkoje turėtų būti arčiau mažiausios kainos, už kurią jį dar galima jai

pateikti, negu ispanų sidabro kaina. Kai suskaičiuojamos visos išlaidos, atrodo, kad pirmojo metalo visas kiekis Ispanijos rinkoje negali būti parduotas taip pelningai, kaip visas antrojo kiekis. Tiesa, Portugalijos karaliaus nustatytas mokestis už Brazilijos auksą yra toks pat, kaip ir ankstesnis Ispanijos karaliaus nustatytas mokestis už Meksikos ir Peru sidabrą, tai yra penktoji standartinio metalo dalis. Todėl negalime būti tikri, ar visa Amerikos aukso produkcija patenka į bendrą Europos rinką kaina, artimesne tai mažiausiai, už kurią jį dar galima jai pateikti, negu visa Amerikos sidabro produkcija.

Deimantų ir kitų brangakmenių kaina, ko gero, gali būti dar arčiau tos mažiausios kainos, už kurią dar galima juos pateikti į rinką, negu aukso kaina.

Nors nelabai tikėtina, kad tam tikros tokio mokesčio, kaip sidabro mokestis, kuris ne tik nustatytas vienam iš tinkamiausių apmokestinti objektų, grynai prabangos ir pertekliaus dalykui, bet ir teikia tokias svarbias pajamas, dalies būtų atsisakyta, kol jį įmanoma mokėti, bet tas pats negalėjimas jį mokėti, kuris 1736 metais privertė sumažinti jį nuo vienos penktosios iki vienos dešimtosios, gali tam tikru metu priversti dar labiau jį sumažinti, lygiai kaip privertė sumažinti aukso mokestį iki vienos dvidešimtosios. Kiekvienas, tyrinėjęs ispanų Amerikos ar bet kurių kitų sidabro kasyklų padėtį, pripažįsta, jog tų kasyklų eksploatavimas pamažu vis brangsta, kadangi rūda kasama vis giliau ir vis daugiau išlaidų prireikia išsiurbti iš gilumos vandeniui ir tiekti grynam orui.

Šitos priežastys, tolygios sidabro stygiaus didėjimui (nes galima sakyti, kad prekė darosi reta, kai gauti tam tikrą jos kiekį pasidaro sunkiau ir brangiau), turėtų laikui bėgant sukelti vieną ar kitą iš tokių trijų pasekmių. Išlaidų padidėjimą turi visiškai kompensuoti arba, pirma, atitinkamas metalo kainos padidėjimas, arba, antra,

jį turi visiškai kompensuoti atitinkamas sidabro mokesčio sumažinimas, arba, trečia, jis turi būti kompensuotas iš dalies pirmuoju būdu ir iš dalies antruoju. Ši trečioji pasekmė yra labai galima. Kaip padidėjo aukso kaina sidabro atžvilgiu, nepaisant didelio aukso mokesčio sumažinimo, taip gali padidėti ir sidabro kaina darbo ir prekių atžvilgiu, nepaisant analogiško sidabro mokesčio sumažinimo.

Nors tokie nuoseklūs mokesčio mažinimai gal ir nesustabdo visiškai sidabro vertės kilimo Europos rinkoje, tačiau tikrai jį daugiau ar mažiau pristabdo. Dėl tų mokesčio sumažinimų gali būti eksploatuojamos ir tos kasyklos, kurios iki tol negalėjo būti eksploatuojamos, kadangi neįstengė mokėti senojo mokesčio; ir tada kasmet į rinką pateikiamas sidabro kiekis visada turi būti šiek tiek didesnis, todėl pateikto kiekio vertė turi būti šiek tiek mažesnė nei būtų buvusi priešingu atveju. Sumažinus mokestį 1736 metais, sidabro vertė Europos rinkoje, nors šiandien ji gali ir nebūti mažesnė nei iki to sumažinimo, yra, ko gero, bent dešimt procentų mažesnė nei būtų buvusi, jei Ispanijos karaliaus dvaras tebereikalautų senojo mokesčio.

Pateikti faktai ir argumentai verčia mane tikėti arba, tiksliau sakant, įtarti ir spėti (nes geriausia nuomonė, kurią aš galiu šiuo klausimu susidaryti, vargu ar gali būti vadinama įsitikinimu), kad, nepaisant mokesčio sumažinimo, sidabro vertė Europos rinkose šiame šimtmetyje ėmė truputį didėti. Tiesa, tas didėjimas, jei tarsime jį apskritai vykstant, ligi šiol buvo toks nežymus, jog po viso to, kas čia buvo pasakyta, daugelis žmonių, ko gero, ne tik nebus tikri, kad jis vyksta, bet net manys, kad galbūt yra priešingai, tai yra kad sidabro vertė Europos rinkose ir toliau tebekrenta.

Tačiau reikia pažymėti, jog kad ir koks būtų metinis aukso ir sidabro importas, turėtų būti tam tikras laiko-

tarpis, kai metinis tų metalų vartojimas būtų lygus jų metiniam importui. Jų bendram kiekiui didėjant jų vartojimas turėtų didėti, ir netgi didesniu santykiu. Didėjant kiekiui mažėja vertė. Tada metalai vartojami plačiau, o saugomi mažiau, dėl to jų vartojimas padidėja daugiau nei jų kiekis. Todėl po kurio laiko metinis tų metalų vartojimas turi pasidaryti lygus metiniam jų importui, jeigu importas nėra kaskart vis didesnis, o dabartiniu metu, mūsų manymu, taip nėra.

Jei, metiniam vartojimui prilygus metiniam importui, šis imtų palaipsniui mažėti, metinis vartojimas gali kurį laiką viršyti metinį importą. Tų metalų kiekis gali palaipsniui ir nepastebimai mažėti, o jų vertė palaipsniui ir nepastebimai didėti, kol metinis importas vėl taps pastovus ir metinis vartojimas palaipsniui ir nepastebimai prisiderins prie tokio masto, kokį tas metinis importas galės palaikyti.

Kodėl manoma, kad sidabro vertė tebemažėja

Europos turtėjimas ir paplitusi nuomonė, kad turtui gausėjant brangiųjų metalų kiekis natūraliai didėja, o jų vertė kiekiui didėjant mažėja, gali, matyt, daugelį žmonių įtikinti, jog tų metalų vertė Europos rinkose ir toliau tebekrenta; o tebedidėjančios daugelio neapdorotos žemės ūkio produkcijos rūšių kainos gali dar labiau sustiprinti tokį jų įsitikinimą.

Kad brangiųjų metalų kiekio didėjimas, pastebimas bet kurioje šalyje jai turtėjant, nesumažina jų vertės, aš jau pasistengiau įrodyti. Auksas ir sidabras natūraliai telkiasi turtingoje šalyje dėl tos pačios priežasties, dėl kurios joje gausėja visų įmanomų prabangos ir egzotiškų dalykų, – ne todėl, kad jie čia pigesni nei skurdesnėse šalyse, bet todėl, kad brangesni, tai yra todėl,

kad už juos čia mokama geresnė kaina. Juos vilioja būtent didesnė kaina, ir kai tik tas kainos pranašumas dingsta, jie iškart nustoja plūsti į tokią šalį.

Išskyrus javus ir kitus panašius augalus, užauginamus vien žmogaus triūsu, visa kita neapdorota produkcija, galvijai, naminiai paukščiai, sumedžiotas ir sužvejotas laimikis, naudingosios iškasenos, žemės mineralai ir t. t., natūraliai brangsta visuomenei turtėjant ir progresuojant, kaip aš jau pasistengiau parodyti. Todėl nors tokios prekės mainomos į didesnį sidabro kiekį nei anksčiau, iš to nedarytina išvada, kad sidabras iš tikrųjų pinga, tai yra bus keičiamas į mažesnį darbo kiekį nei anksčiau, bet darytina išvada, kad tokios prekės iš tikrųjų tapo brangesnės, tai yra bus mainomos į didesnį darbo kiekį nei anksčiau. Vykstant pažangai kyla ne tik jų nominalioji, bet ir realioji kaina. Jų nominaliosios kainos kilimas yra ne sidabro vertės sumažėjimo, bet jų realiosios vertės padidėjimo pasekmė.

Skirtingos pažangos pasekmės trims skirtingoms neapdorotos produkcijos grupėms

Tas skirtingas neapdorotos produkcijos rūšis galima suskirstyti į tris grupes. Pirmoji apima tuos produktus, kuriuos žmonių darbinės veiklos galia vargiai gali bent kiek pagausinti. Antroji – tuos, kuriuos darbinės veiklos galia gali gausinti proporcingai paklausai. Trečioji – tuos, kuriuos gaminant žmonių darbinės veiklos efektyvumas yra ribotas arba negarantuotas. Kylant gerovei ir pažangai realioji pirmųjų kaina gali nepaprastai išaugti ir regimai neturi kokių nors apibrėžtų ribų. Antrųjų realioji kaina, nors gali smarkiai didėti, turi tam tikrą ribą, kurios bent kiek ilgesnį laikotarpį negali peržengti. Trečiųjų realioji kaina, nors pasižymi natūralia

tendencija didėti vykstant pažangai, toje pačioje pažangos pakopoje gali kartais net sumažėti, kartais likti nepasikeitusi ir kartais daugiau ar mažiau padidėti priklausomai nuo to, ar dėl įvairių atsitiktinumų žmonių pastangos didinti šios rūšies neapdorotos produkcijos kiekį yra daugiau, ar mažiau sėkmingos.

Pirmoji grupė

Pirmosios grupės neapdoroti produktai, kurių kaina didėja vykstant pažangai, yra tie, kuriuos žmonių darbinės veiklos galia vargiai gali bent kiek pagausinti. Šią grupę sudaro tokie dalykai, kurių gamta sukuria tik tam tikrus kiekius ir kurių dėl jų labai nepatvarios prigimties negalima sukaupti per daugelį skirtingų sezonų. Tokie yra didžioji dalis retų ir unikalių paukščių ir žuvų, daugelis medžiojamų žvėrių, beveik visi laukiniai paukščiai, ypač paukščiai keliauninkai, taip pat daugelis kitų dalykų. Kai turtas ir jį lydinti prabanga gausėja, kartu dažniausiai padidėja ir tokių dalykų paklausa, ir jokios žmonių darbinės veiklos pastangos nepajėgs labai padidinti pasiūlos, palyginti su ta, kokia buvo iki paklausos padidėjimo. Todėl tokių prekių kiekiui nesikeičiant ar beveik nesikeičiant, o konkurencijai jų nusipirkti nuolat stiprėjant, jų kaina gali nepaprastai išaugti ir regimai neturi kokių nors apibrėžtų ribų. Jei slankos taptų tokios madingos, kad kiekviena būtų parduodama už dvidešimt ginėjų, jokios žmogaus darbo pastangos negalėtų labai padidinti rinkai pateikiamo jų skaičiaus, palyginti su dabartiniu. Būtent tuo galima lengvai paaiškinti dideles kainas, kurias romėnai savo didybės viršūnėje mokėjo už retus paukščius ir žuvis. Tos kainos buvo ne mažos sidabro vertės tais laikais pasekmė, bet tų retų ir egzotiškų dalykų, kurių žmonių darbinė veikla negalėjo panorėjus pagausinti, didelės vertės padarinys. Re-

ali sidabro vertė Romoje kurį laiką prieš respublikos žlugimą ir po jo buvo didesnė nei dabar didžiojoje Europos dalyje. Trys sestercijai, lygūs maždaug šešiems pensams sidabru, – tokia buvo kaina, kurią respublika mokėjo už vieną modijų arba peką Sicilijos kviečių, tiekiamų kaip dešimtinė. Bet ši kaina tikriausiai buvo mažesnė už vidutinę rinkos kainą, prievolė tiekti kviečius pagal tokį įkainį buvo laikoma Sicilijos valstiečių mokesčiu. Todėl kai romėnai kartais užsakydavo daugiau grūdų nei kviečių dešimtinė, jiems tekdavo nusileisti ir už peką to papildomo kiekio mokėti keturis sestercijus, tai yra aštuonis pensus sidabru; ši kaina tikriausiai buvo laikoma nuosaikia ir pagrįsta, kitaip tariant, įprastine arba vidutine sutartine kaina tais laikais; ji lygi maždaug dvidešimt vienam šilingui už kvarterį. Iki pastarųjų stygiaus metų dvidešimt aštuoni šilingai už kvarterį buvo įprastinė sutartinė kaina už Anglijos kviečius, kurių kokybė prastesnė nei Sicilijos ir kurie paprastai Europos rinkose parduodami mažesne kaina. Todėl sidabro vertės tais senais laikais santykis su jo verte dabar turėjo būti trys su keturiais, tai yra už tris uncijas sidabro tada buvo galima pirkti tokį darbo ir prekių kiekį, kokį šiandien nupirktume už keturias. Todėl kai Plinijaus raštuose skaitome, jog Sėjus[7] pirko baltą lakštingalą dovanų imperatorei Agripinai už šešis tūkstančius sestercijų, lygių maždaug penkiasdešimčiai svarų dabartiniais mūsų pinigais, ir kad Asinijus Celeras[8] įsigijo raudonąjį ešerį už aštuonis tūkstančius sestercijų, lygių maždaug šešiasdešimt šešiems svarams trylikai šilingų keturiems pensams dabartiniais mūsų pinigais, kad ir kaip smarkiai mus stebintų tų kainų neįprastas didumas, vis dėlto jos mums atrodo maždaug trečdaliu mažesnės nei buvo iš

[7] Lib. X, c. 29.
[8] Lib. IX, c. 17.

tikrųjų. Tų pirkinių realioji kaina, į ją mainomas darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekis buvo maždaug trečdaliu didesnis, nei jų nominali kaina rodo mums šiais laikais. Sėjus atidavė už lakštingalą tokį darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekį, kokį mūsų laikais nupirktų 66 svarai 13 šilingų 4 pensai, o Asinijus Celeras už raudonąjį ešerį atidavė tokį kiekį, kokį nupirktų 88 svarai 17 šilingų $9^1/_3$ pensų. Priežastis, lėmusi tokias neįprastai didžiules kainas, buvo ne tiek sidabro gausumas, kiek gausumas darbo ir pragyvenimo reikmenų, kuriuos savo žinioje turėjo tuodu romėnai ir kurie viršijo jų pačių reikmes. Jų žinioje esantis sidabro kiekis buvo gerokai mažesnis už tą, kokį toks pat darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekis suteiktų jiems mainais dabartiniais laikais.

Antroji grupė

Antrosios grupės neapdoroti produktai, kurių kaina didėja vykstant pažangai, yra tie, kuriuos žmonių darbas gali gausinti proporcingai paklausai. Šią grupę sudaro tie naudingi augalai ir gyvūnai, kurių nedirbamų žemių kraštuose gamta teikia taip gausiai, kad jie beveik ar visai neturi vertės ir todėl vystantis žemdirbystei turi užleisti vietą tam tikriems pelningesniems produktams. Tų produktų kiekis per ilgą ūkio pažangos laikotarpį nuolat mažėja, o jų paklausa tuo pat metu nuolat didėja. Todėl jų realioji vertė, realus už juos nuperkamo arba disponuojamo darbo kiekis, palaipsniui didėja, kol galiausiai tampa tokia didelė, kad tuos produktus gaminti darosi taip pat pelninga, kaip ir bet ką kita, ką žmonės savo darbu gali užauginti derlingiausiose ir geriausiai įdirbamose žemėse. Tiek pakilusi vertė toliau didėti nebegali. Jei taip atsitiktų, daugiau žemės ir daugiau darbo netrukus būtų skirta padidinti jų kiekiui.

Pavyzdžiui, jei galvijų kaina pasidaro tokia didelė, kad yra vienodai pelninga dirbti žemę jų pašarams auginti ir dirbti žemę žmonių maistui auginti, tai toliau galvijų kaina nebekils. Jei ji kiltų, netrukus daugiau javų laukų būtų paversti ganyklomis. Žemdirbystės plėtra, mažindama natūralių ganyklų plotus, mažina mėsos kiekį, kurį šalis natūraliai pasigamina be darbo ar žemdirbystės, ir didindama skaičių tų, kurie turi grūdus arba, kas yra tas pat, grūdų kainą atiduoti mainais už mėsą, didina jos paklausą. Todėl mėsos kaina ir, vadinasi, galvijų kaina turi palaipsniui didėti, kol tampa tokia didelė, kad taip pat apsimoka derlingiausias ir geriausiai įdirbamas žemes skirti jų pašarui auginti, kaip ir javams auginti. Tačiau vykstant ūkio pažangai visada negreit ateina metas, kai žemdirbystė yra taip išplėtota, kad taip smarkiai pakeltų galvijų kainas; ir kol jos pasieks tą lygį, jei tik šalis daro pažangą, galvijų kainos turės nuolat kilti. Šen ir ten Europoje tikriausiai yra vietų, kur galvijų kainos dar nepasiekė tokio lygio. Iki unijos su Anglija jos nebuvo pasiekusios tokio lygio ir visoje Škotijoje. Jei ten auginamų galvijų rinka būtų apribota vien Škotija, šalimi, kurioje vien galvijams ganyti tinkamos žemės plotai taip smarkiai viršija plotus, tinkamus kitiems tikslams, tai tikriausiai jų kaina vargu ar kada pakiltų tiek, kad būtų pelninga dirbti žemę jų pašarui auginti. Anglijoje galvijų kaina, kaip jau buvo pažymėta, Londono apylinkėse, atrodo, pasiekė tokį lygį praėjusio šimtmečio pradžioje; tačiau daugumoje tolimų grafysčių ji tiek pakilo tikriausiai daug vėliau, o kai kuriose iš jų vargu ar išvis pasiekė tokį lygį. Bet iš visų skirtingų dalykų, sudarančių antrąją neapdorotos produkcijos grupę, galvijai, matyt, yra ta prekė, kurios kaina vykstant ūkio pažangai pirmoji pasiekia tokį lygį.

Tiesa, kol galvijų kaina nepasiekė tokio lygio, vargu ar įmanoma gerai įdirbti didžiąją dalį žemių, netgi tuos

plotus, kurie tinka labai intensyviam dirbimui. Visuose valstiečių ūkiuose, esančiuose per toli nuo miesto, kad iš ten galėtų parsigabenti trąšų, tai yra daugumoje kiekvienos didelės šalies ūkių, gerai dirbamos žemės plotas turi būti proporcingas trąšų kiekiui, kurį pagamina pats ūkis, o šis yra proporcingas ūkyje laikomų galvijų skaičiui. Žemė tręšiama ganant joje gyvulius arba šeriant juos tvarte ir iš ten vežant mėšlą į laukus. Tačiau kol galvijų kaina nėra pakankama sumokėti ir rentai, ir dirbamos žemės pelnui, ūkininkas negalės jų joje ganyti ir dar mažiau pajėgs šerti juos tvarte. Galvijai tvarte gali būti šeriami tik gerai įdirbtos ir kultivuojamos žemės produkcija, nes surinkti šykščiai ir išsklidusiai nedirbamų ir neprižiūrimų žemių produkcijai prireiktų pernelyg daug darbo ir tai būtų per brangu. Todėl jei galvijų kaina nėra pakankama apmokėti gerai įdirbtos ir kultivuojamos žemės produkciją, kai jiems leidžiama joje ganytis, ši kaina bus dar labiau nepakankama sumokėti už tą produkciją, kai ją reikia surinkti įdedant nemažai papildomo darbo ir nugabenti galvijams į tvartą. Taigi tokiomis aplinkybėmis pelningai tvarte galima iššerti ne daugiau galvijų, nei jų reikia žemei įdirbti. Tačiau tiek galvijų niekada neduos tiek mėšlo, kiek jo reikėtų norint nuolat gerai patręšti visą žemės plotą, kurį jais būtų galima įdirbti. Nepakankant mėšlo visam ūkiui, jis natūraliai bus skirtas tam plotui, kuriame jį galima panaudoti naudingiausiai arba patogiausiai, – derlingiausiam arba galbūt tam, kuris arčiau sodybos. Todėl tie žemės plotai visada bus geros būklės ir tinkami žemdirbystei. O visi kiti, didžioji jų dalis, bus apleisti ir teiks vargiai ką daugiau nei skurdžią ganiavą, vos pakankamą išlaikyti gyvus kelis slampinėjančius pusalkanius galvijus; nors tokiu atveju ūkis labai stokos galvijų, palyginti su tuo, kiek jų reikėtų norint įdirbti visą žemę, jis dažnai turės per daug galvijų, palyginti su tuo, ką jis fak-

tiškai pagamina. Kita vertus, dalis tos nedirbamos žemės, šitokiu apgailėtinu būdu per šešerius ar septynerius metus nuganytos, gali būti suarta, ir tada ji galbūt duos vieną ar du skurdžius prastų avižų ar kokių kitų paprastų javų derlius. Ir tada visiškai nualinta vėl turės būti palikta ir ganoma kaip anksčiau, ir nauja žemių dalis bus suarta, kad lygiai taip pat būtų nualinta ir palikta ilsėtis. Tokia buvo bendra tvarkymosi sistema visose Škotijos žemumose iki unijos. Tie žemės plotai, kurie nuolat buvo gerai tręšiami ir geros būklės, retai viršydavo trečdalį ar ketvirtadalį viso ūkio, o kartais nesiekdavo nė penktadalio ar šeštadalio. Kita dalis niekada nebūdavo tręšiama, tačiau tam tikras jos plotas vis dėlto nuolat buvo įdirbamas ir alinamas. Akivaizdu, kad šitaip tvarkantis net tinkama žemdirbystei žemių dalis Škotijoje davė tik nedidelę dalį to, ką ji galėjo duoti. Tačiau kad ir kokia nepažangi atrodytų tokia sistema, iki unijos buvusios mažos galvijų kainos liudijo, jog ji buvo beveik neišvengiama. Ir jei, nepaisant didelio galvijų kainų išaugimo, ši sistema tebevyrauja didelėje šalies dalyje, tai daugelyje vietų taip yra, žinoma, dėl tamsumo ir senų įpročių laikymosi, bet daugumoje vietų – dėl neišvengiamų kliuvinių, kuriuos natūrali įvykių tėkmė sudaro nedelsiamam arba greitam naujos sistemos įgyvendinimui: pirma, dėl nuomininkų skurdo, dėl to, kad ligi tol jie neturėjo laiko įsigyti tiek galvijų, kad jų pakaktų geriau įdirbti žemei, o dabar dėl galvijų kainų padidėjimo, leidžiančio nuomininkams naudingai laikyti didesnę bandą, jiems sunkiau jų įsigyti; antra, dėl to, kad ligi tol jie neturėjo laiko paruošti savo žemę tinkamai išlaikyti didesnę galvijų bandą, jeigu jie įstengė jų įsigyti. Galvijų bandos didinimas ir žemės gerinimas yra du procesai, kurie turi vykti drauge, ir nė vienas iš jų niekur negali bent kiek daugiau pralenkti kito. Nors šiek tiek nepadidinus bandos vargiai įmanoma pagerinti že-

mę, bet negalima bent kiek daugiau padidinti bandos kitaip, kaip tik ženkliai pagerinant dirvą, nes antraip žemė jos neišmaitins. Šių natūralių kliūčių geresnei sistemai įdiegti negalima pašalinti kitaip, kaip tik daugelio metų taupumu ir darbštumu; ir tikriausiai turi praeiti pusė šimtmečio ar ir visas šimtmetis, kol palaipsniui yranti senoji sistema bus visiškai panaikinta visose skirtingose šalies dalyse. Bet iš visų komercinių privalumų, kuriuos laimėjo Škotija iš unijos su Anglija, galvijų kainos pakilimas, ko gero, yra didžiausias laimėjimas. Jis ne tik pakėlė visų aukštumų ūkių vertę, bet tikriausiai buvo ir pagrindinis pažangos žemumų žemėse veiksnys.

Visose naujose kolonijose nenaudojamos žemės plotai, kurie dar daugelį metų negalėtų būti panaudoti kam nors kitam, kaip tik gyvuliams ganyti, greitai leis turėti jų labai gausiai, o juk bet kurios prekės gausumas natūraliai lemia jos didelį pigumą. Nors visi Europos kolonijų Amerikoje galvijai iš pradžių buvo atgabenti iš Europos, netrukus jie ten taip pasidaugino ir jų vertė tapo tokia maža, kad net arkliai buvo paleisti laisvai bastytis po miškus, ir nė vienas savininkas nemanė, kad verta rūpintis jų neprarasti. Turės praeiti daug laiko nuo tų kolonijų įkūrimo, kol taps pelninga šerti gyvulius dirbamos žemės produkcija. Vadinasi, tos pačios priežastys, mėšlo poreikis ir disproporcija tarp galvijų, naudojamų žemei dirbti, ir tinkamos dirbti žemės veikiausiai sukurs ten ūkininkavimo sistemą, visai panašią į tą, kuri vis dar gyvuoja daugelyje Škotijos vietų. Ponas Kalmas, švedų keliautojas, apibūdindamas valstiečių ūkius kai kuriose anglų kolonijose Šiaurės Amerikoje tuo metu, kai jis lankėsi ten 1749 metais, pažymi, kad ten jis sunkiai beatpažįsta anglų tautos charakterį – tautos, kuri taip puikiai įvaldžiusi įvairiausias žemės ūkio šakas. Valstiečiai ten beveik nekaupia mėšlo savo javų laukams, pasakoja jis; kai vienas žemės sklypas, apsėjamas metai

po metų, nualinamas, jie išvalo ir įdirba kitą nenaudojamos žemės sklypą; kai nualinamas šis, pereina prie trečio. Jų galvijai paleisti į miškus ir kitus nedirbamus plotus, kuriuose jie badmiriauja, nes išnaikina iki pašaknų visas vienmetes žoles, per anksti pavasarį, joms dar nepražydus ir nesubrandinus sėklų, jas nuėsdami[9]. Toje Šiaurės Amerikos dalyje vienmetės žolės buvo, atrodo, geriausios natūralios žolės, ir kai ten įsikūrė europiečiai, žolės augo labai greitai ir užaugdavo iki trijų ar keturių pėdų aukščio. Žemės sklypas, kuris tuo metu, kai jis rašė savo įspūdžius, negalėjo išmaitinti vienos karvės, anksčiau, kaip jį patikino, išmaitindavo keturias, kurių kiekviena duodavo keturis kartus daugiau pieno negu dabartinė vienintelė. Ganyklų skurdumas, jo manymu, lėmė tų galvijų sumenkimą, jie karta po kartos akivaizdžiai išsigimė. Tie galvijai tikriausiai jau buvo panašūs į tą žemaūgių veislę, kuri buvo išplitusi Škotijoje prieš trisdešimt ar keturiasdešimt metų ir kuri dabar didžiojoje žemumų dalyje yra gerokai pagerinta ne tiek keičiant veislę, nors ir tai buvo daroma kai kuriose vietose, kiek sočiau šeriant.

Todėl nors tik gana vėlyvame pažangos etape galvijai pradeda kainuoti tiek, kad pasidaro pelninga dirbti žemę jiems šerti, tačiau iš visų dalykų, sudarančių tą antrąją neapdorotos produkcijos grupę, jie, matyt, pirmieji pasiekia tokią kainą, nes kol tai atsitinka, ūkininkavimo pažanga, matyt, negali būti pasiekusi net tokio lygio, kokį ji pasiekė daugelyje Europos vietų.

Galvijai yra vieni pirmųjų, o elniena tikriausiai bus vienas paskutinių tos grupės neapdorotų produktų, kurie pasiekia tokią kainą. Elnienos kaina Didžiojoje Britanijoje, kad ir kokia nepateisinamai didelė ji atrodytų, nėra pakankama padengti elnių parko išlaikymo išlai-

[9] Kalm, *Travels*, vol. i, p. 343, 344.

doms, tą gerai žino visi, turintys bent kiek elnių auginimo patirties. Jei būtų kitaip, elnių laikymas greitai taptų įprastine ūkininkavimo rūšimi, lygiai kaip buvo tapęs mažų paukščių, vadinamų *turdi*, auginimas senovės Romos ūkiuose. Varonas ir Kolumela mus tikina, kad tai buvusi pelningiausia veikla. Pasakojama, kad kai kuriose Prancūzijos vietovėse paplitęs geltonųjų startų, paukščių keliauninkų, kurie atskrenda į šalį sulysę, lesinimas. Jei elniena ir toliau liks madinga, o turtai ir prabanga Didžiojoje Britanijoje didės taip, kaip jau kurį laiką didėja, tai jos kaina tikriausiai gali pakilti dar labiau nei dabar.

Tarp to ūkininkavimo pažangos laikotarpio, kai tokio būtino dalyko, kaip galvijai, kaina pakyla iki minėto dydžio, ir laikotarpio, kai taip pat labai pakyla tokio prabangos dalyko, kaip elniena, kaina, yra ilgas laiko tarpsnis, kurio metu daugelis kitų neapdorotos produkcijos rūšių palaipsniui pasiekia savo didžiausią kainą, vienos anksčiau, kitos vėliau priklausomai nuo įvairių aplinkybių.

Antai kiekviename ūkyje daržinės ir tvarto atliekos leidžia išlaikyti tam tikrą naminių paukščių skaičių. Kadangi jie minta tuo, kas antraip būtų prarasta, jie yra gryna nauda; ir kadangi ūkininkui jie praktiškai nieko nekainuoja, jis gali parduoti juos labai pigiai. Beveik viskas, ką jis gauna, yra gryna nauda, ir vargu ar paukščių kaina gali tapti tokia maža, kad paakintų nelaikyti tiek paukščių. Bet šalyse, kuriose prastai dirbama žemė ir kurios dėl to retai apgyventos, naminių paukščių, šitaip be išlaidų auginamų, dažnai visiškai pakanka patenkinti visai paklausai. Todėl jie dažnai yra tokie pat pigūs kaip mėsa ar bet koks kitas gyvulinės kilmės maistas. Tačiau bendras paukštienos kiekis, šitaip be išlaidų užauginamas ūkyje, visada turi būti daug mažesnis negu tame ūkyje užaugintas mėsos kiekis, o turto ir pra-

bangos laikais tam, kas reta, nors gal ir ne taip naudinga, visada bus teikiama pirmenybė prieš tai, kas visų vartojama. Todėl dėl ūkio ir žemdirbystės pažangos didėjant turtui ir prabangai naminių paukščių kaina didėja, palyginti su mėsos kaina, kol galiausiai tampa tokia didelė, kad apsimoka dirbti žemę jų pašarui. Kai kaina pasiekia tokį lygį, toliau kilti ji nebegali. Jei ji dar kiltų, daugiau žemės būtų skirta tam reikalui. Kai kuriose Prancūzijos provincijose naminių paukščių auginimas laikomas labai svarbia žemės ūkio šaka ir pakankamai pelninga, kad paskatintų ūkininką auginti šiam tikslui deramą kukurūzų ir grikių kiekį. Vidutinis ūkininkas ten savo kieme kartais laiko keturis šimtus paukščių. Kol kas neatrodo, kad Anglijoje naminių paukščių auginimas būtų visuotinai laikomas tokiu svarbiu dalyku. Tačiau jie Anglijoje tikrai brangesni nei Prancūzijoje, nes Anglija nemažai jų įsiveža iš jos. Tas ūkio pažangos laikotarpis, kai kiekvienas konkretus gyvulinės kilmės maisto produktas yra brangiausias, natūraliai turi būti prieš pat tą laikotarpį, kai žemės dirbimas gyvulių pašarui auginti tampa įprasta praktika. Kurį laiką iki tokiai praktikai išplintant stygius neišvengiamai pakelia kainą. Kai tokia praktika tampa visuotinė, pereinama prie naujų šėrimo būdų, kurie įgalina ūkininką tame pačiame žemės plote išauginti gerokai didesnį tos konkrečios gyvulinės kilmės maisto rūšies kiekį. Gausa ne tik verčia ūkininką parduoti pigiau, bet dėl tokios pažangos jis ir įstengia parduoti pigiau, nes jei neįstengtų, gausa ilgai netruktų. Tikriausiai būtent šitaip dobilų, ropių, morkų, kopūstų ir t. t. įdiegimas prisidėjo prie įprastinės mėsos kainos smukimo Londone žemiau praėjusio šimtmečio pradžioje buvusio lygio.

Iš pradžių gryna nauda, panašiai kaip naminiai paukščiai, buvo laikomos ir kiaulės, kurios randa maisto atmatose ir godžiai suryja daugelį dalykų, kurių ne-

ėda visi kiti naudingi gyvūnai. Kol šių gyvulių, kurie gali būti auginami su mažomis išlaidomis ar visai be jų, skaičius yra visiškai pakankamas patenkinti paklausai, kiauliena patenka į rinką daug žemesne kaina nei bet kuri kita skerdiena. Bet kai paklausa viršija pasiūlą, kai pasidaro būtina auginti pašarus kiaulėms šerti ir nupenėti, lygiai kaip jis auginamas kitiems gyvuliams šerti ir tukinti, kaina neišvengiamai pakyla ir tampa proporcingai didesnė arba mažesnė už kitų mėsos rūšių kainą priklausomai nuo to, ar dėl šalies gamtinių sąlygų ir jos žemės ūkio būklės kiaules šerti yra brangiau, ar pigiau nei šerti kitus gyvulius. Prancūzijoje, pasak p. Buffono, kiaulienos kaina beveik lygi jautienos kainai. Daugelyje Didžiosios Britanijos vietų ji šiuo metu truputį didesnė.

Didysis kiaulienos ir paukštienos kainų kilimas Didžiojoje Britanijoje dažnai buvo aiškinamas smulkiųjų ūkininkų ir kitų smulkių sklypininkų skaičiaus sumažėjimu, tai yra reiškiniu, kuris visose Europos dalyse tiesiogiai paskatino pažangą ir žemdirbystės tobulėjimą, bet kartu prisidėjo ir prie greitesnio tų produktų kainų kilimo, nei jos būtų kilusios priešingu atveju. Kaip pati skurdžiausia šeima dažnai gali išlaikyti katę ar šunį be jokių išlaidų, taip skurdžiausias sklypininkas paprastai gali laikyti keletą paukščių arba paršavedę su keliais paršiukais su labai mažomis išlaidomis. Menkos jų pačių virtuvės atliekos, išrūgos, nugriebtas pienas ir pasukos teikia tiems gyvuliams dalį pašaro, kitą dalį jie randa aplinkiniuose laukuose niekam nepadarydami didesnės žalos. Todėl sumažėjus tų smulkių sklypininkų skaičiui šios rūšies maisto produktų, gaminamų su mažomis išlaidomis ar visai be jų, kiekis neišvengiamai turėjo gerokai sumažėti, o jų kaina, vadinasi, turėjo pakilti anksčiau ir greičiau nei būtų pakilusi priešingu atveju. Bet vykstant pažangai anksčiau ar vėliau kaina vis tiek tu-

rėjo pakilti iki aukščiausio jai įmanomo lygio, tai yra iki kainos, kuri apmoka darbą ir padengia žemės, teikiančios pašarą tiems gyvuliams, dirbimo išlaidas tokiu pat mastu, kokiu darbas ir kitos sąnaudos atlyginamos didesnėje kitais tikslais dirbamos žemės dalyje.

Pienininkystė, panašiai kaip kiaulių ir naminių paukščių auginimas, iš pradžių irgi teikia gryną naudą. Ūkyje būtinai laikomi galvijai duoda daugiau pieno, negu jo reikia penėti prieaugliui arba suvartoja ūkininko šeima, be to, daugiausia pieno jie duoda tik tam tikru metų laiku. Tačiau iš visų žemės ūkio produktų pienas, matyt, yra nepatvariausias. Šiltuoju metų laiku, kai jo daugiausia, jį vargu ar galima išlaikyti ilgiau nei dvidešimt keturias valandas. Pagaminęs iš jo šviežią sviestą, ūkininkas nedidelę jo dalį išlaiko savaitę; pasūdęs sviestą, išlaikys jį metus, o pagaminęs iš pieno sūrį, jis daug didesnę dalį gali išlaikyti kelerius metus. Dalis visų tų gaminių skiriama pačiai ūkininko šeimai vartoti. Likutis atiduodamas į rinką ir siekiama gauti geriausią įmanomą kainą, kuri vargu ar gali būti tokia maža, kad atimtų ūkininkui norą atiduoti jai tai, ko nesuvartoja jo šeima. Tiesa, jei kaina labai maža, ūkininkas gali imti tvarkyti savo pieno verslą labai aplaidžiai ir nešvariai ir vargu ar manys esant verta turėti atskirą patalpą ar pastatą tam reikalui, veikiau pasitenkins savo virtuve, kurioje pilna dūmų, purvina ir nešvaru, – tokios buvo beveik visos ūkininkų pieninės Škotijoje prieš trisdešimt ar keturiasdešimt metų, o daugelis jų tokios yra ir dabar. Tos pačios priežastys, kurios palaipsniui pakėlė mėsos kainą, – paklausos didėjimas ir, kaip šalies pažangos pasekmė, visai be išlaidų ar su mažomis išlaidomis laikomų gyvulių skaičiaus sumažėjimas, – lygiai taip pat pakėlė ir pienininkystės produkcijos kainą, kuri natūraliai susijusi su mėsos kaina, tai yra su galvijų šėrimo išlaidomis. Kainos padidėjimas leidžia daugiau mokėti už

darbą, priežiūrą ir švarą. Pieno produktų gamyba tampa verta ūkininko dėmesio, ir jų kokybė palaipsniui gerėja. Kaina pagaliau pakyla tiek, kad apsimoka galvijų, laikomų vien pienui, pašarui auginti skirti dalį derlingiausios ir geriausiai dirbamos žemės; kai kaina tiek pakyla, daugiau kilti ji nebegali. Jei ji kiltų, daugiau žemės būtų skirta tam reikalui. Kaina, kaip atrodo, jau yra pasiekusi tą aukščiausią lygį didesnėje Anglijos dalyje, kur daug geros žemės paprastai naudojama būtent tam. Išskyrus kelių stambesnių miestų apylinkes, šito, kaip atrodo, dar niekur nerasime Škotijoje, kur paprasti ūkininkai retai skiria bent kiek daugiau geros žemės galvijų, laikomų vien pienininkystei, pašarams auginti. Nors tokių galvijų produkcijos kaina per pastaruosius kelerius metus ženkliai padidėjo, matyt, ji yra per maža, kad leistų taip daryti. Tiesa, prastesnė kokybė, palyginti su Anglijos pieno produktais, visiškai atitinka tą mažesnę kainą. Bet prasta kokybė tikriausiai yra mažos kainos pasekmė, o ne priežastis. Net jei kokybė būtų daug geresnė, didžioji rinkai tiekiamų produktų dalis, mano galva, dabartinėmis šalies sąlygomis negalėtų būti parduota žymiai geresne kaina, o esama kaina tikriausiai nepadengia išlaidų žemei ir darbui, reikalingiems norint gaminti daug geresnės kokybės pieno produktus. Didžiojoje Anglijos dalyje, nepaisant to, kad čia kaina didesnė, pienininkystė nelaikoma pelningesne ūkine veikla negu javų auginimas arba galvijų penėjimas, tos dvi pagrindinės žemės ūkio veiklos rūšys. Vadinasi, didžiojoje Škotijos dalyje ji nė tiek nebus pelninga.

Akivaizdu, kad jokioje šalyje visa žemė niekada nebus dirbama ir gerinama tol, kol kiekvieno produkto, kurį žmonės savo darbu siekia joje išauginti, kaina nepakils tiek, kad atlygintų visas visokeriopo žemės gerinimo ir dirbimo išlaidas. Norint, kad taip būtų, kiekvieno žemės ūkio produkto kaina turi būti tokia, kad jos pakak-

tų, pirma, mokėti geros, javams tinkamos žemės rentą, nes būtent ji reguliuoja didžiosios dalies kitų dirbamų sklypų rentą, ir, antra, atlyginti ūkininko darbą ir išlaidas taip, kaip jos paprastai atlyginamos gerose, javams tinkamose žemėse; tai yra, kitaip sakant, sugrąžinti drauge su įprastiniu pelnu tas sankaupas, kurias ūkininkas panaudoja. Žinoma, tik tada, kai šitiek padidėja kiekvieno konkretaus produkto kaina, imamasi dirbti ir gerinti žemę, skirtą pašarui auginti. Kiekvieno gerinimo tikslas yra nauda, todėl negali vadintis gerinimu veikla, kuri neišvengiamai baigiasi nuostoliais. Tačiau nuostoliai tikrai bus neišvengiami, jei bus gerinama žemė, skirta gaminti produkcijai, kurios kaina niekad negalės grąžinti išlaidų. Jei visų šalies žemių įdirbimas ir gerinimas yra pats didžiausias visuomeninis gėris, o taip tikrai yra, tai visų tų įvairių neapdorotos produkcijos rūšių kainų kilimas turi būti laikomas didžiausio visuomeninio gėrio būtinu pirmtaku ir palydovu, užuot laikius jį visuomenės nelaime.

Be to, tas visų skirtingų neapdorotos produkcijos rūšių nominalių arba piniginių kainų kilimas buvo ne sidabro vertės sumažėjimo, bet jų realiosios vertės padidėjimo pasekmė. Tos produkcijos rūšys tapo vertos ne tik didesnio sidabro kiekio, bet ir didesnio darbo bei pragyvenimo reikmenų kiekio nei anksčiau. Kadangi pateikti jas į rinką kainuoja didesnį darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekį, tai ten patekusios jos išreiškia didesnį kiekį arba yra jam ekvivalentiškos.

Trečioji grupė

Trečiosios, paskutinės grupės neapdoroti produktai, kurių kaina natūraliai kyla vykstant pažangai, yra tie, kurių atžvilgiu žmonių pastangų padidinti jų kiekį efektyvumas yra ribotas arba negarantuotas. Todėl nors šios

grupės produkcijos rūšių realiosios kainos natūraliai linkusios kilti vykstant ūkio pažangai, tačiau priklausomai nuo to, ar dėl įvairių atsitiktinumų žmonių triūso pastangos didinti kiekį būna daugiau, ar mažiau sėkmingos, jos gali kartais net kristi, kartais likti tokios pačios labai skirtingais ūkio pažangos laikotarpiais, o kartais tuo pačiu laikotarpiu daugiau ar mažiau kilti.

Yra keletas neapdorotos produkcijos rūšių, kurioms gamta lėmė būti kitų rūšių priedais, todėl tokios produkcijos kiekį, kurį gali pagaminti kuri nors šalis, neišvengiamai apriboja kitos prekės kiekis. Pavyzdžiui, vilnos arba žalių odų kiekį neišvengiamai apriboja toje šalyje auginamų stambiųjų ir smulkiųjų galvijų skaičius. O šį skaičių savo ruožtu neišvengiamai lemia šalies pažangos būklė ir jos žemės ūkio pobūdis.

Tos pačios priežastys, kurios vykstant pažangai palaipsniui didina mėsos kainą, mūsų manymu, turėtų daryti tokį patį poveikį ir vilnos bei žalių odų kainoms ir pakelti jas maždaug tokiu pačiu santykiu. Taip tikriausiai ir būtų buvę, jei pačioje žemės ūkio pažangos pradžioje šių prekių rinka būtų buvusi apribota tokiais pat siaurais rėmais, kaip mėsos rinka. Tačiau tų dviejų rinkų mastai paprastai yra nepaprastai skirtingi.

Mėsos rinka beveik visur apribota ją gaminančios šalies sienomis. Tiesa, Airija ir dalis britų Amerikos prekiauja nemažais sūdyto maisto kiekiais, bet tai, kiek žinau, yra vienintelės šalys prekiaujančiame pasaulyje, kurios tuo užsiima, tai yra kurios eksportuoja į kitas šalis didesnius mėsos kiekius.

Vilnos ir žalių odų rinka, priešingai, jau pačioje žemės ūkio pažangos pradžioje retai apsiriboja jas gaminančia šalimi. Šiuos gaminius nesunku gabenti tolimais atstumais, vilną be jokio paruošimo, žalias odas tik šiek tiek apdorojus; ir kadangi jos yra daugelio gaminių medžiaga, jų paklausą gali sudaryti kitų šalių pramonė, o jas gaminančioje šalyje paklausos gali ir nebūti.

Šalyse, kurių žemės prastai dirbamos ir kurios dėl to yra retai apgyventos, vilnos ir odų kaina visada yra didesnė, palyginti su galvijų kaina, negu tose šalyse, kuriose ūkis labiau išsivystęs ir gausiau gyventojų, ir dėl to mėsos paklausa yra didesnė. Ponas Hume'as pažymi, kad saksų laikais vilnos vertės santykis su visos avies verte buvo du su penkiais ir kad jis buvo daug didesnis nei dabar. Kai kuriose Ispanijos provincijose, kaip mane patikino, avys dažnai skerdžiamos vien dėl vilnos ir lajaus. Pati skerdiena dažnai paliekama pūti ant žemės arba žvėrims ir paukščiams sumaitoti. Šitaip kartais atsitinka net Ispanijoje ir beveik nuolat vyksta Čilėje, prie Buenos Airių ir daugelyje kitų ispanų Amerikos vietų, kur raguočiai beveik nuolat skerdžiami vien dėl odos ir lajaus. Šitaip beveik nuolat būdavo ir Espanjolos saloje, kai joje knibždėjo piratų ir kol prancūzų plantacijų (kurios dabar juosia beveik visą tos salos vakarinę pakrantę) įkūrimas, pažanga ir gyventojų gausėjimas nesuteikė šiokios tokios vertės ispanų auginamiems galvijams; ispanams ten tebepriklauso ne tik rytinis pajūris, bet ir visa vidinė ir kalnuotoji salos dalis.

Nors vykstant pažangai ir gausėjant gyventojų viso galvijo kaina neišvengiamai kyla, tas kainos kilimas skerdienos kainą veikia kur kas labiau nei vilnos ir odos kainas. Skerdienos rinka, kurią neišsivysčiusioje visuomenėje visada apriboja tos šalies sienos, vykstant pažangai ir didėjant šalyje gyventojų skaičiui neišvengiamai turi didėti. O vilnos ir odų rinka, net barbarų šalies, dažnai apima visą prekiaujantį pasaulį ir labai retai gali tiek padidėti. Vienos atskiros šalies pažanga retai gali smarkiau paveikti viso prekiaujančio pasaulio būklę, ir minėtų prekių rinka tokios pažangos atveju gali likti tokia pati ar beveik tokia pati kaip anksčiau. Tačiau ji turėtų šiek tiek plėstis, kai dėl atskirų šalių pažangos natūraliai keičiasi bendra būklė. Jei manufaktūros, ypač tos, kurios naudoja minėtas prekes kaip medžiagą, ša-

lyje klesti, tada rinka nors gal ir nedaug išsiplės, bet bent jau pasislinks daug arčiau auginimo vietų nei anksčiau; ir tų medžiagų kaina gali galiausiai padidėti tokia suma, kokią paprastai sudarydavo tų prekių gabenimo į tolimas šalis išlaidos. Todėl nors jų kainos gali ir nepakilti tiek, kiek pakilo mėsos kaina, jos natūraliai turėtų bent kiek padidėti ir jau tikrai neturėtų smukti.

Tačiau Anglijoje, nepaisant jos vilnos manufaktūrų klestėjimo, vilnos kaina nuo Eduardo III laikų krito gana ženkliai. Yra daugybė autentiškų užrašų, kurie rodo, jog šio valdovo viešpatavimo metais (apie keturioliktojo šimtmečio vidurį, tai yra apie 1339 metus) nuosaikia ir pagrįsta laikyta todo, tai yra dvidešimt aštuonių svarų, anglų vilnos kaina buvo ne mažiau kaip dešimt šilingų tų laikų pinigais[10], kurie sudarytų, skaičiuojant dvidešimt pensų už unciją, šešias Tauerio svorio uncijas sidabro, lygias maždaug trisdešimčiai šilingų dabartiniais mūsų pinigais. Šiais laikais dvidešimt vienas šilingas už todą gali būti laikoma gera kaina už labai gerą anglišką vilną. Vadinasi, vilnos piniginės kainos Eduardo III laikais santykis su jos kaina dabartiniu metu yra dešimt su septyniais. Jos realiosios kainos viršumas buvo dar didesnis. Kvarteris kainavo šešis šilingus aštuonis pensus, taigi dešimt šilingų tais senais laikais buvo dvylikos bušelių kviečių kaina. Šiais laikais, kai kvarteris kainuoja dvidešimt aštuonis šilingus, dvidešimt vienas šilingas bus tik šešių bušelių kaina. Vadinasi, realiųjų kainų senovėje ir šiais laikais santykis yra dvylika su šešiais, tai yra du su vienu. Tais senais laikais už todą vilnos būtų buvę galima nusipirkti dvigubai daugiau pragyvenimo reikmenų nei dabar, vadinasi, ir dvigubai daugiau darbo, jei realusis darbo apmokėjimas abiem laikotarpiais būtų toks pat.

[10] Žr. Smith, *Memoirs of Wool*, vol. i, c. 5, 6, 7; vol. ii, c. 176.

Natūrali įvykių tėkmė niekada nebūtų galėjusi sukelti tokio ir realiosios, ir nominaliosios vilnos vertės sumažėjimo. Taip įvyko dėl prievartos ir gudravimo: pirma, dėl visiško vilnos eksporto iš Anglijos uždraudimo; antra, dėl leidimo importuoti ją iš Ispanijos be importo rinkliavos; trečia, dėl draudimo eksportuoti ją iš Airijos į visas šalis, išskyrus Angliją. Dėl visų šių potvarkių angliškos vilnos rinka, užuot plėtojusis Anglijai vystantis, buvo apribota vidaus rinka, kurioje buvo leidžiama konkuruoti ir kelių kitų šalių vilnai ir kurioje buvo priversta konkuruoti Airijos vilna. Kadangi ir Airijos vilnos manufaktūros suvaržytos tiek, kiek tik leidžia teisingas ir nešališkas reguliavimas, tai airiai gali namie perdirbti tik nedidelę savo vilnos dalį, taigi yra priversti daug jos išgabenti į Didžiąją Britaniją, vienintelę jiems leidžiamą rinką.

Man nepavyko rasti jokių tokių pat autentiškų užrašų apie žalių odų kainas senovės laikais. Vilna paprastai buvo mokama duoklė karaliui, ir jos vertinimas priimant ją kaip duoklę parodo, bent jau tam tikru mastu, kokia buvo jos įprastinė kaina. Bet taip, atrodo, nebuvo žalių odų atveju. Tačiau Fleetwoodas, remdamasis 1425 metų atsiskaitymais tarp Bersesterio (Oksfordas) prioro ir vieno iš jo kanauninkų, pateikia odų kainą, bent jau kokia ji buvo nurodyta tuo konkrečiu atveju, pavyzdžiui: penkios jaučio odos už dvylika šilingų; penkios karvių odos už septynis šilingus tris pensus; trisdešimt šešios dvimečių avių odos už devynis šilingus; šešiolika veršelių odų už du šilingus. 1425 metais dvylika šilingų sudarė maždaug tiek sidabro, kiek dvidešimt keturi šilingai dabartiniais mūsų pinigais. Todėl jaučio oda šitaip skaičiuojant buvo verta tiek sidabro, kiek sudaro keturi ir keturios penktosios šilingų dabartiniais mūsų pinigais. Odos nominali kaina buvo gerokai mažesnė nei dabar. Tačiau grūdų kaina tais laikais buvo šeši šilingai aštuo-

ni pensai už kvarterį, taigi už dvylika šilingų būtų buvę galima nupirkti keturiolika ir keturias penktąsias bušelių kviečių, kurie dabartiniais laikais, kai bušelis kainuoja tris šilingus šešis pensus, kainuotų 51 šilingą 9 pensus. Vadinasi, už jaučio odą tais laikais buvo galima nupirkti tiek grūdų, kiek jų dabar nupirktume už dešimt šilingų tris pensus. Jos realioji vertė buvo lygi dešimčiai šilingų trims pensams dabartiniais mūsų pinigais. Neturėtume manyti, kad tais senais laikais, kai galvijai didžiąją žiemos dalį badmiriaudavo, jie buvo labai stambūs. Šiais laikais jaučio oda, sverianti keturis stonus, nelaikoma prasta; tais senovės laikais ji, matyt, būtų laikoma labai gera. Bet šiuo momentu (1773 metų vasarį), kai pusė kronos už stoną, kaip aš suprantu, yra įprastinė kaina, tokia oda kainuotų tiktai dešimt šilingų. Vadinasi, nors jos nominali kaina dabar yra didesnė nei senais laikais, jos reali kaina, realus pragyvenimo reikmenų kiekis, kurį už ją galima nupirkti ar juo disponuoti, yra veikiau šiek tiek mažesnis. Karvių odos kaina, kaip rodo minėtoji ataskaita, sudaro beveik įprastinį santykį su jaučių odos kaina. O avių odos kainos santykis su jaučio odos kaina gerokai didesnis. Tikriausiai jos buvo parduodamos kartu su vilna. Veršių odos kaina, palyginti su jaučių, priešingai, buvo gerokai mažesnė. Šalyse, kuriose galvijų kainos yra labai mažos, veršiai, kuriuos nenumatoma auginti bandai palaikyti, paprastai skerdžiami labai jauni; šitaip buvo Škotijoje prieš dvidešimt ar trisdešimt metų. Taip sutaupomas pienas, kurio veršių kaina nepadengtų. Jų odos dėl to mažai kam tinkamos.

Šiuo metu žalių odų kaina yra gerokai mažesnė nei prieš kelerius metus, tikriausiai dėl to, kad buvo panaikinta rinkliava už ruonių odas ir 1769 metais leista kurį laiką importuoti žalias odas iš Airijos ir iš plantacijų be rinkliavų. Imant viso šio šimtmečio vidurkį, jų rea-

lioji kaina turėtų būti šiek tiek didesnė nei buvo senais laikais. Dėl savo pobūdžio ši prekė nėra tokia tinkama gabenti į tolimas rinkas kaip vilna. Laikoma ji ima gesti. Sūdytos odos laikomos prastesnėmis nei šviežios ir parduodamos mažesnėmis kainomis. Ši aplinkybė neišvengiamai turi mažinti žalių odų kainas, jei odos paruoštos šalyje, kuri jų neišdirba, bet priversta jas eksportuoti, ir turi jas didinti, kai odos paruošiamos šalyje, kurioje ir išdirbamos. Ši aplinkybė turi mažinti odų kainą barbarų šalyje ir didinti pažengusioje, apdirbamąją pramonę turinčioje šalyje. Vadinasi, toji aplinkybė turėjo sumažinti kainas senovės laikais ir padidinti jas šiais laikais. Be to, mūsų odadirbiams nepasisekė kaip tekstilininkams įtikinti tautą, kad visuomenės gerovės saugumas priklauso nuo odadirbių manufaktūrų klestėjimo. Todėl jie sulaukė kur kas mažiau palankumo. Tiesa, žalių odų eksportas buvo uždraustas ir paskelbtas nepageidautinu; tačiau jų importas iš kitų šalių buvo apdėtas rinkliava, ir nors toji rinkliava už iš Airijos bei plantacijų gabenamas odas buvo panaikinta (tik ribotam penkerių metų laikotarpiui), Airija parduodama savo perteklines odas, tai yra tas, kurias paruošdavo šalyje, nebuvo apribota vien Didžiosios Britanijos rinka. Paprastų galvijų odos pastaruosius kelerius metus buvo tarp tų išskirtų prekių, kurias plantacijos galėjo išvežti tik į metropoliją; nebuvo iki šiol ribojama šiuo atžvilgiu ir Airijos prekyba siekiant paremti Didžiosios Britanijos manufaktūras.

Visos taisyklės, kurios turi tendenciją sumažinti vilnos arba žalių odų kainas žemiau jų natūralaus lygio, pažengusioje ir išvystytos žemdirbystės šalyje turi turėti tendenciją didinti mėsos kainą. Tokioje šalyje auginamų stambiųjų ir smulkiųjų raguočių kaina turėtų būti pakankama mokėti rentai ir pelnui, kurių žemės savininkas ir ūkininkas tikisi iš pagerintų ir dirbamų žemių.

Jei taip nėra, jie netrukus nustos juos auginti. Vadinasi, kokios kainos dalies negaunama parduodant vilną ir odą, tokią turi padengti skerdiena. Kuo mažiau duoda pirmoji kaina, tuo daugiau turi duoti antroji. Kaip ši kaina pasiskirsto skirtingoms galvijų dalims, žemės savininkui ir ūkininkui nesvarbu, jei tik jie gauna savąsias dalis. Todėl pažengusioje išvystytos žemdirbystės šalyje tokios taisyklės jų kaip žemės savininkų ir ūkininkų interesų negali smarkiai paveikti, nors jų kaip vartotojų interesai dėl maisto kainų brangimo gali nukentėti. Tačiau visai kitaip būtų atsilikusioje ir neišvystytos žemdirbystės šalyje, kur didžioji žemių dalis negali būti naudojama niekam kitam, kaip tik gyvuliams ganyti, ir kur vilna bei odos sudaro pagrindinę tų galvijų vertės dalį. Šiuo atveju minėtosios taisyklės labai smarkiai paveiktų žemės savininkų ir ūkininkų interesus ir labai mažai paveiktų jų kaip vartotojų interesus. Vilnos ir odų kainų smukimas tada nepadidintų skerdienos kainos, kadangi vis tiek būtų auginama tiek pat galvijų, nes tokios šalies žemės netinkamos niekam kitam, kaip tik galvijams ganyti. Į rinką būtų tiekiamas toks pat mėsos kiekis. Jos paklausa nebūtų didesnė nei anksčiau. Todėl mėsos kaina liktų kokia buvusi. Bendra galvijų kaina kristų, o kartu smuktų ir renta bei pelnas iš visų tų žemių, kurių pagrindinė produkcija yra galvijų auginimas, tai yra iš didžiosios dalies šalies žemių. Nuolat galiojantis draudimas eksportuoti vilną, kuris paprastai, tačiau klaidingai priskiriamas Eduardui III, to meto aplinkybėmis būtų buvęs labiausiai žlugdanti taisyklė, kokią tik galima sugalvoti. Jis ne tik būtų sumažinęs faktinę didžiosios dalies karalystės žemių vertę, bet ir, nusmukdydamas svarbiausių smulkiųjų raguočių rūšių kainas, būtų labai sulėtinęs jų veislių gerinimą.

Škotijos vilnos kaina gerokai smuko dėl šalies unijos su Anglija, dėl kurios Škotija prarado didžiąją Euro-

pos rinką ir buvo apribota siaura Didžiosios Britanijos rinka. Škotijos, kuri iš esmės yra avių šalis, pietinių grafysčių didžiosios dalies žemių vertė būtų labai smarkiai dėl to nukentėjusi, jei mėsos kainos padidėjimas nebūtų visiškai padengęs to vilnos kainos kritimo.

Žmonių darbinės veiklos efektyvumas didinant tiek vilnos, tiek žalių odų kiekį turi ribas, nes priklauso nuo tos šalies žemės ūkio produkcijos apimties; be to, jis yra negarantuotas, nes priklauso ir nuo kitų šalių žemės ūkio produkcijos kiekio. Ir priklauso ne tiek nuo tų šalių pagaminamo kiekio, kiek nuo to, kurio jos neperdirba, ir nuo suvaržymų, kuriuos jos gali manyti esant arba nesant tinkamus nustatyti šios rūšies neapdorotos produkcijos eksportui. Šios aplinkybės, būdamos visiškai nepriklausomos nuo šalies vidaus pramonės, neišvengiamai daro jos pastangų efektyvumą daugiau ar mažiau negarantuotą. Todėl gausinant šių rūšių neapdorotą produkciją žmonių darbinės veiklos efektyvumas yra ne tik ribotas, bet ir negarantuotas.

Lygiai taip pat jis yra ribotas ir negarantuotas didinant kitos labai svarbios neapdorotos produkcijos rūšies, į rinką pateikiamos žuvies, kiekį. Jį riboja šalies geografinė padėtis, įvairių šalies regionų artumas ar tolumas nuo jūros, jos ežerų ir upių skaičius ir tai, ką būtų galima vadinti tų jūrų, ežerų ir upių vaisingumu arba bergždumu šios neapdorotos produkcijos atžvilgiu. Didėjant gyventojų skaičiui, nuolat augant šalies žemės ir darbo metinei produkcijai, gausėja žuvies pirkėjų, ir tie pirkėjai savo ruožtu turi didesnį kiekį įvairesnių kitų prekių arba, kas yra tas pat, didesnio kiekio ir įvairesnių prekių kainą, kurią mainys į žuvį. Tačiau apskritai neįmanoma aprūpinti didelę ir išsiplėtojusią rinką nepanaudojus daugiau darbo nei reikėtų aprūpinti siaurai ir ribotai rinkai. Jei tik tūkstančio tonų žuvies reikalavusi rinka ima reikalauti dešimties tūkstančių tonų, tai retai pa-

vyks ją aprūpinti nepadidinus tam skirto darbo kiekio daugiau nei dešimt kartų, palyginti su anksčiau buvusiu pakankamu darbo kiekiu. Paprastai žuvį prireiks žvejoti atokesnėse vietose, plaukioti didesniais laivais ir naudoti brangesnius įvairiausių rūšių įtaisus. Todėl reali šios prekės kaina vykstant pažangai natūraliai kils. Taip, mano nuomone, daugmaž ir buvo visose šalyse.

Nors kurios nors vienos dienos žvejybos sėkmė gali būti labai negarantuota, tačiau, atsižvelgiant į šalies geografinę padėtį, bendrą šios darbinės veiklos rūšies efektyvumą pateikiant rinkai konkretų žuvies kiekį per visus metus ar per kelerius metus galima laikyti pakankamai apibrėžtu; taip, be abejo, ir yra. Tačiau kadangi tas kiekis labiau priklauso nuo šalies geografinės padėties nei nuo jos turtingumo ir darbinės veiklos lygio ir kadangi dėl to įvairiose šalyse tas žuvies kiekis gali būti toks pat skirtingais jų pažangos laikotarpiais ir labai skirtingas tuo pačiu laikotarpiu, tai jo ryšys su pažangos lygiu nėra vienareikšmis, ir būtent apie šitokį netikrumą aš čia kalbu.

Didinant iš žemės gelmių iškasamų įvairių mineralų ir metalų, ypač brangiųjų, kiekį, žmonių darbinės veiklos efektyvumas, kaip atrodo, yra ne tik ribotas, bet ir visiškai negarantuotas.

Brangiųjų metalų kiekis, kurį galima aptikti kurioje nors šalyje, nėra ribojamas jokio jos geografinės padėties veiksnio, tokio kaip tos šalies kasyklų turtingumas ar skurdumas. Tų metalų dažnai gausu šalyse, kurios išvis neturi kasyklų. Jų kiekis kiekvienoje konkrečioje šalyje priklauso, kaip atrodo, nuo dviejų skirtingų aplinkybių: pirma, nuo šalies perkamosios galios, jos pramonės būklės, jos žemės ir darbo metinės produkcijos, priklausomai nuo kurių ji gali skirti didesnį ar mažesnį darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekį tam, kad parūpintų

iš savo kasyklų ar nusipirktų iš kitų šalių tokių menkai reikalingų dalykų, kaip auksas ir sidabras; ir, antra, nuo tuo konkrečiu metu prekiaujančiam pasauliui tuos metalus teikiančių kasyklų turtingumo ar skurdumo. Tų metalų kiekis šalyse, labiausiai nutolusiose nuo kasyklų, daugiau ar mažiau priklausys nuo kasyklų turtingumo ar skurdumo, kadangi tuos metalus lengva ir nebrangu transportuoti, jų apimtis maža, o vertė didelė. Jų kiekis Kinijoje ir Indostane turėjo būti daugiau ar mažiau priklausomas nuo Amerikos kasyklų našumo.

Kadangi brangiųjų metalų kiekis kurioje nors konkrečioje šalyje priklauso nuo pirmosios iš nurodytųjų aplinkybių (perkamosios galios), tai jų realioji kaina, kaip ir visų kitų prabangos ir menkai reikalingų dalykų kaina, reikia manyti, kils augant šalies gerovei ir pažangai ir kris randantis joje skurdui ir ūkio nuosmukiui. Šalys, kurios turi didesnį atliekamą darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekį, įstengs pirkti tam tikrą tų metalų kiekį už didesnį darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekį nei tos šalys, kurios tam gali skirti mažiau.

Kadangi brangiųjų metalų kiekis kurioje nors konkrečioje šalyje priklauso nuo antrosios iš nurodytųjų aplinkybių (prekiaujantį pasaulį aprūpinančių kasyklų turtingumo ar skurdumo), tai jų realioji kaina, realus darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekis, kurį galima už juos įsigyti arba į juos išmainyti, be abejo, smuks daugiau ar mažiau proporcingai tų kasyklų turtingumui ir kils proporcingai jų skurdumui.

Tačiau kasyklų, kuriuo nors konkrečiu metu aprūpinančių prekiaujantį pasaulį, turtingumas ar skurdumas yra aplinkybė, kuri, akivaizdu, gali neturėti jokio ryšio su ūkio būkle konkrečioje šalyje. Tiesa, amatams ir prekybai palaipsniui plėtojantis didesnėje pasaulio dalyje, didesniame plote atliekama naujų kasyklų paieška gali tu-

rėti truputį geresnes sėkmės galimybes nei apribota siaurais rėmais. Tačiau naujų kasyklų atradimas, senosioms pamažu išsenkant, yra labai negarantuotas dalykas, ir jokia žmonių patirtis bei triūsas čia nieko nelaiduos. Visi požymiai, kaip pripažįstama, yra abejotini, ir tiktai faktiškas naujos kasyklos atradimas ir sėkmingas eksploatavimas gali įrodyti jos vertės realumą ar netgi jos egzistavimą. Vykdant šias paieškas, kaip atrodo, nėra jokių apibrėžtų ribų nei žmonių darbinės veiklos galimai sėkmei, nei galimam nusivylimui. Galimas dalykas, kad per ateinančius vieną ar du šimtmečius bus atrastos turtingesnės nei kada nors iki šiol naujos kasyklos; bet lygiai taip pat gali nutikti, kad turtingiausios to meto kasyklos bus skurdesnės nei bet kuri iki Amerikos kasyklų atradimo eksploatuota kasykla. Ar iš tikrųjų bus vienaip, ar kitaip, neturi didelės reikšmės realiajai pasaulio gerovei ir klestėjimui, realiajai žmonijos žemės ir darbo metinės produkcijos vertei. Be abejo, tos produkcijos nominali vertė, aukso ir sidabro kiekis, kuris gali ją išreikšti arba atitikti, būtų labai skirtingas; tačiau jos reali vertė, realus darbo kiekis, kurį ji nupirktų ar kuriuo disponuotų, būtų visiškai toks pat. Vienas šilingas pirmuoju atveju gali atitikti ne daugiau darbo, nei vienas pensas antruoju atveju; o vienas pensas antruoju atveju gali atitikti tiek darbo, kiek dabar atitinka vienas šilingas. Tačiau pirmuoju atveju žmogus, kuris kišenėje turi šilingą, nebus nė kiek turtingesnis nei tas, kuris dabar turi pensą; o antruoju atveju žmogus, turintis pensą, būtų buvęs toks pat turtingas, kaip dabar turintis šilingą. Aukso ir sidabro dirbinių pigumas ir gausumas būtų vienintelė nauda, kurią pasaulis gautų pirmuoju atveju, o šitų menkai reikalingų niekniekių brangumas ir retumas būtų vienintelis nepatogumas, ištikęs žmones antruoju atveju.

Digresijos apie sidabro vertės pokyčius išvados

Dauguma autorių, rinkusių duomenis apie daiktų pinigines kainas senovės laikais, kaip atrodo, mažas grūdų ir apskritai prekių pinigines kainas, kitaip tariant, didelę aukso ir sidabro vertę laikė ne tik tų metalų retumo įrodymu, bet ir šalies skurdo ir atsilikimo tais laikais paliudijimu. Toks požiūris yra susijęs su viena politinės ekonomijos sistema, kuri tautos turtą tapatina su aukso ir sidabro gausumu, o tautos skurdą – su jų retumu; tą sistemą aš pasistengsiu išsamiai išnagrinėti ir paaiškinti ketvirtojoje šio tyrimo knygoje. Dabar tik pažymėsiu, kad didelė brangiųjų metalų vertė negali būti joks konkrečios šalies skurdo ar atsilikimo tuo metu įrodymas. Didelė jų vertė įrodo tik tuo metu prekiaujantį pasaulį aprūpinančių kasyklų neturtingumą. Varginga šalis, nepajėgianti daug pirkti, neįstengs mokėti už auksą ir sidabrą daugiau, nei gali mokėti turtinga šalis; todėl tų metalų vertė pirmojoje šalyje nebus didesnė nei antrojoje. Kinijoje, kuri yra daug turtingesnė už bet kurią Europos šalį, brangiųjų metalų vertė yra didesnė nei bet kur Europoje. Tiesa, kai buvo atrastos Amerikos kasyklos, Europos turtas labai padidėjo, o aukso ir sidabro vertė palaipsniui sumažėjo. Tačiau tas jų vertės sumažėjimas įvyko ne dėl realaus Europos turto, jos žemės ir darbo metinės produkcijos padidėjimo, bet dėl atsitiktinio turtingesnių nei iki tol buvusios kasyklų atradimo. Aukso ir sidabro kiekio padidėjimas Europoje ir jos manufaktūrų bei žemės ūkio plėtojimasis yra du reiškiniai, kurie nors ir įvyko maždaug tuo pačiu metu, tačiau kilo dėl labai skirtingų priežasčių ir vargiai siejasi tarpusavyje. Pirmasis radosi visiškai atsitiktinai, čia jokio vaidmens nevaidino ir negalėjo vaidinti nei apdairumas, nei valdžios politika. Antrasis kilo dėl to, kad suiro

feodalinė sistema ir susidarė valstybės valdžia, kuri sugebėjo suteikti žmonių darbinei veiklai vienintelį paskatinimą, kokio jai reikėjo, – pakankamą garantiją, kad jie galės naudotis savo darbo vaisiais. Lenkija, kur tebėra feodalinė sistema, šiandien yra tokia pat vargetų šalis, kokia ji buvo iki Amerikos atradimo. Tačiau grūdų piniginė kaina Lenkijoje išaugo, brangiųjų metalų reali vertė smuko, kaip ir kitose Europos vietose. Todėl tų metalų kiekis ten turėjo padidėti, kaip ir kitose vietose, ir beveik tokiu pat santykiu, palyginti su metine jos žemės ir darbo produkcija. Tačiau tų metalų kiekio padidėjimas, atrodo, nepadidino metinės produkcijos, nepatobulino šalies manufaktūrų ir žemdirbystės, nepagerino jos gyventojų gyvenimo sąlygų. Ispanija ir Portugalija, kasyklas valdančios šalys, yra, po Lenkijos, ko gero, dvi labiausiai nuskurdusios Europos šalys. Tačiau brangiųjų metalų vertė Ispanijoje ir Portugalijoje turėtų būti mažesnė nei bet kur kitur Europoje, nes iš tų šalių jie gabenami į kitas Europos dalis, patiriant ne tik gabenimo ir draudimo, bet ir kontrabandos išlaidas, kai jų eksportas yra uždraustas arba apdėtas rinkliava. Todėl žemės ir darbo metinės produkcijos atžvilgiu jų kiekis tose šalyse turėtų būti didesnis nei bet kur kitur Europoje. Tačiau tos dvi šalys yra skurdesnės nei didžioji Europos dalis. Nors feodalinė sistema Ispanijoje ir Portugalijoje buvo panaikinta, ją pakeitė ne ką geresnė.

Taigi kaip maža aukso ir sidabro vertė nėra joks tuo pasižyminčios šalies turto ir klestėjimo įrodymas, lygiai taip pat jų didelė vertė, tai yra maža apskritai visų prekių ir ypač grūdų piniginė kaina nėra joks jų skurdo ir atsilikimo įrodymas.

Kita vertus, nors maža apskritai visų prekių, o ypač grūdų piniginė kaina nėra joks to meto skurdo ir atsilikimo įrodymas, kai kurių konkrečių prekių, tokių kaip galvijai, naminiai paukščiai, medžioklės ir žvejybos lai-

mikis, maža kaina, palyginti su grūdų kaina, yra tvirčiausias šito įrodymas. Maža piniginė jų kaina aiškiai rodo, pirma, didelį tokių prekių gausumą, palyginti su grūdų kiekiu, ir, vadinasi, kad jos užima didelius žemės plotus, palyginti su javams skirtu plotu; antra, mažą tos žemės vertę javais apsėjamos žemės atžvilgiu ir, vadinasi, tai, kad toje šalyje didžioji žemės dalis yra nedirbama ir negerinama. Tokia kaina aiškiai parodo, kad sankaupų kiekis ir gyventojų skaičius toje šalyje nėra pasiekę tokio santykio su teritorijos dydžiu, kokį paprastai pasiekia civilizuotose šalyse, ir kad visuomenė tuo metu toje šalyje dar tebėra kūdikystės pakopoje. Iš didelės ar mažos apskritai visų prekių, o ypač grūdų kainos galime daryti tik išvadą, kad tuo metu prekiaujantį pasaulį auksu ir sidabru aprūpinančios kasyklos buvo turtingos arba skurdžios, bet ne išvadą, kad šalis buvo turtinga ar skurstanti. Tačiau iš kai kurių prekių rūšių piniginės kainos didumo ar mažumo kitų prekių kainų atžvilgiu galime padaryti išvadą, kurios tikėtinumas beveik prilygsta tikrumui, kad šalis yra turtinga arba varginga, kad didžioji jos žemių dalis yra įdirbta arba neįdirbta ir kad ji yra labiau arba mažiau atsilikusi, tai yra daugiau arba mažiau civilizuota.

Bet koks prekių piniginės kainos padidėjimas, sukeltas vien sidabro vertės smukimo, visas prekes paveiktų vienodai ir visuotinai pakeltų jų kainą trečdaliu, ketvirtadaliu ar penktadaliu, jei sidabras prarastų atitinkamai trečdalį, ketvirtadalį ar penktadalį savo ankstesnės vertės. Tačiau maisto produktų kainų padidėjimas, tiek daug aiškintas ir aptarinėtas, nepaveikia vienodai visų maisto produktų. Imant šio šimtmečio vidurkį, grūdų kaina padidėjo daug mažiau nei kai kurių kitų maisto produktų kainos, – šitai pripažįsta net ir tie, kurie šį padidėjimą sieja su sidabro vertės smukimu. Vadinasi, tų kitų maisto produktų kainų kilimas negalėjo rastis vien dėl

sidabro vertės smukimo. Derėtų atsižvelgti ir į kitas priežastis, ir tos, kurias įvardijome anksčiau, matyt, pakankamai paaiškins tą kai kurių atskirų maisto produktų kainų padidėjimą grūdų kainų atžvilgiu ir nesiejant jo su tariamu sidarbo vertės smukimu.

Dėl pačių grūdų kainos, tai ji pirmųjų šešiasdešimt ketverių šio šimtmečio metų laikotarpiu ir prieš pastarąjį nepaprastai blogų orų metą buvo truputį mažesnė nei paskutinius šešiasdešimt ketverius praėjusio šimtmečio metus. Šį faktą paliudija ne tik Vindzoro turgaus sąskaitos, bet ir oficialūs duomenys apie kainas iš visų skirtingų Škotijos grafysčių bei kelių skirtingų Prancūzijos turgaviečių sąskaitos, kurias labai kruopščiai ir atidžiai surinko p. Messance'as ir p. Duprè St. Mauras. Įrodymai yra išsamesni, nei galima būtų tikėtis analizuojant tokį dalyką, kurį, natūralu, labai sunku išaiškinti.

Dėl didelės grūdų kainos pastaruosius dešimt ar dvylika metų, tai ją visiškai galima paaiškinti prastais orais, nepasitelkiant prielaidos apie sidabro vertės smukimą. Todėl nuomonė, kad sidabro vertė nuolat smunka, neatrodo paremta rimtais stebėjimais, ar imtume grūdų kainas, ar kitų maisto produktų kainas.

Matyt, galima teigti, kad toks pat sidabro kiekis dabartiniu metu, netgi atsižvelgiant į visa tai, kas čia buvo pasakyta, nupirks daug mažesnį kai kurių maisto produktų kiekį negu vienu ar kitu praėjusio šimtmečio laikotarpiu; o stengdamiesi išsiaiškinti, ar šis pokytis radosi dėl tų prekių vertės padidėjimo, ar dėl sidabro vertės sumažėjimo, tik darytume tuščią ir beprasmį skirtumą, kuris nė kiek nepadėtų žmogui, turinčiam tam tikrą sidabro kiekį, su kuriuo jis eina į turgų, tai yra turinčiam pastovias pinigines pajamas. Aš tikrai nesiimsiu įrodinėti, kad to skirtumo žinojimas padės jam pirkti pigiau. Tačiau tas skirtumas, kalbant šiuo klausimu, nėra visiškai bevertis.

Jis gali būti naudingas visuomenei kaip aiškus įrodymas, jog šalis klesti. Jei kai kurių maisto produktų kainų kilimas vyktų vien dėl sidabro vertės smukimo, tai iš šitos aplinkybės galėtume padaryti tik išvadą apie Amerikos kasyklų turtingumą. Tikrasis šalies turtas, metinė jos žemės ir darbo produkcija, nepaisant šios aplinkybės, gali tiek laipsniškai mažėti, kaip yra Portugalijoje ir Lenkijoje, tiek laipsniškai didėti, kaip yra daugelyje kitų Europos vietų. Tačiau jei toks kai kurių maisto produktų kainų kilimas vyksta dėl juos auginančios žemės realiosios vertės didėjimo, dėl jos kylančio derlingumo, tai yra dėl to, kad dėl išplitusios pažangos ir gero žemės dirbimo didesni žemės plotai pasidarė tinkami javams auginti, tai šis kainų kilimas vyks dėl aplinkybės, kuri kuo aiškiausiai parodo šalies klestėjimą ir pažangą. Kiekvienoje didelėje šalyje žemė sudaro didžiausią, svarbiausią ir tvariausią jos turto dalį. Taigi visuomenei tikrai gali būti naudingas ar bent teikti tam tikrą pasitenkinimą toks įtaigus įrodymas, kad didžiausios, svarbiausios ir tvariausios šalies turto dalies vertė didėja.

Be to, tas skirtumas gali būti naudingas nustatant kai kurių samdinių piniginius atlyginimus. Jei minėtasis kai kurių maisto produktų rūšių kainų kilimas priklausytų nuo sidabro vertės smukimo, jų piniginis atlyginimas, jeigu iki tol jis nebuvo pernelyg didelis, neabejotinai turėtų būti padidintas proporcingai tam smukimui. Jei jis nebūtų padidintas, tų žmonių realus atlyginimas akivaizdžiai tiek pat sumažėtų. Tačiau jei kainų kilimas vyktų dėl tų maisto produktų vertės padidėjimo, nulemto padidėjusio tuos produktus gaminančios žemės derlingumo, tada būtų kur kas sudėtingiau spręsti, kiek tą piniginį atlyginimą reikia padidinti ir ar jį išvis reikia didinti. Pažanga ir žemdirbystės plėtra, neišvengiamai daugiau ar mažiau padidinanti visų gyvulinio maisto rūšių kainą, pa-

lyginti su grūdų kaina, kartu neišvengiamai mažina, mano įsitikinimu, visų augalinio maisto rūšių kainą. Plėtra didina gyvulinio maisto kainą, nes didelė dalis jį gaminančios žemės, pasidariusi tinkama javams auginti, turi duoti žemės savininkui ir ūkininkui javus auginančios žemės rentą ir pelną. Plėtra mažina augalinio maisto kainą, nes didindama žemės derlingumą didina jo gausumą. Be to, žemės ūkio pažanga įdiegia daug augalinio maisto rūšių, kurios, kadangi reikalauja mažiau žemės ir ne daugiau darbo, yra rinkoje daug pigesnės. Tokios yra bulvės ir kukurūzai, dar vadinami indėnų javais, dvi svarbiausios naujovės, kurias Europos žemės ūkis, o gal net apskritai Europa įgijo dėl didžiulės jos prekybos ir laivybos plėtotės. Be to, daug augalinio maisto rūšių, primityvaus žemės ūkio sąlygomis auginamų tik darže ir dirbant žemę tik kastuvu, žemdirbystei pažengus perkeliamos į įprastus laukus ir auginamos dirbant žemę plūgu: tai ropės, morkos, kopūstai ir kt. Todėl vykstant pažangai vienų maisto rūšių realioji kaina neišvengiamai kyla, o kitų neišvengiamai smunka, ir jau nėra taip lengva nustatyti, kiek vienos kainos pakilimą kompensuoja kitos kainos smukimas. Kai realioji mėsos kaina jau pasidarė labai didelė (tai, matyt, daugiau nei prieš šimtmetį ir atsitiko didelėje Anglijos dalyje su visomis šios produkcijos rūšimis, išskyrus tikriausiai kiaulieną), bet koks po to galintis įvykti visų kitų gyvulinio maisto rūšių kainų padidėjimas nebegali labai paveikti paprastų žmonių gyvenimo sąlygų. Didelėje Anglijos dalyje vargšų gyvenimo sąlygos tikrai negali dar labiau pablogėti, kai pakyla naminių paukščių, žuvies, laukinių paukščių arba elnienos kainos, kadangi tuos žmones gelbsti bulvių kainų smukimas.

Dabartiniu nederliaus laikotarpiu didelė grūdų kaina neabejotinai slegia vargingus žmones. Tačiau vidutinio derliaus metais, kai grūdų kaina yra įprasto, viduti-

nio lygio, natūralus kitų neapdorotos produkcijos rūšių kainų kilimas negali smarkiai paveikti tų žmonių gyvenimo sąlygų. Jie, ko gero, labiau kenčia dėl kai kurių gaminių, tokių kaip druska, muilas, išdirbta oda, žvakės, salyklas, alus ir t. t., kainos dirbtinio padidėjimo, kurį sukelia mokesčiai.

Pažangos poveikis realiajai gaminių kainai

Tačiau natūrali pažangos pasekmė yra laipsniškas beveik visų gaminių realiosios kainos mažėjimas. Sumažėja, ko gero, visiems jiems be išimties pagaminti reikalingo darbo realioji kaina. Dėl geresnių įrengimų, didesnio įgudimo ir tikslesnio darbo pasidalijimo bei paskirstymo – visa tai yra natūrali pažangos pasekmė – kiekvienam darbo elementui atlikti prireikia daug mažiau darbo, ir nors dėl visuomenės klestėjimo realioji darbo kaina turėtų gerokai pakilti, ženklus darbo kiekio sumažėjimas apskritai daugiau nei kompensuoja kad ir patį didžiausią darbo kainos išaugimą.

Tiesa, yra keletas manufaktūrų, kuriose neišvengiamas neapdorotų medžiagų realiosios kainos padidėjimas persvers visą naudą, gaunamą diegiant darbo proceso patobulinimus. Dailidės ir staliaus amate, paprastesniuose baldžių darbuose neišvengiamas medienos realiosios kainos padidėjimas, sukeliamas žemdirbystės pažangos, persvers visą naudą, kurią galima gauti dėl geresnių įrengimų, didesnio įgudimo ir tikslesnio darbo pasidalijimo ir paskirstymo.

Tačiau visais tais atvejais, kai neapdorotų medžiagų realioji kaina visiškai nedidėja arba didėja labai nedaug, gaminių kaina mažės labai ženkliai.

Įspūdingiausiai per šį ir praėjusį šimtmetį sumažėjo tų gaminių, kurių medžiaga yra paprastesni metalai, kai-

na. Gerėlesnį laikrodį praėjusio šimtmečio viduryje buvo galima nusipirkti už dvidešimt svarų, o dabar tokį veikiausiai gautume už dvidešimt šilingų. Tuo pačiu laikotarpiu peilininkų ir raktininkų gaminių, visų mažmožių, daromų iš paprastesnių metalų, ir visų tų prekių, kurios paprastai vadinamos Birmingamo ir Šefildo dirbiniais, kainos irgi labai smarkiai sumažėjo, nors ir ne tiek, kiek laikrodžių. Bet tokio sumažėjimo pakako nustebinti visų kitų Europos šalių meistrams, kurie daugeliu atvejų pripažįsta, kad neįstengtų pagaminti tokios pat kokybės dirbinių net už dvigubą ar trigubą kainą. Turbūt nėra kitų manufaktūrų, kuriose darbo pasidalijimas galėtų būti tęsiamas toliau arba kuriose naudojami įrengimai leistų įdiegti didesnę patobulinimų įvairovę nei tose, kurių naudojama medžiaga yra paprastesni metalai.

Audinių kainos tuo pačiu laikotarpiu taip ženkliai nesumažėjo. Priešingai, kaip mane patikino, aukščiausios kokybės audinių kaina per šiuos dvidešimt penkerius ar trisdešimt metų truputį padidėjo gerėjant kokybei; tai atsitiko dėl to, kad, kaip teigiama, gerokai pakilo žaliavos – ispaniškos vilnos – kaina. Tiesa, teigiama, kad Jorkšyro audinių, gaminamų vien iš angliškos vilnos, kaina šiame šimtmetyje gerokai krito, palyginti su jų kokybe. Tačiau kokybė yra toks ginčijamas dalykas, kad aš visą tokio pobūdžio informaciją laikau šiek tiek nepatikima. Audinių manufaktūrose darbo pasidalijimas dabar yra beveik toks pat, koks buvo prieš šimtą metų, nelabai skiriasi ir naudojami įrengimai. Kita vertus, tiek darbo pasidalijimas, tiek įrengimai galėjo būti šiek tiek patobulinti, dėl to kaina galėjo kiek sumažėti.

Bet tas sumažėjimas pasirodys esąs daug ryškesnis ir akivaizdesnis, jei dabartinę audinių kainą palyginsime su ta, kuri buvo daug ankstesniais laikais, apie penkioliktojo amžiaus pabaigą, kai darbas tikriausiai buvo mažiau padalytas, o naudojami įrengimai – ne tokie tobuli kaip dabar.

1487 metais, kurie buvo ketvirtieji Henriko VII valdymo metai, buvo nustatyta, kad „kas mažmenomis parduos platųjį jardą ploniausio marginto raudono audeklo ar kitokio ploniausio marginto audeklo brangiau nei už šešiolika šilingų, turės sumokėti keturiasdešimties šilingų baudą už kiekvieną taip parduotą jardą". Vadinasi, šešiolika šilingų, kuriuos tada sudarė maždaug toks pat sidabro kiekis, kaip dvidešimt penkis šilingus dabartiniais mūsų pinigais, tada buvo laikomi pagrįsta kaina už jardą geriausio audeklo; ir kadangi tai buvo išlaidas reguliuojantis įstatymas, tikėtina, kad toks audeklas paprastai būdavo pardavinėjamas šiek tiek brangiau. Šiais laikais didžiausia kaina galima laikyti vieną ginėją. Taigi net jei audinių kokybę laikysime nepasikeitusia, nors dabar ji beveik garantuotai yra daug geresnė, net ir tokiu atveju geriausios kokybės audeklo piniginė kaina, atrodo, nuo penkioliktojo amžiaus pabaigos yra gerokai sumažėjusi. Bet dar daugiau sumažėjo jo realioji kaina. Tada ir dar ilgai vėliau vidutinė kviečių kvarterio kaina buvo laikoma lygia šešiems šilingams aštuoniems pensams. Vadinasi, du kvarteriai ir daugiau nei trys bušeliai kviečių kainavo šešiolika šilingų. Jei kviečių kvarterio kaina šiais laikais laikysime dvidešimt aštuonis šilingus, aukščiausios kokybės audeklo jardo kaina anais laikais turėjo būti lygi mažiausiai trims svarams šešiems šilingams šešiems pensams dabartiniais mūsų pinigais. Jardą audeklo pirkęs žmogus turėjo atsisakyti tokio darbo ir pragyvenimo reikmenų kiekio, kokį dabartiniais laikais būtų galima įsigyti už šią sumą.

Paprastų gaminių realiosios kainos sumažėjimas, nors ir nemenkas, vis dėlto nebuvo toks didelis kaip aukštos kokybės gaminių.

1463 metais, trečiaisiais Eduardo IV valdymo metais, buvo nustatyta, kad „nei ūkio samdinys, nei paprastas

darbininkas, nei amatininko pameistrys, negyvenantis mieste ar miestelyje, neturi siūdintis ar vilkėti drabužių iš audeklo, kainuojančio daugiau kaip du šilingus už platųjį jardą“. Trečiaisiais Eduardo IV valdymo metais du šilingus sudarė beveik toks pat sidabro kiekis, koks sudaro keturis šilingus dabartiniais mūsų pinigais. Tačiau Jorkšyro audiniai, kurie dabar pardavinėjami už keturis šilingus jardas, yra tikriausiai daug geresni už to meto audinius, gamintus dėvėti vargingiausiems paprastiems samdiniams. Todėl net jų drabužių piniginė kaina dabar gali būti, atsižvelgiant į kokybę, šiek tiek pigesnė nei buvo tais senais laikais. Realioji kaina neabejotinai yra daug mažesnė. Tais laikais dešimt pensų už bušelį kviečių buvo laikoma nuosaikia ir pagrįsta kaina. Todėl du šilingai buvo dviejų bušelių ir beveik dviejų pekų kviečių kaina; tiek kviečių dabar, kai bušelis kainuoja tris šilingus šešis pensus, kainuotų aštuonis šilingus devynis pensus. Už jardą tokio audeklo vargingi samdiniai turėdavo atsisakyti galimybės įsigyti tokį pragyvenimo reikmenų kiekį, kokį šiandien būtų galima įsigyti už aštuonis šilingus devynis pensus. Toks buvo išlaidas reguliuojantis įstatymas, apribojantis vargšų prabangą ir išlaidavimą. Taigi jų drabužiai apskritai buvo daug brangesni.

Tas pats įstatymas tam žmonių luomui draudė mūvėti kojines, kurių kaina viršytų keturiolika pensų už porą, – dabartiniais mūsų pinigais tai sudarytų maždaug dvidešimt aštuonis pensus. Bet tais laikais keturiolika pensų buvo vieno bušelio ir beveik dviejų pekų kviečių kaina; toks kiekis kviečių šiais laikais kainuotų penkis šilingus tris pensus. Mūsų sąlygomis tokią kainą už kojinių porą skurdžiausio ir žemiausio luomo samdiniui turėtume laikyti labai didele. Bet tais laikais samdinys iš tikrųjų turėjo mokėti jai ekvivalentišką kainą.

Eduardo IV laikais kojinių mezgimas niekur Europoje tikriausiai dar nebuvo žinomas. Europiečiai kojines darė iš paprasto audeklo, ir tai galėjo būti viena iš jų brangumo priežasčių. Pasakojama, kad pirmasis asmuo, ėmęs Anglijoje mūvėti kojines, buvo karalienė Elžbieta. Ji gavo jas dovanų iš Ispanijos ambasadoriaus.

Tiek paprastų, tiek gerųjų vilnonių audinių manufaktūrose naudojami įrengimai tais laikais buvo kur kas prastesni nei dabar. Nuo to laiko buvo padaryti trys labai svarbūs jų patobulinimai, tikriausiai greta daugelio smulkių pagerinimų, kurių skaičių ir svarbą nebūtų lengva tiksliai apibūdinti. Tie trys esminiai patobulinimai buvo tokie: pirma, verpstė buvo pakeista verpimo rateliu, dėl to toks pat darbo kiekis galėjo padaryti dvigubai daugiau darbo. Antra, imtos naudoti kelios labai išradingos mašinos, kurios dar labiau palengvino ir paspartino šukuotų ir nevalytų vilnų gijų suvijimą arba deramą apmatų ir ataudų sudėliojimą prieš įveriant juos į stakles; tai operacija, kuri iki tų mašinų išradimo turėjo būti nepaprastai varginanti ir sudėtinga. Trečia, imta naudoti vėlimo mašiną audiniams storinti, užuot mindžius juos vandenyje. Nei vėjo, nei vandens malūnai Anglijoje penkioliktojo amžiaus pradžioje dar nebuvo žinomi, nebuvo jų, kiek man žinoma, ir niekur kitur Europoje į šiaurę nuo Alpių. Kiek anksčiau jie pirmiausia atsirado Italijoje.

Žinant šias aplinkybes tam tikru mastu galima paaiškinti, kodėl tiek paprasto, tiek gerojo audeklo realioji kaina tais senais laikais buvo žymiai didesnė nei dabar. Reikėdavo įdėti daugiau darbo, kad prekės būtų pateiktos į rinką. Todėl jas pateikus už jas turėjo būti galima nupirkti arba jas išmainyti į didesnį kiekį.

Tikriausiai tais senais laikais paprastas audeklas Anglijoje būdavo gaminamas tokiu būdu, koks yra įprastas šalyse, kur amatai ir manufaktūros tebėra ankstyvojoje

stadijoje. Tai tikriausiai būdavo šeimos manufaktūra, skirtingas darbo dalis priešokiais atlikdavo visi beveik kiekvienos šeimos nariai; tai būdavo jų darbas tiktai tuomet, kai nebūdavo ką daugiau dirbti, bet nebuvo jų pagrindinė veikla, iš kurios jie pelnytųsi didžiąją pragyvenimo dalį. Jau buvo pažymėta, kad taip atliekamas darbas visada pateikiamas į rinką daug pigiau nei tas, kuris yra pagrindinis ar vienintelis dirbančiojo egzistavimo šaltinis. Kita vertus, gerojo audeklo tais laikais Anglijoje niekas negamino, jį audė turtinga ir prekiaujanti Flandrijos šalis, ir tikriausiai tuomet, kaip ir dabar, tuo užsiėmė žmonės, kurie visiškai arba daugiausia pragyveno iš to darbo. Be to, tai buvo užsienio manufaktūros, todėl jos turėjo mokėti tam tikrą rinkliavą karaliui, bent jau nuo seno įprastą mokestį nuo svorio ar vertės. Tiesa, toji rinkliava tikriausiai nebuvo didelė. Tais laikais Europos politika buvo ne varžyti nustatant dideles rinkliavas užsienio gaminių įvežimą, bet veikiau jį skatinti, kad pirkliai galėtų tiekti didikams kuo prieinamiausia kaina jų geidžiamas patogumo ir prabangos prekes, kurių neįstengė pateikti jų pačių šalies pramonė.

Atsižvelgdami į visas šias aplinkybes, tikriausiai galėsime tam tikru mastu sau paaiškinti, kodėl tais senais laikais realioji paprasto audeklo kaina, palyginti su geruoju audeklu, buvo tiek daug mažesnė nei šiais laikais.

Skyriaus pabaiga

Aš užbaigsiu šį labai ilgą skyrių pažymėdamas, kad kiekvienas visuomenės veiklos sąlygų pagerinimas dažniausiai tiesiogiai ar netiesiogiai kelia realiąją žemės rentą, didina realųjį žemės savininko turtą, jo galią pirkti darbą arba kitų žmonių darbo vaisius.

Žemės gerinimas ir žemdirbystės plėtojimas dažniausiai tiesiogiai didina šią galią. Didėjant žemės produkci-

jai, neišvengiamai didėja ir žemės savininkui priklausanti jos dalis.

Žemės rentą taip pat tiesiogiai didina, ir netgi dar didesne proporcija, tų neapdorotos žemės produkcijos dalių, kurios iš pradžių yra išplėtoto žemės gerinimo ir dirbimo rezultatas, o vėliau pačios tampa tolesnio jų plėtojimo pagrindu, realiosios kainos didėjimas; pavyzdžiui, galvijų kainos didėjimas po kiek laiko pats ima tiesiogiai didinti žemės rentą, ir netgi dar didesne proporcija. Didėjant produkcijos realiajai vertei, padidėja ne tik realioji žemės savininko dalies vertė, jo realus disponavimas kitų žmonių darbu, bet kartu padidėja ir jam atitenkančios dalies santykis su visa produkcija. Žemės produkcijai gauti jos realiajai kainai padidėjus neprireikia daugiau darbo nei anksčiau. Todėl pakanka mažesnės jos dalies padengti sankaupoms, įskaitant ir jų įprastinį pelną, išleistoms šiam darbui. Taigi žemės savininkui atitenkanti dalis turės padidėti.

Visi tie darbo gamybinės galios pagerinimai, kurie tiesiogiai mažina gaminių realiąją kainą, netiesiogiai didina realiąją žemės rentą. Tą dalį neapdorotos produkcijos, kurios pats nesuvartoja, arba, kas yra tas pat, tos dalies kainą žemės savininkas iškeičia į manufaktūrų gaminius. Kas sumažina pastarųjų realiąją kainą, pakelia neapdorotos produkcijos realiąją kainą. Todėl toks pat neapdorotos produkcijos kiekis tampa didesnio apdorotos produkcijos kiekio ekvivalentu; taigi žemės savininkas įstengia nusipirkti didesnį pageidaujamų patogumų ar prabangos prekių kiekį.

Kiekvienas visuomenės realiojo turto padidėjimas, kiekvienas naudingo darbo kiekio padidėjimas turi tendenciją netiesiogiai didinti realiąją žemės rentą. Tam tikra šio darbo dalis natūraliai atitenka pačiai žemei. Daugiau žmonių ir galvijų panaudojama žemei dirbti, padidėjus sankaupoms, kurios skiriamos galvijams au-

ginti, padidėja ir produkcija, o kartu su produkcija didėja ir renta.

Kita vertus, priešingos aplinkybės – prastas žemės dirbimas ir nesirūpinimas jos gerinimu, kurios nors neapdorotos žemės produkcijos dalies realiosios kainos kritimas, manufaktūrų gaminių realiosios kainos kilimas dėl gamintojų meistriškumo ir darbštumo nuosmukio, visuomenės realiojo turto sunykimas, – visi tie veiksniai mažina realiąją žemės rentą, mažina realųjį žemės savininko turtą, menkina jo galią pirkti darbą arba kitų žmonių darbo vaisius.

Kiekvienos šalies visa metinė žemės ir žmonių darbo produkcija arba, kas yra tas pat, bendra visos tos produkcijos kaina natūraliai pasiskirsto, kaip jau esame sakę, į tris dalis – žemės rentą, darbo užmokestį ir sankaupų pelną ir sudaro trijų skirtingų žmonių klasių – gyvenančių iš rentos, gyvenančių iš darbo užmokesčio ir gyvenančių iš pelno – pajamas. Tai yra trys pagrindinės, pradinės kiekvienos civilizuotos visuomenės struktūrą sudarančios klasės, iš kurių pajamų galiausiai susidaro visų kitų klasių pajamos.

Pirmosios iš tų trijų pagrindinių klasių interesas, kaip matyti iš to, kas buvo ką tik pasakyta, yra tvirtai ir neatskiriamai susijęs su bendruoju visuomenės interesu. Kas paremia ar pažeidžia vieną, neišvengiamai paremia arba pažeidžia ir kitą. Kai visuomenė svarsto kokią nors prekybos ar viešosios tvarkos normą, žemės savininkai niekada jos nesuklaidins remdami savo interesą turėti sau naudingą specifinę tvarką, jeigu tik jie teisingai suvokia tą interesą. Tiesa, jie pernelyg dažnai stokoja tokio suvokimo. Jie yra vieninteliai iš tų trijų klasių, kurių pajamos nekainuoja jiems nei darbo, nei rūpesčių, jie gauna jas, taip sakant, savaime ir nepriklausomai nuo savo pačių planų ar sumanymų. Dėl to tingumo, kuris yra natūrali jų dykumo ir saugumo pasekmė, jie perne-

lyg dažnai ne tik daug ko nesuvokia, bet ir nesugeba mąstyti taip, kaip būtina mąstyti norint numatyti ir suprasti bet kokios viešosios normos pasekmes.

Antrosios klasės, gyvenančios iš darbo užmokesčio, interesas yra tvirtai susijęs su visuomenės interesu, lygiai kaip ir pirmosios. Jau parodėme, kad samdomo darbininko atlyginimas didžiausias yra tada, kai darbo paklausa nuolat auga arba kai samdomųjų skaičius kasmet gerokai padidėja. Kai šis realusis visuomenės turtas tampa nekintamas, darbininko atlyginimas netrukus krenta iki tokio dydžio, kurio pakanka vien išlaikyti šeimai, arba tęsti samdomų darbininkų giminei. Kai visuomenė išgyvena nuosmukį, atlyginimas krenta netgi žemiau tos ribos. Visuomenei klestint žemės savininkų klasė, matyt, gali laimėti daugiau nei samdomų darbininkų klasė; bet nėra kitos klasės, kuri taip žiauriai nukentėtų, kai visuomenė patiria nuosmukį. Tačiau nors samdomo darbininko interesas yra tvirtai susijęs su visos visuomenės interesu, jis visiškai nesugeba nei suvokti tą interesą, nei suprasti jo ryšį su jo paties interesu. Jo gyvenimo sąlygos nepalieka jam nė kiek laiko būtinai informacijai gauti, o jo išsilavinimas ir įpročiai paprastai yra tokie, kad jis nesugebėtų vertinti net ir tada, jei turėtų visą informaciją. Todėl viešuosiuose svarstymuose jo balsas mažai tegirdimas ir mažiau vertinamas, išskyrus ypatingus atvejus, kai jo pasipiktinimą pakursto, paremia ir nukreipia jo darbdaviai – ne jo labui, bet siekdami savų tikslų.

Samdinių darbdaviai sudaro trečiąją klasę – gyvenančią iš pelno. Būtent sankaupos, naudojamos pelnui gauti, paleidžia veikti didžiąją naudingo darbo dalį kiekvienoje visuomenėje. Sankaupų naudotojų planai ir sumanymai reguliuoja ir nukreipia visus svarbiausius darbo veiksmus, o pelnas yra visų tų planų ir sumanymų tikslas. Tačiau pelno norma, kitaip nei renta ir dar-

bo užmokestis, nekyla visuomenei klestint ir nekrenta jai patiriant nuosmukį. Priešingai, ji yra natūraliai maža turtingose šalyse ir didelė skurdžiose šalyse, ir visada yra didžiausia tose, kurios sparčiausiai artėja prie žlugimo. Todėl šios trečiosios kasės interesas nėra taip pat, kaip anų dviejų klasių, susijęs su visuomenės bendruoju interesu. Pirkliai ir manufaktūrų šeimininkai šioje klasėje yra dvi žmonių grupės, kurios paprastai įdeda didžiausius kapitalus ir kurios dėl savo turto turi didžiausią įtaką visuomenėje. Kadangi visą gyvenimą jie kuria planus ir sumanymus, jiems dažnai būdingas skvarbesnis suvokimas nei daugumai kaimo žemvaldžių. Bet kadangi jų mintys paprastai susijusios su jų konkrečios verslo srities interesu, o ne su visuomenės interesu, jų vertinimai, net ir pateikiami labai atvirai (to anaiptol nepasakytum apie kiekvieną atvejį), daug labiau priklauso nuo jų pačių, o ne nuo visuomenės intereso. Jie pranašesni už kaimo žemvaldžius ne tiek visuomenės intereso suvokimu, kiek geresniu savo pačių intereso suvokimu. Būtent dėl tokio geresnio savo intereso suvokimo sankaupų savininkai dažnai pasinaudoja žemvaldžių dosnumu ir įtikina juos paaukoti tiek savo, tiek visuomenės interesą remiantis paprastu, bet nuoširdžiu įsitikinimu, kad būtent sankaupų savininkų, o ne jų pačių interesas ir yra visuomenės interesas. Tačiau tarpininkų interesas bet kurioje konkrečioje prekybos ar gamybos šakoje kai kuriais atžvilgiais visada skiriasi nuo visuomenės intereso, o kartais yra net jam priešingas. Tarpininkų interesas visada yra išplėsti rinką ir sumažinti konkurenciją. Siekis išplėsti rinką dažnai gali būti priimtinas visuomenės interesui, tačiau siekis sumažinti konkurenciją visada bus priešingas jam ir gali būti naudingas tik tarpininkams, nes padidina jų pelnus virš natūralaus lygio, taigi jie savo naudai surenka niekuo nepagrįstą mokestį iš tė-

vynainių. Į pasiūlymus dėl naujų prekybos įstatymų ar taisyklių, pateikiamus šitos klasės žmonių, visada reikia žiūrėti labai atsargiai, ir jų niekada negalima priimti prieš tai gerai ir nuodugniai neištyrus – ne tik kruopščiai, bet ir įtariai. Tokius pasiūlymus pateikia žmonių klasė, kurios interesas niekada tiksliai nesutampa su visuomenės interesu, kurios bendras interesas yra apgauti ir netgi pavergti visuomenę ir kuri daugeliu atvejų iš tiesų nesyk apgaudinėjo ir išnaudojo žmones.

Metai	Kviečių kvarterio kaina kiekvienais metais			Skirtingų tų pačių metų kainų vidurkis			Kiekvienų metų vidutinė kaina dabartiniais pinigais		
	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1202	–	12	–	–	–	–	1	16	–
1205	– – –	12 13 15	– 4 –	–	13	5	2	–	3
1223	–	12	–	–	–	–	1	16	–
1237	–	3	4	–	–	–	–	10	–
1243	–	2	–	–	–	–	–	6	–
1244	–	2	–	–	–	–	–	6	–
1246	–	16	–	–	–	–	2	8	–
1247	–	13	4	–	–	–	2	–	–
1257	1	4	–	–	–	–	3	12	–
1258	1 – –	– 15 16	– – –	–	17	–	2	11	–
1270	4 6	16 8	– –	5	12	–	16	16	–
1286	– –	2 16	8 –	–	9	4	1	8	–
						Iš viso	35	9	3
						Vidutinė kaina	2	19	$1\frac{1}{4}$

Metai	Kviečių kvarterio kaina kiekvienais metais			Skirtingų tų pačių metų kainų vidurkis			Kiekvienų metų vidutinė kaina dabartiniais pinigais		
	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1287	-	3	4	-	-	-	-	10	-
	-	-	8						
	-	1	-						
	-	1	4						
1288	-	1	6	-	3	1/4	-	9	3/4
	-	1	8						
	-	2	-						
	-	3	4						
	-	9	4						
	-	12	-						
	-	6	-						
1289	-	2	-	-	10	1 3/4	1	10	4 3/4
	-	10	8						
	1	-	-						
1290	-	16	-	-	-	-	2	8	-
1294	-	16	-	-	-	-	2	8	-
1302	-	4	-	-	-	-	-	12	-
1309	-	7	2	-	-	-	1	1	6
1315	1	-	-	-	-	-	3	-	-
	1	-	-						
1316	1	10	-	1	10	6	4	11	6
	1	12	-						
	2	-	-						
	2	4	-						
	-	14	-						
1317	2	13	-	1	19	6	5	18	6
	4	-	-						
	-	6	8						
1336	-	2	-	-	-	-	-	6	-
1338	-	3	4	-	-	-	-	10	-
						Iš viso	23	4	11 1/4
						Vidutinė kaina	1	18	8

Metai	Kviečių kvarterio kaina kiekvienais metais			Skirtingų tų pačių metų kainų vidurkis			Kiekvienų metų vidutinė kaina dabartiniais pinigais		
	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1339	–	9	–	–	–	–	1	7	–
1349	–	2	–	–	–	–	–	5	2
1359	1	6	8	–	–	–	3	2	2
1361	–	2	–	–	–	–	–	4	8
1363	–	15	–	–	–	–	1	15	–
1369	1 1	– 4	– –	1	2	–	2	9	4
1379	–	4	–	–	–	–	–	9	4
1387	–	2	–	–	–	–	–	4	8
1390	– – –	13 14 16	4 – –	–	14	5	1	13	7
1401	–	16	–	–	–	–	1	17	4
1407	– –	4 3	4¼ 4	–	3	10	–	8	11
1416	–	16	–	–	–	–	1	12	–
					Iš viso		15	9	4
				Vidutinė kaina			1	5	9⅓
1423	–	8	–	–	–	–	–	16	–
1425	–	4	–	–	–	–	–	8	–
1434	1	6	8	–	–	–	2	13	4
1435	–	5	4	–	–	–	–	10	8
1439	1 1	– 6	– 8	1	3	4	2	6	8
1440	1	4	–	–	–	–	2	8	–
1444	– –	4 4	4 –	–	4	2	–	8	4
1445	–	4	6	–	–	–	–	9	–

Metai	Kviečių kvarterio kaina kiekvienais metais			Skirtingų tų pačių metų kainų vidurkis			Kiekvienų metų vidutinė kaina dabartiniais pinigais		
	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1447	-	8	-	-	-	-	-	16	-
1448	-	6	8	-	-	-	-	13	4
1449	-	5	-	-	-	-	-	10	-
1451	-	8	-	-	-	-	-	16	-
						Iš viso	12	15	4
						Vidutinė kaina	1	1	3½
1453	-	5	4	-	-	-	-	10	8
1455	-	1	2	-	-	-	-	2	4
1457	-	7	8	-	-	-	-	15	4
1459	-	5	-	-	-	-	-	10	-
1460	-	8	-	-	-	-	-	16	-
1463	- -	2 1	- 8	-	1	10	-	3	8
1464	-	6	8	-	-	-	-	10	-
1486	1	4	-	-	-	-	1	17	-
1491	-	14	8	-	-	-	1	2	-
1494	-	4	-	-	-	-	-	6	-
1495	-	3	4	-	-	-	-	5	-
1497	1	-	-	-	-	-	1	11	-
						Iš viso	8	9	-
						Vidutinė kaina	-	14	1
1499	-	4	-	-	-	-	-	6	-
1504	-	5	8	-	-	-	-	8	6
1521	1	-	-	-	-	-	1	10	-
1551	-	8	-	-	-	-	-	2	-
1553	-	8	-	-	-	-	-	8	-

Metai	Kviečių kvarterio kaina kiekvienais metais			Skirtingų tų pačių metų kainų vidurkis			Kiekvienų metų vidutinė kaina dabartiniais pinigais		
	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1554	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1555	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1556	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1557	– – – 2	4 5 8 13	– – – 4	–	17	$8^1/_2$	–	17	$8^1/_2$
1558	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1559	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1560	–	8	–	–	–	–	–	8	–
						Iš viso	6	0	$2^1/_2$
				Vidutinė kaina			–	10	$^5/_{12}$
1561	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1562	–	8	–	–	–	–	–	8	–
1574	2 1	16 4	– –	2	–	–	2	–	–
1587	3	4	–	–	–	–	3	4	–
1594	2	16	–	–	–	–	2	16	–
1595	2	13	–	–	–	–	2	13	–
1596	4	–	–	–	–	–	4	–	–
1597	5 4	4 –	– –	4	12	–	4	12	–
1598	2	16	8	–	–	–	2	16	8
1599	1	19	2	–	–	–	1	19	2
1600	1	17	8	–	–	–	1	17	8
1601	1	14	10	–	–	–	1	14	10
						Iš viso	28	9	4
				Vidutinė kaina			2	7	$5^1/_3$

Devynių bušelių kvarterio geriausių arba labiausiai vertinamų kviečių kainos Vindzoro turguje Marijos Apreiškimo dieną ir per Mykolines nuo 1595 iki 1764 metų imtinai; kiekvienų metų kaina yra tų dviejų turgaus dienų didžiausių kainų vidurkis.

Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1595	2	0	0
1596	2	8	0
1597	3	9	6
1598	2	16	8
1599	1	19	2
1600	1	17	8
1601	1	14	10
1602	1	9	4
1603	1	15	4
1604	1	10	8
1605	1	15	10
1606	1	13	0
1607	1	16	8
1608	2	16	8
1609	2	10	0
1610	1	15	10
1611	1	18	8
1612	2	2	4
1613	2	8	8
1614	2	1	$8\frac{1}{2}$
1615	1	18	8
1616	2	0	4
1617	2	8	8
1618	2	6	8
1619	1	15	4
1620	1	10	4
	26)54	0	$6\frac{1}{2}$
	2	1	$6\frac{9}{13}$

Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1621	1	10	4
1622	2	18	8
1623	2	12	0
1624	2	8	0
1625	2	12	0
1626	2	9	4
1627	1	16	0
1628	1	8	0
1629	2	2	0
1630	2	15	8
1631	3	8	0
1632	2	13	4
1633	2	18	0
1634	2	16	0
1635	2	16	0
1636	2	16	8
	16)40	0	0
	2	10	0

	Už kviečių kvarterį				Už kviečių kvarterį		
Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1637	2	13	0	Atkelta	79	14	10
1638	2	17	4	1671	2	2	0
1639	2	4	10	1672	2	1	0
1640	2	4	8	1673	2	6	8
1641	2	8	0	1674	3	8	8
1642[11]	0	0	0	1675	3	4	8
1643	0	0	0	1676	1	18	0
1644	0	0	0	1677	2	2	0
1645	0	0	0	1678	2	19	0
1646	2	8	0	1679	3	0	0
1647	3	13	8	1680	2	5	0
1648	4	5	0	1681	2	6	8
1649	4	0	0	1682	2	4	0
1650	3	16	8	1683	2	0	0
1651	3	13	4	1684	2	4	0
1652	2	9	6	1685	2	6	8
1653	1	15	6	1686	1	14	0
1654	1	6	0	1687	1	5	2
1655	1	13	4	1688	2	6	0
1656	2	3	0	1689	1	10	0
1657	2	6	8	1690	1	14	8
1658	3	5	0	1691	1	14	0
1659	3	6	0	1692	2	6	8
1660	2	16	6	1693	3	7	8
1661	3	10	0	1694	3	4	0
1662	3	14	0	1695	2	13	0
1663	2	17	0	1696	3	11	0
1664	2	0	6	1697	3	0	0
1665	2	9	4	1698	3	8	4
1666	1	16	0	1699	3	4	0
1667	1	16	0	1700	2	0	0
1668	2	0	0		60)153	1	8
1669	2	4	4		2	1	0 1/3
1670	2	1	8				
Nukelta	79	14	10				

[11] Trūksta duomenų. 1646 m. kainą pateikė vyskupas Fleetwoodas.

	Už kviečių kvarterį				Už kviečių kvarterį		
Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1701	1	17	8	Atkelta	69	8	8
1702	1	9	6	1734	1	18	10
1703	1	16	0	1735	2	3	0
1704	2	6	6	1736	2	0	4
1705	1	10	0	1737	1	18	0
1706	1	6	0	1738	1	15	6
1707	1	8	6	1739	1	18	6
1708	2	1	6	1740	2	10	8
1709	3	18	6	1741	2	6	8
1710	3	18	0	1742	1	14	0
1711	2	14	0	1743	1	4	10
1712	2	6	4	1744	1	4	10
1713	2	11	0	1745	1	7	6
1714	2	10	4	1746	1	19	0
1715	2	3	0	1747	1	14	10
1716	2	8	0	1748	1	17	0
1717	2	5	8	1749	1	17	0
1718	1	18	10	1750	1	12	6
1719	1	15	0	1751	1	18	6
1720	1	17	0	1752	2	1	10
1721	1	17	6	1753	2	4	8
1722	1	16	0	1754	1	14	8
1723	1	14	8	1755	1	13	10
1724	1	17	0	1756	2	5	3
1725	2	8	6	1757	3	0	0
1726	2	6	0	1758	2	10	0
1727	2	2	0	1759	1	19	10
1728	2	14	6	1760	1	16	6
1729	2	6	10	1761	1	10	3
1730	1	16	6	1762	1	19	0
1731	1	12	10	1763	2	0	9
1732	1	6	8	1764	2	6	9
1733	1	8	4		64)129	13	6
Nukeliama	69	8	8		2	0	$6^{19}/_{32}$

	Už kviečių kvarterį				Už kviečių kvarterį		
Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai	Metai	Sv. st.,	šil.,	pensai
1731	1	12	10	1741	2	6	8
1732	1	6	8	1742	1	14	0
1733	1	8	4	1743	1	4	10
1734	1	18	10	1744	1	4	10
1735	2	3	0	1745	1	7	6
1736	2	0	4	1746	1	19	0
1737	1	18	0	1747	1	14	10
1738	1	15	6	1748	1	17	0
1739	1	18	6	1749	1	17	0
1740	2	10	8	1750	1	12	6
	10)18	12	8		10)16	18	2
	1	17	3 1/5		1	13	9 4/5

Antra knyga

APIE SANKAUPŲ PRIGIMTĮ, KAUPIMĄ IR NAUDOJIMĄ

ĮVADAS

Toje nebrandžioje visuomenės pakopoje, kai nėra darbo pasidalijimo, kai mainai reti ir kiekvienas žmogus viskuo apsirūpina pats, nėra jokio reikalo iš anksto sukaupti ar sudaryti kokias nors sankaupas, kad visuomenės veikla nesutriktų. Kiekvienas žmogus stengiasi savo paties galiomis patenkinti savo reikmes, kai tik jos atsiranda. Kai jis išalksta, eina medžioti; kai susidėvi jo drabužis, jis apsidengia pirmo nudobto stambaus žvėries kailiu; o kai jo lūšna ima griūti, jis pataiso ją, kaip sugeba, panaudodamas tam arčiausiai augančius medžius arba veleną.

Tačiau kai tik įsigali darbo pasidalijimas, atskiro žmogaus darbo produktai patenkina tik labai nedidelę jo paties kasdienių reikmių dalį. Kur kas didesnę jų dalį patenkina kitų žmonių darbo produktai, kuriuos jis įsigyja už savo paties darbo produktus arba, kas yra tas pat, už tų produktų kainą. Tačiau jis negali jų pirkti tol, kol jo

paties darbo produktai nebus ne tik pagaminti, bet ir parduoti. Todėl kur nors turi būti sukaupta pakankamai įvairių rūšių prekių, kad jis galėtų pragyventi ir būtų aprūpintas darbo medžiagomis bei įrankiais bent jau tą laiką, kol įvyks tie abu procesai. Audėjas negali visiškai atsidėti savo amatui, jeigu jis pats ar kitas asmuo iš anksto nebus sukaupę atsargų, pakankamų jam pragyventi ir aprūpinti jį darbo medžiagomis bei įrankiais, kol jis ne tik išaus, bet ir parduos savo audeklą. Akivaizdu, kad šios atsargos turi būti sukauptos gerokai anksčiau, nei jis ilgam laikui imsis tokio specialaus amato.

Kadangi sankaupų telkimas dėl pačios daiktų prigimties turi vykti pirm darbo pasidalijimo, tai darbas gali būti vis labiau skaidomas tik jei prieš tai sutelkiama vis daugiau ir daugiau sankaupų. Medžiagų kiekis, kurį gali perdirbti toks pat žmonių skaičius, sparčiai didėja, jei darbo pasidalijimas plečiasi; ir kai kiekvieno darbininko veiksmai palaipsniui tampa vis paprastesni, išrandama vis įvairesnių naujų mašinų, palengvinančių ir paspartinančių tuos veiksmus. Todėl norint suteikti pastovų darbą vienodam darbininkų skaičiui, kai darbo pasidalijimas plečiasi, prireikia iš anksto sukaupti didesnes medžiagų ir įrankių atsargas, nei būtų reikalinga esant mažiau išsivysčiusiai gamybai. Betgi darbininkų skaičius apskritai kiekvienoje verslo šakoje didėja plečiantis joje darbo pasidalijimui, tai yra veikiau tas jų skaičiaus didėjimas leidžia jiems skaidytis ir specializuotis.

Išankstinis sankaupų telkimas yra būtinas darbo gamybinei galiai sparčiai didinti, ir pats tas telkimas savo ruožtu skatina šį didėjimą. Kai asmuo naudoja savo sankaupas darbininkams išlaikyti, jis neišvengiamai siekia naudoti sankaupas tokiu būdu, kad būtų atliktas kuo didžiausias darbo kiekis. Todėl jis stengiasi tinkamiausiai paskirstyti darbus savo darbininkams ir parūpinti jiems geriausias mašinas, kokias tik jis gali sukurti ar įsten-

gia nupirkti. Abiem šiais atžvilgiais jo galimybės paprastai yra proporcingos jo sankaupų dydžiui, tai yra žmonių skaičiui, kurį jis gali įdarbinti. Vadinasi, darbinės veiklos mastas kiekvienoje šalyje ne tik didėja didėjant sankaupoms, kurios sukuria užimtumą joje, bet ir dėl to didėjimo toks pat darbinės veiklos mastas atlieka daug didesnį darbo kiekį.

Tokios apskritai yra sankaupų didinimo pasekmės pramonei ir jos gamybiniam pajėgumui.

Šioje knygoje aš stengiausi paaiškinti sankaupų prigimtį, jų sukaupimo į įvairių rūšių kapitalus pasekmes ir įvairaus tų kapitalų naudojimo pasekmes. Knygą sudaro penki skyriai. Pirmajame skyriuje aš siekiau parodyti, kokios yra skirtingos dalys arba rūšys, į kurias natūraliai dalijasi sankaupos, ar jos būtų individualios, ar didelės visuomenės. Antrajame skyriuje stengiausi paaiškinti pinigų prigimtį ir veikimą, nes pinigai laikomi ypatinga bendrųjų visuomenės sankaupų rūšimi. Sankaupos, sukauptos kaip kapitalas, gali būti naudojamos tiek žmogaus, kuriam jos priklauso, tiek paskolintos kuriam nors kitam asmeniui. Trečiajame ir ketvirtajame skyriuose aš stengiausi išnagrinėti, kaip sankaupos veikia abiem tais atvejais. Penktajame, paskutiniame, skyriuje kalbama apie skirtingą poveikį, kurį skirtingas kapitalo panaudojimas tiesiogiai daro tiek šalies pramonės kiekybinei apimčiai, tiek metinei žemės ir darbo produkcijai.

I skyrius

APIE SANKAUPŲ PASISKIRSTYMĄ

Kai žmogaus turimos sankaupos tėra pakankamos jam pragyventi keletą dienų ar savaičių, jis retai sumanys gauti iš jų kokių nors pajamų. Jis vartos jas taupiai, kaip tik begali, ir savo darbu stengsis įgyti ką nors tokio, kas papildys sankaupas prieš jas visiškai suvartojant. Šiuo atveju jo pajamos gaunamos vien iš jo darbo. Tokia yra didžiosios darbo varguolių dalies padėtis visose šalyse.

Tačiau kai žmogus turi sankaupų, iš kurių gali pragyventi ištisus mėnesius arba metus, jis natūraliai stengsis gauti pajamų iš jų didžiosios dalies, savo kasdieniam vartojimui palikdamas tik tiek, kiek pakanka pragyventi, kol ims rastis tos pajamos. Taigi visos jo sankaupos skirstosi į dvi dalis. Ta dalis, kuri, kaip jis tikisi, galėtų duoti jam pajamų, vadinama jo kapitalu. Kita dalis yra ta, kuri teikia jam viską, ką jis tiesiogiai suvartoja; ji susideda arba, pirma, iš tos visų jo sankaupų dalies, kuri iš pradžių ir buvo skirta šiam tikslui; arba, antra, iš jo pajamų, nesvarbu, iš kokio šaltinio jos būtų gaunamos, kai jos pamažu ima jam plaukti; arba, trečia, iš tokių daiktų, kurie buvo nupirkti už pirmąją arba antrąją iš minėtųjų dalių ankstesniais metais ir kurie nebuvo visiškai suvartoti, kaip, pavyzdžiui, drabužių, baldų ir panašių dalykų atsargos. Pirmosios, antrosios ar visų šių

trijų rūšių sankaupas žmogus paprastai pasilieka tiesioginiam vartojimui.

Yra du skirtingi būdai, kuriais galima panaudoti kapitalą, kad jis duotų pajamų ar pelno jo naudotojui.

Pirma, jį galima panaudoti auginti, gaminti gėrybėms arba pirkti prekėms ir vėl joms parduoti su pelnu. Šitaip naudojamas kapitalas neteikia jokių pajamų ar pelno jo naudotojui tol, kol jis lieka jo rankose arba išsaugo tą patį pavidalą. Pirklio turimos prekės neteiks jam jokių pajamų ar pelno, kol jis neparduos jų už pinigus, ir tiek pat mažai duos jam tie pinigai, kol jis vėl nenupirks už juos prekių. Pirklio kapitalas nuolat palieka jį vienu pavidalu ir grįžta pas jį kitu pavidalu, ir tik tokios apyvartos būdu, tokiais nuolatiniais mainais jis teikia pirkliui pelną. Todėl tokius kapitalus labai pagrįstai galima vadinti apyvartiniais kapitalais.

Antra, kapitalą galima naudoti žemei pagerinti, pirkti naudingoms mašinoms ir darbo įrankiams arba kitokiems panašiems daiktams, kurie teikia pajamas arba pelną nekeisdami šeimininko ir nedarydami tolesnės apyvartos. Todėl tokius kapitalus labai pagrįstai galima vadinti pastoviaisiais kapitalais.

Skirtingose veiklos srityse reikalingos labai skirtingos jose naudojamo pastoviojo ir apyvartinio kapitalo proporcijos.

Pavyzdžiui, pirklio kapitalas yra grynai apyvartinis. Jam nereikia jokių mašinų ar darbo įrankių, jei nelaikysime jais jo krautuvės ar sandėlio.

Kiekvieno amato meistro ar manufaktūrininko vienokia ar kitokia kapitalo dalis turi būti įkūnyta jo darbo įrankiuose. Tačiau vienuose amatuose ji yra labai maža, kituose – labai didelė. Siuvėjui nereikia jokių kitų darbo įrankių, tik adatų rinkinio. Batsiuvio įrankiai jau truputį, nors nedaug, brangesni. Audėjo įrankiai jau bus gerokai brangesni už batsiuvio įrankius. Tačiau daug

didesnė visų šių meistrų kapitalo dalis yra apyvartoje – arba kaip jų samdomų darbininkų darbo užmokestis, arba kaip jų medžiagų kaina, ir sugrįžta kartu su pelnu per atlikto darbo kainą.

Kitų rūšių darbuose reikia daug didesnio pastoviojo kapitalo. Pavyzdžiui, stambiose geležies dirbtuvėse darbo įrankiai yra rūdos lydymo krosnis, kalvė, valcavimo staklės, kurių neįrengsi be labai didelių išlaidų. Anglių ir kitokiose kasyklose įrengimai, reikalingi išsiurbti vandeniui bei kitiems tikslams, dažnai yra dar brangesni.

Ta ūkininko kapitalo dalis, kuri įdėta į žemdirbystės padargus, yra jo pastovioji dalis, o ta, kuri naudojama darbo užmokesčiui ir jam dirbantiems samdiniams išlaikyti, yra apyvartinis kapitalas. Ūkininkas gauna pelną iš pirmosios dalies turėdamas ją kaip nuosavybę, o iš antrosios – išleisdamas ją. Jo darbinių galvijų kaina arba vertė yra pastovusis kapitalas, lygiai kaip ir jo turimų padargų vertė. O jų išlaikymas yra apyvartinis kapitalas, lygiai kaip ir jam dirbančių samdinių išlaikymas. Ūkininkas gauna pelną pasilaikydamas darbinius galvijus ir išleisdamas jų išlaikymui skirtą kapitalą. Galvijų, kurie auginami ir penimi ne darbui, bet parduoti, kaina bei jų išlaikymas yra apyvartinis kapitalas. Ūkininkas gauna pelną išsiskirdamas su jais. Avių pulkelis ar galvijų banda šalyje, kur jie auginami, nupirkti ne darbui ir ne parduoti, bet siekiant gauti pelno iš jų vilnos, iš jų pieno ir iš jų prieauglio, yra pastovusis kapitalas. Pelnas gaunamas juos laikant. Jų išlaikymas yra apyvartinis kapitalas. Pelnas gaunamas išsiskiriant su juo; tas kapitalas sugrįžta tiek su savo pelnu, tiek su pelnu nuo visos galvijų kainos, įeinančiu į vilnos, pieno ir prieauglio kainą. Visa sėklos vertė taip pat yra pastovusis kapitalas. Nors ji keliauja iš aruodo į dirvą ir atgal, ji niekad nekeičia šeimininko ir todėl faktiškai nėra apyvartoje. Ūkininkas čia gauna pelną ne parduodamas sėklą, bet jos priaugindamas.

Bendrosios bet kurios šalies ar visuomenės sankaupos yra tas pats, kas visų jos gyventojų ar narių sankaupos, ir todėl natūraliai skirstosi į tokias pačias tris dalis, kurių kiekviena turi skirtingą paskirtį arba funkciją.

Pirmoji yra ta dalis, kuri skiriama tiesioginiam vartojimui ir ypatinga tuo, kad neteikia jokių pajamų ar pelno. Ji susideda iš maisto, drabužių, baldų ir kitų sankaupų, pirktų jų tiesioginių vartotojų, bet dar visiškai nesuvartotų. Visi kuriuo nors metu šalyje esantys gyvenamieji namai taip pat yra šios pirmosios dalies elementas. Sankaupos, panaudojamos paties savininko gyvenamajam namui įrengti, nuo to momento nustoja būti kapitalu, tai yra duoti kokias nors pajamas savininkui. Pats gyvenamasis namas niekuo neprisideda prie jo gyventojo pajamų; ir nors jis, be jokios abejonės, tam gyventojui yra labai naudingas, tačiau tik taip, kaip jam naudingi drabužiai ir baldai, kurie vis dėlto sudaro dalį namo gyventojo išlaidų, bet ne pajamų. Jei namas išnuomojamas, kadangi namas nieko nesukuria, nuomininkas visada turi mokėti nuomą iš kokių nors kitų pajamų, kurias jis gauna ar iš darbo, ar iš sankaupų, ar iš žemės. Taigi nors savininkui namas gali duoti pajamų ir šitaip atlikti jam kapitalo vaidmenį, visuomenei jis neteikia nieko ir nėra jai kapitalas, ir visų žmonių pajamos dėl jo negali padidėti nė per nago juodymą. Lygiai taip pat pajamų kartais gali teikti ir drabužiai ar baldai ir dėl to konkretiems asmenims atlikti kapitalo funkciją. Šalyse, kur rengiama daug karnavalų, yra net verslas nuomoti karnavalo rūbus nakčiai. Baldų apmušėjai dažnai nuomoja baldus mėnesiui ar metams. Daug žmonių išnuomoja įrengtus namus ir gauna nuomą ne tik už namą, bet ir už naudojimąsi baldais. Tačiau pajamos, gaunamos iš tokių dalykų, visada galiausiai turi būti paimtos iš kokio nors kito pajamų šaltinio. Iš visų individualių ar visos visuomenės sankaupų dalių, skirtų tiesioginiam

vartojimui, namuose sutelktoji dalis vartojama lėčiausiai. Drabužių sankaupa gali tarnauti kelerius metus, baldų sankaupa – pusę šimtmečio ar visą šimtmetį, o gyvenamųjų namų sankaupa, kai šie gerai pastatyti ir deramai prižiūrimi, gali išlikti daug šimtmečių. Tačiau nors jų visiško suvartojimo laikotarpis yra toks ilgas, jie vis tiek faktiškai yra sankaupa, skirta tiesioginiam vartojimui, lygiai kaip drabužiai ar baldai.

Antroji iš tų trijų dalių, į kurias skirstosi bendrosios visuomenės sankaupos, yra pastovusis kapitalas, kurio ypatumas tas, kad jis duoda pajamas arba pelną nedalyvaudamas apyvartoje ir nekeisdamas šeimininkų. Jį sudaro keturi pagrindiniai elementai.

Pirma, visos naudingos mašinos ir darbo įrankiai, palengvinantys ir paspartinantys darbą.

Antra, visi tie pelningi pastatai, kurie yra priemonė gauti pajamų ne tik juos išnuomojantiems savininkams, bet ir asmenims, kurie jais naudojasi ir moka už juos nuomą, – tokie kaip krautuvės, sandėliai, dirbtuvės, ūkininkų sodybos su visais būtinais statiniais: arklidėmis, svirnais ir t. t. Visi jie labai skiriasi nuo gyvenamųjų namų. Tai – darbo įrankių atmaina, taip jie ir turėtų būti traktuojami.

Trečia, žemės pagerinimai – tai, kas buvo pelningai išleista jai išvalyti, nusausinti, aptverti, patręšti, kad ji būtų tinkamiausia dirbti ir derlinga. Ūkis, kurio žemė pagerinta, pagrįstai gali būti traktuojamas taip pat, kaip tos naudingos mašinos, kurios palengvina ir paspartina darbą ir kurias pasitelkus tokio pat dydžio apyvartinis kapitalas duoda kur kas didesnes pajamas jo naudotojui. Ūkis, kurio žemė pagerinta, yra lygiai toks pat pranašus ir gerokai ilgaamžiškesnis nei bet kuri iš tų mašinų, jis dažnai nereikalauja jokio kitokio taisymo, kaip tik kuo pelningiausiai panaudoti jam dirbti skirtą ūkininko kapitalą.

Ketvirta, įgyti naudingi visų gyventojų, visuomenės narių sugebėjimai. Talentų ugdymas, besimokančiojo išlaikymas mokymosi, studijų ar mokinystės metais visada reikalauja realių išlaidų, kurios yra pastovusis kapitalas ir įkūnijamos, taip sakant, besimokančiojo asmenyje. Sudarydami dalį to žmogaus turto, tokie sugebėjimai kartu yra ir visuomenės, kuriai žmogus priklauso, turto dalis. Patobulinti samdomojo meistro įgūdžiai gali būti traktuojami taip pat, kaip traktuojama mašina ar darbo įrankis, palengvinantys ir paspartinantys darbą ir, nors reikalaujantys tam tikrų išlaidų, grąžinantys tas išlaidas su pelnu.

Trečioji, paskutinė iš trijų dalių, į kurias natūraliai pasiskirsto visuomenės sankaupos, yra apyvartinis kapitalas; jo ypatumas yra tas, kad jis duoda pajamas tik cirkuliuodamas arba keisdamas šeimininkus. Jis taip pat susideda iš keturių elementų:

pirma, iš pinigų, kurie yra priemonė kitiems trims elementams patekti į apyvartą ir pasiskirstyti reikiamiems vartotojams;

antra, iš sankaupų ir atsargų, susitelkusių pas mėsininką, galvijų augintoją, ūkininką, grūdų pirklį, aludarį ir kt., kurie parduoda tas sankaupas tikėdamiesi gauti pelną;

trečia, iš medžiagų, visiškai neapdorotų ar šiek tiek apdirbtų, drabužių, baldų bei pastatų, kurie dar nėra įgiję nė vieno iš šių trijų pavidalų ir tebėra augintojų, perdirbėjų, prekiautojų audiniais ir drabužiais, miško pirklių, dailidžių, mūrininkų ir kt. rankose;

pagaliau, ketvirta, iš dirbinių, kurie pagaminti ir užbaigti, bet tebėra pirklio ar gamintojo rankose, nepateikti ar nepaskirstyti jų tikriesiems vartotojams; tai tokie užbaigti dirbiniai, kokius dažnai randame gatavus kalvio, baldžiaus, auksakalio, juvelyro, porceliano pirklio ir kitų dirbtuvėse ir parduotuvėse. Taigi apyvartinis kapita-

las susideda iš visokiausių rūšių atsargų, medžiagų bei gatavų gaminių, kurie tebėra jų pardavėjų rankose, bei iš pinigų, kurie būtini, kad tie gaminiai būtų paleisti į apyvartą ir paskirstyti tiems, kurie yra jų galutiniai vartotojai.

Iš šių keturių elementų trys – maisto atsargos, medžiagos ir užbaigti dirbiniai – yra reguliariai, kasmet arba trumpesniais ar ilgesniais laiko tarpais, išimami iš apyvartinio kapitalo ir perkeliami į pastovųjį kapitalą arba į sankaupas, skirtas tiesioginiam vartojimui.

Kiekvienas pastovusis kapitalas yra atsiradęs iš apyvartinio kapitalo ir turi būti kaskart iš jo papildomas. Visos naudingos mašinos ir darbo įrankiai iš pradžių radosi iš apyvartinio kapitalo, kuris teikia medžiagas toms mašinoms pagaminti bei juos gaminančių meistrų išlaikymą. To paties kapitalo reikia ir nuolatiniam tų mašinų bei įrankių taisymui.

Joks pastovusis kapitalas negali duoti pajamų kitaip nei per apyvartinį kapitalą. Pačios naudingiausios mašinos ir darbo įrankiai nieko nepagamins be apyvartinio kapitalo, kuris teikia medžiagas, apdirbamas tomis mašinomis ir tais įrankiais, ir išlaiko su jais dirbančius meistrus. Kad ir kaip būtų įdirbta žemė, ji neduoda jokių pajamų be apyvartinio kapitalo, kuris išlaiko samdinius, dirbančius žemę ir nuimančius derlių.

Ir pastoviojo, ir apyvartinio kapitalo vienintelis siekis ir tikslas yra išlaikyti ir didinti sankaupas, kurias galima skirti tiesioginiam vartojimui. Būtent šios sankaupos maitina, rengia žmones ir teikia jiems būstą. Jų gausumas ar stoka priklauso nuo to, daug ar mažai gėrybių gali pateikti tos dvi kapitalo rūšys, kad papildytų sankaupas, skirtas tiesioginiam vartojimui.

Taigi nuo apyvartinio kapitalo nuolat atsiskiria didelė jo dalis, nusėdanti kitose dviejose bendrųjų visuomenės sankaupų rūšyse; todėl ir apyvartinį kapitalą savo

ruožtu reikia nuolat papildyti, kitaip jo netrukus visai neliktų. Tas papildymas iš esmės gaunamas iš trijų šaltinių – iš žemės, kasyklų ir žvejybos produkcijos. Šitie šaltiniai be perstojo teikia maistą ir medžiagas, kurių dalis vėliau perdirbama į gatavus dirbinius ir kuriais pakeičiami maistas, medžiagos ir gatavi dirbiniai, nuolat išimami iš apyvartinio kapitalo. Be to, iš kasyklų išgaunama ir tai, kas būtina norint palaikyti ir didinti iš pinigų susidedančią visuomenės sankaupų dalį. Mat nors vykstant verslui ši dalis, kitaip nei kitos trys, nėra būtinai išimama iš apyvartos ir perkeliama į kitas dvi visuomenės sankaupų rūšis, bet, kaip ir visi daiktai, ji dėvisi ir galiausiai susidėvi, o kartais prarandama ar išsiunčiama į užsienį, todėl turi būti nuolat papildoma, nors, žinoma, daug mažesniais kiekiais.

Žemei, kasykloms, žvejybai reikia ir pastoviojo, ir apyvartinio kapitalo, norint jas eksploatuoti; jų produkcija su pelnu grąžina ne tik šiuos kapitalus, bet ir visus kitus visuomenės kapitalus. Antai ūkininkas kasmet vėl pateikia manufaktūrininkui maistą, kurį šis per tą laiką suvartojo, bei medžiagas, kurias jis perdirbo per praėjusius metus; manufaktūrininkas pateikia ūkininkui gatavus dirbinius, kuriuos šis sulaužė ar sudėvėjo per tą patį laiką. Tokie yra realieji mainai, kasmet vykstantys tarp tų dviejų žmonių klasių, nors ir retai būna taip, kad vieno pagaminta žaliava ir antrojo pagaminta produkcija tiesiogiai išmainomos viena į kitą, nes retai pasitaikys, kad ūkininkas parduotų savo grūdus ir galvijus, linus ir vilną tam pačiam asmeniui, iš kurio nusprendžia pirkti jam reikalingus drabužius, baldus ir darbo įrankius. Taigi jis savo žaliavinę produkciją parduoda už pinigus, už kuriuos gali pirkti iš bet kur jam reikalingus gatavus gaminius. Žemė netgi sugrąžina, bent jau iš dalies, kapitalus, naudojamus eksploatuoti kasykloms ir žvejybai. Juk su žemės produkcija žuvis iš-

traukiama iš vandenų, ir su žemės paviršiaus produkcija kasami mineralai iš žemės gelmių.

Žemės, kasyklų ir žvejybos produkcija, kai jų natūralus našumas vienodas, proporcinga joms eksploatuoti naudojamų kapitalų dydžiui ir teisingam pritaikymui. Jei kapitalų dydis yra vienodas ir jie vienodai gerai panaudojami, tada produkcija bus proporcinga tų šaltinių natūraliam našumui.

Visose pakankamai saugiose šalyse kiekvienas sveikos nuovokos žmogus stengsis panaudoti turimas sankaupas arba tam, kad patenkintų savo dabartines reikmes, arba tam, kad ateityje gautų pelną. Jei sankaupos naudojamos dabartinėms reikmėms patenkinti, jos bus skiriamos tiesioginiam vartojimui. Jei jos bus naudojamos siekiant ateityje gauti pelną, jos turės parūpinti tą pelną arba likdamos su tuo žmogumi, arba atsiskirdamos nuo jo. Pirmuoju atveju jos yra pastovusis kapitalas, antruoju – apyvartinis kapitalas. Žmogus būtų ne viso proto, jei pakankamai saugioje šalyje nepanaudotų visų savo žinioje turimų sankaupų, ar jos priklausytų jam, ar būtų pasiskolintos iš kitų žmonių, vienu ar kitu iš tų trijų būdų.

Tiesa, tose nelaimingose šalyse, kuriose žmonės be perstojo turi baimintis didžiūnų prievartos, jie dažnai užkasa arba paslepia didžiąją savo sankaupų dalį, siekdami visada turėti jas po ranka, kad galėtų nusigabenti į kurią nors saugią vietą, jei jiems imtų grėsti viena iš tų nelaimių, kurios, jų nuomone, juos bet kada gali ištikti. Kalbama, kad būtent taip elgiamasi Turkijoje, Indostane ir, manau, daugumoje kitų Azijos valstybių. Panašu, kad taip buvo įpratę elgtis ir mūsų protėviai feodalų valdžios prievartos metais. Paslėptų lobių pasisavinimas tais laikais buvo laikomas visai nemenka didžiausių Europos valdovų pajamų dalimi. Tai buvo tokie lobiai, kurie būdavo aptinkami užkasti žemėje ir į

kuriuos joks asmuo negalėdavo įrodyti turįs kokių nors teisių. Šie radiniai tais laikais būdavo tokie svarbūs, kad jie visada buvo laikomi priklausančiais valdovui, bet ne radėjui ir ne žemės savininkui, nebent teisė į radinį pastarajam būtų priskirta tiesiogine išlyga jam suteiktų privilegijų rašte. Taip pat buvo traktuojamos ir aukso bei sidabro kasyklos, kurios, jei nebūdavo specialios išlygos, niekad nebuvo laikomos įtrauktomis į bendrą žemės suteikimo aktą, nors švino, vario, alavo ir anglių kasyklos, kaip mažos svarbos objektai, priklausydavo žemės savininkui.

II skyrius

APIE PINIGUS, LAIKOMUS YPATINGA VISUOMENĖS BENDRŲJŲ SANKAUPŲ RŪŠIMI, ARBA APIE NACIONALINIO KAPITALO PALAIKYMO IŠLAIDAS

Pirmojoje knygoje parodėme, kad didžiosios prekių dalies kaina dalijasi į tris dalis, kurių viena skiriama darbo užmokesčiui, antra – sankaupų pelnui, trečia – žemės, panaudotos joms pagaminti ir pateikti į rinką, rentai; taip pat parodėme, kad yra, beje, keletas prekių, kurių kaina susideda tik iš dviejų dalių, darbo užmokesčio ir sankaupų pelno, ir labai nedaugelio prekių kaina turi išvis tik vieną dalį, darbo užmokestį; tačiau kiekvienos prekės kaina neišvengiamai išsidalija į kurią nors vieną ar kitą, ar į visas tris dalis, ir kiekviena prekės kainos dalis, neatitenkanti nei rentai, nei darbo užmokesčiui, savaime tampa kieno nors pelnu.

Jei, kaip pažymėjome, taip yra imant atskirai kiekvieną konkrečią prekę, tas pats turi būti ir imant visas prekes, kurios sudaro visą kiekvienos šalies metinę žemės ir darbo produkciją. Visos šios metinės produkcijos bendra kaina arba mainomoji vertė turi dalytis į tas pačias tris dalis ir pasiskirstyti tarp skirtingų šalies gyventojų – kaip jų darbo užmokestis arba kaip jų sankaupų pelnas, arba kaip jų žemės renta.

Nors kiekvienos šalies metinės žemės ir darbo produkcijos visa vertė šitaip pasidalija ir sudaro skirtingų gyventojų pajamas, tačiau kaip privataus nekilnojamojo turto atveju skiriame bendrąją rentą ir grynąją ren-

tą, panašiai galime skirstyti ir visų didelės šalies gyventojų pajamas.

Privataus nekilnojamojo turto bendroji renta apima viską, ką tik savininkui sumoka ūkininkas; grynoji renta yra tai, kas lieka žemės savininkui atėmus vadybos, taisymų ir visokių kitokių sąnaudų išlaidas; kitaip sakant, tai, ką šis, nepakenkdamas savo nuomojamam turtui, gali pridėti prie savo sankaupų, skirtų tiesioginiam vartojimui, tai yra išleisti maistui, karietoms, namo puošybai ir baldams, asmeniniams malonumams ir pramogoms. Jo realusis turtas yra proporcingas ne jo bendrajai, bet grynajai rentai.

Visų didelės šalies gyventojų bendrosios pajamos apima visą metinę jų žemės ir darbo produkciją; grynosios pajamos yra tai, kas jiems lieka atėmus išlaidas, skirtas išlaikyti, pirma, jų pastoviajam kapitalui ir, antra, jų apyvartiniam kapitalui, taigi tai, ką jie gali, nesikėsindami į savo kapitalą, pridėti prie sankaupų, skirtų tiesioginiam vartojimui, tai yra išleisti pragyvenimui, patogumams ir pramogoms. Jų realusis turtas taip pat yra proporcingas ne jų bendrosioms, bet grynosioms pajamoms.

Akivaizdu, kad visos išlaidos pastoviajam kapitalui išlaikyti turi būti atskirtos nuo grynųjų visuomenės pajamų. Niekada į jas negali įeiti nei medžiagos, būtinos išlaikyti jų naudingoms mašinoms ir darbo įrankiams, pelną teikiantiems pastatams ir kt., nei darbo produktai, būtini norint suteikti toms medžiagoms reikiamą formą. Tiesa, to darbo kaina gali būti grynųjų pajamų dalis, nes jį dirbantys darbininkai visą savo atlyginimo vertę gali pridėti prie sankaupų, skirtų tiesioginiam vartojimui. Tačiau visų kitų darbo rūšių ir kaina, ir produkcija įeina į šias sankaupas – kaina atitenka darbininkams, produkcija atitenka visiems kitiems žmonėms, kurių pragyvenimo reikmenis, patogumus ir pramogas gausina tų meistrų darbas.

Pastoviojo kapitalo paskirtis yra didinti darbo gamybinę galią, tai yra įgalinti tokį patį darbininkų skaičių atlikti daug didesnį darbo kiekį. Ūkyje, kur visi būtini pastatai, aptvarai, grioviai, keliai ir kt. yra geriausios būklės, toks pat samdinių ir darbinių galvijų skaičius pagamins daug daugiau produkcijos nei tokiame, kuriame yra tiek pat ir tokios pačios žemės, bet nėra tokio lygio įrenginių. Manufaktūrose toks pat rankų skaičius, talkinamas geriausių mašinų, pagamins daug daugiau prekių nei su prastesniais darbo įrankiais. Lėšos, deramai įdėtos į bet kurios rūšies pastovųjį kapitalą, visada atsiperka su dideliu pelnu ir padidina metinę produkciją daug didesne verte nei ta, kuri skiriama tiems patobulinimams. Tačiau, žinoma, šis pastoviojo kapitalo sustiprinimas pareikalauja dalies tos produkcijos. Ir tam tikra dalis medžiagų, ir tam tikro darbininkų skaičiaus darbas, kurie galėtų būti tiesiogiai panaudoti tam, kad visuomenė turėtų daugiau maisto, drabužių ir būstų, pragyvenimo reikmenų ir patogumų, šitaip yra nukreipiami kitokiam panaudojimui, nors ir labai pažangiam, tačiau vis dėlto kitokiam nei nusakytasis. Būtent dėl to visi tie mechaniniai patobulinimai, įgalinantys tokį patį darbininkų skaičių atlikti tokį patį darbo kiekį su pigesnėmis ir paprastesnėmis mašinomis nei ankstesnės, visada laikomi naudingais kiekvienai visuomenei. Tam tikras medžiagų kiekis ir tam tikro darbininkų skaičiaus darbas, anksčiau naudoti išlaikyti sudėtingesnėms ir brangesnėms mašinoms, po tokių patobulinimų gali būti panaudojami padidinti darbo, kurį atlikdamos tos ar kitos mašinos ir tebus naudingos, kiekį. Didelės manufaktūros įmonininkas, panaudojantis tūkstantį svarų savo mašinoms išlaikyti, gavęs galimybę tas sąnaudas sumažinti iki penkių šimtų, natūraliai kitus penkis šimtus skirs pirkti papildomam medžiagų kiekiui, kurį perdirbtų papildomi darbininkai. Vadinasi, tokio darbo, kokį jo ma-

šinos ir tetiko atlikti, kiekis natūraliai padidės, o kartu padidės ir nauda bei patogumai, kuriuos visuomenė gali gauti iš tokio darbo.

Didelės šalies pastoviojo kapitalo palaikymo išlaidos labai pagrįstai gali būti lyginamos su išlaidomis privataus dvaro priežiūrai. Tos išlaidos dažnai gali būti būtinos norint palaikyti dvaro produktyvumą, taigi ir žemės savininko bendrąją bei grynąją rentą. Bet jei, tikslingiau jas naudojant, jos būtų sumažintos nė kiek nesumažinant produkcijos apimties, bendroji renta liktų bent jau kokia buvusi, o grynoji renta būtinai padidėtų.

Tačiau nors visos pastoviojo kapitalo palaikymo išlaidos jokiu būdu neįtraukiamos į visuomenės grynąsias pajamas, kitaip yra su apyvartinio kapitalo palaikymu. Iš keturių dalių, kurios sudaro pastarąjį, – pinigų, pragyvenimo reikmenų, medžiagų ir gatavų gaminių, – trys paskutinės, kaip jau esame pažymėję, reguliariai išimamos iš jo ir patenka arba į visuomenės pastovųjį kapitalą, arba į sankaupas, skirtas tiesioginiam vartojimui. Kokia tų vartojamųjų prekių dalis neskiriama palaikyti pirmajam, tokia įeina į antrąsias ir sudaro visuomenės grynųjų pajamų dalį. Todėl šių trijų apyvartinio kapitalo dalių palaikymas sumažina visuomenės grynąsias pajamas tik tokia metinės produkcijos dalimi, kuri reikalinga pastoviajam kapitalui palaikyti.

Šiuo požiūriu visuomenės apyvartinis kapitalas skiriasi nuo individualaus. Individualus apyvartinis kapitalas visiškai neįeina į savininko grynąsias pajamas, kurios turi susidėti vien iš jo gaunamo pelno. Tačiau nors kiekvieno individo apyvartinis kapitalas yra visuomenės, kurios narys jis yra, apyvartinio kapitalo dalis, jis visiškai išskaitomas iš individo grynųjų pajamų ne dėl šios priežasties. Nors visos pirklio parduotuvėje esančios prekės jokiu būdu negali būti priskirtos prie jo paties sankaupų, skirtų tiesioginiam vartojimui, jos gali būti kaip

tik tam skirtos įeidamos į sankaupas kitų žmonių, kurie lėšomis, gaunamomis iš kitų šaltinių, gali reguliariai sugrąžinti jų vertę pirkliui kartu su jo pelnu, nesumažindami nei jo, nei kitų pirklių kapitalo.

Taigi pinigai yra vienintelė visuomenės apyvartinio kapitalo dalis, kurios palaikymas gali sumažinti jos grynąsias pajamas.

Pastovusis kapitalas ir ta apyvartinio kapitalo dalis, kurią sudaro pinigai, savo poveikiu visuomenės pajamoms yra labai panašūs vienas į kitą.

Pirma, mašinoms, darbo įrankiams ir kt. reikia tam tikrų išlaidų, iš pradžių jiems pagaminti, paskui jiems išlaikyti, ir abiejų rūšių išlaidos, nors jos yra visuomenės bendrųjų pajamų dalis, yra išskaitomos iš visuomenės grynųjų pajamų; lygiai taip pat ir piniginės sankaupos, cirkuliuojančios kurioje nors šalyje, yra reikalingos tam tikrų išlaidų, iš pradžių joms sukaupti, vėliau joms palaikyti, ir abiejų rūšių išlaidos, nors jos yra visuomenės bendrųjų pajamų dalis, lygiai kaip ir pirmuoju atveju yra išskaitomos iš visuomenės grynųjų pajamų. Tam tikra didelės vertės medžiagų – aukso ir sidabro – ir labai sudėtingo darbo dalis, užuot didinusi sankaupas, skirtas tiesioginiam vartojimui, žmonių pragyvenimui, patogumams ir pramogoms, panaudojama palaikyti šiam svarbiam, bet brangiam prekybos įrankiui, kuris yra priemonė kiekvienam visuomenės nariui derama proporcija paskirstyti pragyvenimo reikmenis, patogumus ir pramogas.

Antra, kaip mašinos, darbo įrankiai ir kt., sudarantys individo ar visuomenės pastovųjį kapitalą, nėra nei pirmojo, nei antrosios bendrųjų ar grynųjų pajamų dalis, taip ir pinigai, kurie yra priemonė visos visuomenės pajamas tvarkingai paskirstyti visiems jos nariams, nėra tų pajamų dalis. Didysis apyvartos ratas yra visai kas

kita nei prekės, kurias jis įgalina cirkuliuoti. Visuomenės pajamos susideda vien iš tų prekių, bet ne iš rato, kuris jas išskirsto. Todėl, skaičiuodami bet kurios visuomenės bendrąsias ar grynąsias pajamas, iš jos bendros pinigų ir prekių apyvartos visada turime atimti visą pinigų vertę, nes nė vienas jų fartingas niekada negali būti vienos ar kitos pajamų rūšies dalis.

Tik dėl kalbos dviprasmiškumo šis aiškinimas gali atrodyti abejotinas ar paradoksalus. Deramai išdėstytas ir suprastas, jis yra bemaž savaime akivaizdus.

Kai kalbame apie kokią nors konkrečią pinigų sumą, kartais neturime galvoje nieko daugiau, kaip tik juos sudarančius metalo gabalėlius; dar kartais į tą vaizdinį įjungiame kažkokį miglotą ryšį su prekėmis, kurias galėtume gauti mainais už juos, tai yra perkamąją galią, kurią suteikia pinigų turėjimas. Antai kai sakome, kad Anglijoje pinigų apyvartoje yra aštuoniolika milijonų, tuo tenorime pasakyti metalo gabalėlių kiekį, kurį kai kurie autoriai suskaičiavo ar veikiau mano cirkuliuojant toje šalyje. Tačiau kai sakome, kad žmogus vertas penkiasdešimties ar šimto svarų per metus, tuo paprastai norime apibūdinti ne tik jam mokamą metinį metalo gabalėlių kiekį, bet ir prekių, kurias už tokią sumą galėtume įsigyti arba suvartoti, vertę. Mes paprastai šitaip siekiame nusakyti, koks yra ar turėtų būti to žmogaus gyvenimo būdas, tai yra tų pragyvenimo reikmenų ir patogumų, kuriais jis teisėtai gali save pamaloninti, kokybė ir kiekis.

O kai kokią nors konkrečią pinigų sumą suvokiame ne tik kaip ją sudarančių metalo gabalėlių kiekį, bet į jų reikšmę įjungiame ir vienokį ar kitokį miglotą supratimą apie prekes, kurias būtų galima gauti mainais už juos, tai turtas arba pajamos, kurias ta suma šiuo atveju išreiškia, yra lygios tik vienai iš tų dviejų verčių, ku-

rios šiek tiek dviprasmiškai nusakomos tuo pačiu žodžiu, ir veikiau antrajai, o ne pirmajai, veikiau pinigų perkamajai galiai, o ne patiems pinigams.

Antai jei kurio nors žmogaus savaitinis atlygis yra ginėja, tas žmogus per savaitę už ją gali nusipirkti tam tikrą kiekį pragyvenimo reikmenų, patogumų ir pramogų. Koks didelis ar mažas bus tas kiekis, toks bus ir tikrasis jo turtas, jo realiosios savaitinės pajamos. Jo savaitinės pajamos tikrai nėra kartu ir toji ginėja, ir tai, ką jis gali už ją nusipirkti, jos bus lygios tik vienai ar kitai iš tų dviejų vienodų verčių, ir antroji tas pajamas išreikš tiksliau nei pirmoji, ginėjos perkamoji galia – tiksliau nei pati ginėja.

Jei to žmogaus atlygis būtų mokamas ne auksu, bet kassavaitiniu vienos ginėjos vekseliu, jo pajamos tikrai būtų ne tiek tas lakštas, kiek tai, ką jis už jį galėtų gauti. Ginėja galėtų būti laikoma vekseliu už tam tikrą būtinų reikmenų ir patogumų kiekį, išrašytu visiems aplinkiniams prekiautojams. Asmens, kuriam ta ginėja sumokėta, pajamas sudaro ne tiek tas aukso gabalėlis, kiek tai, ką jis gali už jį gauti, tai yra į ką jis gali jį išmainyti. Jei jo į nieką negalima išmainyti, jis bus vertas, kaip ir bankrutavusiojo išrašytas vekselis, ne daugiau nei pats nereikalingiausias popiergalis.

Nors visų įvairių bet kurios šalies gyventojų savaitinės ar metinės pajamos analogiškai gali būti ir faktiškai dažniausiai jiems yra mokamos pinigais, jų tikrasis turtas, jų visų kartu realiosios savaitinės ar metinės pajamos visada bus didelės ar mažos priklausomai nuo to, kokį vartojamųjų prekių kiekį visi jie už jas gali nusipirkti. Jų visų kartu visos pajamos akivaizdžiai nėra lygios ir pinigams, ir vartojamosioms prekėms, bet yra lygios tik vienai arba antrai iš tų dviejų verčių, ir veikiau antrajai, o ne pirmajai.

Todėl nors mes dažnai kurio nors asmens pajamas apibūdiname jam per metus sumokamais metalo gabalėliais, taip darome tik todėl, kad tų gabalėlių kiekis apibrėžia jo perkamosios galios mastą, tai yra vertę visų prekių, kurias jis per metus galės suvartoti. Mes vis dėlto jo pajamomis laikome tą perkamąją arba vartojamąją galią, o ne tuos metalo gabalėlius, kurie perduoda tą galią.

Individo atveju tai pakankamai akivaizdu, o juolab taip bus visuomenės atveju. Individui per metus sumokamas metalo gabalėlių kiekis dažnai yra tiksliai lygus jo pajamoms ir dėl to trumpiausiai ir geriausiai nusako tų pajamų vertę. Tačiau visuomenėje cirkuliuojančių metalo gabalėlių kiekis niekada negali būti lygus visų jos narių pajamoms. Kadangi ta pačia ginėja, kuria šiandien buvo sumokėtas savaitinis atlygis vienam žmogui, rytoj gali būti sumokėtas savaitinis atlygis kitam, o poryt – trečiam, tai metalo gabalėlių, kasmet esančių apyvartoje kurioje nors šalyje, kiekis visada turi būti daug mažesnės vertės nei visi piniginiai atlyginimai, per metus jais išmokėti. Tačiau perkamoji galia, arba prekės, kurias galima nupirkti už visus tuos piniginius atlygius kiekvienąkart, kai jie sumokami, visada turi būti tiksliai lygiavertės tų atlygių vertei, lygiai kaip ir pajamos tų įvairių asmenų, kuriems tie pinigai buvo sumokėti. Todėl tos pajamos negali susidėti vien iš tų metalo gabalėlių, kurių kiekis yra daugsyk mažesnis už pajamų vertę, bet turi būti nusakomos perkamąja galia – prekėmis, kurias per visą tą laiką galima nusipirkti už tuos pinigus, einančius iš rankų į rankas.

Vadinasi, nors pinigai, tas didysis apyvartos ratas, didysis prekybos įrankis, sudaro, kaip ir kiti darbo įrankiai, netgi labai vertingą kapitalo dalį, jie nėra visuomenės, kuriai jie priklauso, pajamų dalis; ir nors tie metalo gabalėliai, iš kurių jie susideda, darydami metinę apy-

vartą paskirsto kiekvienam žmogui jam teisėtai priklausančias pajamas, patys jie nėra tų pajamų dalis.

Pagaliau, trečia, mašinos ir darbo įrankiai, sudarantys pastovųjį kapitalą, taip pat primena tą apyvartinio kapitalo dalį, kuri susideda iš pinigų; lygiai kaip bet koks išlaidų toms mašinoms įrengti ir išlaikyti sumažinimas nemažinant darbo gamybinės galios yra visuomenės grynųjų pajamų padidinimas, taip ir kiekvienas sutaupymas kaupiant ir palaikant tą apyvartinio kapitalo dalį, kuri susideda iš pinigų, yra tos pačios rūšies padidinimas.

Pakankamai akivaizdu ir iš dalies jau buvo paaiškinta, kokiu būdu bet koks išlaidų pastoviajam kapitalui palaikyti sumažinimas yra visuomenės grynųjų pajamų padidinimas. Bet ką gaminančio įmonininko visas kapitalas neišvengiamai dalijasi į pastovųjį ir apyvartinį. Visam kapitalui nekintant, kuo mažesnė viena dalis, tuo didesnė turės būti kita dalis. Apyvartinis kapitalas parūpina medžiagas bei darbo užmokestį ir paleidžia pramonę veikti. Todėl bet koks išlaidų pastoviajam kapitalui palaikyti mažinimas nesumažinant darbo gamybinės galios būtinai padidins lėšas, kurios paleidžia pramonę veikti, ir kartu metinę žemės ir darbo produkciją, realiąsias kiekvienos visuomenės pajamas.

Aukso ir sidabro pakeitimas popieriniais pinigais pakeičia labai brangų prekybos įrankį daug pigesniu ir kartais tokiu pat patogiu. Apyvartą ima sukti naujas ratas, kurį pastatyti ir palaikyti kainuoja pigiau nei senąjį. Tačiau kaip tai atliekama ir kaip tas pakeitimas padidina bendrąsias arba grynąsias visuomenės pajamas, nėra visiškai akivaizdu ir todėl gali būti reikalinga tolesnio paaiškinimo.

Yra kelių rūšių popieriniai pinigai, tačiau apyvartoje esantys bankų ir bankininkų lakštai yra geriausiai žinomi, todėl mūsų tikslui, regis, bus tinkamiausi.

Kai kurios nors šalies žmonės taip pasitiki konkretaus banko turtu, padorumu ir apdairumu, jog patikėtų, kad jis visada yra pasirengęs pareikalavus apmokėti tiek savo vekselių, kiek jų bet kuriuo metu jam gali būti pateikta, tuomet tie lakštai ima cirkuliuoti lygiai taip pat kaip aukso ir sidabro pinigai, pasitikint, jog bet kada už lakštus bus galima gauti tuos metalo pinigus.

Tarkime, kuris nors konkretus bankininkas savo klientams suteikia skolos lakštų už bendrą šimto tūkstančių svarų sumą. Kadangi tie lakštai atlieka visas pinigų paskirtis, jo skolininkai moka jam tokias pat palūkanas, kaip ir pinigų pasiskolinimo atveju. Tos palūkanos yra bankininko naudos šaltinis. Nors kai kurie lakštai nuolat grįžta pas jį, kad būtų apmokėti, dalis jų lieka apyvartoje ištisus mėnesius ir metus. Todėl nors bankininkas iš viso apyvartoje turi šimto tūkstančių svarų vertės lakštų, dažniausiai dvidešimt tūkstančių svarų auksu ir sidabru bus pakankama atsarga patenkinti nenumatytiems reikalavimams. Taigi dėl tokios operacijos dvidešimt tūkstančių svarų auksu ir sidabru atlieka visas funkcijas, kurias kitu atveju turėtų atlikti šimtas tūkstančių. Su tais šimto tūkstančių svarų vertės skolos lakštais galima atlikti tiek pat mainų, paleisti į apyvartą ir paskirstyti tikriesiems vartotojams tiek pat vartojamųjų prekių, kaip ir su tos pačios vertės aukso ir sidabro pinigais. Vadinasi, šitaip šalies apyvartoje galima sutaupyti aštuoniasdešimt tūkstančių svarų auksu ir sidabru; ir jei įvairias tokio pat pobūdžio operacijas tuo pat metu imtų vykdyti daug įvairių bankų ir bankininkų, visą apyvartą tada galėtų atlikti vos penktadalis to aukso ir sidabro, kurio prireiktų priešingu atveju.

Tarkime, pavyzdžiui, kad kurioje nors šalyje visi apyvartoje esantys pinigai konkrečiu momentu sudaro vieną milijoną svarų sterlingų, kurių pakanka paleisti į apyvartą visą metinę tos šalies žemės ir darbo produkciją.

Taip pat tarkime, kad po kurio laiko įvairūs bankai ir bankininkai išleido vieno milijono vertės skolos lakštų, apmokėtinų juos pateikus, atsargai į įvairias saugyklas atidėję du šimtus tūkstančių svarų patenkinti nenumatytiems reikalavimams. Taigi apyvartoje liks aštuoni šimtai tūkstančių svarų auksu ir sidabru bei milijonas banknotų, tai yra iš viso aštuoniolika šimtų tūkstančių svarų lakštais ir pinigais. Tačiau tos šalies metinės žemės ir darbo produkcijos mainams ir paskirstymui galutiniams vartotojams prieš tai reikėjo tik vieno milijono, ir ši produkcija negali iškart padidėti dėl tų bankų operacijų. Todėl jai paleisti į apyvartą pakaks vieno milijono. Perkant ir parduodant lygiai tokias pačias prekes kaip anksčiau, joms pirkti ir parduoti pakaks tokio paties pinigų kiekio. Apyvartos kanalas, jei man bus leista taip pasakyti, liks visiškai toks pat kaip anksčiau. Tarėme, kad užpildyti šiam kanalui pakaks vieno milijono. Todėl tai, kas bus pilama į jį virš tos sumos, jau nebetekės juo, o jį perpildys. Į jį išpilama vienas milijonas aštuoni šimtai tūkstančių svarų. Vadinasi, aštuoni šimtai tūkstančių svarų bus pertekliniai, ši suma bus perviršis tos, kuri gali būti įtraukta į apyvartą toje šalyje. Tačiau nors šios sumos šalyje neįmanoma panaudoti, ji per daug vertinga, kad būtų palikta nenaudojama. Todėl ji bus išsiųsta į užsienį siekiant surasti pelningą panaudojimą, kurio jai negalima rasti savo šalyje. Betgi lakštai negali keliauti į užsienį – todėl, kad toli nuo juos išleidusių bankų ir nuo šalies, kurioje juos apmokėti gali pareikalauti įstatymai, jie negalės būti įprasta mokėjimo priemonė. Todėl į užsienį bus gabenami auksas ir sidabras, aštuonių šimtų tūkstančių svarų vertės, o vietinės apyvartos kanalas bus užpildytas milijonu popierinių pinigų vietoj prieš tai buvusio milijono tais metalais.

Tačiau nors toks didelis aukso ir sidabro kiekis bus išsiųstas į užsienį, neturime manyti, jog tai bus padaryta už nieką, it savininkai juos dovanotų užsienio valstybėms. Savininkai išmainys metalo pinigus į vienokias ar kitokias užsienio prekes, kad galėtų pateikti jas vartotojams savo ar kurioje nors kitoje užsienio šalyje.

Jei aukso ir sidabro savininkai panaudos pinigus pirkti prekėms vienoje užsienio šalyje, kad pateiktų jas vartotojams kitoje, tai yra pirks ir perparduos jas, tai pelnas, kurį jie iš to gaus, bus priedas prie jų pačių šalies grynųjų pajamų. Tas pelnas bus it naujos lėšos, sukauptos naujam verslui; verslas savo šalyje dabar naudoja popierinius pinigus, o auksas ir sidabras tampa lėšomis tam naujam verslui.

Jei aukso ir sidabro savininkai panaudoja pinigus pirkti užsienio prekėms, kad pateiktų jas vartotojams savoje šalyje, jie gali arba, pirma, pirkti tokias prekes, kurias linkę vartoti nieko negaminantys dykinėjantys žmonės, – tokias kaip užsieninis vynas, užsienio šilkai ir kt., arba, antra, jie gali pirkti papildomas medžiagų, įrankių ir maisto atsargas, kad būtų galima išlaikyti ir įdarbinti papildomą skaičių darbščių žmonių, kurie reprodukuotų su pelnu jų metinio vartojimo vertę.

Kiek tie pinigai panaudojami pirmuoju būdu, tiek jie skatina švaistymą, didina išlaidas ir vartojimą nedidindami gamybos, tai yra nesukurdami vienokio ar kitokio pastovaus fondo dengti tokioms išlaidoms, ir visais požiūriais yra žalingi visuomenei.

Kiek tie pinigai panaudojami antruoju būdu, tiek jie plėtoja darbinę veiklą; ir nors jie didina visuomenės vartojimą, jie teikia ir pastovų fondą, palaikantį tą vartojimą, – žmones, kurie vartodami reprodukuoja su pelnu visą jų metinio vartojimo vertę. Visuomenės bendrosios pajamos, jos žemės ir darbo metinė produkcija padidėja visa ta verte, kurią tų darbininkų darbas prideda prie

jų perdirbamų medžiagų; o visuomenės grynosios pajamos padidėja ta šitos vertės dalimi, kuri lieka atėmus vertę, būtiną išlaikyti to darbo priemonėms ir įrankiams.

Atrodo ne tik tikėtina, bet ir beveik neišvengiama, kad didžioji dalis aukso ir sidabro, kuris tomis bankų operacijomis būtų išstumtas į užsienį ir panaudotas pirkti užsienio prekėms vidaus vartojimui, būtų skirta pirkti šios antrosios rūšies prekėms. Nors vienas kitas žmogus kartais gerokai padidina savo išlaidas visai nepadidėjus jo pajamoms, turėtume būti tikri, kad taip niekad nesielgia visas žmonių sluoksnis ar klasė, nes nors ne visada kiekvienas individas vadovaujasi įprasto apdairumo principais, šie visada daro įtaką kiekvienos klasės ar sluoksnio daugumai. Dykinėjančių žmonių, kaip klasės ar sluoksnio, pajamos nė kiek negali padidėti dėl tokių bankų operacijų. Todėl apskritai jų išlaidų tos operacijos negalės padidinti, nors kai kurių iš jų išlaidos gali padidėti ir kartais iš tikrųjų padidėja. Vadinasi, dykinėjančių žmonių paklausai užsienio prekėms esant tokiai pat ar beveik tokiai pat kaip anksčiau, tik labai maža dalis tų pinigų, kurie tomis bankų operacijomis buvo išstumti į užsienį ir naudojami pirkti užsienio prekėms vidaus vartojimui, veikiausiai bus panaudota pirkti užsienio prekėms tų žmonių reikmėms patenkinti. Didžioji tų prekių dalis natūraliai bus skirta naudoti pramonėje, o ne dykinėjimui palaikyti.

Kai skaičiuojame, kokį darbinės veiklos kiekį gali paleisti veikti bet kurios visuomenės apyvartinis kapitalas, visada turime atsižvelgti tiktai į tas jo dalis, kurios susideda iš pragyvenimo reikmenų, medžiagų ir gatavų gaminių; kita dalis, susidedanti iš pinigų ir reikalinga tik toms trims pirmosioms paleisti į apyvartą, visada turi būti išskaičiuojama. Visai darbinei veiklai reikalingi trys dalykai: perdirbamosios medžiagos, įrankiai, kuriais dirbama, ir darbo užmokestis arba atlyginimas, dėl kurio

ir dirbamas darbas. Pinigai nėra nei perdirbamoji medžiaga, nei įrankis, kuriuo dirbama; ir nors darbininkui darbo užmokestis paprastai yra mokamas pinigais, jo realiąsias pajamas, lygiai kaip ir kitų žmonių, sudaro ne pinigai, bet tai, ko jie verti, ne metalo gabalėliai, bet tai, ką už juos galima gauti.

Akivaizdu, kad darbinės veiklos kiekis, kurį gali paleisti veikti koks nors kapitalas, turi būti lygus tokiam darbininkų skaičiui, kokį jis gali aprūpinti medžiagomis, įrankiais ir jų darbą atitinkančiu išlaikymu. Pinigai gali būti būtini pirkti darbo medžiagoms bei įrankiams ir išlaikyti darbininkams. Tačiau tas darbinės veiklos kiekis, kurį visas kapitalas gali paleisti veikti, tikrai nėra lygus ir pinigams, už kuriuos perkama, ir už juos perkamoms medžiagoms, įrankiams bei darbininkų išlaikymui kartu, bet yra lygus tik vienai arba antrai iš tų verčių, ir veikiau antrajai nei pirmajai.

Kai aukso ir sidabro pinigus jų srityse pakeičia popieriniai pinigai, medžiagų, įrankių ir pragyvenimo reikmenų kiekis, kurį gali pateikti visas apyvartinis kapitalas, gali būti padidintas visa aukso ir sidabro, paprastai naudojamo jiems pirkti, verte. Visa to didžiojo apyvartos ir paskirstymo rato vertė yra pridedama prie prekių, kurias jis paleidžia į apyvartą ir paskirsto. Tam tikru mastu ši operacija panaši į tą, kurią atlieka stambus įmonininkas, kai patobulėjus technikai išmeta savo senas mašinas ir skirtumą tarp senų ir naujų mašinų kainų prideda prie apyvartinio kapitalo – prie lėšų, už kurias jis perka medžiagas ir moka atlyginimus darbininkams.

Tikriausiai neįmanoma nustatyti, koks yra kurios nors šalies apyvartoje esančių pinigų santykis su visos metinės produkcijos, kurią jie paleidžia į apyvartą, verte. Įvairūs autoriai jį yra apskaičiavę kaip vieną penktąją, dešimtąją, dvidešimtąją ir net trisdešimtąją tos vertės dalį. Tačiau nors apyvartoje esančių pinigų santykis

su visa metinės produkcijos verte gali būti labai mažas, darbinei veiklai palaikyti skiriama tik dalis tos produkcijos, ir dažnai tik maža dalis, todėl jų santykis su ta dalimi visada turi būti gana didelis. Todėl kai apyvartai būtino aukso ir sidabro pakeitimas popieriniais pinigais sumažina jų kiekį, ko gero, iki penktadalio ankstesniojo kiekio, pridėjus vien tik didesnę dalį tų likusių keturių penktadalių prie darbinei veiklai palaikyti reikalingų lėšų, bus gautas labai ženklus priedas prie tos darbinės veiklos kiekio, taigi ir prie žemės ir darbo metinės produkcijos vertės.

Per pastaruosius dvidešimt penkerius ar trisdešimt metų tokio pobūdžio operacija įvyko Škotijoje, įkūrus naujas bankų bendroves beveik kiekviename didesniame mieste ir net kai kuriuose kaimuose. Pasekmės buvo tiksliai tokios kaip aprašytosios. Verslas šalyje beveik ištisai vyksta naudojant tų įvairių bankų bendrovių lakštus, jais visuotinai atsiskaitoma už pirkinius ir atliekami mokėjimai. Sidabras pasirodo labai retai, išskyrus tuos atvejus, kai prireikia duoti grąžos iš dvidešimties šilingų banknoto, auksas – dar rečiau. Tačiau nors vadovavimas toms visoms bendrovėms nebuvo be priekaištų ir todėl jų reguliavimui reikėjo parlamento akto, šalis vis dėlto akivaizdžiai gavo iš jų veiklos didžiulę naudą. Aš esu girdėjęs teigiant, kad verslas Glazgo mieste maždaug per penkiolika metų nuo pirmųjų bankų įsikūrimo jame padvigubėjo ir kad verslas Škotijoje išaugo daugiau nei keturiskart įsteigus Edinburge pirmuosius du viešuosius bankus, kurių vienas, vadinamas Škotijos banku, parlamento aktu buvo įkurtas 1695 metais, o antras, vadinamas Karališkuoju banku, – karaliaus raštu 1727 metais. Aš nesiimu teigti, kad verslas tiek visoje Škotijoje, tiek Glazgo mieste per tokį trumpą laikotarpį iš tikrųjų išaugo tiek daug. Jei kuriuo nors atveju jis iš tikrųjų padidėjo tokiu mastu, tas padidėjimas yra

per didelis, kad jį būtų galima sieti vien su ta priežastimi. Betgi nėra abejonių, kad prekyba ir pramonė Škotijoje per tą laikotarpį išaugo labai smarkiai ir kad bankai čia suvaidino svarbų vaidmenį.

Prieš 1707 metų uniją Škotijoje apyvartoje buvusių sidabro pinigų, kurie iškart po unijos sudarymo buvo grąžinti į Škotijos banką perkaldinti, vertė sudarė 411 117 svarų 10 šilingų 9 pensus sidabru. Nėra duomenų apie aukso monetas, bet iš ankstesnių Škotijos monetų kalyklos sąskaitų matyti, jog metinė iš aukso kaldinamų monetų vertė buvo kiek didesnė už sidabro monetų vertę[1]. Be to, buvo nemažai žmonių, kurie, nebūdami tikri atgausią pinigus, nepateikė savo sidabro Škotijos bankui; ir dar buvo kažkiek Anglijos monetų, kurių nereikėjo perkaldinti. Todėl bendra aukso ir sidabro, buvusio apyvartoje Škotijoje iki unijos, vertė negali būti vertinama mažesne nei milijono sterlingų suma. Galima manyti, kad tai buvo beveik visa tos šalies apyvarta, nes nors Škotijos banko, kuris tada neturėjo varžovų, apyvarta buvo didžiulė, ji, kaip atrodo, sudarė tik labai mažą visos apyvartos dalį. Dabartiniu metu visa apyvarta Šotijoje bus ne mažesnė nei du milijonai, o ta jos dalis, kurią sudaro auksas ir sidabras, greičiausiai nesiekia pusės milijono. Tačiau nors Škotijoje cirkuliuojančių aukso ir sidabro per tą laikotarpį taip smarkiai sumažėjo, to tikrai nepasakysi apie šalies tikrąjį turtingumą ir klestėjimą. Priešingai, jos žemės ūkis, manufaktūros, amatai, jos žemės ir darbo metinė produkcija akivaizdžiai išaugo.

Dauguma bankų ir bankininkų išleidžia savo skolos lakštus diskontuodami vekselius, tai yra išmokėdami pinigus avansu, prieš sueinant jų terminui. Nuo avansu išmokamos sumos jie visada atskaito teisėtas palūkanas

[1] Žr. Ruddimano pratarmę Andersono knygoje *Diplomata Scotiae*.

iki sueis vekselio terminas. Vekselio apmokėjimas, kai ateina laikas jį išpirkti, sugrąžina bankui avansu išmokėtą vertę kartu su palūkanomis gautu grynu pelnu. Bankininkas, avansuojantis pirklį, kurio vekselį jis diskontuoja, ne auksu ir sidabru, bet savo skolos lakštais, turi naudingą galimybę diskontuoti didesnę sumą, nuo visos savo skolos lakštų, kurie, kaip jis iš patirties žino, paprastai yra apyvartoje, vertės. Šitaip jis pelno palūkanas, kurios apskaičiuojamos nuo daug didesnės sumos.

Prekyba Škotijoje, kuri dabar nėra labai didelė, buvo dar menkesnė, kai buvo įkurtos tos dvi pirmosios bankų bendrovės, ir toms pačioms bendrovėms būtų buvę maža veiklos, jei jos būtų apribojusios savo veiklą vekselių diskontavimu. Todėl bankai išrado kitą būdą leisti savo skolos lakštus: suteikdami vadinamąsias grynųjų pinigų sąskaitas, tai yra duodami kreditą iki tam tikros sumos (pavyzdžiui, dviejų ar trijų tūkstančių svarų) bet kuriam asmeniui, pateikusiam dviejų nepriekaištingos reputacijos stambių dvarų savininkų laidavimą, jog visi pinigai, kurie jam bus paskolinti iš to kredito sumos, pareikalavus bus grąžinti kartu su teisėtomis palūkanomis. Manau, kad tokio pobūdžio kreditus visuotinai teikia bankai ir bankininkai visose įvairiausiose pasaulio vietose. Tačiau lengvos skolos grąžinimo sąlygos, kurias nustato Škotijos bankų bendrovės, yra, kiek žinau, jų ypatumas ir, ko gero, pagrindinė priežastis, lėmusi tiek plačią tų bendrovių apyvartą, tiek naudą, kurią šalis gauna iš jos.

Kiekvienas, gavęs tokio pobūdžio kreditą iš vienos tų bendrovių ir pasiskolinęs, pavyzdžiui, tūkstantį svarų, tą sumą gali grąžinti dalimis, po dvidešimt ar trisdešimt svarų kaskart, o bendrovė kiekvieną kart tą dieną, kai tokia suma yra įmokama, atskaito proporcingą dalį palūkanų nuo visos sumos, kol šitaip bus grąžinta visa paskola. Todėl visiems pirkliams ir beveik visiems verslo žmonėms labai tiko turėti tokias grynųjų pinigų są-

skaitas, ir jie buvo pasirengę remti tokių bendrovių veiklą, noriai priimdavo jų lakštus visiems mokėjimams ir ragindavo visus kitus, kuriuos galėjo paveikti, daryti taip pat. Bankai, kai jų klientai kreipiasi pinigų, paprastai avansuoja juos savo skolos lakštais. Juos gavę pirkliai moka tais lakštais prekes pagaminusiems manufaktūrininkams, šie – ūkininkams už medžiagas ir pragyvenimo reikmenis, ūkininkai – rentą žemės savininkams, žemės savininkai sugrąžina lakštus pirkliams, mokėdami už patogumų ir prabangos prekes, o pirkliai sugrąžina lakštus bankams subalansuodami savo grynųjų pinigų sąskaitas, tai yra padengdami tai, ką jie galbūt pasiskolino iš jų; taigi beveik visos šalies piniginės operacijos atliekamos tais skolos lakštais. Tai ir yra didysis tų bendrovių verslas.

Turėdamas grynųjų pinigų sąskaitą, kiekvienas pirklys gali nenusižengdamas apdairumui vykdyti didesnę prekybą nei antraip įstengtų. Jei yra du pirkliai, vienas Londone ir vienas Edinburge, kurie toje pačioje veiklos srityje naudoja vienodas sankaupas, Edinburgo pirklys nenusižengdamas apdairumui gali vykdyti didesnę prekybą ir samdyti daugiau žmonių nei Londono pirklys. Londono pirkliui nuolat reikia turėti nemažą sumą pinigų – savo skryniose ar pas savo bankininką, kuris už juos nemoka jokių palūkanų, – kad galėtų patenkinti be perstojo gaunamus reikalavimus sumokėti už prekes, įsigytas skolon. Tebūna, tarkime, vidutinė tokių reikalavimų suma penki šimtai svarų. Londono pirklio sandėliuose turimų prekių vertė visada bus penkiais šimtais svarų mažesnė nei būtų tada, jeigu jam nereikėtų laikyti nenaudojamos tokios sumos. Tarkime, kad jis paprastai išparduoda visas savo turimas sankaupas, arba prekes, kurių vertė lygi jo sankaupų vertei, kartą per metus. Priverstas laikyti tokią didelę sumą nenaudojamą, jis turės parduoti prekių už penkiais šimtais svarų

mažesnę sumą, nei galėtų parduoti kitu atveju. Jo metinis pelnas bus mažesnis tiek, kiek jis uždirbtų pardavęs prekių už penkiais šimtais svarų didesnę sumą; ir paruošti prekėms rinkai samdomų žmonių skaičius bus mažesnis tiek, kiek tos papildomos penkių šimtų svarų vertės sankaupos būtų jų pareikalavusios. Kita vertus, Edinburgo pirklys nelaiko nenaudojamų pinigų tokiems nenumatytiems reikalavimams patenkinti. Kai tokie reikalavimai pateikiami, jis patenkina juos pinigais iš sąskaitos banke ir palaipsniui padengia tą pasiskolintą sumą pinigais ar skolos lakštais, kuriuos gauna pardavęs savo prekes. Todėl su tokiomis pačiomis sankaupomis jis gali nenusižengdamas apdairumui savo sandėliuose visąlaik turėti didesnį prekių kiekį nei Londono pirklys ir dėl to gali pats gauti didesnį pelną bei nuolat įdarbinti daugiau žmonių, ruošiančių jo prekes rinkai. Dėl to šalis gauna daugiau naudos iš tokio verslo.

Tiesa, galima pamanyti, kad vekselių diskontavimas anglų pirkliams teikia tokių pat patogumų, kaip škotų pirkliams – tos grynųjų pinigų sąskaitos. Bet nepamirškime, kad škotų pirkliai taip pat lengvai, kaip ir anglų pirkliai, gali diskontuoti savo vekselius ir, greta to, dar turėti grynųjų pinigų sąskaitų teikiamus patogumus.

Visi bet kurios rūšies popieriniai pinigai, galintys laisvai cirkuliuoti bet kurioje šalyje, niekada negali viršyti aukso ir sidabro, kurių vietą jie užima ar kurie (esant to paties masto prekybai) cirkuliuotų ten, jei visai nebūtų popierinių pinigų, vertės. Jei, pavyzdžiui, dvidešimties šilingų banknotai yra mažiausias popierinių pinigų vienetas, cirkuliuojantis Škotijoje, visa jų suma negali viršyti tos aukso ir sidabro sumos, kuri būtina sudaryti visiems dvidešimties šilingų ir didesnės vertės sandoriams toje šalyje. Jei apyvartoje esantys popieriniai pinigai viršytų tą sumą, perviršio nebūtų galima nei išsiųsti į užsienį, nei paleisti į apyvartą toje šalyje, juos

būtų būtina nedelsiant grąžinti bankams mainais į auksą ir sidabrą. Daugelis žmonių iškart susigaudytų, kad jie turi daugiau tų lakštų nei būtina jų verslo sandoriams ir, negalėdami jų išgabenti į užsienį, tuojau pat pareikalautų iš bankų juos apmokėti. Tuos atliekamus lakštus pavertę auksu ir sidabru, jie nesunkiai panaudotų gautus pinigus išsiųsdami juos į užsienį; bet jie nerastų būdų panaudoti pinigus, kol šie būtų lakštų pavidalu. Todėl jie iškart kreiptųsi į bankus su visais tais atliekamais lakštais, o jei paaiškėtų, kad bankai turi kokių nors sunkumų ar dvejoja juos apmokėti, tai juo labiau; tokiu atveju kilusi panika dar padidintų plūdimą į bankus.

Šalia kiekvienai darbinės veiklos rūšiai įprastų išlaidų – patalpų nuomos, samdinių, klerkų, apskaitininkų ir kt. atlyginimų, – vien bankams būdingos išlaidos susideda iš esmės iš dviejų dalykų: pirma, išlaidų, susidarančių visą laiką saugyklose laikant didelę sumą pinigų, kurie reikalingi patenkinti nenumatytiems banko lakštų turėtojų reikalavimams ir už kuriuos prarandamos palūkanos; ir, antra, išlaidų papildant tuos pinigus saugyklose taip sparčiai, kaip jie senka tenkinant tuos reikalavimus.

Jei kuri nors banko bendrovė išleidžia daugiau lakštų nei gali būti panaudota tos šalies apyvartoje ir jų perviršis nuolat grąžinamas į banką apmokėti, ji turi padidinti nuolat saugyklose laikomo aukso ir sidabro kiekį ne tik proporcingai tam apyvartoje esančių lakštų perviršiui, bet kur kas didesne dalimi; kuo didesnis tas banko lakštų perviršis, tuo sparčiau jie grįš atgal į banką. Todėl tokiam bankui teks padidinti pirmosios rūšies išlaidas – ne tik proporcingai tam priverstiniam veiklos išsiplėtimui, bet daug didesne dalimi.

Be to, tokios banko bendrovės saugyklos ne tik turės būti pripildytos daug gausiau, bet ir tuštės daug greičiau, nei esant jos verslui labiau pagrįstose ribose, ir

reikalaus ne tik didesnių, bet ir pastovesnių bei nepaliaujamų išlaidų siekiant jas papildyti. Taip pat ir monetos, tokiais dideliais kiekiais nepaliaujamai traukiamos iš saugyklų, negalės būti panaudotos tos šalies apyvartoje. Jos atsiranda vietoj tų lakštų, kurie viršijo galimą panaudoti apyvartoje kiekį, ir todėl pačios irgi viršija tą kiekį, kurį galima panaudoti. Bet monetoms neleistina dūlėti nenaudojamoms, todėl jas reikės vienokia ar kitokia forma išsiųsti į užsienį, siekiant surasti būdą pelningai jas panaudoti, kurio negalima rasti savo šalyje; ir tas nuolatinis aukso ir sidabro išvežimas, didindamas sunkumus, neišvengiamai dar labiau didins banko išlaidas siekiant rasti naujo aukso ir sidabro taip greitai tuštėjančioms banko saugykloms papildyti. Todėl tokiai banko bendrovei reikės proporcingai šitam priverstiniam veiklos išsiplėtimui padidinti antrąją išlaidų rūšį dar daugiau nei pirmąją.

Tarkime, kad kurio nors banko visi lakštai, kuriuos šalies apyvarta nesunkiai suima ir naudoja, sudaro lygiai keturiasdešimt tūkstančių svarų ir kad nenumatytiems reikalavimams patenkinti bankas privalo visą laiką turėti saugyklose dešimt tūkstančių svarų auksu ir sidabru. Jei bankas pabandys išleisti į apyvartą keturiasdešimt keturis tūkstančius svarų, keturi tūkstančiai svarų, viršijantys tai, ką apyvarta gali suimti ir panaudoti, sugrįš pas jį beveik taip pat greitai, kaip buvo išleisti. Todėl nenumatytiems reikalavimams patenkinti šis bankas turės saugyklose visuomet laikyti ne vienuolika tūkstančių svarų, bet keturiolika tūkstančių svarų. Dėl to jis negaus palūkanų už esančius apyvartoje perviršinius keturis tūkstančius svarų ir praras visas išlaidas, susidarančias nuolat surenkant keturis tūkstančius svarų auksu ir sidabru, kurie nuolat iškeliaus iš saugyklų taip pat greitai, kaip bus ten padedami.

Jei kiekviena banko bendrovė visada suprastų savo interesus ir jais rūpintųsi, apyvartoje niekada nesusidarytų popierinių pinigų perviršis. Tačiau kiekviena atskira banko bendrovė ne visada suprasdavo savo interesus ir jais rūpindavosi, todėl apyvartoje nesyk atsirasdavo perteklinių popierinių pinigų.

Išleisdamas per didelį kiekį lakštų, kurių perviršis nuolat sugrįždavo keitimui į auksą ir sidabrą, Anglijos bankas daugelį metų turėjo kaldinti nuo aštuonių šimtų tūkstančių iki milijono svarų vertės aukso monetų kasmet, tai yra vidutiniškai apie aštuonis šimtus penkiasdešimt tūkstančių svarų. Tokiam dideliam kiekiui nukaldinti bankas (dėl aukso monetų susidėvėjimo ir sudilimo prieš kelerius metus) dažnai turėdavo pirkti aukso lydinius už labai didelę keturių svarų už unciją kainą ir netrukus išleido tą auksą monetomis po 3 svarus 17 šilingų $10^1/_2$ pensų už unciją, taigi dėl to prarado nuo dviejų su puse iki trijų procentų tokios didelės kaldinamos sumos. Nors bankas dėl to nemokėjo jokio senjoražo, nors valdžia padengė kaldinimo išlaidas, šis valdžios dosnumas visiškai neapsaugojo banko nuo išlaidų.

Škotijos bankai dėl tokio paties pobūdžio perviršio buvo priversti nuolat įdarbinti agentus Londone monetoms pirkti, ir jų išlaidos tam retai būdavo mažesnės nei pusantro arba du procentai. Surinkti pinigai būdavo siunčiami krovininiu kinkiniu, vežėjai juos apdrausdavo ir dėl to turėdavo papildomų trijų ketvirčių procento arba penkiolikos šilingų už šimtą svarų išlaidų. Tie agentai ne visada sugebėdavo papildyti savo darbdavių saugyklas taip greitai, kaip šios ištuštėdavo. Tokiu atveju išeitis bankams būdavo išrašyti savo korespondentams Londone vekselius tokiai sumai, kokios šie norėdavo. Kai po to tie korespondentai pateikdavo vekselius reikalaudami sumokėti tą sumą kartu su palūkanomis ir komisiniais, kai kurie iš tų bankų dėl keblumų, kuriuos su-

kėlė jų perviršinė apyvarta, kartais neturėdavo jokių kitų priemonių patenkinti tą stygių, kaip tik išrašyti antrą vekselių seriją kartais tiems patiems, kartais kitiems korespondentams Londone; šitaip ta pati suma, veikiau – vekseliai tokiai pačiai sumai atlikdavo retsykiais daugiau nei dvi ar tris keliones, o įsiskolinęs bankas kaskart mokėdavo palūkanas ir komisinius nuo visos sukauptos sumos. Netgi tie Škotijos bankai, kurie niekad nepasižymėjo dideliu neapdairumu, kartais būdavo priversti pasinaudoti šitokia žlugdančia išeitimi.

Anglijos banko arba Škotijos bankų mainais už tą dalį jų lakštų, kuri viršijo apyvartos galimybes šalyje, išmokėtos aukso monetos, kurios buvo tokios pat perteklinės ir netiko apyvartai, kartais būdavo išsiunčiamos į užsienį monetų pavidalu, kartais sulydomos ir siunčiamos į užsienį kaip lydiniai, o kartais sulydomos ir parduodamos Anglijos bankui už didelę keturių svarų už unciją kainą. Iš visų monetų būdavo išrenkamos ir siunčiamos į užsienį arba sulydomos tik naujausios, sunkiausios ir geriausios. Likusios savo šalyje ir monetų pavidalu tos sunkiausios monetos neturėjo didesnės vertės nei lengvosios. Bet jos turėjo didesnę vertę užsienyje, o sulydytos į lydinį – savo šalyje. Anglijos bankas, nors kasmet kaldino tiek daug monetų, savo nuostabai nustatė, kad kasmet jų trūksta taip pat, kaip ir prieš metus, ir kad, nors kasmet bankas išleisdavo didžiulį kiekį gerų ir naujų monetų, tų monetų būklė, užuot gerėjusi, kasmet darėsi vis prastesnė ir prastesnė. Kasmet bankas įsitikindavo esąs priverstas kaldinti beveik tiek pat aukso, kiek kaldino prieš metus, ir dėl nepaliaujamo aukso lydinių kainos kilimo, dėl nuolatinio monetų dėvėjimosi bei apkarpymo to gausaus monetų kaldinimo išlaidos kasmet darėsi vis didesnės ir didesnės. Čia reikia pažymėti, kad Anglijos bankas, aprūpinantis savo saugyklas monetomis, netiesiogiai yra įpareigotas aprū-

pinti jomis visą karalystę, į kurią monetos nepaliaujamai plaukia iš tų saugyklų įvairiausiais būdais. Todėl kokių tik monetų prireikdavo palaikyti tai perviršinei škotiškų ir angliškų popierinių pinigų apyvartai, kad ir kiek ši perviršinė apyvarta sumažindavo karalystei būtiną monetų skaičių, Anglijos bankas turėjo jas pateikti. Nėra abejonių, kad Škotijos bankai labai brangiai mokėjo už savo neapdairumą ir nedėmesingumą. Tačiau labai brangiai mokėjo ir Anglijos bankas – ne tik už savąjį neapdairumą, bet ir už dar didesnį beveik visų Škotijos bankų neapdairumą.

Pradinė tos perviršinės popierinių pinigų apyvartos priežastis buvo kai kurių drąsių sumanytojų perdėtai aktyvi veikla abiejose jungtinės karalystės dalyse.

Tai, ką bankas pagrįstai gali avansuoti bet kuriam pirkliui ar įmonininkui, nėra nei visas jo turimas kapitalas, nei netgi stambesnė jo dalis, bet yra tik tokia to kapitalo dalis, kurią bankas antraip turėtų laikyti nenaudojamą ir grynaisiais pinigais patenkinti nenumatytiems reikalavimams. Jei banko avansuojami popieriniai pinigai niekada neviršija tos vertės, bankas niekada neviršys aukso ir sidabro, kurie būtų apyvartoje toje šalyje nesant popierinių pinigų, vertės; jis niekada neviršys to kiekio, kurį šalies apyvarta nesunkiai gali suimti ir panaudoti.

Kai bankas pirkliui diskontuoja realų vekselį, kurį realus skolintojas išrašė realiam skolininkui ir kurį, kai tik sueina terminas, tas skolininkas iš tikrųjų apmoka, tai bankas tik avansuoja tam pirkliui dalį vertės, kurią kitu atveju jis turėtų laikyti nenaudojamą ir grynaisiais pinigais, reikalingais nenumatytiems reikalavimams patenkinti. Vekselio apmokėjimas, kai sueina terminas, sugrąžina bankui tą avansuotą vertę kartu su palūkanomis. Banko saugyklos, kiek jo operacijos apsiriboja tokiais klientais, čia primena vandens tvenkinį, iš kurio viena srovė nepaliaujamai išteka, o kita nepaliaujamai

įteka, ir pastaroji visiškai lygi pirmajai; taigi šis tvenkinys visada yra vienodai arba beveik vienodai pilnas be jokių kitų pastangų ar rūpesčių. Tokio banko saugykloms papildyti vargu ar kada prireikia bent kiek išlaidų.

Pirkliui, jei jis neviršija saiko sudarinėdamas sandorius, dažnai gali prireikti vienokios ar kitokios sumos grynaisiais pinigais, net jei jis neturi vekselių diskontuoti. Kai bankas, greta pirklio vekselių diskontavimo, tokiu atveju dar suteikia avansu prašomą sumą per jo grynųjų pinigų sąskaitą ir sutinka su pinigų grąžinimu dalimis, kai šie įplaukia pardavus prekes, ir daro tai lengvomis Škotijos bankų bendrovių sąlygomis, tai jis visiškai išlaisvina pirklį nuo būtinumo laikyti tam tikrą sankaupų dalį nenaudojamą, grynaisiais pinigais, kad būtų galima patenkinti nenumatytus reikalavimus. Kai tokie reikalavimai pateikiami, pirklys gali patenkinti juos iš savo grynųjų pinigų sąskaitos banke. Tačiau bankas, dirbdamas su tokiais klientais, turi dėmesingai stebėti, ar per tam tikrą trumpą laikotarpį (pavyzdžiui, per keturis, penkis, šešis ar aštuonis mėnesius) grąžinamų pinigų suma, jo paprastai gaunama iš tokių klientų, yra visiškai lygi avansų sumai, jo įprasta tvarka išmokamai klientams. Jei per tuos trumpus laikotarpius tam tikrų klientų grąžinamų pinigų suma yra daugeliu atvejų visiškai lygi avansų sumai, bankas gali saugiai tęsti reikalus su tokiais klientais. Nors šiuo atveju srovė, ištekanti iš banko saugyklų, gali būti labai didelė, mažiausiai tokio paties dydžio bus ir srovė, įtekanti į saugyklas; todėl tos saugyklos greičiausiai visada bus vienodai ar beveik vienodai pilnos be jokio didesnio dėmesio ir rūpinimosi, ir vargu ar kada prireiks naujų išlaidų joms papildyti. Ir priešingai, jei kai kurių kitų klientų grąžinamų pinigų suma apskritai smarkiai skiriasi nuo banko jiems išmokėtų avansų, bankas negalės saugiai tęsti reikalų su tais

klientais, bent jau jeigu jie ir toliau taip elgsis. Srovė, šiuo atveju nepaliaujamai ištekanti iš banko saugyklų, neišvengiamai bus daug didesnė nei toji, kuri nepaliaujamai įteka į jas, todėl jei saugyklos nebus nuolat ir su didelėmis išlaidomis papildomos, jos greitai visiškai ištuštės.

Todėl Škotijos bankų bendrovės ilgą laiką atkakliai reikalavo iš visų savo klientų dažnų ir reguliarių įmokų ir nesiėmė turėti reikalų nė su vienu asmeniu, kad ir koks turtingas ir patikimas jis būtų buvęs, jei šis neatlikdavo, kaip jie tai vadino, dažnų reguliarių operacijų su jais. Dėl tokio dėmesingumo bankai ne tik išvengė beveik visų papildomų išlaidų savo saugykloms papildyti, bet ir įgijo dar du reikšmingus pranašumus.

Pirma, dėl tokio dėmesingumo jie išmoko gana teisingai įvertinti savo skolininkų padėtį, ar jie klesti, ar turi sunkumų, visai neieškodami dar kokių nors faktų šalia tų, kuriuos teikė jų pačių knygos; juk klientai moka savo skolas reguliariai arba nereguliariai priklausomai nuo to, ar aplinkybės palankios jų verslui, ar smukdo jį. Individualus asmuo, skolinantis savo pinigus, sakykim, pusei tuzino ar visam tuzinui žmonių, gali pats ar per savo patikėtinius nuolat ir įdėmiai stebėti kiekvieno iš tų skolininkų veiksmus ir padėtį. Tačiau banko bendrovė, kuri skolina pinigus galbūt penkiems šimtams skirtingų žmonių ir kuri turi nuolat skirti dėmesį daugeliui labai skirtingų dalykų, gali neturėti reguliarios informacijos apie didžiosios skolininkų dalies veiksmus ir aplinkybes, išskyrus tą, kuri yra jos knygose. Škotijos bankų bendrovės būtent šį privalumą ir turėjo galvoje, reikalaudamos iš savo klientų dažnų ir reguliarių skolos grąžinimo įmokų.

Antra, dėl tokio dėmesingumo jos apsisaugojo nuo galimybės išleisti daugiau popierinių pinigų, nei šalies apyvarta galėtų nesunkiai suimti ir panaudoti. Pastebėju-

sios, kad vidutinės trukmės laikotarpiu kurio nors konkretaus kliento įmokos daugeliu atvejų visiškai atitiko jam išmokėtus avansus, jos galėjo būti tikros, jog tam klientui avansu išmokėti popieriniai pinigai niekad neviršys aukso ir sidabro kiekio, kurį šis antraip privalėtų turėti grynaisiais pinigais, kad galėtų patenkinti nenumatytus reikalavimus, ir jog tie popieriniai pinigai, paleisti į apyvartą per jo verslą, niekad neviršys aukso ir sidabro kiekio, kuris būtų šalies apyvartoje, jei joje iš viso nebūtų popierinių pinigų. To kliento įmokų dažnumas, reguliarumas ir sumos pakankamai parodytų, kad jo gauti avansai niekad neviršijo tos jo kapitalo dalies, kurią jis antraip būtų priverstas laikyti nenaudojamą grynaisiais pinigais, kad patenkintų nenumatytus reikalavimus, tai yra kad kita jo kapitalo dalis nuolat būtų apyvartoje. Tik ši kapitalo dalis per vidutinį laikotarpį nuolat grįžta kiekvienam prekiautojui pinigais, popieriniais arba monetomis, ir nuolat tokiu pat pavidalu jį palieka. Jei banko avansai apskritai viršija šią kliento kapitalo dalį, įprastinis jo įmokų dydis vidutinės trukmės laikotarpiu negali būti lygus įprastiniam jo gautų avansų dydžiui. Jo verslo kuriama srovė, įtekanti į banko saugyklas, negalės būti lygi tai srovei, kuri dėl to paties verslo nuolat išteka iš jų. Avansavimas banko lakštais, viršijantis aukso ir sidabro kiekį, kurį, nesant tokio avansavimo, prekiautojas privalėtų laikyti grynaisiais pinigais, kad patenkintų nenumatytus reikalavimus, netrukus galėtų viršyti visą aukso ir sidabro kiekį, kuris (tariant, kad prekybos mastai lieka tokie patys) būtų tos šalies apyvartoje, nesant joje popierinių pinigų, taigi viršyti tą kiekį, kurį šalies apyvarta įstengtų lengvai suimti ir panaudoti; tokių popierinių pinigų perviršis nedelsiant būtų grąžintas bankui iškeisti į auksą ir sidabrą. Šį antrąjį pranašumą, nors lygiai tokį pat re-

alų, iš pradžių galbūt ne visos įvairios Škotijos bankų bendrovės gerai suvokė.

Kai iš dalies dėl vekselių diskontavimo teikiamo patogumo ir iš dalies dėl grynųjų pinigų sąskaitų patogumo patikimi prekiautojai bet kurioje šalyje gali išsivaduoti nuo būtinumo laikyti vienokią ar kitokią savo sankaupų dalį nenaudojamą ir grynaisiais pinigais, kad patenkintų nenumatytus reikalavimus, jie pagrįstai nebegali tikėtis didesnės pagalbos iš bankų ir bankininkų, kurie, nuėję taip toli, paisydami savų interesų ir saugumo nebegali eiti dar toliau. Paisydamas savo interesų, bankas negali avansuoti prekiautojui visos ar netgi didžiosios jo naudojamo apyvartinio kapitalo dalies; mat nors tas kapitalas nuolat grįžta prekiautojui pinigų pavidalu ir tokiu pat pavidalu jį palieka, visos įplaukos yra per daug toli nuo visų išlaidų, todėl jo įmokų suma negalės būti lygi jam išmokėtų avansų sumai per tokį vidutinės trukmės laikotarpį, koks yra patogus bankui. Dar sunkiau bankui būtų avansuoti verslininkui dalį jo pastoviojo kapitalo, pavyzdžiui, kapitalo, kurį geležies liejyklos įmonininkas panaudoja pastatyti krosniai ir lydymo įrangai, dirbtuvėms ir sandėliams, meistrų būstams ir pan.; arba kapitalo, kurį kasyklos verslovininkas panaudoja iškasti šachtoms, įrengti vandens siurbliams, nutiesti keliams ir vagonečių bėgiams ir pan.; arba kapitalo, kurį žemę dirbantis asmuo panaudoja išvalyti, nusausinti, aptverti, patręšti ir suarti apleistiems ir nedirbamiems laukams, pastatyti ūkiniams pastatams ir visiems būtiniems statiniams – arklidėms, svirnams ir t. t. Pastoviojo kapitalo grąža beveik visais atvejais yra lėtesnė nei apyvartinio kapitalo, todėl tokios išlaidos, net jei daromos labai apdairiai ir pagrįstai, labai retai grįžta įmonininkui anksčiau nei po daugelio metų, o tai toli gražu netenkina bankų. Prekiautojai bei kiti verslo žmo-

nės, be abejo, visai pagrįstai gali įgyvendinti žymią dalį savo projektų už skolintus pinigus. Tačiau kad tai būtų teisinga jų kreditorių požiūriu, jų pačių kapitalas šiuo atveju turi būti pakankamas apdrausti, jei taip galima pasakyti, tų kreditorių kapitalui, arba užtikrinti, kad kreditoriai nepatirs jokių nuostolių, net jei projektas visiškai nepateisintų sumanytojų lūkesčių. Bet net ir taip apsidraudus tie skolinami pinigai, grįšiantys tik po kelerių metų, turėtų būti skolinami ne banko, bet, gavus užstatą ar įkeitus turtą, privačių asmenų, kurie nori gyventi iš palūkanų už savo pinigus, patys nesiimdami panaudoti tą kapitalą, ir kurie dėl to nori paskolinti jį tokiems pasitikėjimo vertiems žmonėms, kurie išlaikytų jį kelerius metus. Tiesa, bankas, skolinantis pinigus be išlaidų herbiniam popieriui ar notaro honorarui už užstato ar įkeitimo įforminimą ir priimantis įmokas lengvatinėmis Škotijos bankų bendrovių sąlygomis, tokiems prekiautojams ir įmonininkams, žinoma, būtų labai patogus kreditorius. Tačiau tokie prekiautojai ir įmonininkai tikrai būtų patys nepatogiausi skolininkai tokiam bankui.

Jau daugiau nei dvidešimt penkerius metus skirtingų Škotijos bankų bendrovių išleisti popieriniai pinigai yra visiškai lygūs tam kiekiui, kurį šalies apyvarta gali lengvai suimti ir panaudoti, ar veikiau truputį jį viršija. Taigi tos bankų bendrovės jau tiek laiko padeda prekiautojams ir kitiems Škotijos verslo žmonėms tiek, kiek bankai ir bankininkai paisydami savo interesų gali padėti. Jie netgi padarė šiek tiek daugiau. Jie išleido truputį per daug tų popierinių pinigų ir patys patyrė nuostolį ar bent jau pelno sumažėjimą, kuris šiame ypatingame versle visada lydi menkiausią perdėtą avansavimą. Tie prekiautojai ir kiti įmonininkai, kurie gavo tiek daug pagalbos iš bankų ir bankininkų, geidė gauti dar daugiau. Jie, kaip atrodo, manė, kad bankai galėtų be jokių išlaidų, išskyrus kelių popieriaus ritinėlių pir-

kimą, išplėsti kreditavimą tiek, kiek tik prireiktų. Jie skundėsi tų bankų valdytojų trumparegišku požiūriu ir baikščia siela, kai bankai, kaip jie aiškino, nedidino kreditų proporcingai verslo plėtrai šalyje; verslo plėtra šiuo atveju jie, be abejo, laikė jų pačių sumanymų plėtojimą nepaisant galimybių ribos, nubrėžtos jų nuosavo kapitalo arba jų galimybės gauti privačių asmenų kreditą, laiduotą skoliniais įsipareigojimais ar turto įkeitimu. Parūpinti trūkstamas lėšas, pateikti visą kapitalą, kurį jie norėtų naudoti, buvo, jų manymu, garbinga bankų pareiga. Tačiau bankų nuomonė buvo kitokia, ir jiems atsisakius didinti kreditus kai kurie tų prekiautojų griebėsi kitos priemonės, kuri tam tikrą laiką tenkino jų siekius, nors su daug didesnėmis išlaidomis, bet taip pat veiksmingai, kaip ir labiausiai išplėtus banko kreditus. Ta priemonė buvo ne kas kita, kaip gerai žinomas būdas išrašyti ir perrašyti vekselius; jos kartais imasi prekiautojai, kai jiems nesiseka ir jie atsiduria ties bankroto riba. Anglijoje toks pinigų gavimo būdas jau seniai buvo žinomas, ir pastarojo karo metu, kai dideli prekybos pelnai gundė pernelyg išplėtoti verslą, juo, kaip pasakojama, buvo labai plačiai naudojamasi. Iš Anglijos jis atkeliavo į Škotiją, kur, palyginti su gana ribota prekyba ir gana kukliu šalies kapitalu, netrukus išplito net daug labiau nei Anglijoje.

Vekselių išrašymo ir perrašymo praktika yra taip gerai žinoma visiems verslo žmonėms, kad tikriausiai visai nebūtina ją aiškinti. Tačiau kadangi ši knyga gali atsidurti ir daugelio ne verslo žmonių rankose ir kadangi tokios praktikos pasekmes bankų veiklai, ko gero, ne visada suvokia netgi patys verslo žmonės, aš pasistengsiu ją paaiškinti kiek galėdamas aiškiau.

Pirklių papročiai, nusistovėję tais laikais, kai barbariški Europos įstatymai neužtikrindavo jų sudarytų sutarčių vykdymo, ir per pastaruosius du šimtmečius per-

kelti į Europos valstybių įstatymus, vekseliams suteikė tokių neregėtų pranašumų, kad juos pateikus pinigai avansuojami noriau nei prisiėmus kokios nors kitokios rūšies įsipareigojimą, ypač kai vekseliai yra apmokėtini per labai trumpą dviejų ar trijų mėnesių laikotarpį po jų pasirašymo. Jei suėjus vekselio terminui vekselio akceptantas neapmoka jo iškart jį pateikus, nuo to momento jis tampa bankrotu. Vekselis užprotestuojamas ir grįžta jo davėjui, kuris, jei tik nedelsiant jo neišperka, taip pat tampa bankrotu. Jei prieš atsidurdamas pas asmenį, kuris pateikia jį akceptantui apmokėti, tas vekselis perėjo per kelių kitų asmenų rankas, kurie paeiliui avansavo vienas kitam jo sumą pinigais arba prekėmis ir kurie patvirtindami, kad kiekvienas jų yra gavęs tą sumą, tą vekselį indosavo, tai yra pasirašė savo vardais kitoje vekselio pusėje, tai kiekvienas indosantas savo ruožtu tampa atsakingas vekselio savininkui už visą tą sumą ir, jei neįstengia vekselio apmokėti, taip pat nuo to momento tampa bankrotu. Nors galbūt vekselio davėjas, akceptantas ir indosantas buvo abejotino pasitikėjimo asmenys, tačiau termino trumpumas vekselio savininkui suteikia šiek tiek saugumo. Nors labai tikėtina, kad visi tie asmenys bankrutuos, vis tiek būtų labai nelaukta, jei per tokį trumpą laiką tai atsitiktų visiems iškart. Tai sukiužęs namas, sako sau nuvargęs keleivis, ilgai jis nebeišstovės, bet nebūtinai sugrius šią naktį, todėl surizikuosiu jame pernakvoti.

Tarkime, kad Edinburgo prekiautojas A išrašo vekselį Londono prekiautojui B, apmokėtiną praėjus dviem mėnesiams nuo pasirašymo dienos. Iš tikrųjų londoniškis B nieko neskolingas asmeniui A iš Edinburgo, tačiau jis sutinka priimti A vekselį su sąlyga, kad prieš sueinant mokėjimo terminui jis perrašys Edinburgo prekiautojui A kitą vekselį tokiai pačiai sumai kartu su palūka-

nomis ir komisiniais, taip pat apmokėtiną po dviejų mėnesių. Taigi asmuo B dar iki pasibaigiant pirmiesiems dviem mėnesiams perrašo šį vekselį edinburgiškiui A; šis savo ruožtu prieš sueinant kitiems dviem mėnesiams išrašo antrą vekselį londoniškiui B, vėl apmokėtiną po dviejų mėnesių; ir prieš pasibaigiant trečiajam dviejų mėnesių terminui asmuo B iš Londono perrašo asmeniui A iš Edinburgo kitą vekselį, apmokėtiną po dviejų mėnesių. Tokia praktika kartais tęsdavosi ne tik keletą mėnesių, bet netgi kelerius metus, vekselis kaskart grįždavo asmeniui A iš Edinburgo su sukauptomis visų ankstesniųjų vekselių palūkanomis ir komisiniais. Palūkanos buvo penki procentai per metus, o komisiniai niekada nebuvo mažesni nei pusė procento už kiekvieną vekselį. Jeigu tokie komisiniai pasikartodavo daugiau nei šešis kartus per metus, tai kad ir kiek pinigų A būtų uždirbęs šitokiu būdu, šitai jam turėjo kainuoti kiek daugiau nei aštuonis procentus per metus, o kartais net gerokai daugiau – tais atvejais, kai jis arba turėdavo mokėti didesnius komisinius, arba būdavo priverstas mokėti palūkanas ir nuo priskaičiuojamų palūkanų už ankstesnius vekselius. Tokia praktika būdavo vadinama pinigų gavimu iš apyvartos.

Jei šalyje įprastinis sankaupų pelnas realizuojant daugumą komercinių sumanymų yra, kaip manoma, nuo šešių iki dešimties procentų, tai tik labai sėkmingo spekuliavimo pajamos ne tik padengtų tas milžiniškas išlaidas, kurių prireikė siekiant surinkti pinigus tokiam verslui, bet dar ir duotų gerą pelną sumanytojui. Betgi daugelio plačių ir didelių sumanymų buvo imtasi ir jie kelerius metus buvo vykdomi nepasitelkiant jokių kitokių lėšų, išskyrus gautas šitokių milžiniškų išlaidų būdu. Nekyla abejonių, kad sumanytojai savo auksinėse svajonėse matė didelio pelno viziją. Tačiau

atsitokėję, sumanymą iki galo įgyvendinę ar toliau nebepajėgdami jį tęsti, jie, esu tikras, labai retai tepamatydavo tokį pelną[2].

---

[2] Tekste aprašytas metodas jokiu būdu nebuvo nei plačiausiai paplitęs, nei pats brangiausias iš tų, kuriais tie nuotykių ieškotojai kartais prasimanydavo pinigų iš apyvartos. Dažnai būdavo taip, kad asmuo A Edinburge įgalindavo asmenį B Londone apmokėti pirmąjį vekselį, kelios dienos prieš baigiantis jo terminui išrašydamas tam pačiam asmeniui B antrą vekselį trijų mėnesių laikotarpiui. Šį vekselį, apmokėtiną jo paties nurodymu, A parduodavo Edinburge už nominalią vertę ir už gautą sumą pirkdavo londoniškiui išrašytus vekselius, apmokėtinus pateikus asmens B, kuriam jis juos siųsdavo paštu, nurodymu. Pastarajam karui baigiantis mainai tarp Edinburgo ir Londono dažnai vyko Edinburgui primokant tris procentus, ir tie vekseliai, apmokėtini juos pateikus, dažnai asmeniui A turėjo kainuoti tuos tris procentus papildomai. Tokį sandorį pakartojus mažiausiai keturis kartus per metus ir kiekvieną kart nustačius mažiausiai pusę procento komisinių, jis asmeniui A per metus turėjo kainuoti mažiausiai keturiolika procentų. Kitąkart A įgalindavo B apmokėti pirmą vekselį, kelios dienos prieš sueinant jo terminui išrašydamas antrą vekselį dviem mėnesiams – ne asmeniui B, bet kuriam nors trečiajam asmeniui C (tarkime, irgi iš Londono). Šis antrasis vekselis buvo apmokėtinas B nurodymu, pastarasis, kai C vekselį akceptuodavo, diskontuodavo jį pas tą patį Londono bankininką, o A įgalindavo C apmokėti tą vekselį, kelios dienos prieš sueinant terminui išrašydamas trečią vekselį, irgi dviem mėnesiams, kartais savo pirmajam korespondentui, asmeniui B, o kartais ketvirtajam ar penktajam asmeniui, pavyzdžiui, D ar E. Šis trečiasis vekselis turėdavo būti apmokėtas C nurodymu, pastarasis, kai tik vekselis būdavo akceptuotas, diskontuodavo jį tokiu pat būdu pas kurį nors Londono bankininką. Pakartojus tokias operacijas mažiausiai šešis kartus per metus ir nustačius už tokią operaciją kaskart pusę procento komisinių kartu su teisėtais penkiais procentais palūkanų, šis pinigų gavimo būdas, analogiškai aprašytajam tekste, asmeniui A turėjo kainuoti kiek daugiau nei aštuonis procentus. Tačiau kadangi šis sandoris leido išvengti mainų tarp Edinburgo ir Londono, jis buvo ne toks brangus, kaip minėtas šioje pastaboje anksčiau; bet norint pasinaudoti šiuo

Asmuo A Edinburge tuos vekselius, kuriuos jis išrašė asmeniui B iš Londono, reguliariai diskontuodavo du mėnesiai prieš sueinant jų terminui kuriame nors banke ar pas kurį nors bankininką Edinburge, o asmuo B Londone vekselius, kuriuos jis perrašydavo asmeniui iš Edinburgo, reguliariai diskontuodavo Anglijos banke arba pas kai kuriuos Londono bankininkus. Kad ir kas būtų avansuojama pagal tuos į apyvartą paleistus vekselius, Edinburge būdavo avansuojama Škotijos bankų lakštais, o Londone, kai jie būdavo diskontuojami Anglijos banke, to banko lakštais. Nors tie vekseliai, kurių pagrindu būdavo avansuojami tie lakštai, visi būdavo apmokami, kai tik sueidavo jų terminas, bet vertė, avansuota pagal pirmąjį vekselį, niekada iš tikrųjų negrįždavo į tuos bankus, kurie ją avansavo, nes prieš sueinant kiekvieno vekselio terminui būdavo išrašomas antras vekselis, jau kiek didesnei sumai nei netrukus apmokėtinas vekselis, ir diskontuoti šį antrąjį vekselį buvo visiškai būtina, kad būtų apmokėtas tas, kurio terminas netrukus sueis. Vadinasi, šis apmokėjimas buvo visiškai fiktyvus. Dėl tų į apyvartą paleistų vekselių atsirasdavusios srovės iš bankų saugyklų niekada neparėmė kokia nors srovė į jas.

Popieriniai pinigai, išleisti tų į apyvartą paleistų vekselių pagrindu, daugeliu atvejų sudarė visas lėšas, skirtas įgyvendinti kokiam nors stambiam ir išplėtotam sumanymui žemės ūkyje, prekyboje ar pramonėje, o ne vien tik tą dalį, kurią, jei nebūtų popierinių pinigų, įmonininkas būtų priverstas turėti pats kaip nenaudojamus ir paruoštus patenkinti nenumatytiems reikalavimams grynuosius pinigus. Todėl didžioji tų lakštų dalis viršijo

būdu, reikėjo turėti daugiau nei vienos tarpininkavimo kontoros Londone pasitikėjimą, o tokiu pranašumu daugelis panašių rizikuotojų anaiptol ne visada galėdavo pasigirti.

aukso ir sidabro, kurie cirkuliuotų šalyje nesant apyvartoje popierinių pinigų, vertę. Tai reiškia, kad tų lakštų buvo daugiau, nei šalies apyvarta galėjo lengvai suimti ir panaudoti, ir dėl šios priežasties jie iškart grįždavo į bankus keisti į auksą bei sidabrą, kurių bankai turėjo surasti kaip įmanydami. Tai buvo kapitalas, kurį tie sumanytojai labai meistriškai sugalvojo ištraukti iš bankų ne tik be pastarųjų žinios ir sąmoningo sutikimo, bet kurį laiką jiems galbūt net ir neįtariant, kad jie iš tiesų avansavo tokį kapitalą.

Kai du žmonės nuolat išrašo ir perrašo vekselius vienas kitam ir diskontuoja juos vis tame pačiame banke, tai šis labai greit susivokia, kas daroma, ir aiškiai pamato, jog tuodu verčiasi ne kokiu nors nuosavu kapitalu, bet banko jiems avansuojamu. Tačiau šito taip lengvai nepamatysi, kai tuodu diskontuoja savo vekselius tai pas vieną, tai pas kitą bankininką ir išrašo vekselius ne visada vienas kitam, bet retkarčiais suburia platų ratą tokių sumanytojų, kurie susigaudo, kad šitaip padėti vienas kitam surinkti pinigų ir apsunkinti realaus vekselio atskyrimą nuo fiktyvaus, – vekselio, realaus kreditoriaus išrašyto realiam skolininkui, nuo vekselio, kuris faktiškai neturi jokio realaus kreditoriaus, išskyrus jį diskontavusį banką, ir jokio realaus skolininko, išskyrus verslo projekto autorių, kuris naudoja tuos pinigus, – atitinka jų interesus. Kai pagaliau kuris nors bankininkas atskleidžia visą tiesą, jau gali būti per vėlu, ir jis suvoks, jog yra diskontavęs tų sumanytojų vekselių už tokią didelę sumą, kad atsisakydamas diskontuoti toliau jis neišvengiamai sukels jų bankrotą ir šitaip sužlugdydamas juos sužlugdys galbūt ir save. Todėl savo paties interesų ir saugumo labui jis gali, esant tokiai pavojingai situacijai, nuspręsti kurį laiką tęsti reikalus, tačiau stengdamasis palaipsniui atsitraukti ir dėl to kiekvieną dieną sudarydamas vis didesnių ir didesnių diskontavimo sun-

kumų, kad priverstų tuos sumanytojus pamažu pereiti pas kitus bankininkus arba prie kitų pinigų gavimo būdų, o pats galėtų kaip galima greičiau išsiveržti iš to rato. Kai Anglijos bankas, pagrindiniai Londono bankininkai ir dar apdairesni Škotijos bankai po kurio laiko ir visiems nuėjus pernelyg toli pradėjo sudaryti tokių diskontavimo sunkumų, tie diskontavimo sunkumai ne tik suerzino, bet ir smarkiai supykdė tuos verslo sumanytojus. Bankų apdairumo ir būtino atsargumo tiesiogiai ir nedelsiant sukeltus savo pačių vargus jie pavadino šalies žlugdymu; dėl šalies žlugdymo, teigė jie, kaltas tik bankų tamsumas, baikštumas ir netinkama elgsena, bankai nesuteikė pakankamai dosnios paramos dvasingiems tų žmonių, kurie taip stengėsi puošti, tobulinti ir turtinti šalį, sumanymams. Panašu, kad jie manė, jog bankų pareiga yra skolinti taip ilgai ir tiek daug, kiek jie panorės skolintis. Tačiau bankai, šitaip atsisakydami teikti daugiau kreditų tiems, kuriems jų ir taip suteikė per daug, pasirinko vienintelį būdą, kuriuo dabar buvo galima išgelbėti pasitikėjimą jais arba pasitikėjimą šalyje apskritai.

Tęsiantis šiam erzeliui ir sunkumams, Škotijoje buvo įkurtas bankas siekiant aiškiai apibrėžto tikslo – palengvinti šalies problemas. Sumanymas buvo kilnus, tačiau jo įgyvendinimas – neapdairus, ir, matyt, tos įtampos, kurią jis siekė pašalinti, prigimtis bei priežastys nebuvo gerai suprastos. Tas bankas buvo dosnesnis už visus kitus tiek atidarydamas grynųjų pinigų sąskaitas, tiek diskontuodamas vekselius. Pastarųjų atveju jis, kaip atrodo, vargiai darė kokį nors skirtumą tarp realiųjų ir cirkuliuojančiųjų vekselių ir visus diskontavo vienodai. To banko paskelbtas principas buvo avansuoti, jei užtikrinamas bet koks pagrįstas laidavimas, visą kapitalą, naudojamą tokioms investicijoms, kurių grąža yra lėčiausia ir ilgiausiai trunkanti, – tokioms kaip investici-

jos į žemės gerinimą. Buvo netgi pasakyta, kad remti tokias investicijas yra pagrindinis iš visuomenei naudingų tikslų, dėl kurių bankas buvo įsteigtas. Dėl savo dosnumo atidarant grynųjų pinigų sąskaitas ir diskontuojant vekselius bankas, be abejo, išleido gausybę savo banknotų. Tačiau didžioji dalis tų lakštų viršijo tą kiekį, kurį šalies apyvarta galėjo lengvai suimti ir panaudoti, ir buvo grąžinta į banką iškeisti į auksą ir sidabrą vos ne tuojau pat po jų išleidimo. Banko saugyklos niekada nebuvo pilnos. Kapitalas, surinktas tam bankui per du pasirašymus, siekė šimtą šešiasdešimt tūkstančių svarų, iš kurių tik aštuoniasdešimt procentų buvo sumokėta. Ši suma turėjo būti sumokėta keliomis skirtingomis įmokomis. Daugelis pajininkų, sumokėję pirmąją įmoką, atsidarė banke grynųjų pinigų sąskaitas, ir direktoriai, manydami privalą traktuoti savo pajininkus taip pat liberaliai, kaip visus kitus žmones, leido daugeliui jų skolintis iš tų sąskaitų tiek pat, kiek jie buvo sumokėję savo įmokomis. Taigi tokios įmokos į vieną saugyklą padėdavo tai, kas prieš akimirką buvo paimta iš kitos. Tačiau net jei banko saugyklos būtų pripildomos idealiausiai, pernelyg didelė banko apyvarta turėjo jas ištuštinti greičiau, nei būtų įmanoma atstatyti jų turinį kokiu nors kitu veiksmingu būdu, išskyrus tokį žlugdantį, kaip vekselių išrašymas Londonui ir, suėjus vekselio terminui, jo apmokėjimas kartu su palūkanomis ir komisiniais vėl skolinantis ten pat. Papildydamas saugyklas taip sunkiai, bankas, kaip pasakojama, jau po kelių mėnesių nuo veiklos pradžios buvo priverstas imtis to šaltinio. Banko pajininkų nekilnojamasis turtas buvo vertas keleto milijonų, ir, jiems pasirašius banko steigimo obligacijas ar sutartį, jis buvo tikras garantas, kad bus patenkinti visi banko įsipareigojimai. Dėl didžiulio pasitikėjimo, kurį savaime suteikė toks didelis garantas, bankas galėjo, nepaisant pernelyg dosnaus elgesio, tęsti veiklą daugiau nei

dvejus metus. Kai jis buvo priverstas sustoti, į apyvartą jau buvo paleidęs apie du šimtus tūkstančių svarų banknotais. Siekdamas išlaikyti apyvartoje tuos banknotus, kurie be perstojo būdavo grąžinami vos tik juos išleidus, bankas nuolat išrašinėdavo Londonui vekselius, kurių skaičius ir vertė kaskart didėjo ir, bankui sustabdžius veiklą, buvo pasiekusi šešis šimtus tūkstančių svarų. Vadinasi, šis bankas per šiek tiek daugiau nei dvejus metus įvairiems žmonėms paskolino daugiau nei aštuonis šimtus tūkstančių svarų už penkis procentus. Tų dviejų šimtų tūkstančių svarų, kurie cirkuliavo banknotais, atžvilgiu šitie penki procentai, matyt, galėtų būti laikomi grynu uždarbiu, nekainavusiu nieko, išskyrus valdymo išlaidas. Tačiau už likusius daugiau kaip šešis šimtus tūkstančių svarų, kuriems nuolat išrašydavo vekselius Londonui, bankas mokėjo daugiau kaip aštuonis procentus palūkanų ir komisinių, taigi apskritai daugiau nei trijuose ketvirtadaliuose savo sandorių prarasdavo daugiau kaip tris procentus.

Kaip atrodo, šito banko veikla davė priešingus rezultatus nei tie, kurių siekė jį sumanę ir valdę konkretūs asmenys. Jie siekė paremti, jų nuomone, drąsius sumanymus, įgyvendinamus tuo metu įvairiose šalies vietose, ir kartu perimdami visą bankininkystės verslą išstumti visus kitus Škotijos bankus, ypač veikusius Edinburge, kurių atsilikimas diskontuojant vekselius tiesiog žeidė. Šis bankas, be abejo, suteikė tam tikrą laikiną paramą tiems sumanytojams ir įgalino juos tęsti savo sumanymus maždaug dvejais metais ilgiau, nei antraip jie būtų įstengę. Bet bankas kartu padėjo jiems daug giliau įklimpti į skolas, ir kai jis pats žlugo, tai daug sunkiau prislėgė ir verslininkus, ir jų kreditorius. Taigi šito banko veikla, užuot palengvinusi, iš tikrųjų galiausiai padidino problemas, į kurias tie sumanytojai įkliuvo patys ir įtraukė šalį. Ir sumanytojams, ir jų kredito-

riams, ir šaliai būtų buvę daug geriau, jei didžioji jų dalis būtų turėjusi sustoti dvejais metais anksčiau nei iš tiesų tai padarė. Tačiau toji laikina pagalba, kurią šis bankas suteikė tiems sumanytojams, kartu buvo tikra ir pastovi parama kitiems Škotijos bankams. Visi su vekselių apyvarta susiję verslininkai tiems kitiems bankams taip nenoriai diskontuojant galėjo kreiptis į naująjį banką, kur jie buvo sutinkami išskėstomis rankomis. Todėl kiti bankai gavo galimybę labai lengvai išeiti iš to pragaištingo rato, iš kurio jie nebūtų išsivadavę niekaip kitaip, kaip tik patirdami didelių nuostolių ir galbūt net tapę tam tikru mastu nepatikimi.

Todėl galiausiai šito banko veikla padidino realius sunkumus šalyje, kuriuos jis manė palengvinsiąs, ir apsaugojo nuo didelių sunkumų tuos varžovus, kuriuos manė pakeisiąs.

Pačioje šio banko steigimo pradžioje kai kurie žmonės manė, kad nors ir kaip greitai ištuštėtų jo saugyklos, jis lengvai galės jas vėl pripildyti naudodamasis įkeistu turtu tų žmonių, kuriems avansavo savo banknotus. Esu tikras, patirtis greitai įtikino juos, jog toks pinigų surinkimo būdas yra pernelyg lėtas, kad atitiktų banko poreikius, ir jog saugyklos, kurios nuo pat pradžių buvo taip sunkiai pripildomos ir tuštėjo taip greitai, negali būti vėl pripildytos jokiu kitu veiksmingu būdu, išskyrus žlugdantį vekselių išrašymą Londonui ir, atėjus laikui juos išpirkti, jų apmokėjimą iš naujo skolinantis ten pat jau sumą, į kurią įeina palūkanos ir komisiniai. Tačiau nors šitokiu būdu jie galėdavo surinkti pinigų taip greitai, kaip norėdavo, užuot gavę pelno, kiekvienos operacijos metu patirdavo nuostolių, dėl to galiausiai jie turėjo žlugti kaip komercinė bendrovė, nors galbūt ne taip greitai, kaip nuostolingesnės praktikos skolintis ir perskolinti atveju. Nebuvo jiems naudos ir iš lakštų duodamų palūkanų, nes tie lakštai, viršydami tą kiekį, ku-

rį šalies apyvarta galėjo suimti ir panaudoti, sugrįždavo pas juos keisti į auksą ir sidabrą, vos tik būdavo išleidžiami, ir jie buvo priversti be perstojo skolintis pinigų jiems apmokėti. Priešingai, visos tokio skolinimosi išlaidos, samdant agentus ieškoti skolinti galinčių žmonių, derėtis su tais žmonėmis ir išrašyti tinkamas obligacijas ar kitokius įsipareigojimus, tekdavo jiems ir sudarė gryną nuostolį jų sąskaitų balansuose. Sumanymą šitaip papildyti saugyklas būtų galima palyginti su sumanymu žmogaus, kuris turi vandens tvenkinį su nuolat iš jo ištekančia srove, bet be jokios įtekančios srovės, tačiau stengiasi išlaikyti jį nuolat pilną, pasamdydamas žmones nuolat vaikščioti su kibirais prie versmės už kelių mylių ir nešioti vandenį tvenkiniui papildyti.

Bet net jei tokia praktika būtų ne tik įmanoma, bet ir pelninga bankui kaip komercinei bendrovei, šaliai iš viso to negalėjo būti jokios naudos; priešingai, ji dėl to turėjo patirti žymių nuostolių. Tokia veikla nė kiek negalėjo padidinti skolinamų pinigų kiekio. Ji nebent galėjo paversti šį banką visuotine paskolų įstaiga visai šaliai. Norintys pasiskolinti turėtų tada kreiptis į tą banką, užuot kreipęsi į privačius asmenis, skolinančius savo pinigus. Tačiau bankas, skolinantis pinigus galbūt penkiems šimtams skirtingų žmonių, apie kurių daugumą direktoriai mažai ką težino, atrinkdamas savo skolininkus tikrai negalės būti išmintingesnis nei tas ar kitas privatus asmuo, skolinantis savo pinigus tik nedaugeliui gerai pažįstamų asmenų, dėl kurių blaivaus ir nuosaikaus elgesio jis, jo įsitikinimu, gali būti tikras. Tokio banko kaip tas, kurio veiklą čia aprašiau, skolininkai, bent didžioji jų dalis, veikiausiai buvo tikri fantazuotojai, į apyvartą leidžiamų vekselių išrašytojai ir perrašytojai; jie buvo linkę panaudoti pinigus ekstravagantiškiems sumanymams, kurių net gavę visą jiems įmanomą suteikti pagalbą tikriausiai niekada nesugebėtų įgyvendinti iki

galo ir kurie, jei ir būtų užbaigti, niekada nepadengtų jiems padarytų išlaidų, niekada negalėtų pateikti tiek lėšų, kad jų pakaktų norint išlaikyti darbo kiekį, lygų jiems įgyvendinti panaudotam darbui. Blaivūs ir nuosaikūs privačių asmenų skolininkai, priešingai, labiausiai būtų linkę panaudoti pasiskolintus pinigus blaiviems sumanymams, kurie būtų proporcingi jų kapitalams ir, nors galbūt ne tokie didingi ir įstabūs, būtų solidesni ir pelningesni, su dideliu pelnu padengtų jiems padarytas išlaidas ir todėl parūpintų lėšų, reikalingų išlaikyti daug didesniam darbo kiekiui nei tas, kuris buvo jiems panaudotas. Todėl tiek sėkmės ir tebūtų iš tokios operacijos, kad, nė mažiausiu mastu nepadidinusi šalies kapitalo, ji tik perkeltų didelę jo dalį iš apdairių ir pelningų sumanymų į neapdairius ir nepelningus.

Garsiojo p. Law nuomone, Škotijos verslas nyko dėl pinigų, kuriuos jis panaudotų, stygiaus. Jis siūlė panaikinti tą pinigų stygių įkuriant specialų banką, kuris, jo įsivaizdavimu, galėtų leisti tokį popierinių pinigų kiekį, kuris būtų lygus visos šalies žemės vertei. Škotijos parlamentas, pirmasis gavęs jo projektą, nerado pagrindo jam pritarti. Tą projektą vėliau priėmė su kai kuriais pakeitimais Orleano hercogas, tuo metu buvęs Prancūzijos regentu. Galimybės dauginti popierinius pinigus beveik bet kokiais kiekiais idėja buvo tikrasis pagrindas vadinamajai Misisipės bendrovės schemai, matyt, pačiam ekstravagantiškiausiam bankininkystės ir akcijų biržos projektui, kokį tik pasaulis regėjo. Ponas Du Verney analizuodamas pono Du Tot knygą „Politiniai samprotavimai apie prekybą ir finansus“ (*Reflexions Politiques sur les Finances et le Commerce*) taip išsamiai, aiškiai, nuosekliai ir vaizdžiai atskleidė įvairius tos schemos veikimo aspektus, kad aš nesiimsiu jų dėstyti. Schemos pagrindus yra išdėstęs pats p. Law samprotavimuose apie pinigus ir prekybą, kurie buvo išleisti

Škotijoje, kai jis pirmąsyk pateikė savo projektą. Tos įspūdingos, bet atitrūkusios nuo žemės idėjos, išdėstytos tame bei keliuose kituose darbuose apie tuos pačius principus, tebedaro įspūdį daugeliui žmonių ir tikriausiai iš dalies prisidėjo prie pernelyg didelio bankininkystės išsiplėtojimo Škotijoje, dėl kurio pastaruoju metu buvo skundžiamasi ir Škotijoje, ir kitose šalyse.

Anglijos bankas pagal apyvartą yra didžiausias bankas Europoje. 1694 m. liepos 27 d. statutu, patvirtintu didžiuoju antspaudu, vykdant parlamento aktą jam buvo suteiktos juridinio asmens teisės. Tuo metu jis paskolino vyriausybei 1 200 000 svarų sterlingų sumą už kasmetinį šimto tūkstančio svarų užmokestį, tai yra už 96 000 svarų sterlingų metinių palūkanų, sudarančių aštuonis procentus, ir 4000 svarų sterlingų per metus administravimo išlaidų. Reikia manyti, kad pasitikėjimas revoliucijos įkurta naująja vyriausybe buvo labai menkas, jei ji buvo priversta skolintis už tokias dideles palūkanas.

1697 metais bankui buvo leista padidinti savo kapitalo sankaupas pridedant 1 001 171 svarą sterlingų 10 šilingų. Taigi tuomet jo kapitalas pasiekė 2 201 171 svarą sterlingų 10 šilingų. Tas padidinimas, kaip tada aiškinta, turėjo sustiprinti klientų pasitikėjimą. 1696 m. banko kuponai buvo nuvertėję 40, 50 ir 60 procentų, banknotai – dvidešimt[3]. Vykdant tuo metu didįjį sidabro monetų perkaldinimą, bankas nusprendė nutraukti savo banknotų apmokėjimą, o tai neišvengiamai pakenkė pasitikėjimui jais.

Vykdydamas septintaisiais karalienės Onos valdymo metais išleisto dekreto 7-ąjį straipsnį, bankas avansavo ir įmokėjo į iždą 400 000 svarų sterlingų sumą, padidindamas iki 1 600 000 bendrą sumą, kurią jis buvo

[3] James Postlethwaite, *History of the Public Revenue*, p. 301.

paskolinęs už pradines 96 000 svarų sterlingų palūkanas ir 4000 svarų sterlingų administravimo išlaidų. Todėl 1708 m. pasitikėjimas vyriausybe buvo toks pat geras, kaip ir privačiais asmenimis, nes ji jau galėjo skolintis už šešis procentus, o tai buvo įprastinė teisėta palūkanų norma rinkoje tuo metu. Vykdydamas tą patį aktą bankas išpirko 1 775 027 svarų sterlingų 17 šilingų 10½ pensų vertės iždo vekselius už šešis procentus palūkanų, ir tuo pat metu jam buvo leista paskelbti pasirašymą savo kapitalui padvigubinti. Todėl 1708 metais banko kapitalas pasiekė 4 402 343 svarus sterlingų, o vyriausybei jis buvo paskolinęs 3 375 027 svarus sterlingų 17 šilingų 10½ pensų.

1709 metais paskelbus penkiolikos procentų vertės aukcioną, buvo įmokėta ir sukaupta 656 204 svarai sterlingų 1 šilingas 9 pensai; per kitą dešimties procentų aukcioną 1710 metais gauta dar 501 448 svarai sterlingų 12 šilingų 11 pensų. Surengus tuos du aukcionus, banko kapitalas pasiekė 5 559 995 svarus sterlingų 14 šilingų 8 pensus.

Vykdydamas trečiaisiais Jurgio I valdymo metais išleisto dekreto 8-ąjį straipsnį, bankas išpirko iždo vekselių už du milijonus. Vadinasi, tuo metu jis buvo paskolinęs vyriausybei 5 375 027 svarus sterlingų 17 šilingų 10 pensų. Vykdydamas aštuntaisiais Jurgio I valdymo metais išleisto dekreto 21-ąjį straipsnį, bankas nupirko Pietų jūros bendrovės akcijų už 4 000 000 svarų sterlingų, ir 1722 metais, atlikus pasirašymus, kuriuos jis paskelbė, kad galėtų nupirkti tas akcijas, jo kapitalo sankaupos padidėjo 3 400 000 svarų sterlingų. Taigi tada bankas buvo avansavęs viešajam sektoriui 9 375 027 svarus sterlingų 17 šilingų 10½ pensų, o jo kapitalas sudarė tik 8 959 995 svarus sterlingų 14 šilingų 8 pensus. Būtent tada viešajam sektoriui paskolinta suma, už kurią bankas gaudavo palūkanas, pirmąsyk ėmė viršyti jo ka-

pitalo sankaupas, tai yra sumą, už kurią jis mokėjo dividendus banko pajininkams; arba, kitaip tariant, banko turimas neskirstomasis kapitalas ėmė viršyti paskirstytąjį kapitalą. Nuo tada tokia padėtis ir tęsėsi. 1746 metais įvairiomis progomis jis buvo avansavęs viešajam sektoriui 11 686 800 svarų sterlingų, o jo paskirstytasis kapitalas įvairiais akcijų išplatinimais bei pasirašymais buvo padidintas iki 10 780 000 svarų sterlingų. Nuo to laiko tos dvi sumos nepakito. Vykdydamas ketvirtaisiais Jurgio III valdymo metais išleisto dekreto 25-ąjį straipsnį bankas sutiko už jo statuto atnaujinimą sumokėti vyriausybei 110 000 svarų sterlingų be palūkanų ir negrąžinamai. Taigi ši suma nepadidino nei vienos iš anų dviejų sumų.

Banko dividendai keitėsi priklausomai nuo palūkanų, jo gaunamų už viešajam sektoriui suteiktus pinigus, normos kitimo, taip pat nuo kitų aplinkybių. Palūkanų norma palaipsniui sumažėjo nuo 8 iki 3 procentų. Kelerius pastaruosius metus banko mokami dividendai buvo $5^1/_2$ procento.

Anglijos banko stabilumas – tai Britanijos vyriausybės stabilumas. Jo kreditoriai galėtų patirti kokių nors nuostolių tik tada, jei viskas, ką jis yra paskolinęs viešajam sektoriui, būtų prarasta. Jokia kita banko bendrovė Anglijoje negali būti įkurta parlamento aktu arba turėti daugiau nei šešis narius. Anglijos bankas veikia ne tik kaip paprastas bankas, bet ir kaip galingas valstybės variklis. Jis gauna ir išmoka didesnę metinių įmokų ir išmokų dalį, tenkančią viešojo sektoriaus kreditoriams, jis paleidžia į apyvartą iždo vekselius, jis avansuoja vyriausybei metinius žemės ir salyklo mokesčius, nors tie mokesčiai neretai po to nesumokami net kelerius metus. Atliekant šias įvairias operacijas banko pareiga viešajam sektoriui kartais jį priverčia ne dėl jo vadovų kaltės perpildyti apyvartą popieriniais pinigais. Jis taip pat diskon-

tuoja pirklių vekselius ir keletą kartų yra parėmęs kreditu valdovų rūmus, ne tik Anglijos, bet taip pat Hamburgo ir Olandijos. Pasakojama, kad sykį, 1763 metais, jis tokiu tikslu per vieną savaitę avansavo apie 1 600 000 svarų sterlingų, didžiąją jų dalį – lydiniais. Tačiau aš nesiimu garantuoti nei sumos didumo, nei termino trumpumo. O kitais atvejais ši didžiulė bendrovė yra buvusi priversta mokėti šešių pensų monetomis.

Labiausiai apdairios bankų operacijos plėtoja šalies pramonę ne didindamos šalies kapitalą, bet padarydamos aktyvią ir produktyvią didesnę to kapitalo dalį, nei būtų priešingu atveju. Ta kapitalo dalis, kurią verslininkas priverstas laikyti nenaudojamą grynaisiais pinigais, kad patenkintų nenumatytus reikalavimus, yra iš esmės neproduktyvios sankaupos, kurios, kol lieka tokioje padėtyje, nieko negamina nei jam, nei šaliai. Apdairios bankų operacijos įgalina verslininką savo neproduktyvias sankaupas paversti aktyviomis ir produktyviomis sankaupomis – medžiagomis, kurias reikės apdoroti, įrankiais, kuriais tai bus daroma, ir tam reikalingo darbo išlaikymu, tai yra sankaupomis, kurios ką nors gamina ir jam, ir jo šaliai. Tokios pat nenaudojamos sankaupos, kaip to verslininko grynieji pinigai, yra bet kurios šalies apyvartoje esantys aukso ir sidabro pinigai, kurie yra priemonė šalies žemės ir darbo produkciją kasmet išmainyti ir paskirstyti jos tikriesiems vartotojams. Ši labai vertinga šalies kapitalo dalis nieko šaliai negamina. Apdairios bankų operacijos, kuriomis didelė dalis to aukso ir sidabro pakeičiama lakštais, įgalina šalį didelę dalį šių neproduktyvių sankaupų paversti aktyviomis ir produktyviomis sankaupomis, sankaupomis, kurios ką nors šaliai gamina. Bet kurioje šalyje cirkuliuojantį auksą ir sidabrą pagrįstai galima palyginti su vieškeliu, kuris, nors leidžia išvežioti ir nugabenti į rinką visą šalies šieną ir javus, pats negamina nė žiupsnelio nei vieno, nei

antro. Apdairios bankų operacijos, sukurdamos, jei man bus leista pavartoti tokią drastišką metaforą, tarsi kokį krovinių transportavimą oru, leidžia šaliai, taip sakant, didelę dalį savo vieškelių paversti geromis ganyklomis ir javų laukais ir šitaip gerokai padidinti šalies žemių ir darbo metinę produkciją. Tačiau reikia pripažinti, kad nors šalies prekyba ir pramonė gali šiek tiek išaugti, jos negali būti tokios saugios, būdamos, taip sakant, pakabintos ant popierinių pinigų it ant Dedalo sparnų, kokios būtų remdamosi į tvirtą aukso ir sidabro pagrindą. Greta galimų netikėtumų, su kuriais šalies prekyba ir pramonė gali susidurti dėl tų popierinių pinigų valdytojų nekvalifikuotumo, jas gali ištikti ir keletas kitų nelaimių, nuo kurių joks valdytojų meistriškumas negali apsaugoti.

Pavyzdžiui, nesėkmingas karas, per kurį priešas perėmė kapitalą ir, vadinasi, užgrobė tą turtą, kuris palaikė pasitikėjimą popieriniais pinigais, sukels daug didesnį sąmyšį šalyje, kurioje visa apyvarta buvo vykdoma popieriniais pinigais, negu šalyje, kurioje didžioji apyvartos dalis buvo vykdoma auksu ir sidabru. Kai įprastas komercijos įrankis netenka savo vertės, nebevyks jokie mainai, išskyrus tiesioginius arba kreditu. Kadangi visi mokesčiai paprastai mokami popieriniais pinigais, valdovas dėl to nebegalės mokėti algų savo kariuomenei arba pripildyti savo podėlius, ir šalies padėtis bus daug labiau nepataisoma nei tuo atveju, jei didžiąją jos apyvartos dalį sudarytų auksas ir sidabras. Valdovas, besirūpinantis visuomet išlaikyti savo valdas tokioje padėtyje, kad jam būtų lengviausia jas apginti, dėl to turi saugoti jas ne tik nuo perdėto popierinių pinigų dauginimo, kuris žlugdo ir pačius juos išleidusius bankus, bet netgi nuo tokio jų dauginimo, kuris leidžia jiems užpildyti didžiąją šalies apyvartos dalį.

Kiekvienos šalies apyvartą galima laikyti susidarančia iš dviejų dalių: apyvartos tarp prekiautojų ir apyvartos tarp prekiautojų ir vartotojų. Nors tie patys piniginiai vienetai, popieriniai arba metaliniai, gali būti vienąkart naudojami vienoje apyvartoje, kitąkart – kitoje, kiekvienai iš jų reikia vienokios ar kitokios rūšies pinigų sankaupų, nes abi nepaliaujamai vyksta tuo pačiu metu. Tarp skirtingų prekiautojų cirkuliuojančių prekių vertė niekada negali viršyti tarp prekiautojų ir vartotojų cirkuliuojančių prekių vertės; kad ir ką pirktų prekiautojai, viskas galiausiai bus parduota vartotojams. Kadangi apyvarta tarp prekiautojų vyksta kaip didmeninė, kiekvienam sandoriui čia reikia labai didelės sumos. Priešingai, kadangi tarp prekiautojų ir vartotojų prekyba paprastai vyksta kaip mažmeninė, jai dažnai reikia labai smulkių sumų, nesyk pakanka šilingo ar netgi pusės penso. Tačiau mažos sumos cirkuliuoja daug greičiau nei didelės. Šilingas keičia šeimininkus dažniau nei ginėja, o puspensis – dažniau nei šilingas. Todėl nors visų vartotojų metiniai pirkiniai savo verte mažiausiai yra lygūs visų prekiautojų pirkiniams, jų sandoriams prireikia mažesnio pinigų kiekio; tie patys piniginiai vienetai, darydami spartesnę apyvartą, pabūna didesnio pirkimų skaičiaus įrankiu pirmuoju atveju nei antruoju.

Popierinius pinigus galima būtų reguliuoti taip, kad jie daugiausia būtų apriboti apyvarta tarp skirtingų prekiautojų, arba išplėsti jų tarpininkavimą ir didelei apyvartos tarp prekiautojų ir vartotojų daliai. Kur apyvartoje nėra smulkesnių nei dešimties svarų vertės banknotų, kaip Londone, popieriniai pinigai daugiausia naudojami apyvartai tarp prekiautojų. Kai dešimties svarų banknotas patenka į vartotojo rankas, šiam tenka iškeisti jį pirmoje parduotuvėje, kur jis užsuko nusipirkti prekių už penkis šilingus, todėl toks banknotas dažnai grįžta į prekiautojo rankas prieš vartotojui išleidžiant ke-

turiasdešimtąją tų pinigų dalį. Kur išleidžiami tokių smulkių sumų, kaip dvidešimt šilingų, banknotai, kaip yra Škotijoje, popieriniai pinigai sudaro gana didelę apyvartos tarp prekiautojų ir vartotojų dalį. Iki išleidžiant parlamento aktą, užkirtusį kelią dešimties ir penkių šilingų banknotų apyvartai, jie sudarė didžiąją tos apyvartos dalį. Šiaurės Amerikoje buvo įprasta leisti net tokius smulkius kaip vieno šilingo banknotus, ir jie sudarė beveik visą apyvartą tarp prekiautojų ir vartotojų. Kai kurie bankai Jorkšyre išleido net tokius smulkius kaip šešių pensų banknotus.

Kur yra leidžiama išleisti labai mažų sumų banknotus, bankininkais gali ir skatinami tapti daugelis prastos reputacijos žmonių. Kokio nors asmens penkių svarų ar net ir dvidešimties šilingų vekselį atmes kiekvienas, bet jei jis bus išleistas tokiai mažai sumai, kaip šeši pensai, priims jį be jokio sąžinės graužimo. Tačiau dažni bankrotai, kurie neišvengiamai ištiktų tokius varganus bankininkus, gali sukelti labai didelių problemų, o kartais net ir smarkiai nuskurdinti daugelį žmonių, kuriems buvo sumokėta tokiais banknotais.

Matyt, būtų geriausia, kad nė vienoje karalystės dalyje nebūtų išleidžiami mažesnės nei penkių svarų sumos banknotai. Tuomet popieriniai pinigai visose karalystės dalyse veikiausiai būtų apriboti apyvarta tarp įvairių prekiautojų, kaip dabar iš esmės yra Londone, kur neišleidžiama smulkesnių nei dešimties svarų vertės banknotų; juk penki svarai daugumoje karalystės dalių yra suma, kuri, nors įgalina nupirkti, ko gero, tik kiek daugiau nei pusę visų prekių, yra vertinama taip pat ir visa iškart išleidžiama taip pat retai, kaip dešimt svarų išlaidžiame Londone.

Reikia pažymėti, kad ten, kur popieriniai pinigai yra beveik visiškai apriboti apyvarta tarp prekiautojų, kaip yra Londone, visada gausu aukso ir sidabro. O ten, kur

popieriniai pinigai sudaro ir ženklią apyvartos tarp prekiautojų ir vartotojų dalį, kaip yra Škotijoje ir dar labiau – Šiaurės Amerikoje, jie beveik visiškai išstumia auksą ir sidabrą iš šalies apyvartos; beveik visi įprastiniai vidaus prekybos sandoriai tada sudaromi popieriniais pinigais. Dešimties ir penkių šilingų banknotų išėmimas truputį sumažino aukso ir sidabro stygių Škotijoje; dvidešimties šilingų banknotų išėmimas tą stygių tikriausiai dar labiau sumažintų. Pasakojama, kad Amerikoje tų metalų pagausėjo, kai buvo sustabdytas kai kurių jos banknotų išleidimas. Taip pat teigiama, kad iki įvedant banknotus metalinių pinigų buvo kur kas gausiau.

Nors popieriniai pinigai turėtų būti apriboti beveik vien apyvarta tarp pačių prekiautojų, bankai bei bankininkai ir toliau galėtų teikti beveik tokią pačią paramą šalies pramonei ir prekybai, kokią jie teikė popieriniams pinigams sudarant beveik visą apyvartą. Grynieji pinigai, kuriuos prekiautojas priverstas laikyti nenumatytiems reikalavimams patenkinti, yra skirti išimtinai apyvartai tarp jo ir kitų prekiautojų, iš kurių jis perka prekes. Jam nėra jokio reikalo laikyti bent kiek pinigų apyvartai tarp jo ir vartotojų, kurie yra jo klientai ir jam atneša grynuosius pinigus, o ne paima iš jo. Todėl nors buvo leidžiama išleisti tik tokių sumų popierinius pinigus, kurios juos iš esmės apribotų apyvarta tarp prekiautojų, vis dėlto iš dalies diskontuodami realius vekselius, o iš dalies skolindami per grynųjų pinigų sąskaitas bankai ir bankininkai turėjo galimybę išvaduoti didžiąją dalį tų prekiautojų nuo būtinumo laikyti nemažą sankaupų dalį nenaudojamą ir grynaisiais pinigais, kad galėtų patenkinti nenumatytus reikalavimus. Jie ir tada galėjo suteikti visokeriopą paramą, kokią tik bankai ir bankininkai gali apdairiai suteikti įvairiausiems verslo žmonėms.

Galima pažymėti ir tai, kad neleisti privatiems žmonėms priimti to ar kito bankininko skolos lakštus bet

kokiai, didelei ar mažai, sumai, kai jie patys nori juos priimti, arba neleisti bankininkui išleisti tokius banknotus, kai visi jo kaimynai mielai juos priima, būtų aiškus pažeidimas tos prigimtinės laisvės, kurią ne pažeisti, o paremti ir yra tikroji teisės paskirtis. Nekyla abejonių, kad tokie įstatymai galėtų būti laikomi tam tikrais atžvilgiais pažeidžiančiais prigimtinę laisvę. Tačiau toks kelių individų naudojimasis prigimtine laisve, kuris gali kelti pavojų visai visuomenei, yra ir turi būti varžomas visų vyriausybių, tiek laisviausių, tiek despotiškiausių, įstatymais. Prievolė statyti perskiriamąsias sienas, kad nebūtų leidžiama plėstis gaisrui, yra prigimtinės laisvės pažeidimas, visiškai tos pačios rūšies, kaip čia siūlomos bankų verslo taisyklės.

Banknotų formos popieriniai pinigai, išleidžiami neabejotino pasitikėjimo žmonių, apmokėtini pareikalavus ir be jokių sąlygų ir faktiškai visada iškart apmokami, kai tik pateikiami, savo verte visais aspektais yra lygūs aukso ir sidabro pinigams, nes už juos bet kuriuo metu galima gauti aukso ir sidabro pinigus. Kad ir kas būtų parduodama ar perkama už tokius lakštus, be išlygų bus perkama arba parduodama taip pat pigiai, kaip būtų perkama arba parduodama už auksą ir sidabrą.

Teigiama, kad popierinių pinigų gausėjimas, didindamas visų apyvartoje esančių pinigų kiekį ir dėl to mažindamas jų vertę, neišvengiamai kelia prekių pinigines kainas. Tačiau kadangi aukso ir sidabro kiekis, šitaip išstumiamas iš apyvartos, visada yra lygus į ją išleistam lakštų kiekiui, tai popieriniai pinigai visai nebūtinai padidins bendrą pinigų kiekį apyvartoje. Nuo praėjusio šimtmečio pradžios iki šių dienų maistas Škotijoje niekada nebuvo toks pigus kaip 1759 metais, nors dėl išleistų į apyvartą dešimties ir penkių šilingų banknotų tada šalyje buvo daugiau popierinių pinigų nei dabar. Santykis tarp maisto kainų Škotijoje ir Anglijoje dabar

yra toks pat, koks buvo prieš didįjį bankų bendrovių pagausėjimą Škotijoje. Javai Anglijoje beveik visais atvejais yra tokie pat pigūs kaip ir Prancūzijoje, nors Anglijoje gana gausu popierinių pinigų, o Prancūzijoje jų lyg ir nėra. 1751 ir 1752 metais, kai p. Hume'as paskelbė savo „Politinius samprotavimus" (*Political Discourses*) ir netrukus po to didžiojo popierinių pinigų pagausėjimo Škotijoje, maisto kainos gerokai pakilo – bet veikiausiai dėl prastų orų, o ne dėl popierinių pinigų pagausėjimo.

Tiesa, būtų kitaip, jei popierinius pinigus sudarytų skolos lakštai, kurių nedelsiamas apmokėjimas visais atžvilgiais priklausytų nuo juos išleidusiojo geros valios arba nuo vienos ar kitos sąlygos, kurią tų lakštų turėtojas kartais gali būti nepajėgus įvykdyti, arba kurių apmokėjimo būtų galima reikalauti tik po kelerių metų ir kurie per tą laikotarpį neduotų jokių palūkanų. Tokie popieriniai pinigai, be abejo, turėtų daugiau ar mažiau mažesnę vertę už auksą ir sidabrą priklausomai nuo didesnio ar mažesnio jų nedelsiamo apmokėjimo netikrumo arba priklausomai nuo ilgesnio ar trumpesnio laiko, po kurio bus galima pareikalauti juos apmokėti.

Prieš kelerius metus įvairios Škotijos bankų bendrovės buvo įpratusios į banknotus įrašyti vadinamąją pasirinkimo klauzulę, kuria jie įsipareigodavo banknoto turėtojui sumokėti arba iškart pareikalavus, arba, jei direktoriai taip pasirinktų, praėjus šešiems mėnesiams po tokio pareikalavimo kartu su teisėtomis palūkanomis už tuos šešis mėnesius. Kai kurių tų bankų direktoriai kartais pasinaudodavo ta pasirinkimo klauzule, o kartais pagrasindavo tiems, kurie reikalaudavo aukso ir sidabro už didesnį to banko banknotų kiekį, kad pasinaudos klauzule, jei reikalautojai nepasitenkins įvykdžius dalį jų reikalavimų. Tų bankų bendrovių skolos lakštai tuo metu Škotijoje sudarė didžiausią apyvarto-

je esančių pinigų dalį, dėl to tas apmokėjimo netikrumas nuvertino juos žemiau aukso ir sidabro pinigų vertės. Tokiam piktnaudžiavimui tęsiantis (iš esmės 1762, 1763 ir 1764 metais) mainai tarp Londono ir Karlailio buvo paritetiniai, o tarp Londono ir Damfriso kartais siekdavo keturių procentų priemoką Damfriso atveju, nors šis miestas yra mažiau nei už trisdešimties mylių nuo Karlailio. Tačiau Karlailyje vekseliai būdavo apmokami auksu ir sidabru, o Damfrise mokėjo Škotijos bankų lakštais, ir tų lakštų iškeitimo į aukso ir sidabro monetas netikrumas nuvertino juos monetų atžvilgiu keturiais procentais. Tas pats parlamento aktas, kuriuo buvo išimti dešimties ir penkių šilingų banknotai, uždraudė ir tą pasirinkimo klauzulę ir šitaip sugrąžino mainus tarp Anglijos ir Škotijos prie natūralaus santykio, tai yra prie tokio, kurį lemia prekybos ir mokėjimų pervedimu eiga.

Jorkšyro popierinių pinigų atveju tokių mažų sumų kaip šeši pensai mokėjimas kartais būdavo susiejamas su sąlyga, kad banknoto turėtojas turi pateikti grąžą iš ginėjos asmeniui, kuris išleido tą banknotą; šią sąlygą tokių banknotų turėtojai dažnai galėjo laikyti labai sunkiai įvykdoma, ir ji turėjo nuvertinti tuos pinigus žemiau aukso ir sidabro pinigų vertės. Todėl parlamento aktu visos tokios klauzulės buvo paskelbtos neteisėtomis ir visi mažesni nei dvidešimties šilingų vertės skolos lakštai, apmokėtini jų turėtojams, buvo, kaip ir Škotijoje, uždrausti.

Šiaurės Amerikos popierinius pinigus sudarė ne banknotai, apmokėtini jų turėtojui pareikalavus, bet vyriausybės lakštai, kurie turėjo būti apmokami tik praėjus keleriems metams po jų išleidimo; ir nors kolonijų valdžia tų lakštų turėtojams nemokėjo jokių palūkanų, ji paskelbė tuos lakštus esant legalia mokėjimo priemone, turinčia visą vertę, kokios jie buvo išleisti, ir iš tiesų tai įgy-

vendino. Bet net jeigu kolonijų patikimumas buvo nepriekaištingas, šimtas svarų, sumokėtinų po penkiolikos metų, pavyzdžiui, šalyje, kur palūkanos yra šeši procentai, šiandien yra verti tik šiek tiek daugiau nei keturiasdešimties svarų grynaisiais. Todėl bandymas priversti kreditorių priimti tokį lakštą kaip visišką šimto svarų skolos sumokėjimą grynaisiais pinigais buvo tokio aršaus neteisingumo aktas, kokio vargiai kada imtųsi bet kurios šalies, laikančios save laisva, vyriausybė. Jame rasime aiškius požymius to, kas, kaip mus patikina garbingasis ir teisingasis daktaras Douglasas, iš pradžių buvo sukčių skolininkų schema apgaudinėti savo skolintojams. Tiesa, Pensilvanijos vyriausybė, 1722 metais išleidusi pirmąją savo popierinių pinigų emisiją, bandė padaryti savo lakštus vienodos vertės su auksu ir sidabru, įvesdama baudas visiems tiems, kurie nustatydavo skirtingas savo prekių kainas priklausomai nuo to, ar parduodavo jas už kolonijos popierinius pinigus, ar už auksinius ir sidabrinius; tai tokia pat tironiška taisyklė, tiktai daug mažiau veiksminga nei toji, kurią paremti ji buvo skirta. Pozityvus įstatymas gali padaryti šilingą legalia priemone sumokėti kaip ginėja, kadangi jis gali būti pagrindas teismams išteisinti skolininką, atlikusį tokį mokėjimą. Bet joks pozityvus įstatymas negali įpareigoti žmogaus, kuris parduoda prekes ir yra laisvas tai daryti kaip tinkamas, priimti šilingą kaip ginėjos ekvivalentą už jas sumokant. Nepaisant tokio pobūdžio taisyklių, vykstant mainams su Didžiąja Britanija išaiškėjo, kad šimtas svarų sterlingų sidabru kai kuriose kolonijose retkarčiais būdavo laikomi šimto trisdešimties svarų ekvivalentu, o kitose siekdavo net tokią didžiulę sumą, kaip tūkstantis šimtas svarų apyvartoje esančia valiuta; šis vertės skirtumas susidarydavo dėl įvairiose kolonijose išleistų lakštų kiekio skirtumo ir dėl jų galutinio išpirkimo bei apmokėjimo sąlygų bei tikimybės.

Vadinasi, negalėjo būti teisingesnio įstatymo už parlamento aktą, kuriuo taip nepagrįstai buvo skundžiamasi kolonijose ir kuris skelbė, kad nuo šiol jokia ten leidžiama popierinė valiuta negali būti teisėta mokėjimo priemonė.

Pensilvanija visada buvo nuosaikesnė išleisdama savo popierinius pinigus nei bet kuri kita mūsų kolonija. Todėl jos popierinė valiuta, kaip teigiama, niekada nėra smukusi žemiau aukso ir sidabro, kurie buvo apyvartoje prieš pradedant leisti popierinius pinigus, vertės. Prieš tą emisiją kolonija buvo padidinusi savo monetų nominalus ir savo susirinkimo aktu nustačiusi 5 šilingus sidabru priimti kaip 6 šilingus 3 pensus, o vėliau kaip 6 šilingus 8 pensus. Taigi svaras kolonijos valiuta, net jei ta valiuta buvo auksas ir sidabras, buvo daugiau nei 30 procentų mažesnės vertės negu svaras sterlingų sidabru, o kai ta valiuta būdavo popierinė, ji retai siekdavo daugiau nei 30 procentų tos vertės. Dingstis padidinti monetų nominalą buvo siekimas sukliudyti išvežti auksą ir sidabrą padarant tokį patį tų metalų kiekį kolonijos apyvartoje vertingesnį nei metropolijoje. Tačiau paaiškėjo, kad visų prekių iš metropolijos kainos pakilo tiksliai tokiu santykiu, kokiu buvo padidintas monetų nominalas, todėl auksas ir sidabras buvo išvežami taip pat sparčiai kaip ir anksčiau.

Kadangi kiekvienos kolonijos lakštai mokant vietinius mokesčius buvo priimami pagal jų visą nominalią vertę, dėl to jie neišvengiamai įgijo papildomą vertę virš tos, kurią būtų turėję priklausomai nuo tikrojo ar spėjamo jų galutinio išpirkimo ir apmokėjimo termino. Ši papildoma vertė buvo didesnė arba mažesnė priklausomai nuo to, kiek tų lakštų buvo išleista virš to kiekio, kurio reikėtų sumokėti juos išleidusios kolonijos mokesčiams. Visose kolonijose lakštų kiekis buvo daug didesnis, nei jų tam tikslui reikėtų.

Valdovas, kuris nurodytų, kad tam tikra jo mokesčių dalis turi būti mokama tam tikros rūšies popieriniais pinigais, irgi galėtų suteikti tam tikrą vertę tiems popieriniams pinigams, netgi jei jų galutinio išpirkimo ir apmokėjimo terminas visiškai priklausytų nuo jo valios. Jei tokius lakštus išleidęs bankas pasirūpintų išlaikyti jų kiekį visada šiek tiek mažesnį, nei jų be problemų būtų naudojama tokiam tikslui, jų paklausa būtų tokia, kad netgi būtų mokama priemoka, tai yra jie būtų parduodami rinkoje šiek tiek brangiau nei tas aukso ir sidabro pinigų kiekis, vietoj kurio jie buvo išleisti. Kai kurie žmonės šiuo atveju nurodo vadinamąjį ažio Amsterdamo banke, tai yra banko pinigų pranašumą apyvartoje esančių monetų atžvilgiu, nors tie banko pinigai, kaip tie žmonės teigia, negali būti paimti iš banko savininkui panorėjus. Didžioji užsienio vekselių dalis turi būti apmokėta banko pinigais, tai yra atliekant pervedimą to banko knygose, ir banko direktoriai, kaip teigia tie žmonės, stengiasi išlaikyti bendrą banko pinigų sumą mažesnę už dėl tokio jų naudojimo susidarančią paklausą. Būtent todėl, sako jie, banko pinigai parduodami su priemoka, tai yra imamas 4 ar 5 procentų ažio virš tokios pat nominalios tos šalies aukso ir sidabro valiutos sumos. Tačiau toks pasakojimas apie Amsterdamo banką, kaip vėliau paaiškės, iš esmės yra chimeriškas.

Popierinė valiuta, kurios vertė tampa mažesnė nei aukso ir sidabro monetų vertė, dėl to nesumažina tų metalų vertės, tai yra nepadaro taip, kad tokie pat jų kiekiai dabar bus mainomi į mažesnius kurių nors kitų prekių kiekius. Santykis tarpo aukso bei sidabro vertės ir kurių nors kitų prekių vertės visais atvejais priklauso ne nuo tų ar kitų konkrečių popierinių pinigų prigimties ar kiekio, kuris yra tos šalies apyvartoje, bet nuo kasyklų, kurios tuo konkrečiu metu aprūpina didesniąsias prekiaujančio pasaulio rinkas tais metalais, turtin-

gumo ar skurdumo. Tas santykis priklauso nuo santykio tarp darbo kiekio, būtino pateikti į rinką tam tikram aukso ir sidabro kiekiui, ir darbo kiekio, būtino pateikti į ją tam tikram kitų prekių kiekiui.

Jei bankininkams neleidžiama išleisti vienokius ar kitokius cirkuliuojančius banknotus, tai yra lakštus, apmokėtinus jų pateikėjui mažesne nei tam tikra suma, ir jei jie laikosi įsipareigojimo iškart ir besąlygiškai apmokėti tokius banknotus, kai tik jie pateikiami, jų verslas, nekeldamas pavojaus klientų saugumui, visais kitais atžvilgiais gali būti vykdomas visiškai nevaržomai. Bankų bendrovių gausėjimas pastaruoju metu abiejose jungtinės karalystės dalyse, dėl kurio daugelis žmonių ėmė smarkiai nerimauti, užuot mažinęs, didina klientų saugumą. Tas procesas visus bankus įpareigoja elgtis atsargiai ir stengiantis, kad jų lakštų kiekis neviršytų deramo santykio su jų grynaisiais pinigais, apsisaugoti nuo tų pragaištingų klientų antplūdžių, kuriuos varžymasis su tokia daugybe konkurentų visada gali sukelti. Bankų gausėjimas kiekvienos konkrečios banko bendrovės apyvartą apriboja siauresniu ratu ir sumažina jų į apyvartą leidžiamų banknotų skaičių. Kai visa apyvarta dalijasi į didesnį dalių skaičių, vienos bendrovės žlugimas – tai versle privalo kartais atsitikti – turės mažesnių pasekmių klientams. Be to, ši laisva konkurencija visus bankininkus įpareigoja tvarkant reikalus su klientais būti liberalesnius, kad jų neperimtų varžovai. Apskritai jei kuri nors verslo šaka, tai yra kuri nors darbo pasidalijimo atšaka, turi būti naudinga klientams, tai kuo platesnė ir laisvesnė yra konkurencija, tuo labiau ta šaka visada bus tokia.

III skyrius

APIE KAPITALO KAUPIMĄ, ARBA APIE PRODUKTYVŲJĮ IR NEPRODUKTYVŲJĮ DARBĄ

Yra viena darbo rūšis, pridedanti vertės tam objektui, kuriam tas darbas yra skiriamas, ir yra kita darbo rūšis, kuri nesukelia tokios pasekmės. Pirmoji, kurianti vertę, gali būti vadinama produktyviuoju darbu, antroji – neproduktyviuoju[1]. Antai manufaktūrininko darbas paprastai prie medžiagų, kurias jis apdoroja, vertės prideda jo išlaikymo ir jo šeimininko pelno vertę. Priešingai, namų tarno darbas niekam vertės nedidina. Nors manufaktūrininkas gauna savo darbo užmokestį iš šeimininko avansu, jis faktiškai šeimininkui nieko nekainuoja, nes to užmokesčio vertę kartu su pelnu atkuria padidėjusi to objekto, kuriam buvo skirtas jo darbas, vertė. O namų tarno išlaikymas niekaip neatkuriamas. Žmogus turtėja įdarbindamas daug manufaktūrininkų ir praranda turtą išlaikydamas daugybę namų tarnų. Tačiau pastarųjų darbas turi savo vertę ir nusipelno būti atlyginamas taip pat kaip ir pirmųjų. Bet manufaktūrininko darbas sutelkiamas ir įkūnijamas kokiame nors konkrečiame objekte ar parduoti skirtame gaminyje, kuris

[1] Kai kurie didžiai išsilavinę ir išmoningi prancūzų autoriai yra vartoję tuos pavadinimus kita prasme. Ketvirtosios knygos paskutiniame skyriuje aš pasistengsiu įrodyti, kad jų interpretacija yra neteisinga.

tebeegzistuoja bent jau kurį laiką ir po to, kai darbas baigtas. Čia, taip sakant, tam tikras darbo kiekis sukaupiamas ir saugojamas, kad būtų panaudotas, jei prireiktų, kita atsiradusia proga. Tas objektas arba, kas yra tas pat, to objekto kaina vėliau, jei reikėtų, gali būti panaudota paleisti veikti tokį darbo kiekį, koks prieš tai sukūrė tą objektą. Priešingai, namų tarno darbas nėra sutelkiamas ir įkūnijamas kokiame nors konkrečiame objekte ar prekėje. Jo paslaugos paprastai išnyksta pačiu jų atlikimo momentu ir retai palieka po savęs kokį nors pėdsaką ar vertę, už kurią vėliau būtų galima gauti tokios pat vertės paslaugą.

Kai kurių itin gerbtinų visuomenės sluoksnių darbas, kaip ir namų tarnų darbas, visai nekuria vertės ir nėra sutelkiamas ir įkūnijamas kuriame nors nenykstančiame objekte ar prekėje, kuri lieka ir pabaigus darbą ir už kurią vėliau galima gauti ekvivalentišką darbo kiekį. Neproduktyvūs darbuotojai yra, pavyzdžiui, valdovas su visais jam tarnaujančiais teisėtvarkos ir karo reikalų pareigūnais, visa armija ir karo laivynas. Jie yra visuomenės tarnai ir išlaikomi iš kitų žmonių darbinės veiklos metinės produkcijos dalies. Jų tarnyba, kad ir kokia garbinga, naudinga ir būtina, nepagamina nieko, už ką vėliau būtų galima gauti tokį patį kiekį paslaugų. Visuomenės gerovės apsauga, saugumas ir gynyba, jų šių metų darbo rezultatas, negali būti išmainyti į apsaugą, saugumą ir gynybą kitais metais. Tam pačiam sluoksniui turi būti priskirtos kai kurios iš rimčiausių bei svarbiausių ir kai kurios iš lengvabūdiškiausių profesijų: dvasininkai, advokatai, gydytojai, visų rūšių literatai, aktoriai, klounai, muzikantai, operos dainininkai ir šokėjai ir t. t. Ir menkiausio iš jų darbas turi tam tikrą vertę, nulemiamą tų pačių principų, kurie reguliuoja bet kurios rūšies darbo vertę, bet ir pats kilniausias ir naudingiausias iš tų darbų nepagamina nieko, už ką vėliau

būtų galima nusipirkti arba gauti mainais tokį patį darbo kiekį. Jų visų darbas išnyksta tuo momentu, kai jis atliekamas, kaip aktoriaus deklamacija, oratoriaus kalba ar muzikanto melodija.

Ir produktyvieji, ir neproduktyvieji darbuotojai, taip pat ir tie, kurie išvis nedirba, vienodai išlaikomi iš šalies žemės ir darbo metinės produkcijos. Kad ir kokia didelė būtų ši produkcija, ji niekad negali būti begalinė, bet turi ribas. Todėl priklausomai nuo to, mažesnė ar didesnė jos dalis kuriais nors metais panaudojama išlaikyti neproduktyviems žmonėms, didesnė dalis pirmuoju atveju ir mažesnė antruoju atveju liks produktyviesiems, ir kitų metų produkcija bus atitinkamai didesnė arba mažesnė, kadangi visa metinė produkcija, jei neskaičiuosime pačios žemės natūralių produktų, yra produktyvaus darbo rezultatas.

Nors kiekvienos šalies visa metinė žemės ir darbo produkcija galiausiai, be abejo, yra skirta jos gyventojams vartoti ir jų pajamoms gauti, pradžioje ji, žemės ar produktyviųjų darbuotojų rankomis sukurta, natūraliai skirstosi į dvi dalis. Viena jų, dažniausiai didesnioji, pirmiausia skiriama atkurti kapitalui, tai yra atnaujinti maisto ir medžiagų atsargoms bei gataviems gaminiams, kurie iš kapitalo buvo paimti; antroji tenka pajamoms formuoti – to kapitalo savininkui kaip jo sankaupų pelnas arba kuriam nors kitam asmeniui kaip jo žemės renta. Taigi viena žemės ūkio produkcijos dalis atkuria ūkininko kapitalą, kita dalis teikia pelną jam bei rentą žemės savininkui ir taip sukuria pajamas – tiek to kapitalo savininkui kaip jo sankaupų pelną, tiek kuriam nors kitam asmeniui kaip jo žemės rentą. Lygiai taip pat viena didelės manufaktūros produkcijos dalis, kuri visada yra didžiausia, atkuria įmonininko kapitalą, kita dalis yra jo pelnas, taigi sudaro to kapitalo savininko pajamas.

Ta bet kurios šalies žemės ir darbo metinės produkcijos dalis, kuri atkuria kapitalą, niekad iškart nepanaudojama niekam kitam, kaip tik produktyviajam darbui. Iš jos mokamas atlyginimas vien produktyviesiems darbuotojams. O ta dalis, kuri iškart skiriama pajamoms sudaryti kaip pelnas arba kaip renta, gali būti naudojama tiek produktyviajam, tiek neproduktyviajam darbui išlaikyti.

Kad ir kokią sankaupų dalį žmogus naudotų kaip kapitalą, jis visada tikisi atkurti jį su pelnu. Todėl jis naudoja kapitalą tik produktyviajam darbui išlaikyti, ir atlikusi jam kapitalo funkciją ši sankaupų dalis suteikia pajamas tiems produktyviems darbuotojams. Kada tik žmogus panaudos kokią nors to kapitalo dalį bet kokiam neproduktyviajam darbui išlaikyti, ta dalis nuo to momento bus išimta iš kapitalo ir atsidurs sankaupose, skirtose tiesioginiam vartojimui.

Neproduktyvieji darbuotojai ir tie, kurie išvis nedirba, yra išlaikomi iš pajamų: arba, pirma, iš tos metinės produkcijos dalies, kuri iš pradžių skiriama sudaryti konkrečių asmenų pajamoms kaip žemės renta arba kaip sankaupų pelnas; arba, antra, iš tos dalies, kuri, nors iš pradžių numatyta vien tik atkurti kapitalui ir išlaikyti produktyviesiems darbuotojams, tačiau patekusi į pastarųjų rankas gali būti panaudota – ta jos dalis, kuri viršija jų pragyvenimui būtinas lėšas, – išlaikyti tiek produktyviajam, tiek neproduktyviajam darbui. Taigi ne tik stambus žemės savininkas ar turtingas priklys, bet net ir paprastas darbininkas, jei jo darbo užmokestis yra deramas, gali laikyti namų tarną; arba jis gali retsykiais nueiti į spektaklį ar lėlių teatrą ir šitaip prisidėti prie vienos neproduktyviųjų darbuotojų grupės išlaikymo; arba jis gali mokėti kai kuriuos mokesčius ir šitaip padėti išlaikyti kitą grupę, tiesa, garbingesnę ir naudingesnę, bet lygiai tokią pat neproduktyvią. Tačiau jokia metinės

produkcijos dalis, iš pradžių skirta atkurti kapitalui, iš esmės niekada negali būti skirta išlaikyti neproduktyviajam darbui, kol ji nepaleido veikti visos savo produktyviojo darbo visumos, tai yra viso to darbo, kurį ji gali paleisti veikti tuo būdu, kuriuo ji naudojama. Darbininkas pirma turi uždirbti savo darbo užmokestį padarytu darbu, tik tada jis galės panaudoti kokią nors to užmokesčio dalį minėtu būdu. Be to, ta dalis visada bus maža. Tai tik jo atliekamos pajamos, kurių produktyvūs samdomieji darbininkai retai kada turi bent kiek daugiau. Betgi truputį turi, ir mokant mokesčius jų skaičiaus didumas tam tikru mastu gali kompensuoti jų įmokų smulkumą. Todėl žemės renta ir sankaupų pelnas visur yra pagrindiniai šaltiniai, iš kurių išlaikomi neproduktyvūs darbuotojai. Tai dvi pajamų rūšys, kurių savininkai daugiausia gali taupyti. Iš abiejų galima išlaikyti tiek produktyvųjį, tiek neproduktyvųjį darbą. Tačiau, kaip atrodo, abi tos pajamų rūšys labiau krypsta prie pastarojo. Stambių žemės savininkų išlaidos apskritai maitina daugiau dykūnų nei darbščių žmonių. Nors turtingas pirklys iš savo kapitalo išlaiko vien darbščius žmones, betgi savo išlaidomis, tai yra naudodamas savo pajamas, paprastai maitina tos pačios rūšies žmones kaip ir stambus žemės savininkas.

Vadinasi, santykis tarp produktyviųjų ir neproduktyviųjų darbuotojų šalyje labai priklauso nuo santykio tarp tos metinės produkcijos dalies, kuri, išauginta žemės ar pagaminta produktyviųjų darbuotojų, skiriama atkurti kapitalui, ir tos dalies, kuri skiriama sudaryti pajamoms – rentos arba pelno pavidalu. Turtingose šalyse šis santykis labai skiriasi nuo susidarančio skurdesnėse šalyse.

Antai šiuo metu turtingose Europos šalyse labai didelė, dažnai didžiausia žemės produkcijos dalis skiriama atkurti turtingo ir nepriklausomo ūkininko kapitalui; ki-

ta tos produkcijos dalis yra ūkininko pelnas ir žemės savininko renta. Tačiau anksčiau, kai viešpatavo feodalų valdžia, žemei dirbti naudojamam kapitalui atkurti buvo skiriama labai maža produkcijos dalis. Tą kapitalą paprastai sudarė keletas sumenkusių galvijų, šeriamų vien tuo, ką natūraliai duodavo nedirbama žemė, ir dėl to juos pačius buvo galima laikyti tos natūralios produkcijos dalimi. Galvijai paprastai taip pat priklausydavo žemės savininkui ir žemės nuomininkams būdavo atiduodami naudotis. Visa kita produkcija taip pat teisėtai priklausė žemės savininkui – arba kaip jo žemės renta, arba kaip to menkučio kapitalo pelnas. Žemės naudotojai paprastai būdavo baudžiauninkai, taigi jie patys ir jų darbo vaisiai taip pat buvo žemės savininko nuosavybė. Tie, kurie nebuvo baudžiauninkai, nuomojosi žemę be terminuotų sutarčių, ir nors jų mokama renta dažnai nominaliai būdavo ne ką didesnė nei atsiskaitomosios rentos dydis, faktiškai ją sudarydavo visa tos žemės produkcija. Žemės naudotojams feodalas visada galėdavo nurodyti dirbti taikos metu ir pašaukti tarnybon karo atveju. Nors jie gyvendavo toli nuo feodalo namų, jie būdavo taip pat priklausomi nuo jo, kaip ir kartu su juo gyvenantys išlaikytiniai. Visa žemės produkcija neabejotinai priklausė jam, nes jis disponavo visų jos išlaikomų žmonių darbu ir paslaugomis. Šiuo metu Europoje žemės savininko dalis retai viršija trečdalį, kartais nesiekia nė ketvirtadalio iš žemės gautos produkcijos. Tačiau žemės renta visose pažengusiose mūsų šalies dalyse nuo tų senųjų laikų padidėjo tris ar net keturis kartus, ir ta trečioji ar ketvirtoji metinės produkcijos dalis, kaip atrodo, dabar yra tris ar keturis kartus didesnė nei visa produkcija anksčiau. Vykstant pažangai, rentos dydis didėja, tačiau santykio su visa žemės produkcija atžvilgiu ji mažėja.

Turtingose Europos šalyse stambūs kapitalai dabar panaudojami prekyboje ir manufaktūrose. Ankstesniais laikais tiek gyvai smulkiai prekybai, tiek retoms kuklioms ar primityvioms manufaktūroms reikėjo labai nedidelio kapitalo. Tačiau jis davė labai didelį pelną. Palūkanų norma niekur nebūdavo mažesnė nei dešimt procentų, ir kapitalo pelnas turėjo būti pakankamas, kad pakeltų tokias dideles palūkanas. Dabar pažangiuose Europos kraštuose palūkanų norma niekur nėra didesnė nei šeši procentai, o labiausiai išsivysčiusiuose ji tesiekia keturis, tris ar du procentus. Nors gyventojų pajamų dalis, gaunama iš sankaupų pelno, turtingose šalyse visada didesnė nei skurdžiose, šitaip yra todėl, kad sankaupos jose yra daug didesnės, o pelno santykis su sankaupomis yra gerokai mažesnis.

Taigi ta metinės produkcijos dalis, kuri, užauginta ar pagaminta produktyviųjų darbuotojų, skiriama atkurti kapitalui, ne tik yra didesnė turtingose šalyse nei skurdžiose, bet ir yra santykiškai daug didesnė nei ta dalis, kuri iškart skiriama pajamoms rentos ar pelno pavidalu. Produktyviųjų darbuotojų išlaikymui skirtos lėšos ne tik yra daug didesnės pirmuoju atveju nei antruoju, bet ir yra santykiškai daug didesnės už tas, kurios, nors gali būti panaudojamos tiek produktyviesiems, tiek neproduktyviesiems darbuotojams išlaikyti, paprastai daugiausia naudojamos neproduktyviesiems.

Tų dviejų skirtingų lėšų rūšių santykis kiekvienoje šalyje neišvengiamai nulemia jos gyventojų charakterį – jų darbštumą ar tingumą. Mes darbštesni už savo protėvius, nes šiais laikais darbinei veiklai išlaikyti skirtos lėšos yra santykiškai daug didesnės už tas, kurios veikiausiai bus panaudotos dykinėtojams išlaikyti, nei prieš du ar tris šimtus metų. Mūsų protėviai dykinėjo dėl to, kad stokojo paskatų veiklai. Kaip sako priežodis, geriau už nieką žaisti nei už nieką dirbti. Prekybos ir manufaktū-

rų miestuose, kur žemesniuosius gyventojų sluoksnius daugiausia išlaiko jiems įdarbinti skirtas kapitalas, žmonės paprastai yra darbštūs, blaivūs ir apsirūpinę, kaip yra daugelyje Anglijos ir daugumoje Olandijos miestų. O tuose miestuose, kurie iš esmės išsilaiko dėl nuolatinio ar epizodiško karaliaus dvaro buvimo ir kuriuose žemesnieji gyventojų sluoksniai daugiausia išlaikomi dvariškiams išleidžiant savo pajamas, žmonės paprastai yra dykinėtojai, ištvirkę ir skurdžiai, kaip yra Romoje, Versalyje, Kompjene ir Fontenblo. Išskyrus Ruaną ir Bordo, Prancūzijos parlamentiniuose miestuose maža prekybos arba pramonės ir žemesnieji gyventojų sluoksniai, daugiausia išlaikomi iš teismo narių bei atėjusiųjų pas juos skųstis išlaidų, paprastai yra dykinėtojai ir skurdžiai. Išplėtota prekyba Ruane ir Bordo, kaip atrodo, yra grynai jų padėties pasekmė. Ruanas tiesiog neišvengiamai yra vieta, kur sandėliuojamos visos prekės, atgabenamos iš užsienio šalių arba Prancūzijos užjūrio teritorijų ir skirtos didžiulio Paryžiaus miesto vartojimui. Bordo analogiškai yra vynų, kuriems vynuogės auginamos Garonos upės ir jos intakų šlaituose, viename iš turtingiausių vyno kraštų pasaulyje, kuris, kaip atrodo, gamina geriausius eksportui tinkamus vynus, tai yra labiausiai tinkamus užsienio tautų skoniui, sandėliavimo vieta. Tokia palanki abiejų miestų padėtis neišvengiamai pritraukia stambų kapitalą, nes sudaro puikias galimybes jį panaudoti; to kapitalo naudojimas ir yra tų miestų veiklumo priežastis. Kituose parlamentiniuose Prancūzijos miestuose, kaip galima spręsti, naudojama ne ką daugiau kapitalo, nei būtina palaikyti vartojimui mieste; kitaip tariant, ne ką daugiau nei pats mažiausias kapitalas, kurį ten galima panaudoti. Tą patį galima pasakyti ir apie Paryžių, Madridą ir Vieną. Iš šių trijų miestų Paryžius neabejotinai yra veikliausias, bet jis pats ir yra svarbiausia rinka jame įsikūrusioms manufaktūroms, paties miesto

vartojimas ir yra svarbiausias visos jo darbinės veiklos objektas. Londonas, Lisabona ir Kopenhaga yra, ko gero, vieninteliai trys miestai Europoje, kurie yra ir karaliaus dvaro nuolatinė buveinė, ir kartu gali būti laikomi prekybos miestais, tai yra miestais, kurie gamina ne tik savo vartojimui, bet ir kitiems miestams bei šalims. Jų visų trijų padėtis yra nepaprastai palanki ir natūraliai lemia jų tinkamumą būti daugelio prekių, skirtų vartoti tolimose vietose, sandėliavimo vieta. Mieste, kur išleidžiama daugybė pajamų, naudingai panaudoti kapitalą kokiam nors kitam tikslui nei patenkinti to miesto vartojimo reikmėms yra, ko gero, daug sunkiau nei tokiame mieste, kur žemesnieji gyventojų sluoksniai neturi jokio kito pragyvenimo šaltinio, išskyrus tai, ką uždirba iš tokio kapitalo naudojimo. Tikėtina, kad didelės dalies žmonių, išlaikomų išleidžiant pajamas, dykinėjimas pakerta veiklumą tų, kurie turėtų būti išlaikomi naudojant kapitalą, dėl to naudoti kapitalą tame mieste pasidaro ne taip naudinga kaip kituose. Iki unijos Edinburge buvo maža prekybos ar pramonės. Kai jame nustojo rinktis Škotijos parlamentas, kai jis nustojo būti stambiausių Škotijos aristokratų ir kitų kilmingųjų būtina gyvenimo vieta, jis tapo prekybos ir pramonės miestu. Tiesa, jis tebėra pagrindinių Škotijos teismų, muitinės bei akcizų valdybų ir kt. buveinė. Todėl jame tebeišleidžiama nemažai pajamų. Prekybos ir pramonės požiūriu Edinburgas smarkiai atsilieka nuo Glazgo, kurio gyventojai daugiausia pragyvena iš kapitalo naudojimo. Pastebėta, kad didelio miesto gyventojai, gerokai pasistūmėję steigdami manufaktūras, tampa dykinėtojais ir skursta, kai jų kaimynystėje įsikuria stambus didžiūnas.

Vadinasi, santykis tarp kapitalo ir pajamų, kaip atrodo, visur nulemia santykį tarp produktyvios veiklos ir dykinėjimo. Kur vyrauja kapitalas, ten pirmauja produktyvi veikla, kur vyrauja pajamos – pirmauja dykinėji-

mas. Todėl kiekvienas kapitalo padidėjimas ir sumažėjimas turi tendenciją didinti arba mažinti realiąją darbinės veiklos apimtį, produktyviojo darbo kiekį ir kartu tos šalies žemės ir darbo metinės produkcijos mainomąją vertę, visų jos gyventojų realųjį turtą ir pajamas.

Kapitalus didina taupumas ir mažina išlaidavimas bei nederamas gyvenimas.

Visa tai, ką žmogus sutaupo iš savo pajamų, jis prideda prie savo kapitalo ir arba pats panaudoja išlaikyti papildomam produktyviojo darbo kiekiui, arba įgalina tai padaryti kitą žmogų skolindamas jam kapitalą už palūkanas, tai yra už dalį pelno. Kadangi asmens kapitalą galima padidinti tiktai tuo, ką jis sutaupo iš savo metinių pajamų ar metinio prieaugio, tai lygiai tokiu pat būdu gali būti didinamas ir visuomenės kapitalas, kuris yra ne kas kita, kaip visų jos narių kapitalų suma.

Tiesioginė kapitalo padidėjimo priežastis yra taupumas, o ne darbinė veikla. Tiesa, darbinė veikla teikia tai, kas taupumu kaupiama. Tačiau kad ir ką įgytume darbine veikla, jei taupumu tai neišsaugoma ir nekaupiama, kapitalas niekada nepadidės.

Didindamas lėšas, skiriamas produktyviojo darbo išlaikymui, taupumas paprastai didina to darbo, kuris padidina apdorojamo objekto vertę, kiekį. Todėl taupumas didina šalies žemės ir darbo metinės produkcijos mainomąją vertę. Jis paleidžia veikti papildomą darbinės veiklos, padidinančios tos metinės produkcijos vertę, kiekį.

Kas per metus sutaupoma, tas suvartojama taip pat reguliariai kaip ir tai, kas kasmet išleidžiama, ir, be to, beveik per tą patį laiką, tačiau suvartojama jau kitokių žmonių grupės. Ta turtingo žmogaus pajamų dalis, kurią jis kasmet išleidžia, daugiausia yra suvartojama dykinėjančių svečių ir namų tarnų, nieko nepaliekančių mainais už tai, ką suvartojo. O ta dalis, kurią jis kasmet sutaupo, kadangi ji siekiant pelno nedelsiant panau-

dojama kaip kapitalas, yra suvartojama tokiu pat būdu ir beveik per tą patį laiką, tačiau kitokių žmonių grupės – samdomųjų darbininkų, manufaktūrininkų ir amatininkų, kurie atkuria savo metinio vartojimo vertę su pelnu. Manykime, kad tas žmogus pajamas gauna pinigais. Jei jis jas visas išleistų, už jas pirktas maistas, drabužiai ir būsto išlaikymas pasiskirstytų tarp pirmosios grupės žmonių. Jei dalis tų pajamų būtų sutaupoma, tai, kadangi ta dalis siekiant pelno nedelsiant jo paties ar kurio nors kito žmogaus būtų panaudota kaip kapitalas, už tas lėšas įsigyjamas maistas, drabužiai, būsto išlaikymas jau atitektų antrajai žmonių grupei. Vartojimas yra toks pat, bet vartotojai skirtingi.

Iš to, ką taupus žmogus kasmet sutaupo, jis ne tik įstengia tais ar paskesniais metais išlaikyti papildomą produktyviųjų darbuotojų skaičių, bet ir, it viešųjų darbo namų steigėjas, įkuria, taip sakant, amžiną fondą išlaikyti tokiam darbuotojų skaičiui visą laiką. Tiesa, tokio fondo amžiną skyrimą ir paskirtį ne visada saugo pozityvūs įstatymai, patikėjimo ar paveldėjimo teisė. Tačiau jį visada saugo vienas itin galingas principas – tiesioginis ir akivaizdus kiekvieno individo, kuriam kada nors priklausys kokia nors jo dalis, interesas. Fondui pradėjus veikti, jokia jo dalis po to jau negali būti panaudota kitaip nei produktyviajam darbui išlaikyti be akivaizdaus nuostolio tam žmogui, kuris šitaip iškreiptų jo tikrąją paskirtį.

Švaistūnas taip ir daro. Neapribodamas savo išlaidų pajamomis, jis pasikėsina į savo kapitalą. Lygiai kaip žmogus, kuris kokio nors dievobaimingos paskirties fondo pajamas panaudoja pasaulietiniams tikslams, jis moka dykinėtojams atlyginimus lėšomis, kurias jo protėvių taupumas, taip sakant, pašventino darbinės veiklos išlaikymui. Sumažindamas produktyviojo darbo išlaikymui skirtas lėšas, jis neišvengiamai sumažina, kiek tai

nuo jo priklauso, to darbo, kuris didina apdorojamų objektų vertę, kiekį, taigi ir visos tos šalies žemės ir darbo metinės produkcijos vertę, jos gyventojų realųjį turtą ir pajamas. Jei vienų švaistymo nepadengs kitų taupumas, kiekvieno švaistūno, dykinėtojus maitinančio triūsiančiųjų duona, elgesys ims grėsti elgetos lazda ne tik jam, bet nuskurdins visą šalį.

Nors visos švaistūno išlaidos gali būti skiriamos vietiniams gaminiams, nė kiek neišleidžiama užsienio prekėms, tų išlaidų poveikis visuomenės produktyviosioms sankaupoms vis tiek bus toks pat. Kasmet tam tikras maisto ir drabužių kiekis, kuris turėtų išlaikyti produktyviuosius darbuotojus, atitektų neproduktyviųjų išlaikymui. Todėl kasmet šiek tiek sumažėtų tos šalies žemės ir darbo metinės produkcijos vertė, palyginti su ta, kokia ji būtų priešingu atveju.

Tiesa, reikia pasakyti ir tai, kad tokios išlaidos, skirtos ne užsienio prekėms ir nesukeliančios jokio aukso ir sidabro išvežimo, paliks šalyje tokį patį pinigų kiekį, koks buvo. Tačiau jei neproduktyviųjų darbuotojų suvartotas maisto ir drabužių kiekis būtų paskirstytas produktyviesiems, jie atgamintų su pelnu visą savo vartojimo vertę. Šiuo atveju taip pat šalyje liktų toks pat pinigų kiekis, be to, dar būtų atkurta analogiška vartojamųjų prekių vertė. Vietoj vienos vertės būtų dvi.

Be to, jokioje šalyje, kurios metinės produkcijos vertė mažėja, pinigų kiekis negali ilgai likti toks pat. Vienintelė pinigų paskirtis yra leisti judėti vartojamosioms prekėms. Jiems tarpininkaujant maistas, medžiagos, gatavi gaminiai yra perkami ir parduodami ir šitaip paskirstomi jų tikriesiems vartotojams. Todėl pinigų kiekį, kasmet panaudojamą toje ar kitoje šalyje, turi lemti per metus apyvartoje atsiduriančių vartojamųjų prekių vertė. Tas prekes turi sudaryti arba tiesioginė metinė tos šalies žemės ir darbo produkcija, arba tai, kas buvo

pirkta už dalį tos produkcijos. Taigi jų vertė turės sumažėti produkcijai sumažėjus, o drauge su ja – ir pinigų kiekis, naudotinas jų apyvartai užtikrinti. Tačiau dėl šio metinės produkcijos sumažėjimo iš vietinės apyvartos iškritusiems pinigams nebus leista likti nenaudojamiems. Kas tik jų turės, bus suinteresuotas leisti juos į apyvartą. Nesant galimybių savoje šalyje, tie pinigai, nepaisant visų įstatymų ir draudimų, bus išsiųsti į užsienį ir panaudoti pirkti vartojamosioms prekėms, tinkamoms vartoti šalyje. Šitaip kasmetinis pinigų išvežimas kurį laiką šiek tiek padidins šalies metinį vartojimą virš jos pačios metinės produkcijos apimties. Kas jos klestėjimo dienomis iš tos metinės produkcijos buvo sutaupyta ir panaudota pirkti auksui ir sidabrui, tas kurį laiką prisidės prie vartojimo palaikymo nepriteklių metu. Šiuo atveju aukso ir sidabro išvežimas yra ne šalies padėties pablogėjimo priežastis, bet pasekmė ir kurį laiką netgi gali palengvinti padėtį.

Ir priešingai, kiekvienoje šalyje pinigų kiekis turi natūraliai padidėti, kai didėja metinės produkcijos vertė. Padidėjus per metus šalyje į apyvartą patekusių vartojamųjų prekių vertei, prireiks didesnio pinigų kiekio tai apyvartai palaikyti. Vadinasi, dalis išaugusios produkcijos natūraliai bus panaudota pirkti, kur tik galima, papildomam aukso ir sidabro kiekiui, reikalingam to prieaugio apyvartai palaikyti. Šiuo atveju tų metalų pagausėjimas bus visuomenės klestėjimo pasekmė, bet ne priežastis. Dėl tų pačių priežasčių auksas ir sidabras perkami visose šalyse. Maistas, drabužiai ir būstas, pajamos ir išlaikymas visų tų, kieno darbas ar sankaupos panaudojami tiems metalams iš kasyklų pateikti į rinką, yra kaina, mokama už juos tiek Peru, tiek Anglijoje. Šalis, turinti iš ko sumokėti tą kainą, neilgai stokos tų jai reikalingų metalų, lygiai kaip jokia šalis neišlaikys jų ilgėliau, jeigu jai jų nereikės.

Vadinasi, ar mes įsivaizduotume, kad tos ar kitos šalies realųjį turtą ir pajamas sudaro jos žemės ir darbo metinės produkcijos vertė, kaip teigtų sveikas protas, ar kad jį sudaro joje cirkuliuojančių brangiųjų metalų kiekis, kaip teigtų vulgarūs prietarai, abiem atvejais kiekvienas švaistūnas atrodo esąs visuomenės priešas, o kiekvienas taupus žmogus – jos geradarys.

Netinkamo elgesio pasekmės dažnai yra tos pačios kaip ir švaistymo. Kiekvienas neapgalvotas ar nesėkmingas sumanymas žemės ūkyje, kalnakasyboje, žvejyboje ar manufaktūrose paprastai taip pat mažina lėšas, skirtas išlaikyti produktyviajam darbui. Nors įgyvendinant kiekvieną tokį sumanymą kapitalą suvartoja vien produktyvūs darbuotojai, dėl neapgalvoto jų darbo panaudojimo jie neatkuria visos jų suvartotos vertės, todėl neišvengiamai šiek tiek sumažėja visuomenės produktyviosios sankaupos, palyginti su tomis, kokios jos būtų priešingu atveju.

Tiesa, retai pasitaiko, kad nesaikingas individų išlaidavimas ir netinkamas elgesys galėtų ženkliau paveikti didelės valstybės padėtį; vienų išlaidavimą ar neapdairumą visada su kaupu padengia kitų taupumas ir deramas elgesys.

Kalbant apie išlaidavimą pažymėtina, jog nuostata, skatinanti išlaidauti, yra malonumų aistra; ji, nors dažnai ūmi ir sunkai sulaikoma, apskritai yra momentinė ir atsitiktinė. O principas, skatinantis taupyti, yra troškimas pagerinti savo padėtį, kuris, paprastai ramus ir be aistros, lydi mus nuo pat gimimo ir nepalieka iki karsto lentos. Per visą laikotarpį tarp šių dviejų momentų vargu ar aptiktume bent vieną atvejį, kai kuris nors žmogus būtų taip visiškai patenkintas savo padėtimi, kad nebeturėtų jokio noro ką nors pakeisti ar patobulinti. Turto didinimas yra priemonė, kuria didžioji žmonių dalis siekia ir geidžia pagerinti savo padėtį. Tai pati papras-

čiausia ir akivaizdžiausia priemonė, ir tinkamiausias būdas didinti žmonių turtą yra taupyti ir kaupti dalį to, ką jie reguliariai ir kasmet ar tik išimtiniais atvejais įgyja. Todėl nors išlaidavimo nuostata kai kuriais atvejais užvaldo beveik visus žmones, o dalį žmonių – beveik visais atvejais, didžioji žmonių dalis, galima sakyti, visą gyvenimą ne tik laikosi taupymo nuostatos, bet ir yra labai stipriai jai atsidavę.

Kalbant apie netinkamą elgesį pažymėtina, kad apdairių ir sėkmingų sumanymų skaičius visur yra daug didesnis nei nepagrįstų ir nesėkmingų. Kad ir kiek skųstumėmės bankrotų dažnumu, tie nelaimingi, nesėkmės ištikti žmonės sudaro labai mažą visų prekyba ir kitais verslais užsiimančių žmonių dalį, ko gero, ne daugiau kaip vieną iš tūkstančio. Bankrotas yra, ko gero, didžiausia ir labiausiai žeminanti nelaimė, kokia tik gali ištikti nekaltą žmogų. Todėl dauguma žmonių yra pakankamai rūpestingi, siekdami jo išvengti. Tiesa, kai kas vis dėlto neišvengia, kaip kai kurie neišvengia kartuvių.

Didžiųjų tautų niekada nenuskurdins privačių asmenų švaistymas ir netinkamas elgesys, tačiau gali nuskurdinti visuomenės švaistymas ir netinkamas elgesys. Visos ar beveik visos valstybės pajamos daugumoje šalių panaudojamos išlaikyti neproduktyviajam darbui. Tai žmonės, sudarantys gausų ir prabangų karaliaus dvarą, aukštąją bažnyčios valdžią, didžiuosius laivynus ir armijas, kurie taikos metu nieko negamina, o karo metais neįgyja nieko, kas galėtų padengti jų išlaikymo išlaidas, netgi kol vyksta karas. Kadangi tokie žmonės patys nieko nepagamina, jie visi yra išlaikomi kitų žmonių darbo vaisiais. Todėl jei jų atsiranda daugiau nei būtina, jie per metus gali suvartoti tokią didelę produkcijos dalį, kad likusios nebepakaktų išlaikyti produktyviesiems darbuotojams, kurie kitais metais pagamintų vėl tiek pat produkcijos. Taigi kitų metų produkcija būtų mažesnė nei

ankstesniųjų, ir jei tokia netvarka tęstųsi, trečiaisiais metais produkcijos būtų mažiau nei antraisiais. Tie neproduktyvūs darbuotojai, kurie turi būti išlaikomi vien iš produktyviųjų darbuotojų atliekamų pajamų dalies, gali suvartoti tokią didelę jų visų pajamų dalį ir tiek daug tų žmonių priversti atriekti nuo savų kapitalų, nuo lėšų, skirtų išlaikyti produktyviajam darbui, kad visas paskirų asmenų taupumas ir deramas elgesys gali nebepajėgti kompensuoti produkcijos švaistymo ir nuosmukio, kilusio dėl tokio aršaus ir prievartinio kapitalo sumažinimo.

Tačiau tas taupumas ir deramas elgesys, kaip galima spręsti iš patirties, daugeliu atvejų yra pakankamas kompensuoti ne tik privatų švaistymą ir netinkamą individualių asmenų elgesį, bet ir valdžios išlaidavimą. Nekintamos, nuolatinės ir nepaliaujamos kiekvieno žmogaus pastangos gerinti savo padėtį, ta nuostata, iš kurios kyla visuomenės ir valstybės, taip pat ir privati gerovė, dažnai yra pakankamai galinga jėga, palaikanti natūralią pažangą, nepaisant valdžios išlaidavimo ir didžiausių administravimo klaidų. Lygiai kaip tas nežinomas organizmų gyvybingumo principas, ji dažnai atstato organizmo sveikatą ir energiją, nepaisant ne tik ligos, bet ir absurdiškų gydytojo nurodymų.

Nė vienos tautos žemės ir darbo metinės produkcijos vertė negali padidėti jokiu kitu būdu, kaip tik didinant arba produktyviųjų darbuotojų skaičių, arba jau įdarbintų darbuotojų gamybinį pajėgumą. Akivaizdu, kad šalies produktyviųjų darbuotojų skaičius negali daug padidėti nepadidinus kapitalo, tai yra sankaupų, skirtų jiems išlaikyti. Nekintamo produktyviųjų darbuotojų skaičiaus gamybinio pajėgumo negalima padidinti kitaip, kaip tik arba pagausinus ir pagerinus tas mašinas ir įrankius, kurie palengvina ir paspartina darbą, arba tiksliau padalijus darbą ir paskirsčius darbuotojus. Abiem atve-

jais beveik visada reikia papildomo kapitalo. Tik taip kokio nors verslo sumanytojas gali parūpinti savo samdomiems darbininkams geresnes mašinas arba tiksliau paskirstyti jiems darbą. Kai atliktinas darbas susideda iš daugelio dalių, išlaikyti kiekvienam žmogui, atliekančiam tik vieną operaciją, reikia daug didesnio kapitalo nei tuomet, kai kiekvienas darbuotojas prireikus imasi visų įvairių to darbo operacijų. Todėl jei palyginsime valstybės padėtį dviem skirtingais laikotarpiais ir nustatysime, kad jos žemės ir darbo metinė produkcija yra aiškiai didesnė vėlesniuoju nei ankstesniuoju laikotarpiu, kad jos žemės yra geriau dirbamos, manufaktūros gausesnės ir sėkmingiau dirba, kad jos prekyba labiau išsiplėtojusi, tai galime būti tikri, kad per tą laiką šalies kapitalas padidėjo ir prie jo buvo daugiau pridėta dėl deramo vienų elgesio, negu buvo nuo jo atplėšta dėl kitų privataus nederamo elgesio arba dėl valdžios išlaidavimo. Tačiau įsitikinsime, kad taip yra beveik visose tautose visais pakankamai ramiais ir taikingais laikais, net ir tokiose tautose, kurioms neteko džiaugtis apdairiausia ir itin taupia valdžia. Tiesa, norėdami teisingai tai įvertinti, turėtume palyginti šalies padėtį labiau nutolusiais vienas nuo kito laikotarpiais. Pažanga dažnai yra tokia laipsniška, kad lyginant artimus laikotarpius pagerėjimas ne tik nebus pastebimas, bet dėl kai kurių gamybinės veiklos šakų arba kai kurių šalies regionų sunykimo, kas tikrai retkarčiais atsitinka šaliai apskritai klestint, dažnai kils įtarimas, jog visos šalies turtingumas ir gamybinė veikla smunka.

Pavyzdžiui, Anglijoje žemės ir darbo metinė produkcija tikrai yra daug didesnė nei buvo prieš šiek tiek daugiau nei šimtą metų, Karoliui II grįžus į sostą. Nors šiandien, manau, gal tik vienas kitas tuo suabejotų, tačiau per tą laikotarpį vargu ar rečiau kaip kas penkeri metai vis pasirodydavo knyga ar brošiūra, parašyta taip ta-

lentingai, kad pelnytų tam tikrą publikos pripažinimą, ir siekianti parodyti, kad tautos turtas sparčiai mažėja, gyventojų lieka vis mažiau, žemės ūkis apleistas, manufaktūros yra, o prekyba žlunga. Ir anaiptol ne visos tokios publikacijos buvo vien partinės brošiūros, apgailėtina melo ir parsidavėliškumo apraiška. Daugelį jų parašė labai sąžiningi ir labai protingi žmonės, kurie rašo vien tai, kuo patys tiki, ir vien todėl, kad tuo tiki.

Kita vertus, Anglijos žemės ir darbo metinė produkcija restauracijos laikotarpiu tikrai buvo daug didesnė, nei galime manyti ją buvus prieš šimtą metų, įžengiant į sostą Elžbietai. Turime tvirtą pagrindą manyti, kad tuo metu šalis buvo kur kas labiau pažengusi į priekį negu maždaug prieš šimtą metų, baigiantis Jorkų ir Lankasterių dinastijų nesantaikai. Netgi ir tada šalies būklė buvo geresnė nei normanų užkariavimo metais, o normanų užkariavimo metais – geresnė nei Septynių anglosaksų karalysčių sumaišties laikotarpiu. Netgi tais ankstyvaisiais laikais Anglija neabejotinai buvo labiau pažengusi šalis nei Julijaus Cezario įsiveržimo metais, kai jos gyventojų būklė buvo beveik tokia pati kaip laukinių Šiaurės Amerikoje.

Tačiau kiekvienu iš tų laikotarpių būdavo ne tik daug privataus ir valstybinio išlaidavimo, daug brangių ir nereikalingų karų, daug ydingo metinės produkcijos panaudojimo neproduktyviųjų darbuotojų išlaikymui vietoj produktyviųjų, – kartkartėmis, kilus pilietinės nesantarvės sumaiščiai, kaip galima numanyti, prasidėdavo toks absoliutus sankaupų švaistymas ir naikinimas, kuris galėdavo ne tik sustabdyti (ir iš tikrųjų sustabdydavo) natūralų turtų kaupimą, bet ir padaryti visą šalį laikotarpio pabaigoje skurdesnę nei jo pradžioje. Taigi net pačiu laimingiausiu ir sėkmingiausiu iš visų tų laikotarpių, prasidėjusiu po restauracijos, kiek buvo neramumų ir nelaimių, dėl kurių, jei jas būtų buvę galima iš anksto

numatyti, būtų laukta jau ne tik šalies nuskurdimo, bet ir visiško sugriuvimo! Londono gaisras ir maras, du Olandijos karai, revoliucijos sumaištys, karas Airijoje, keturi brangūs karai su Prancūzija 1688, 1702, 1742 ir 1756 metais, dar du maištai 1715 ir 1745 metais. Per tuos keturis karus su Prancūzija valstybė įsiskolino daugiau nei šimtą keturiasdešimt penkis milijonus, be kitų nenumatytų tų karų sukeltų metinių išlaidų, dėl to visą skolą reikėtų laikyti ne mažesne kaip du šimtai milijonų. Taigi po revoliucijos didžiulė šalies žemės ir darbo metinės produkcijos dalis dėl įvairių priežasčių buvo panaudota išlaikyti labai padidėjusiam neproduktyviųjų darbuotojų skaičiui. Jei tie karai nebūtų tam nukreipę tiek daug kapitalo, didžioji to kapitalo dalis natūraliai būtų buvusi panaudota išlaikyti produktyviesiems darbuotojams, kurių darbas atkurtų su pelnu visą jų vartojimo vertę. Jų darbas kasmet gerokai padidintų šalies žemės ir darbo metinės produkcijos vertę, ir kiekvienų metų prieaugis kitais metais dar labiau didintų tą augimą. Daugiau namų būtų pastatyta, daugiau žemių pagerinta, o tos, kurios jau buvo pagerintos, būtų geriau įdirbamos, būtų įkurta daugiau manufaktūrų, o anksčiau įkurtosios būtų išplėstos; tikriausiai nebūtų lengva įsivaizduoti, iki kokio lygio šalies realusis turtas ir pajamos iki šių dienų būtų pakilę.

Bet nors valdžios išlaidavimas neabejotinai sutrukdė natūralų Anglijos vystymąsi gerovės ir pažangos linkme, sustabdyti to proceso jis neįstengė. Jos žemės ir darbo metinė produkcija dabar neabejotinai yra daug didesnė nei buvo restauracijos ar revoliucijos metais. Taigi ir kapitalas, kasmet panaudojamas dirbti žemei ir išlaikyti produktyviajam darbui, taip pat turi būti daug didesnis. Nepaisant visų valdžios ekscesų, tą kapitalą tykiai ir palaipsniui kaupė privatus taupumas ir deramas individų elgesys, jų visuotinės, nepaliaujamos ir nesutrikdomos

pastangos gerinti savo padėtį. Būtent tos pastangos, įstatymų saugojamos ir laisvės elgtis racionaliausiu būdu skatinamos, užtikrino Anglijos pažangą klestėjimo ir tobulėjimo link beveik visais ankstesniais laikais ir, reikia tikėtis, užtikrins tai ateityje. Bet Anglija niekada nebuvo tokia palaiminga, kad turėtų labai taupią valdžią, dėl to taupumas nėra ir jos gyventojams būdinga dorybė. Todėl mūsų karaliai ir ministrai elgiasi itin šiurkščiai ir arogantiškai, kai imasi prižiūrėti privačių žmonių ekonomiją ir varžyti jų išlaidas ar tam skirtais įstatymais, ar drausdami importuoti iš užsienio prabangos prekes. Jie patys, ir be jokių išimčių, yra didžiausi visuomenės išlaidautojai. Težiūri jie verčiau savo išlaidų, o privačių žmonių išlaidas tepalieka jiems patiems. Jei jų pačių besaikis išlaidavimas nesužlugdo valstybės, juolab tai neįvyks dėl jų valdinių išlaidavimo.

Kaip taupymas didina, o švaistymas mažina visuomenės kapitalą, taip tų žmonių, kurių išlaidos lygios jų pajamoms ir kurie nei kaupia kapitalą, nei atsiriekia iš jo, elgesys jį nei didina, nei mažina. Tačiau vieni išlaidų būdai, kaip galima spręsti, daro didesnį poveikį visuomenės gerovei nei kiti.

Asmuo savo pajamas gali išleisti arba iškart vartojamiems daiktams, ir tos dienos išlaidos jiems tada nei palengvins, nei parems kitos dienos išlaidas, arba ilgiau tveriantiems daiktams, kurie dėl to gali būti kaupiami, ir kiekvienos dienos išlaidos jiems to asmens nuožiūra gali palengvinti arba paremti bei padidinti kitos dienos išlaidų pasekmes. Turtingas žmogus gali, pavyzdžiui, išleisti savo pajamas ekstravagantiškoms ir prabangioms vaišėms, daugybei tarnų ir gausybei šunų bei arklių išlaikyti, arba jis gali pasitenkinti saikingomis vaišėmis bei keletu svečių ir didžiąją pajamų dalį išleisti savo namui ar užmiesčio vilai puošti, naudingiems ar puošniems statiniams, naudingiems ar puošniems baldams, kny-

goms, skulptūroms, paveikslams rinkti; arba labiau lengvabūdiškiems daiktams, papuošalams, niekniekiams, įvairiausiems išradingiems mažmožiams; arba, kas yra itin beprasmiška, kaupti didžiulius kiekius puošnių drabužių, kaip tas vieno didžio valdovo favoritas ir patikėtinis, miręs prieš kelerius metus. Jei du vienodai turtingi žmonės taip leistų savo pajamas – vienas vienu būdu, kitas antru, to asmens, kurio išlaidos daugiausia būtų skirtos ilgai naudojamiems daiktams, didybė nuolat augtų, nes kiekvienos dienos išlaidos šiek tiek paremtų bei padidintų kitos dienos išlaidų pasekmes, o kito žmogaus didybė, priešingai, laikotarpio pabaigoje nebūtų nė kiek didesnė nei pradžioje. Be to, pirmasis laikotarpio pabaigoje taptų turtingesnis iš jųdviejų. Jis turėtų vienokių ar kitokių daiktų, kurie, nors gal ir nebūtų verti tiek, kiek kainavo, vis dėlto būtų ko nors verti, sankaupą. O iš antrojo išlaidų neliktų jokio pėdsako nė ženklo, ir dešimties ar dvidešimties metų išlaidavimo pasekmės būtų taip išnykusios, tarsi jų niekada nebūtų buvę.

Kaip vienas išlaidų būdas individo gerovei yra palankesnis nei kitas, taip yra ir visos tautos gerovės atžvilgiu. Turtingųjų namai, baldai, drabužiai neilgai trukus ima tarnauti žemesniesiems ir viduriniesiems žmonių sluoksniams. Jie įstengia juos nusipirkti, kai šie nusibosta turtingesniems už juos, taigi bendros visų žmonių gyvenimo sąlygos pagerėja, kai toks išlaidų būdas paplinta turtingųjų sluoksnyje. Nuo seno turtingose šalyse jūs dažnai aptiksite žemesniųjų sluoksnių žmones turint ganėtinai gerus ir sveikus namus ir baldus, kurie negalėjo būti pastatyti ar pagaminti tiems žmonėms. Anksčiau buvusi Seymourų šeimos tėvonija dabar yra nakvynės namai prie Bato vieškelio. Didžiosios Britanijos karaliaus Jokūbo Pirmojo vedybinė lova, kurią karalienė atsigabeno iš Danijos kaip dovaną, valdovo dovanojamą valdovui,

prieš kelerius metus puošė Danfermino aludę. Kai kuriuose senuose miestuose, kurie ilgai nesikeitė arba šiek tiek smuktelėjo, jūs dažnai vargiai rasite bent vieną namą, pastatytą jo dabartiniams gyventojams. Įžengę į tuos namus neretai rasite daug puikių, nors pasenusių baldų, kurie ir dabar puikiausiai tebetinkami naudoti ir kurie taip pat retai buvo pagaminti tiems žmonėms. Prašmatnūs rūmai, didingos vilos, didžiulės knygų, skulptūrų, paveikslų ir kitokių įdomybių kolekcijos dažnai yra ne tik tos vietovės, bet ir visos šalies, kuriai jos priklauso, puošmena ir pasididžiavimas. Versalis yra Prancūzijos puošmena ir pasididžiavimas, Stou ir Viltonas – Anglijos. Italija vis dar tebesižavima dėl daugelio joje esančių tokio pobūdžio monumentų, nors juos sukūrę turtai sumenko, o juos sukūrę talentai, kaip atrodo, išsisėmė, galbūt todėl, kad nebegalėjo toliau tuo užsiimti.

Greta to, išlaidos ilgai naudojamoms prekėms skatina ne tik kaupimą, bet ir taupymą. Jei kuriuo nors metu asmuo jas viršytų, jis gali nesunkiai pasitaisyti nesukeldamas viešo pasmerkimo. Smarkiai sumažinti tarnų skaičių, nuo besaikio puotavimo pereiti prie kuklių vaišių, atsisakyti turimos gausios palydos, – visa tai yra pokyčiai, kurie neišvengs kaimynų akies ir bus laikomi tam tikru ankstesnio blogo elgesio pripažinimu. Todėl retas iš tų žmonių, kurie sykį pernelyg toli leidosi į tokio pobūdžio išlaidas, vėliau turėjo drąsos ką nors keisti, kol jų nepriverte tai daryti žlugimas ir bankrotas. Bet jei kuris nors asmuo kada nors pernelyg padidino išlaidas statyboms, baldams, knygoms ar paveikslams, jokių išvadų apie neapdairumą jam keičiant elgesį negalės būti daroma. Tai situacija, kai ankstesnės išlaidos dažnai tolesnes išlaidas padaro nebereikalingas; ir kai asmuo nustoja išlaidavęs, kitiems atrodo, jog jis taip elgiasi ne dėl to, kad peržengė savo galimybių ribas, bet dėl to, kad įgyvendino savo svajones.

Be to, išlaidos ilgai naudojamoms prekėms paprastai išlaiko daugiau žmonių nei tos, kurios skiriamos išlaidžiausiam svetingumui. Iš dviejų ar trijų centnerių maisto, kartais paruošiamo didelėms iškilmėms, galbūt pusė išmetama į atliekų duobę, ir visada daug jo iššvaistoma ir sugadinama. O jei tokio pasilinksminimo išlaidos būtų panaudotos užsakyti mūrininkų, dailidžių, baldų apmušėjų, mechanikų ir kt. darbams, tokios pat vertės maistas atitektų daug didesniam skaičiui žmonių, kurie pirktų jį vos pensais vertinamais ir tik svarais matuojamais kiekiais ir neišmestų lauk nė vienos uncijos. Be to, pusė tokių išlaidų išlaiko produktyviuosius, kita pusė – neproduktyviuosius darbuotojus. Vadinasi, vienu būdu jos didina šalies žemės ir darbo metinės produkcijos mainomąją vertę, o kitu – jos nedidina.

Tačiau aš nenorėčiau, jog visa tai būtų suprasta taip, esą aš teigiu, kad viena išlaidų rūšis visada išreiškia liberalesnę ar dosnesnę dvasią nei kita. Kai turtingas žmogus išleidžia savo pajamas daugiausia svetingumui, jis didžiąją jų dalį dalijasi su savo draugais ir bendrais; o kai jis skiria jas pirkti ilgai naudojamoms prekėms, dažnai viską išleidžia sau pačiam ir niekam nieko neduoda neatlygintinai. Todėl pastaroji išlaidų rūšis, ypač jei skiriama lengvabūdiškiems dalykams, smulkioms drabužių ir baldų puošmenoms, juvelyriniams dirbiniams, mažmožiams, niekniekiams, dažnai parodo ne tik trivialumą, bet ir amoralų bei savanaudišką nusistatymą. Aš norėjau pasakyti tik tai, kad viena išlaidų rūšis, visada skatinanti tam tikrų vertingų daiktų kaupimą, yra palankesnė privačiam taupumui, o dėl to visuomenės kapitalo didėjimui ir, išlaikydama veikiau produktyvųjį, o ne neproduktyvųjį darbą, labiau nei antroji rūšis prisideda prie visuomenės gerovės augimo.

IV skyrius

APIE UŽ PALŪKANAS SKOLINAMAS SANKAUPAS

Už palūkanas skolinamas sankaupas jų skolintojas visada laiko kapitalu. Jis tikisi, kad nustatytu laiku tos sankaupos jam bus sugrąžintos, o iki tol skolininkas sumokės jam tam tikrą metinę rentą už naudojimąsi jomis. Skolininkas gali naudoti sankaupas arba kaip kapitalą, arba kaip sankaupas, skiriamas tiesioginiam vartojimui. Jei jis naudoja tas sankaupas kaip kapitalą, jis skiria jas išlaikyti produktyviesiems darbuotojams, kurie atkuria tą vertę su pelnu. Šiuo atveju jis gali ir sugrąžinti kapitalą, ir sumokėti palūkanas nepasinaudodamas kitais pajamų šaltiniais ar nieko iš jų neatrėždamas. Jei jis naudoja jas kaip sankaupas, skiriamas tiesioginiam vartojimui, jis atlieka švaistūno vaidmenį ir dykinėtojams išlaikyti išeikvoja tai, kas buvo skirta darbštiesiems. Šiuo atveju jis negali nei sugrąžinti kapitalo, nei sumokėti palūkanų nepasinaudodamas kokiu nors kitu pajamų šaltiniu, pavyzdžiui, žemės nuosavybe ar renta, nieko iš jų neatrėždamas.

Už palūkanas skolinamos sankaupos, be abejo, yra panaudojamos abiem būdais, tačiau pirmuoju daug dažniau nei antruoju. Žmogus, kuris skolinasi išlaidoms, labai greitai žlugs, o tas, kuris jam paskolino, paprastai turės progą apgailėti savo kvailumą. Todėl skolintis arba skolinti tokiam tikslui visais atvejais, kai tai nesusi-

ję su lupikiškomis palūkanomis, prieštarauja abiejų pusių interesams; ir nors kartais tikrai atsitinka, kad žmonės daro ir viena, ir kita, bet galime būti tikri, kad visiems žmonėms paisant savų interesų tai negali atsitikti taip dažnai, kaip nesyk esame linkę įsivaizduoti. Paklauskite bet kurį įprastu apdairumu pasižymintį turtingą žmogų, kuriai iš tų dviejų žmonių rūšių jis daugiausia yra skolinęs savo sankaupas – tiems, kurie, jo manymu, panaudos jas pelningai, ar tiems, kurie išleis jas bergždžiai, ir jis pasijuoks iš jūsų klausimo. Todėl net tarp labiausiai mėgstančių skolintis, ne itin taupumu pasaulyje garsėjančių žmonių, taupiųjų ir darbščiųjų skaičius gerokai lenkia išlaidautojus ir dykūnus.

Vieninteliai žmonės, kuriems paprastai skolinamos sankaupos nesitikint labai pelningo jų panaudojimo, yra provincijos dvarininkai, kurie skolinasi įkeisdami nekilnojamąjį turtą. Bet ir jie vargu kada nors skolinasi vien tik išlaidoms. Galima pasakyti, kad tai, ką jie skolinasi, jau prieš pasiskolinant būna išleista. Jie paprastai būna suvartoję tokį didelį kiekį prekių, krautuvininkų ir prekiautojų pateiktų jiems iš anksto kreditan, kad jiems prireikia skolintis už palūkanas norint sumokėti skolas. Paskolintasis kapitalas atkuria tų krautuvininkų ir prekiautojų kapitalus, kurių dvarininkai nebūtų galėję sugrąžinti iš savo žemių rentos. Tiksliai kalbant, čia skolinamasi ne išlaidoms, o anksčiau išleistam kapitalui grąžinti.

Beveik visos paskolos už palūkanas teikiamos pinigais – popieriniais arba auksu ir sidabru. Bet tai, ko iš tikrųjų nori skolininkas ir ką iš tikrųjų skolintojas jam suteikia, yra ne pinigai, bet pinigų vertingumas, tai yra prekės, kurias už juos galima nupirkti. Jei skolininkas nori pinigų kaip tiesiogiai vartojimui skirtų sankaupų, tai tik tokias prekes jis ir norės tose sankaupose turėti. Jei jis nori pinigų kaip kapitalo darbinei veiklai, tai jam

reikės tik tų prekių, kurios bus įrankiai bei medžiagos produktyviesiems darbuotojams ir jų pačių išlaikymas, kad jie galėtų dirbti. Suteikdamas paskolą skolintojas, taip sakant, perduoda skolininkui savo teisę į tam tikrą šalies žemės ir darbo metinės produkcijos dalį, leidžia jam naudoti ją kaip tinkamam.

Todėl sankaupų kiekis arba, kaip paprastai sakome, pinigų kiekis, kuris toje ar kitoje šalyje gali būti paskolintas už palūkanas, priklauso ne nuo pinigų, popierinių ar monetomis, vertės, bet nuo vertės tos metinės produkcijos dalies, kuri, kai tik yra užauginta ar pagaminta produktyviųjų darbuotojų, skiriama atkurti ne šiaip kapitalui, bet tokiam kapitalui, kurį jo savininkas nenorėtų pats vargintis panaudoti. Kadangi tokie kapitalai paprastai yra skolinami ir grąžinami pinigais, jie sudaro vadinamąjį pinigų verslą. Šis verslas skiriasi ne tik nuo žemės ūkio, bet ir nuo prekybos ar manufaktūrų verslo, nes pastaruosiuose savininkai patys naudoja savo kapitalus. Tačiau netgi pinigų versle pinigai tėra, taip sakant, tik perdavimo aktas, kuriuo iš vienų rankų į kitas perduodami kapitalai, kurių jų savininkai patys nesiima panaudoti. Tie kapitalai gali būti daug didesni nei pinigų kiekis, panaudojamas kaip tokio perdavimo įrankis; tie patys pinigų vienetai gali būti paeiliui panaudojami daugeliui skirtingų paskolų bei daugeliui skirtingų pirkimų. Pavyzdžiui, asmuo A paskolina asmeniui W tūkstantį svarų, už kuriuos W iškart perka iš asmens B tūkstančio svarų vertės prekių. Asmuo B, pats nereikalingas tų pinigų, tuos pačius pinigų vienetus paskolina asmeniui X, už kuriuos šis tuoj pat perka iš asmens C vėl tūkstančio svarų vertės prekių. Asmuo C lygiai tokiu pat būdu ir dėl tokių pat priežasčių paskolina gautus pinigus asmeniui Y, kuris vėl už juos perka prekių iš asmens D. Šitaip tie patys pinigų vienetai, monetos ar popieriniai, per keletą dienų gali pabūti trijų skirtin-

gų paskolų ir trijų skirtingų pirkimų, kurių kiekvienas savo verte lygus visam tų vienetų kiekiui, įrankiu. Tie trys pinigų savininkai, asmenys A, B ir C, faktiškai perduoda trims skolininkams, asmenims W, X ir Y, galią atlikti tokius pirkimus. Ši galia susideda iš tų paskolų vertės ir jų naudojimo. Tų trijų pinigų savininkų paskolintos sankaupos yra lygios prekių, kurias už jas galima įsigyti, vertei ir yra tris kartus didesnės nei pinigų, už kuriuos tos prekės buvo nupirktos, vertė. Tačiau šios paskolos gali būti gerai apdraustos, skirtingų skolininkų pirktos prekės gali būti panaudotos taip, kad sutartu laiku sugrąžintų su pelnu tokią pačią vertę monetomis ar popieriniais pinigais. Ir kadangi tie patys pinigų vienetai gali būti triskart arba dėl tų pačių priežasčių ir trisdešimt kartų didesnės vertės paskolų įrankiu, tai lygiai taip pat jie paeiliui gali būti ir skolų grąžinimo įrankiu.

Taigi už palūkanas paskolintas kapitalas gali būti laikomas tam tikros ženklios metinės produkcijos dalies perdavimu iš skolintojo skolininkui su sąlyga, kad skolininkas už tai per visą paskolos suteikimo laiką kasmet perduos skolintojui mažesnę dalį, vadinamą palūkanomis, o pasibaigus paskolos terminui jis perduos tokią pat ženklią dalį, kokia iš pradžių jam buvo suteikta, – tai vadinama skolos grąžinimu. Nors pinigai, monetos ar popieriniai, paprastai naudojami kaip tiek mažesnės, tiek didesnės metinės produkcijos dalies perdavimo priemonė, jie visiškai skiriasi nuo to, kas jais perduodama.

Tai metinės produkcijos daliai, kuri, kai tik yra žemės užauginta ar produktyviųjų darbuotojų pagaminta, yra skiriama kapitalui atkurti, kurioje nors šalyje didėjant, kartu auga ir vadinamasis pinigų verslas. Vykstant bendram kapitalų augimui natūraliai didėja ir tie kapitalai, iš kurių jų savininkai nori gauti pajamų neužsikraudami jų panaudojimo rūpesčių; arba, kitais žo-

džiais tariant, didėjant sankaupoms, už palūkanas skolinamų sankaupų kiekis palaipsniui darosi vis didesnis ir didesnis.

Už palūkanas skolinamų sankaupų kiekiui didėjant, palūkanos, tai yra už naudojimąsi tomis sankaupomis mokama kaina, neišvengiamai mažėja – ne tik dėl tų bendrų priežasčių, dėl kurių daiktų rinkos kaina paprastai mažėja jų kiekiui didėjant, bet ir dėl kitų priežasčių, būdingų vien šiems atvejams. Kai toje ar kitoje šalyje kapitalų pagausėja, iš jų naudojimo gaunamas pelnas neišvengiamai mažėja. Darosi vis sunkiau ir sunkiau rasti toje šalyje pelningą būdą panaudoti naują kapitalą. Tarp įvairių kapitalų kyla konkurencija, kai vieno jų savininkas siekia panaudoti kapitalą ten, kur jau naudojamas kitas. Tačiau daugeliu atvejų tas kapitalo savininkas negali tikėtis išstumti kitą iš tos veiklos srities jokiais kitais būdais, kaip tik veikdamas dar racionaliau. Jis privalo ne tik parduoti tai, kuo verčiasi, šiek tiek pigiau, bet ir, kad tai parduotų, kartais pirkti brangiau. Kai produktyviojo darbo išlaikymui skiriamų lėšų gausėja, jo paklausa kasdien darosi vis didesnė ir didesnė. Samdomieji darbuotojai lengvai randa vietas, tačiau kapitalo savininkams tampa sunku rasti samdomų darbuotojų. Kapitalo savininkų konkurencija pakelia darbo užmokestį ir mažina sankaupų pelną. Tačiau pelnui, kurį galima gauti iš kapitalo panaudojimo, mažėjant, taip sakant, iš abiejų pusių, kaina, kurią galima mokėti už naudojimąsi juo, tai yra palūkanų norma, taip pat neišvengiamai turi mažėti.

Kaip atrodo, p. Locke'as, p. Law ir p. Montesquieu, kaip ir daug kitų rašytojų, laikėsi nuomonės, jog palūkanų normos sumažėjimo didžiojoje Europos dalyje tikroji priežastis buvo aukso ir sidabro kiekio padidėjimas atradus ispanų Vakarų Indiją. Sumažėjus pačių tų metalų vertei, sako jie, taip pat neišvengiamai krito ir bet

kurios jų dalies panaudojimo vertė, o dėl to ir kaina, mokėtina už tai. Ši mintis, iš pirmo žvilgsnio atrodanti tokia pagrįsta, p. Hume'o buvo taip išsamiai išdėstyta, kad, ko gero, nėra reikalo ką nors daugiau apie tai sakyti. Tačiau toliau pateikiami glausti ir paprasti argumentai turėtų padėti aiškiau atskleisti tą apsirikimą, kuris, regis, suklaidino minėtus džentelmenus.

Iki atrandant ispanų Vakarų Indiją, didžiojoje Europos dalyje dešimt procentų buvo įprastinė palūkanų norma. Nuo to laiko įvairiose šalyse ji nusmuko iki šešių, penkių, keturių ir trijų procentų. Sakykime, kad kiekvienoje šalyje sidabro vertė smuko tokiu pat santykiu kaip ir palūkanų norma ir kad tose šalyse, kur, pavyzdžiui, palūkanų norma sumažėjo nuo dešimties iki penkių procentų, už tokį pat sidabro kiekį dabar galima nupirkti perpus mažiau prekių nei anksčiau. Tokia prielaida, manau, vargu ar kur nors atitiks realybę, bet ji tinkamiausia tai nuomonei, kurią čia imamės analizuoti; ir netgi darant tokią prielaidą yra visiškai neįmanoma, kad sidabro vertės mažėjimas bent kiek skatintų palūkanų normos mažėjimą. Jei tose šalyse šimtas svarų dabar verti ne daugiau nei penkiasdešimt svarų anksčiau, dešimt svarų dabar turi būti verti ne daugiau kaip penki svarai anksčiau. Kad ir kokios būtų priežastys, sumažinusios kapitalo vertę, tos pačios priežastys neišvengiamai turėjo sumažinti ir palūkanų vertę, ir būtent tokiu pat santykiu. Santykis tarp kapitalo vertės ir palūkanų vertės turi likti toks pat, nes palūkanų norma visai nebuvo pakeista. Priešingai, pakeitus palūkanų normą santykis tarp tų dviejų dydžių neišvengiamai pasikeis. Jei šimtas svarų dabar verti ne daugiau nei penkiasdešimt svarų anksčiau, penki svarai dabar negali būti verti daugiau nei du svarai ir dešimt šilingų anksčiau. Todėl, sumažinę palūkanų normą nuo dešimties iki penkių svarų, mes už kapitalo, kurį dabar laikome teturin-

čiu pusę ankstesnės vertės, naudojimą mokėtume palūkanas, sudarančias tik vieną ketvirtąją ankstesniųjų palūkanų vertės dalį.

Bet koks sidabro kiekio padidėjimas, kai jo tarpininkaujamos prekių apyvartos apimtis lieka tokia pati, negali turėti jokio kito poveikio, kaip tik sumažinti šio metalo vertę. Visų rūšių prekių nominali vertė taptų didesnė, tačiau reali jų vertė liktų lygiai tokia pati, kokia buvo. Prekės būtų keičiamos į didesnį sidabro monetų kiekį, tačiau darbo kiekis, kuriuo už jį būtų galima disponuoti, žmonių skaičius, kurį jis galėtų išlaikyti ir įdarbinti, būtų visiškai toks pat. Šalies kapitalas liktų toks pat, nors dabar reikėtų didesnio sidabro monetų skaičiaus norint perduoti tokias pat jo dalis iš vienų rankų į kitas. Kapitalo perdavimo aktai, kaip daugžodžiaujančio teisininko parengti dokumentai, taptų sudėtingesni, tačiau pats perduodamas daiktas būtų visiškai toks pat kaip anksčiau ir teiktų tokius pačius rezultatus. Sankaupos produktyviajam darbui išlaikyti būtų tokios pačios, jo paklausa liktų tokia pati. Todėl ir jo kaina, tai yra darbo užmokestis, nors nominaliai didesnis, realiai būtų toks pat. Darbo užmokestis būtų mokamas didesniu sidabro monetų skaičiumi, bet už jas būtų galima nusipirkti tik tokį patį prekių kiekį. Sankaupų pelnas liktų toks pat tiek nominaliai, tiek realiai. Darbo užmokestis paprastai apskaičiuojamas sidabro kiekiu, sumokamu samdomajam darbuotojui. Todėl kai šis kiekis padidėja, jo darbo užmokestis atrodo išaugęs, nors kartais jis gali būti nė kiek ne didesnis nei buvo. O sankaupų pelnas apskaičiuojamas ne sidabro monetų, kuriomis jis sumokamas, skaičiumi, bet tų monetų santykiu su visu panaudotu kapitalu. Taigi kurioje nors konkrečioje šalyje penki šilingai per savaitę laikomi įprastiniu darbo užmokesčiu, o dešimt procentų – įprastiniu sankaupų pelnu. Tačiau jei visas šalies kapitalas išlieka nepakitęs, kon-

kurencija tarp skirtingų individualių kapitalų, į kuriuos jis yra susiskirstęs, taip pat bus nepakitusi. Visų jų verslas turės tokių pačių pranašumų ir trūkumų. Todėl bendras santykis tarp kapitalo ir pelno liks toks pat, o dėl to nepasikeis ir įprastinės palūkanos už pinigus, nes kiek paprastai gali būti duodama už naudojimąsi pinigais, neišvengiamai priklauso nuo to, ką paprastai galima gauti juos naudojant.

Ir priešingai, bet koks šalyje perkamų ir parduodamų prekių kiekio padidėjimas, kai jų apyvartai tarpininkaujančių pinigų kiekis nesikeičia, sukels daug kitokių svarbių pasekmių, greta pinigų vertės padidėjimo. Šalies kapitalas, nors nominaliai gali likti toks pat, realiai padidėtų. Jį ir toliau galėtų išreikšti toks pat pinigų kiekis, tačiau jis disponuos didesniu darbo kiekiu. Produktyviojo darbo kiekis, kurį jis galėtų išlaikyti ir panaudoti, padidėtų, vadinasi, padidėtų ir tokio darbo paklausa. Kartu su paklausa natūraliai padidėtų ir darbo užmokestis, nors galėtų atrodyti, kad jis smuko. Samdomiesiems darbuotojams galbūt būtų mokamas mažesnis pinigų kiekis, tačiau už tą mažesnį kiekį būtų galima nupirkti didesnį nei anksčiau prekių kiekį. Sankaupų pelnas sumažėtų ir realiai, ir iš pažiūros. Padidėjus visam šalies kapitalui, kartu natūraliai sustiprėtų ir konkurencija tarp skirtingų kapitalų, iš kurių jis susideda. Tų individualių kapitalų savininkai būtų priversti pasitenkinti mažesne to darbo, kurį panaudoja jų kapitalas, produkcijos dalimi. Palūkanos už pinigus, visada besilygiuojančios į sankaupų pelną, tokiu atveju galėtų gerokai sumažėti, nors pinigų vertė, tai yra už juos perkamų prekių kiekis, smarkiai padidėtų.

Kai kuriose šalyse palūkanos už pinigus yra uždraustos įstatymu. Tačiau kadangi visur ką nors galima sukurti naudojant pinigus, tai visur už naudojimąsi jais turi būti sumokama. Užuot užkirtęs kelią lupikavimui, toks

draudimas, kaip parodė patirtis, tik padidino šį blogį, nes skolininkas priverstas mokėti ne tik už naudojimąsi pinigais, bet ir už riziką, kurios imasi skolintojas priimdamas užmokestį už tą naudojimąsi. Skolininkas čia įpareigotas, jei galima taip pasakyti, apdrausti savo skolintoją nuo baudos už lupikavimą.

Tose šalyse, kur palūkanos leidžiamos, siekiant neleisti imti lupikiškas palūkanas įstatymai paprastai apibrėžia didžiausią normą, kurią galima nustatyti neužsitraukiant baudos. Ši norma visada turėtų būti šiek tiek didesnė už mažiausią rinkos kainą, tai yra už tą kainą, kurią paprastai už naudojimąsi pinigais moka tie, kurie gali pateikti patikimiausias garantijas. Jei ši įstatyminė norma būtų mažesnė už mažiausią rinkos normą, tokio nustatymo pasekmės turėtų būti beveik tokios pačios kaip ir visiško palūkanų uždraudimo. Skolintojas neskolins savo pinigų už mažiau, nei jų naudojimas yra vertas, o skolininkas privalės mokėti jam už riziką, kurios šis imasi priimdamas visą pinigų naudojimo vertę. Jei įstatyminė norma nustatyta tiksliai pagal mažiausią rinkos kainą, ji žlugdys pasitikėjimą sąžiningais, savo šalies įstatymus gerbiančiais žmonėmis, rodomą visų tų, kurie negali pateikti geriausių garantijų, ir privers juos kreiptis į besaikius lupikautojus. Tokioje šalyje, kaip Didžioji Britanija, kur vyriausybei pinigai skolinami už tris procentus, o privatiems asmenims, pateikusiems gerą garantiją, už keturis ir keturis su puse, dabartinė įstatymo apibrėžta penkių procentų norma yra, matyt, tinkamiausia.

Reikia pažymėti, jog nors įstatymo nustatyta norma turi būti šiek tiek didesnė nei mažiausia rinkos norma, ji neturėtų būti daug didesnė už ją. Jei, pavyzdžiui, įstatyminė norma Didžiojoje Britanijoje būtų nustatyta aštuonių ar dešimties procentų, didžioji skolintinų pinigų dalis būtų paskolinta švaistūnams ir fantazuotojams, ku-

rie vieni tesutiktų mokėti tokias dideles palūkanas. Blaiviai galvojantys žmonės, kurie už naudojimąsi pinigais atiduotų tik dalį to, ką iš jų tikėtųsi uždirbti, nesiimtų dėl jų varžytis. Todėl didelė šalies kapitalo dalis aplenks rankas tų, kurie geriausiai sugebėtų panaudoti jį pelningai ir naudingai, ir atsidurs pas tuos, kurie labiausiai pasirengę jį iššvaistyti ir sunaikinti. Bet jei, priešingai, įstatyminė palūkanų norma būtų nustatyta tik vos viršijanti mažiausią rinkos palūkanų normą, blaiviems žmonėms kaip skolininkams visuotinai būtų teikiama pirmenybė prieš švaistūnus ir fantazuotojus. Pinigus skolinantis žmogus iš pirmųjų gauna beveik tokias pačias palūkanas, kokias ryžtasi imti iš antrųjų, bet jo pinigai pirmųjų rankose yra daug saugesni nei antrųjų rankose. Taigi didelė šalies kapitalo dalis šitaip atiteks tiems, kurie geriausiai sugebės vaisingai jį panaudoti.

Joks įstatymas negali sumažinti palūkanų normos žemiau mažiausios įprastinės rinkos normos, esančios išleidžiant įstatymą. Nepaisant 1766 metų edikto, kuriuo Prancūzijos karalius bandė sumažinti palūkanų normą nuo penkių iki keturių procentų, pinigai Prancūzijoje ir toliau buvo skolinami už penkis procentus, apeinant įstatymą keliais skirtingais būdais.

Reikia pažymėti ir tai, kad nuo įprastinės rinkos palūkanų normos visur priklauso ir įprastinė žemės rinkos kaina. Asmuo, turintis kapitalą, už kurį nori gauti palūkanas ir nenori pats imtis jį naudoti, svarsto, ar jam už jį pirkti žemę, ar paskolinti jį už palūkanas. Didesnis žemės saugumas kartu su kai kuriais kitais pranašumais, kuriais beveik visur pasižymi ši nekilnojamojo turto rūšis, paprastai paskatina kapitalo savininką pasitenkinti mažesnėmis pajamomis iš žemės nei tos, kurias gautų skolindamas savo pinigus už palūkanas. Tie žemės pranašumai yra pakankami, kad kompensuotų tam tikrą pajamų skirtumą, bet jie kom-

pensuoja tik tam tikrą skirtumą, ir jei žemės renta atsiliks nuo palūkanų už pinigus didesniu skirtumu, niekas nebepirks žemės, dėl to netrukus jos kaina turės sumažėti. Priešingai, jei tie pranašumai bus didesni nei reikalingi kompensuoti tam skirtumui, visi pirks žemę, dėl to jos įprastinė kaina pakils. Kai palūkanos buvo dešimt procentų, žemė visur buvo parduodama už dešimties ir dvylikos metų pajamas. Kai palūkanos krito iki šešių, penkių ir keturių procentų, žemės kaina pakilo iki dvidešimties, dvidešimt keturių ir trisdešimties metų pajamų sumos. Prancūzijoje palūkanų rinkos norma yra didesnė nei Anglijoje, ir įprastinė žemės kaina ten mažesnė. Anglijoje žemė parduodama normalia kaina už trisdešimties, Prancūzijoje – už dvidešimties metų pajamas.

V skyrius

APIE SKIRTINGĄ KAPITALŲ PANAUDOJIMĄ

Nors visi kapitalai skirti vien produktyviajam darbui išlaikyti, tačiau to darbo, kurį vienodi kapitalai įstengia paleisti veikti, kiekis labai smarkiai skiriasi priklausomai nuo to, kaip tie kapitalai panaudojami; taip pat skiriasi ir vertė, kurią tas panaudojimas prideda prie šalies žemės ir darbo metinės produkcijos.

Kapitalas gali būti panaudojamas keturiais skirtingais būdais: pirma, tiekti žaliavai, kuri kasmet reikalinga visuomenei naudoti ir vartoti; arba, antra, perdirbti tai žaliavai ir paruošti tiesioginiam naudojimui ir vartojimui; arba, trečia, atgabenti neapdorotai arba perdirbtai produkcijai iš vietų, kur jos gausu, į vietas, kur yra jos paklausa; arba, pagaliau, išskirstyti tam tikriems abiejų rūšių produkcijos kiekiams į tokias mažas porcijas, kurios atitinka norinčiųjų ją pirkti kasdienę paklausą. Pirmuoju būdu kapitalus naudoja visi tie, kurie imasi įdirbti arba eksploatuoti žemę, kasyklas, žvejybos plotus, antruoju būdu – visi, kurie turi manufaktūras, trečiuoju – visi didmeniniai pirkliai ir ketvirtuoju – visi mažmenininkai. Sunku įsivaizduoti kapitalą, panaudojamą kokiu nors būdu, kuris negalėtų būti priskirtas prie vieno ar kito iš šių keturių.

Kiekvienas iš tų keturių kapitalo panaudojimo būdų yra gyvybiškai būtinas tiek kitų trijų egzistavimui arba plėtojimui, tiek bendram visuomenės patogumui.

Jei kapitalas nebūtų panaudojamas užtikrinti tam tikram žaliavos gausumui, negalėtų egzistuoti nei manufaktūros, nei joks kitas amatas.

Jei kapitalas nebūtų panaudojamas perdirbti tai žaliavos daliai, kuri reikalinga nemažo paruošimo, kad taptų tinkama naudoti ar vartoti, tai toji dalis arba išvis nebūtų gaminama, nes tada nebūtų jos paklausos, arba, jei ji pasigamintų savaime, ji neturėtų mainuose jokios vertės ir nieko negalėtų pridėti prie visuomenės turto.

Jei kapitalas nebūtų panaudojamas atgabenti žaliavoms ar perdirbtai produkcijai iš vietų, kur jų gausu, į vietas, kur yra jų paklausa, abiejų nebūtų gaminama daugiau nei būtina vartoti toje apylinkėje. Pirklio kapitalas išmaino vienos vietovės produkcijos perviršį į kitos vietovės produkcijos perviršį ir šitaip skatina darbinę veiklą bei didina vartojimą abiejose vietovėse.

Jei kapitalas nebūtų panaudojamas skaidyti ir skirstyti tam tikriems neapdorotos ar perdirbtos produkcijos kiekiams į tokias mažas porcijas, kurios atitinka norinčiųjų ją pirkti kasdienę paklausą, kiekvienas žmogus būtų priverstas pirkti didesnį norimų prekių kiekį, nei jam tąkart reikia. Jei, pavyzdžiui, nebūtų tokio amato kaip mėsininko, kiekvienas žmogus būtų priverstas pirkti iškart visą jautį arba visą avį. Tai apskritai būtų nepatogu turtingiesiems, bet dar labiau – skurstantiesiems. Jei skurdžius darbininkas būtų priverstas iškart nusipirkti maisto mėnesiui ar šešiems mėnesiams, didelę dalį sankaupų, kurias jis naudoja kaip kapitalą įsigyti amato įrankiams arba įsirengti dirbtuvei ir kurios jam duoda pajamas, jis būtų priverstas perkelti į tą savo sankaupų dalį, kuri skiriama tiesioginiam vartojimui ir neteikia jokių pajamų. Tokiam žmogui patogiausia turėti galimybę pirkti pragyvenimo reikmenis diena po dienos ar netgi tik tą valandą, kada jų prireikia. Šitaip jis gauna galimybę beveik visas savo sankaupas panaudoti kaip

kapitalą. Šitaip jis gauna galimybę atlikti didesnės vertės darbą, todėl jo gaunamas pelnas daugiau nei padengs tą antkainį, kurį mažmenininkas, siekdamas pelno, uždeda prekėms. Kai kurių politinių rašytojų nusistatymas prieš krautuvininkus ir pirklius yra visiškai nepagrįstas. Taip pat visai nebūtina juos apmokestinti arba apriboti jų skaičių, nes jų negali tiek pagausėti, kad jie imtų daryti žalą visuomenei, nors gali pagausėti tiek, kad jie imtų kenkti vienas kitam. Pavyzdžiui, maisto ir kasdienių prekių kiekį, kurį galima parduoti konkrečiame mieste, apriboja to miesto ir jo apylinkių paklausa. Todėl prekybai maisto ir kasdienėmis prekėmis naudojamas kapitalas negali viršyti to kiekio, kuris pakankamas tam prekių kiekiui įsigyti. Jei tas kapitalas yra pasiskirstęs tarp dviejų krautuvininkų, jų konkurencija vers abu parduoti pigiau nei tuo atveju, jeigu prekyba būtų tik vieno jų rankose; o jei kapitalas būtų pasiskirstęs tarp dvidešimties krautuvininkų, jų konkurencija būtų tiek pat kartų stipresnė, o tikimybė, kad jie susitars tarpusavyje pakelti kainas, tiek pat kartų mažesnė. Jų konkurencija, matyt, kai kuriuos iš jų sužlugdys; tačiau tuo rūpintis yra jų pačių reikalas, ir tai galima drąsiai palikti jų nuožiūrai. Ta konkurencija niekada nepadarys žalos nei vartotojui, nei gamintojui; priešingai, ji vers mažmenininkus parduoti pigiau ir pirkti brangiau, nei esant prekybai monopolizuotai vieno ar dviejų asmenų. Gali būti, jog kai kurie iš jų kartais suvilios silpnesnį klientą pirkti tai, ko šis nesiruošė pirkti. Tačiau ši blogybė yra pernelyg nereikšminga, kad patrauktų visuomenės dėmesį, ir nebūtinai jai užkirs kelią krautuvininkų skaičiaus apribojimas. Ne aludžių gausumas, jei imtume labiausiai įtartiną atvejį, sukelia bendrą paprastų žmonių polinkį girtauti, bet tas polinkis, kylantis dėl kitų priežasčių, neišvengiamai lemia aludžių gausumą.

Asmenys, kurių kapitalai naudojami vienu iš tų keturių būdų, patys yra produktyvieji darbuotojai. Jų dar-

bas, kai yra tinkamai nukreiptas, susitelkia ir įsikūnija tame daikte ar prekėje, kuriai jis skiriamas, ir paprastai prie jos kainos prideda bent jau paties kapitalo savininko išlaikymo ir vartojimo vertę. Ūkininko, manufaktūrininko, pirklio ir mažmenininko pelnas randasi iš kainos tų prekių, kurias du pirmieji gamina, o du pastarieji perka ir parduoda. Tačiau vienodi kapitalai, panaudojami kiekvienu iš tų keturių būdų, tiesiogiai paleidžia veikti labai skirtingus produktyviojo darbo kiekius ir padidina tos visuomenės, kuriai jie priklauso, žemės ir darbo metinės produkcijos vertę taip pat labai skirtingu mastu.

Mažmenininko kapitalas atkuria su pelnu pirklio, iš kurio jis perka prekes, kapitalą ir šitaip įgalina jį tęsti verslą. Pats mažmenininkas yra vienintelis produktyvusis darbuotojas, kurį tas kapitalas tiesiogiai įdarbina. Mažmenininko pelnas yra visa ta vertė, kurią jo įdarbinimas prideda prie visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos.

Pirklio didmenininko kapitalas atkuria su pelnu ūkininkų ir manufaktūrininkų, iš kurių jis perka neapdorotą bei perdirbtą produkciją ir paskui ją parduoda, ir šitaip įgalina juos tęsti savo veiklą, kapitalus. Iš esmės būtent šia veikla pirklys netiesiogiai paremia visuomenės produktyvųjį darbą ir prisideda prie jos metinės produkcijos vertės padidėjimo. Jo kapitalas taip pat įdarbina jūrininkus ir vežėjus, gabenančius jo prekes iš vienos vietos į kitą, ir padidina tų prekių kainas ne tik jo pelno, bet ir tų žmonių darbo užmokesčio verte. Visa tai yra produktyvusis darbas, kurį pirklio kapitalas tiesiogiai paleidžia veikti, ir visa vertė, kurią jis tiesiogiai prideda prie metinės produkcijos vertės. Abiem šiais atžvilgiais pirklio kapitalo veikimas yra gerokai pranašesnis už mažmenininko kapitalo veikimą.

Dalis manufaktūros šeimininko kapitalo panaudojama kaip pastovusis kapitalas, įdedamas į jo darbo įran-

kius, ir atkuria kartu su pelnu kurio nors kito amatininko, iš kurio jis perka tuos įrankius, kapitalą. Dalis manufaktūrininko apyvartinio kapitalo panaudojama pirkti medžiagoms ir atkuria su pelnu ūkininkų ir kalnakasių, iš kurių jis jas perka, kapitalus. Tačiau didelė to kapitalo dalis visada, kasmet ar daug trumpesniais laikotarpiais, yra paskirstoma tarp skirtingų jo įdarbinamų darbininkų. Tas kapitalas padidina tų medžiagų vertę darbininkų atlyginimais ir jų šeimininkų pelnais iš visų sankaupų, panaudotų darbo užmokesčiui, medžiagoms ir darbo įrankiams tame versle. Todėl šis kapitalas tiesiogiai paleidžia veikti daug didesnį produktyviojo darbo kiekį ir prideda daug didesnę vertę prie visuomenės metinės žemės ir darbo produkcijos negu tokio pat dydžio kapitalas bet kurio pirklio didmenininko rankose.

Joks tokio pat dydžio kapitalas nepaleidžia veikti didesnio produktyviojo darbo kiekio nei ūkininko kapitalas. Ne tik jo samdiniai, bet ir jo darbiniai galvijai yra produktyvieji darbuotojai. Be to, žemės ūkyje gamta triūsia podraug su žmogum, ir nors jos darbas nieko nekainuoja, jos produktas turi vertę, lygiai kaip paties brangiausio darbuotojo produktas Svarbiausieji žemės ūkio darbai, kaip galima numanyti, yra skirti ne tiek padidinti gamtos vaisingumą, nors jie daro ir tai, kiek nukreipti jį gaminti pelningiausius žmogui augalus. Erškėčių ir gervuogių krūmais apaugęs laukas dažnai gali užauginti tokią daugybę daržovių, kaip geriausiai įdirbtas vynuogynas ar javų laukas. Augalų sodinimas ir priežiūra dažniau reguliuoja nei paskatina aktyvųjį gamtos vaisingumą, ir po viso žmonių darbo dar daug lieka padaryti gamtai. Todėl žemės ūkio darbininkai ir darbiniai galvijai reprodukuoja, kaip samdomieji darbininkai manufaktūrose, ne tik vertę, lygią jų pačių vartojimui, tai yra kapitalui, kuris panaudojamas jiems įdarbinti, kartu su jo savininko pelnu, bet daug didesnę

vertę. Greta ir virš ūkininko kapitalo ir visų jo pelnų, jie reguliariai reprodukuoja žemės savininko rentą. Šią rentą galima laikyti tų gamtos galių, kurias žemės savininkas paskolina naudotis ūkininkui, produktu. Ji yra didesnė arba mažesnė priklausomai nuo numanomo tų galių masto, arba, kitaip tariant, nuo numanomo žemės natūralaus ar pagerinto derlingumo. Kas lieka atėmus arba padengus viską, kas gali būti laikoma žmogaus darbu, yra gamtos darbas. Ši dalis retai mažesnė nei ketvirtadalis ir dažnai viršija trečdalį visos produkcijos. Joks toks pat produktyviojo darbo kiekis manufaktūrose negali reprodukuoti tiek daug. Manufaktūrose gamta nieko neveikia, viską daro žmogus, ir gamyba tenai visada bus proporcinga joje dalyvaujančių veikėjų pastangoms. Todėl žemės ūkyje panaudojamas kapitalas ne tik paleidžia veikti didesnį produktyviojo darbo kiekį nei toks pat kapitalas manufaktūroje, bet ir proporcingai jo įdarbintų produktyviųjų darbuotojų skaičiui prideda daug didesnę vertę prie šalies žemės ir darbo metinės produkcijos, prie jos gyventojų realiojo turto ir pajamų. Iš visų būdų, kuriais gali būti naudojamas kapitalas, šis visuomenei yra pats naudingiausias.

Kurios nors visuomenės kapitalai, naudojami žemės ūkyje ir mažmeninėje prekyboje, visada turi ir būti toje visuomenėje. Jų naudojimo vieta yra apribota beveik visai tiksliai – ūkininko ūkiu ir mažmenininko parduotuve. Be to, jie paprastai, nors būna ir išimčių, turi priklausyti toje vietoje gyvenantiems visuomenės nariams.

Pirklio didmenininko kapitalas, priešingai, niekur, kaip atrodo, neturi nuolatinės ar privalomos buvimo vietos, tačiau gali klajoti iš vietos į vietą priklausomai nuo to, kur jis gaus pigiai pirkti ar brangiai parduoti.

Manufaktūrininko kapitalas, be abejonės, turi būti ten, kur veikia manufaktūra; tačiau kur tai bus, anaiptol nėra nustatyta. Manufaktūra neretai gali būti gana

toli tiek nuo tos vietos, kur auginamos jos žaliavos, tiek nuo tos, kur vartojami jos gaminiai. Lionas yra labai toli ir nuo tų vietų, iš kurių jis gauna medžiagas savo gaminiams, ir nuo tų vietų, kur jie vartojami. Aukštuomenės žmonės Sicilijoje rengiasi šilkais, austais kitose šalyse iš siciliečių pagamintų medžiagų. Dalis Ispanijos vilnos yra perdirbama Didžiojoje Britanijoje, ir dalis audeklo po to siunčiama atgal į Ispaniją.

Ar pirklys, kurio kapitalas eksportuoja kurios nors visuomenės perviršinę produkciją, yra vietinis, ar užsienietis, neturi didelės reikšmės. Jei jis užsienietis, tos visuomenės produktyviųjų darbuotojų skaičius tada bus mažesnis nei tuo atveju, jei jis būtų vietinis, tik vienu žmogumi, ir visuomenės metinės produkcijos vertė bus mažesnė tik to vieno žmogaus pelno dydžiu. Jo samdomi jūrininkai ar vežėjai be jokių kliūčių gali būti arba iš jo šalies, arba iš šitos šalies, arba iš kurios nors trečiosios šalies, lygiai kaip ir tada, jei pirklys būtų vietinis. Užsieniečio kapitalas suteikia jų perviršinei produkcijai tokią pačią vertę kaip vietinio pirklio kapitalas, išmainydamas ją į ką nors, kas čia turi paklausą. Tas kapitalas adekvačiai atkuria tą perviršį gaminančio žmogaus kapitalą ir lygiai taip pat adekvačiai įgalina jį tęsti verslą; tai ir yra paslauga, kuria pirklio didmenininko kapitalas daugiausia prisideda prie produktyviojo darbo palaikymo ir visuomenės, kuriai jis priklauso, metinės produkcijos vertės didinimo.

Svarbiau, kad manufaktūrininko kapitalas būtų vietinis. Jis neišvengiamai paleidžia veikti didesnį produktyviojo darbo kiekį ir prideda didesnę vertę prie tos visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos. Tačiau jis gali nebūti tos šalies kapitalas ir vis tiek bus jai labai naudingas. Britų manufaktūrininkų kapitalai, naudojami apdirbti linams ir kanapėms, kasmet atgabenamoms iš Baltijos jūros pakrančių, neabejotinai yra labai naudingi tą produkciją auginančioms šalims. Tos medžia-

gos yra tų šalių perviršinė produkcija, kuri, jei kasmet nebūtų išmainoma į ką nors, kas ten turi paklausą, neturėtų jokios vertės, ir netrukus būtų nustota jas auginti. Jas eksportuojantys pirkliai atkuria jas auginančių žmonių kapitalą ir taip skatina juos tęsti gamybą; o britų manufaktūrininkai atkuria tų pirklių kapitalus.

Kuri nors konkreti šalis, lygiai kaip ir kuris nors konkretus žmogus, dažnai gali neturėti pakankamai kapitalo, kad pajėgtų ir įdirbti bei gerinti visas savo žemes, ir apdoroti bei paruošti tiesioginiam naudojimui ir vartojimui tų žemių neapdorotą produkciją, ir nuvežti tą neapdorotą arba perdirbtą produkciją į tas tolimas rinkas, kur ją būtų galima išmainyti į tai, kas turi paklausą toje šalyje. Daugelio įvairių Didžiosios Britanijos vietų gyventojai neturi pakankamai kapitalo, kad galėtų įdirbti ir gerinti visą savo žemę. Didelė dalis Škotijos pietinių grafysčių vilnos gabenama toli labai blogais keliais ir perdirbama Jorkšyre, nes trūksta kapitalo apdoroti ją vietoje. Didžiojoje Britanijoje gausu mažų manufaktūrinių miestų, kurių gyventojai neturi pakankamai kapitalo nugabenti savo gaminius į tas tolimas rinkas, kur jie turi paklausą ir yra vartojami. Jei tarp jų ir yra pirklių, jie veikiausiai tėra turtingesniųjų pirklių, gyvenančių kuriame nors prekybiniame didmiestyje, patikėtiniai.

Kai kurios nors šalies kapitalas yra nepakankamas visiems tiems trims tikslams, tai kuo didesnė jo dalis yra naudojama žemės ūkyje, tuo didesnis bus jo toje šalyje paleidžiamas veikti produktyviojo darbo kiekis ir tuo didesnė bus vertė, kurią jo naudojimas prideda prie tos visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos. Po žemės ūkio didžiausią produktyviojo darbo kiekį paleidžia veikti ir didžiausią vertę prie metinės produkcijos prideda manufaktūrose naudojamas kapitalas. O tas, kuris įdedamas į eksporto verslą, iš visų trijų yra mažiausiai veiksmingas šiuo atžvilgiu.

Iš tiesų, jei šaliai nepakanka kapitalo visiems šiems trims tikslams, ji nebus pasiekusi ir to turtingumo lygio, kuris jai natūraliai lyg ir būtų pasiekiamas. Tačiau bandyti įgyvendinti visus tris tikslus pirma laiko ir su nepakankamu kapitalu visuomenei, kaip ir atskiram individui, tikrai nebūtų trumpiausias kelias pasiekti pakankamą turtingumo lygį. Visų kurios nors tautos individų kapitalas turi ribas, lygiai kaip ir atskiro individo kapitalas, ir su juo galima įgyvendinti tik apibrėžtus tikslus. Visų kurios nors tautos individų kapitalas didinamas lygiai taip pat, kaip ir atskiro individo kapitalas, nuolat kaupiant ir pridedant prie jo tai, ką pavyko sutaupyti iš pajamų. Todėl, žinoma, sparčiausiai kapitalas didės tuomet, kai jis bus naudojamas tos šalies gyventojams didžiausias pajamas teikiančiu būdu, nes tada jie galės sudaryti didžiausias santaupas. Tačiau visų šalies gyventojų pajamos neišvengiamai yra proporcingos jų žemės ir darbo metinės produkcijos vertei.

Mūsiškių Amerikos kolonijų spartaus turtėjimo ir stiprėjimo pagrindinė priežastis ir buvo tai, kad beveik visi jų kapitalai lig šiol buvo naudojami žemės ūkyje. Ten nėra manufaktūrų, neskaitant tų naminių ir primityvių, kurios neišvengiamai atsiranda vykstant žemės ūkio pažangai ir kuriose dirba kiekvienos šeimos moterys ir vaikai. Didžioji tiek eksporto, tiek pakrančių prekybos dalis Amerikoje vyksta naudojant Didžiojoje Britanijoje gyvenančių pirklių kapitalus. Netgi saugyklos ir sandėliai, iš kurių prekės patenka pas mažmenininkus kai kuriose provincijose, daugiausia Virdžinijoje ir Merilande, daugeliu atvejų priklauso tiems pirkliams, kurie gyvena metropolijoje ir sudaro vieną iš kelių visuomenės mažmeninės prekybos grandžių, išlaikomų iš ten negyvenančių žmonių kapitalų. Jei amerikiečiai susitarę ar kokiu kitokiu prievartos būdu nustotų importuoti iš Europos apdorotus gaminius ir, šitaip suteikę mono-

polį savo tėvynainiams, galintiems gaminti tokias prekes, skirtų stambesnę savo kapitalo dalį tokiam panaudojimui, jie, užuot paspartinę, sulėtintų tolesnį jų metinės produkcijos vertės augimą ir, užuot parėmę, sukliudytų savo šalies realų turtėjimą ir stiprėjimą. Taip juolab atsitiktų, jei jie pabandytų analogiškomis priemonėmis monopolizuoti visą eksporto verslą.

Iš tiesų žmonių gerovės kilimo procesas, kaip atrodo, vargu ar kada truko taip ilgai, kad įgalintų bet kurią didelę šalį sukaupti visiems trims tikslams pakankamą kapitalą, nebent patikėtume nuostabiais pasakojimais apie turtus ir žemdirbystę Kinijoje, taip pat senovės Egipte ir senovinėje Indostano valstybėje. Net tos trys šalys, pasak visų pasakojimų, pačios turtingiausios, kokios tik yra buvusios pasaulyje, daugiausia garsėjo savo žemdirbyste ir manufaktūromis. Nepanašu, kad jos pasižymėjo užsienio prekyba. Senovės egiptiečiai jautė prietaringą antipatiją jūrai, beveik toks pat prietaringas nusistatymas būdingas indams, kinai taip pat niekada nebuvo garsūs užjūrio prekyba. Didžiąją tų trijų šalių perviršinės produkcijos dalį, kaip atrodo, visada eksportavo užsieniečiai, kurie mainais už ją pateikdavo ką nors tokio, kas ten turėjo paklausą, dažnai aukso ir sidabro.

Taigi bet kurioje šalyje toks pat kapitalas paleidžia veikti didesnį ar mažesnį produktyviojo darbo kiekį ir prideda didesnę ar mažesnę vertę prie jos žemės ir darbo metinės produkcijos priklausomai nuo to, kokiomis proporcijomis jis panaudojamas žemės ūkyje, manufaktūrose ir didmeninėje prekyboje. Be to, tie skirtumai labai priklauso ir nuo to, kokiai didmeninės prekybos rūšiai kapitalas yra naudojamas.

Visą didmeninę prekybą, visą pirkimą ketinant vėl parduoti didmenomis galima suskirstyti į tris skirtingas rūšis – vidaus prekybą, užsienio prekybą vartojamosio-

mis prekėmis ir tranzitinę prekybą. Vidaus prekybą sudaro šalies darbo produktų pirkimas vienoje šalies vietoje ir pardavimas kitoje. Ji apima tiek prekybą šalies viduje, tiek pakrantėse. Užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis vyksta perkant užsienio prekes vidaus vartojimui. Tranzitinė prekyba vykdo mainus tarp užsienio šalių, tai yra perveža perviršinę produkciją iš vienos užsienio šalies į kitą.

Kapitalas, panaudojamas pirkti šalies darbo produktams vienoje šalies dalyje siekiant juos parduoti kitoje, paprastai kiekviena tokia operacija atkuria du skirtingus kapitalus, kurie abu buvo naudojami tos šalies žemės ūkyje arba manufaktūrose, ir šitaip įgalina juos tęsti tą veiklą. Kai tas kapitalas iš pirklio gyvenamosios vietos išsiunčia tam tikros vertės prekes, jis paprastai grąžina atgal mažiausiai tokios pat vertės kitų prekių. Kai abiejų rūšių prekės yra vietinės gamybos, kapitalas kiekviena tokia operacija būtinai atkuria du skirtingus kapitalus, kurių kiekvienas buvo naudojamas palaikyti produktyviajam darbui, ir šitaip įgalina juos tęsti tą palaikymą. Kapitalas, kuris Škotijos manufaktūrininkų prekes siunčia į Londoną ir atgal į Edinburgą atveža Anglijos grūdų bei gaminių, kiekviena tokia operacija būtinai atkuria du britų kapitalus, kurie abu naudojami Didžiosios Britanijos žemės ūkyje ir manufaktūrose.

Tas kapitalas, kuris naudojamas pirkti užsienio prekėms vidaus vartojimui, kai perkama mainais į vietinius darbo produktus, taip pat kiekviena tokia operacija atkuria du skirtingus kapitalus, tačiau tik vienas jų naudojamas vietinei gamybai palaikyti. Kapitalas, kuris siunčia britų prekes į Portugaliją ir pargabena portugalų prekes į Didžiąją Britaniją, kiekviena tokia operacija atkuria tiktai vieną britų kapitalą. Antrasis yra portugalų kapitalas. Todėl nors užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis kapitalas grįžtų taip pat greitai kaip vi-

daus prekyboje, jai naudojamas kapitalas šalies produktyviajam darbui suteiks tik pusę palaikymo.

Tačiau užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis grąža labai retai būna tokia greita kaip vidaus prekyboje. Vidaus prekyboje kapitalas paprastai grįžta prieš baigiantis metams, o kartais tris ar keturis kartus per metus. Užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis kapitalas retai grįžta nesibaigus metams, o kartais tik po dvejų ar trejų metų. Todėl vidaus prekybai naudojamas kapitalas kartais atliks dvylika operacijų, tai yra bus išsiųstas ir grįš dvylika kartų, o į užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis įdėtas kapitalas bus atlikęs tik vieną operaciją. Taigi, jei kapitalai bus vienodo dydžio, vienas suteiks dvidešimt keturis kartus daugiau palaikymo ir paramos šalies darbinei veiklai nei kitas.

Užsienio prekės vidaus vartojimui kartais gali būti perkamos ne mainais į vietinės pramonės gaminius, bet mainais į tas ar kitas užsienio prekes. Tačiau pastarosios turi būti nupirktos arba tiesiogiai mainais į vietinės pramonės gaminius, arba mainais į tai, kas už juos buvo įsigyta, nes, jei atsiribosime nuo karų ir užkariavimų, užsienio prekes galima įsigyti tik mainais į tai, kas buvo pagaminta vietoje, arba tiesiogiai, arba po dviejų ar trijų skirtingų mainų aktų. Todėl kapitalo, naudojamo tokioje aplinkinėje užsienio prekyboje vartojamosiomis prekėmis, pasekmės visais atžvilgiais yra tokios pačios kaip ir tada, kai jis be išlygų naudojamas tiesioginėje tokios rūšies prekyboje, išskyrus tai, kad visiškas kapitalo grįžimas bus dar lėtesnis, nes priklausys nuo dviejų ar trijų skirtingų užsienio prekybos operacijų spartos. Jei Rygos linai ir kanapės perkami mainais į Virdžinijos tabaką, pirktą už britų gaminius, pirklys turės laukti grąžos iš dviejų skirtingų užsienio prekybos operacijų, kol galės tą patį kapitalą vėl panaudoti pirkti panašiam kiekiui britų gaminių. Jei Virdžinijos tabakas bū-

tų nupirktas ne už britų gaminius, bet už Jamaikos cukrų ir romą, įsigytus už tuos britų gaminius, pirkliui reikėtų laukti grąžos iš trijų operacijų. Jei tos dvi ar trys užsienio prekybos operacijos būtų atliekamos dviejų ar trijų skirtingų pirklių, kurių antrasis perka pirmojo importuotas prekes, turėdamas tikslą vėl jas eksportuoti, tai iš tiesų kiekvienas pirklys greičiau sulauktų sugrįžtant savo kapitalo; tačiau galutinė viso šiai prekybai panaudojamo kapitalo grąža bus tokia pat lėta, kaip ir bet kuriuo kitu atveju. Ar tokiai aplinkinei prekybai naudojamas kapitalas priklauso vienam pirkliui, ar trims, šalies požiūriu nėra jokio skirtumo, tačiau gali būti skirtumas individualių pirklių požiūriu. Abiem atvejais norint tam tikros vertės britų gaminių kiekį iškeisti į tam tikrą linų ir kanapių kiekį reikia triskart daugiau kapitalo, negu jo prireiktų, jei tie gaminiai būtų tiesiogiai mainomi į linus ir kanapes. Todėl visas tokiai aplinkinei prekybai vartojamosiomis prekėmis panaudojamas kapitalas paprastai suteiks mažesnį paskatinimą ir palaikymą šalies produktyviajam darbui nei tokio pat dydžio kapitalas, panaudotas analogiškai, bet labiau tiesioginei prekybai.

Kad ir kokia būtų ta užsienio produkcija, už kurią perkamos užsienio prekės vidaus vartojimui, tai iš esmės nepakeis nei prekybos pobūdžio, nei paskatinimo ir palaikymo, kurį ji gali suteikti tos šalies, kur ji vykdoma, produktyviajam darbui. Jei tos prekės perkamos, pavyzdžiui, už auksą iš Brazilijos arba už sidabrą iš Peru, šis auksas ir sidabras, lygiai kaip ir Virdžinijos tabakas, turi būti įsigytas mainais arba į kokį nors tos šalies darbo produktą, arba į tai, kas buvo nupirkta už šį produktą. Todėl šalies produktyviojo darbo atžvilgiu užsienio prekyba vartojamosiomis prekėmis, vykdoma naudojant auksą ir sidabrą, turi visus bet kurios tokios pat aplinkinės užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis privalumus

ir visus jos nepatogumus ir lygiai taip pat greitai arba taip pat lėtai atkurs kapitalą, kuris yra tiesiogiai naudojamas palaikyti produktyviajam darbui. Tokia prekyba netgi, matyt, turi vieną pranašumą prieš bet kurią kitokią aplinkinę užsienio prekybą. Tų metalų gabenimas iš vienos vietos į kitą dėl jų mažos apimties ir didelės vertės yra pigesnis nei beveik visų kitų tokios pat vertės prekių. Jų svoris daug mažesnis, o jų draudimas ne didesnis, ir, ko gero, nėra kitų prekių, tokių atsparių gabenimui. Todėl toks pat užsienio prekių kiekis tarpininkaujant auksui ir sidabrui dažnai gali būti nupirktas už mažesnį vietinės gamybos prekių kiekį, nei perkant jas už kitas užsienio prekes. Vadinasi, šitaip šalies paklausa dažnai gali būti patenkinta geriau ir mažesnėmis sąnaudomis nei bet kuriuo kitu būdu. Ar tokia prekybos rūšis dėl nuolatinio tų metalų išvežimo kokiu nors būdu nenuskurdins tos šalies, iš kurios jie išvežami, aš turėsiu progą išsamiau patyrinėti kiek vėliau.

Ta bet kurios šalies kapitalo dalis, kuri naudojama tranzitinei prekybai, visiškai nedalyvauja palaikant tos šalies produktyvųjį darbą ir palaiko tų ar kitų užsienio šalių produktyvųjį darbą. Nors toks kapitalas kiekviena operacija gali atkurti du skirtingus kapitalus, nė vienas iš jų nepriklauso tai šaliai. Olandų pirklio kapitalas, kuris naudojamas gabenti javams iš Lenkijos į Portugaliją ir atgal vežti vynui iš Portugalijos į Lenkiją, kiekviena tokia operacija atkuria du kapitalus, kurių nė vienas nėra panaudojamas Olandijos produktyviajam darbui palaikyti; vienas iš tų kapitalų palaiko produktyvųjį darbą Lenkijoje, kitas – Portugalijoje. Tik pelnas reguliariai grįžta į Olandiją ir sudaro visą tą priedėlį, kurį ši prekyba būtinai prideda prie tos šalies žemės ir darbo metinės produkcijos. Tiesa, kai kurios nors šalies tranzitinė prekyba vyksta tos šalies laivais ir pasitelkus jos jūrininkus, ta tai prekybai panaudojamo kapitalo dalis, kuria

sumokama už pervežimą, skiriama tam tikram tos šalies produktyviųjų darbuotojų skaičiui ir įgalina juos veikti. Beveik visos tautos, turinčios nemažą tranzitinės prekybos dalį, faktiškai vykdo ją būtent šiuo būdu. Pati ta prekyba, matyt, gavo tokį pavadinimą dėl to, kad tokių šalių žmonės ir buvo vežėjai kitoms šalims. Tačiau prekybos pobūdžiui neturi didelės reikšmės tai, kas gabena prekes. Olandų pirklys gali, pavyzdžiui, naudoti savo kapitalą prekybai tarp Lenkijos ir Portugalijos gabendamas dalį vienos šalies perviršinės produkcijos į kitą ne olandų, bet britų laivais. Galima būtų tarti, kad kai kuriais atvejais jis taip ir daro. Tačiau būtent šiuo požiūriu tranzitinė prekyba buvo laikoma ypač naudinga tokiai šaliai kaip Didžioji Britanija, kurios gynyba ir saugumas priklauso nuo jūrininkų ir laivų skaičiaus. Tačiau tas pats kapitalas vykdant užsienio prekybą vartojamosiomis prekėmis ar netgi vidaus prekybą, kai jai pasitelkiami pakrančių laivai, gali įdarbinti tiek pat jūrininkų ir laivų, kiek jų įdarbintų tranzitinėje prekyboje. Jūrininkų ir laivų skaičius, kurį konkretus kapitalas gali įdarbinti, priklauso ne nuo prekybos pobūdžio, bet iš dalies nuo prekių apimties, palyginti su jų verte, ir iš dalies nuo nuotolio tarp uostų, iš kurių ir į kuriuos jas reikia gabenti, – daugiausia nuo pirmosios iš šių dviejų aplinkybių. Pavyzdžiui, prekyba anglimi tarp Niukaslio ir Londono sudaro didesnę pervežimų jūra dalį nei visa Anglijos tranzitinė prekyba, nors tuodu uostai nėra labai nutolę vienas nuo kito. Todėl pastangos ypatingais paskatinimais priversti imtis tranzitinės prekybos didesnę kurios nors šalies kapitalo dalį, nei ji natūraliai pritraukia, nebūtinai visada padidins tos šalies laivyną.

Taigi į kurios nors šalies vidaus prekybą įdėtas kapitalas paprastai paskatins ir palaikys didesnį tos šalies produktyviojo darbo kiekį ir labiau padidins jos metinės produkcijos vertę nei toks pat kapitalas, įdėtas į užsie-

nio prekybą vartojamosiomis prekėmis, o į pastarąjį įdėtas kapitalas abiem atžvilgiais turi dar didesnį pranašumą prieš tokį patį kapitalą, įdėtą į tranzitinę prekybą. Kiekvienos šalies turtingumas ir jos galia, kadangi ji priklauso nuo turtingumo, visada turi būti proporcinga jos metinės produkcijos vertei, sudarančiai fondą, iš kurio galiausiai sumokami visi mokesčiai. O svarbiausias kiekvienos šalies politinės ekonomijos tikslas yra padidinti tos šalies turtus ir galią. Todėl politinė ekonomija neturi teikti jokios pirmenybės ar didesnio paskatinimo nei užsienio prekybai vartojamosiomis prekėmis, palyginti su vidaus prekyba, nei tranzitinei prekybai, palyginti su viena ar kita iš tų dviejų pirmųjų. Ji neturi nei versti, nei skatinti nukreipti į vieną ar kitą iš tų dviejų kanalų didesnę šalies kapitalo dalį, nei savaime natūraliai ten nutekėtų.

Kiekviena iš šių skirtingų prekybos šakų yra ne tik naudinga, bet ir būtina ir neišvengiama, kai susiklosčius aplinkybėms ji natūraliai, be varžymų ir prievartos, atsiranda.

Kai kurios nors konkrečios gamybos šakos produkcija ima viršyti šalies paklausą, perviršis turi būti siunčiamas į užsienį ir išmainomas į tai, kas šalyje turi paklausą. Jei jis nebūtų išvežamas, dalis produktyviojo darbo šalyje turėtų sustoti, o jos metinės produkcijos vertė – sumažėti. Didžiosios Britanijos žemė ir darbas apskritai pagamina daugiau javų, vilnos ir įvairių metalo dirbinių, nei reikalauja paklausa vidaus rinkoje. Todėl šių prekių perviršis turi būti siunčiamas į užsienį ir išmainomas į tai, kas turi paklausą šalies rinkoje. Tik išvežamas tas perviršis gali įgyti vertę, pakankamą atlyginti už darbą ir kompensuoti jo pagaminimo išlaidoms. Jūros pakrantės bei visų laivybinių upių krantai teikia pranašumą darbinei veiklai tik todėl, kad palengvina tos perviršinės produkcijos išvežimą ir išmainymą į ką nors kita, kas turi didesnę paklausą.

Kai užsienio prekės, nupirktos už perviršinę vietos pramonės produkciją, viršija vidaus rinkos poreikį, jų likusi dalis vėl turi būti siunčiama į užsienį ir išmainoma į tai, kas šalyje turi didesnę paklausą. Už dalį britų darbinės veiklos perviršinės produkcijos Virdžinijoje ir Merilande kasmet perkama apie devyniasdešimt šeši tūkstančiai statinių tabako. Tačiau Didžiosios Britanijos paklausa nėra didesnė nei galbūt keturiolika tūkstančių. Todėl jei likusieji aštuoniasdešimt du tūkstančiai statinių nebūtų išsiųsti į užsienį ir iškeisti į ką nors labiau paklausaus šalyje, jų importas turėtų būti nedelsiant nutrauktas, o kartu sustotų ir visų tų Didžiosios Britanijos gyventojų, kurie dabar ruošia prekes, už kurias tie aštuoniasdešimt du tūkstančiai statinių kasmet perkama, produktyvusis darbas. Tos prekės, Didžiosios Britanijos žemės ir darbo produkcijos dalis, neturėdamos rinkos šalyje ir netekusios turėtos rinkos užsienyje, turėtų būti nebegaminamos. Todėl didžioji dalis aplinkinės prekybos vartojamosiomis prekėmis tam tikromis aplinkybėmis gali būti tokia pat būtina palaikyti šalies produktyviajam darbui ir jos metinės produkcijos vertei, kaip ir visiškai tiesioginė prekyba.

Kai kurios nors šalies kapitalo sankaupos padidėja tokiu mastu, kad jis visas nebegali būti panaudojamas tos šalies vartojimo reikmėms tenkinti ir jos produktyviajam darbui palaikyti, jo perviršis natūraliai persilieja į tranzitinę prekybą ir panaudojamas atliekant tas pačias funkcijas kitoms šalims. Tranzitinė prekyba yra natūrali didelio nacionalinio turto pasekmė ir požymis; tačiau neatrodo, kad ji būtų jo natūrali priežastis. Tie valstybės vyrai, kurie buvo linkę palaikyti ją ypatingais paskatinimais, šiuo atveju, matyt, buvo supainioję pasekmę ir požymį su priežastimi. Olandija, kuri, atsižvelgiant į jos žemės plotą ir gyventojų skaičių, yra turtingiausia šalis Europoje, turi savo rankose ir didžiausią

Europos tranzitinės prekybos dalį. Anglija, tikriausiai antroji pagal turtingumą Europoje, taip pat, kaip manoma, turi nemenką tos prekybos dalį, nors tai, kas paprastai priskiriama Anglijos tranzitinei prekybai, dažnai, matyt, yra ne kas kita, kaip aplinkinė prekyba vartojamosiomis prekėmis. Būtent tokia prekyba iš esmės yra Rytų ir Vakarų Indijos, taip pat Amerikos prekių gabenimas į įvairias Europos rinkas. Tos prekės paprastai perkamos arba tiesiogiai už britų gaminius, arba už ką nors, kas buvo nupirkta už tuos gaminius, ir galutinė grąža iš tų mainų paprastai yra naudojama arba vartojama Didžiojoje Britanijoje. Britų laivais vykdoma prekyba tarp įvairių Viduržemio jūros uostų ir dalis tokios pat britų pirklių vykdomos prekybos tarp įvairių Indijos uostų ir sudaro, matyt, pagrindines Didžiosios Britanijos tranzitinės prekybos šakas.

Vidaus prekybos ir jai panaudojamo kapitalo mastą dėsningai riboja perviršinės produkcijos vertė visose tose tolimose šalies vietovėse, kurioms pravartu keistis savo produkcija vienai su kita; užsienio prekybos vartojamosiomis prekėmis ir jai panaudojamo kapitalo mastą riboja visos šalies perviršinės produkcijos ir to, ką galima už ją įsigyti, vertė; tranzitinės prekybos ir jai panaudojamo kapitalo mastą riboja visų įvairiausių pasaulio šalių perviršinės produkcijos vertė. Taigi tranzitinės prekybos galimi mastai yra tam tikra prasme beribiai, palyginti su dviem pirmosiomis, ir gali absorbuoti didžiausius kapitalus.

Nuosavo privataus pelno galimybė yra vienintelis motyvas, kuris paskatina bet kurio kapitalo savininką panaudoti tą kapitalą žemės ūkyje, manufaktūrose arba kurioje nors atskiroje didmeninės ar mažmeninės prekybos šakoje. Jis niekad negalvoja apie skirtingus produktyviojo darbo kiekius, kuriuos jo kapitalas gali paleisti veikti, ir įvairaus dydžio vertę, kurią jis pridės prie

visuomenės žemės ir darbo metinės produkcijos priklausomai nuo to, kurioje iš tų skirtingų veiklos sričių bus panaudotas. Todėl tose šalyse, kur žemės ūkis yra pelningiausia iš visų kapitalo panaudojimo sričių ir žemės dirbimas bei gerinimas yra tiesiausias kelias į didingus turtus, individualių asmenų kapitalai bus panaudojami šituo pačiu naudingiausiu visai visuomenei būdu. Tačiau, kaip atrodo, pelnas iš žemės ūkio jokioje Europos dalyje neturi jokio pranašumo prieš pelną, gaunamą naudojant kapitalą kitose veiklos srityse. Tiesa, visuose Europos kampuose pastaruosius kelerius metus fantazuotojai linksmino publiką apskaičiuotais įspūdingiausiais pelnais, kuriuos būtų galima gauti iš žemės dirbimo ir gerinimo. Nesiimdami konkrečiau aptarinėti jų skaičiavimų, pasitenkinsime viena paprasta pastaba, rodančia, kad tų skaičiavimų rezultatai yra klaidingi. Kas dieną matome didingiausius turtus, kurie buvo įgyti per vienos kartos gyvenimą iš prekybos ir manufaktūrų, dažnai pradėjus su labai mažu kapitalu, kartais išvis be jokio kapitalo. Per pastarąjį šimtmetį, atrodo, Europoje neatsirado nė vieno tokio turto, kuris per tokį patį laikotarpį ir pradėjus su tokiu pačiu kapitalu būtų įgytas dirbant žemę. Tačiau visose didžiosiose Europos šalyse daug geros žemės tebėra nedirbama. O didžioji dalis dirbamos žemės dar toli gražu neįdirbta taip, kaip galėtų būti. Taigi žemės ūkis beveik visur galėtų suimti daug daugiau kapitalo, nei ligi šiol į jį įdedama. Kitose dviejose knygose aš pasistengsiu išsamiai paaiškinti, kokios Europos politikos aplinkybės suteikė miestuose plėtojamai darbinei veiklai tokį didelį pranašumą prieš darbą kaime, kad privatiems asmenims dažnai naudingiau panaudoti kapitalus tolimiausiai tranzitinei prekybai Azijoje ir Amerikoje nei gerinti ir dirbti derlingiausią žemę čia pat, kaimynystėje.

Trečia knyga

APIE NEVIENODĄ ĮVAIRIŲ TAUTŲ GEROVĖS PLĖTRĄ

I skyrius

APIE NATŪRALŲ GEROVĖS KILIMĄ

Kiekvienos civilizuotos visuomenės pagrindinė prekyba vyksta tarp miesto ir kaimo gyventojų. Ją sudaro žaliavinės produkcijos mainymas į perdirbtą produkciją arba tiesiogiai, arba tarpininkaujant pinigams ar kokiems nors juos atstojantiems vertės popieriams. Kaimas aprūpina miestą pragyvenimo reikmenimis ir žaliavomis. Miestas atlygina už tuos tiekimus siųsdamas atgal dalį perdirbtos produkcijos kaimo gyventojams. Neklysime teigdami, kad miestas, kuriame nėra ir negali būti reprodukuojami pragyvenimo reikmenys, visą savo turtą ir pragyvenimą gauna iš kaimo. Tačiau tuo remdamiesi neturėtume įsivaizduoti, kad miesto nauda kaimui yra praradimas. Abiejų nauda yra abipusė ir savitarpiška, čia, kaip ir kitais atvejais, darbo pasidalijimas yra naudingas visiems skirtingiems žmonėms, atliekantiems skirtingų profesijų darbus, į kuriuos yra padalytas bendras darbas. Kaimo gyventojai perka iš miesto didesnį gaminių kiekį už daug mažesnį savo darbo kiekį nei tas, kurio prireik-

tų, jei tuos gaminius patys darytųsi. Miestas suteikia rinką kaimo perviršinei produkcijai, tai yra produkcijai, kuri viršija kiekį, reikalingą patiems žemdirbiams pragyventi, ir būtent mieste kaimiečiai iškeičia tą perviršinę produkciją į ką nors iš to, ko jiems reikia. Kuo daugiau mieste gyventojų ir kuo didesnės jų pajamos, tuo didesnę rinką jis suteikia kaimo gyventojams; ir kuo didesnė ta rinka, tuo ji visada bus naudingesnė daugeliui kaimiečių. Mylios atstumu nuo miesto auginami javai tame mieste parduodami už tokią pačią kainą kaip ir javai, atvežami iš už dvidešimties mylių. Pastarųjų kaina turi ne tik padengti auginimo bei pristatymo į rinką išlaidas, bet ir duoti įprastinį žemės ūkyje pelną ūkininkui. Todėl miesto pašonėje esančios žemės savininkai ir ją dirbantys ūkininkai pardavę savo produkciją gauna ne tik įprastinį žemės ūkyje pelną, bet ir tą jos kainos dalį, kuri padengia tokios pat produkcijos atgabenimo iš tolesnių vietų vertę, ir, greta to, sutaupo visą parsigabenimo vertę, kai perka ką nors savo reikmėms. Palyginkite bet kurio svarbesnio miesto kaimynystėje esančių žemių kultivavimą su žemdirbyste, plėtojama atokesnėse vietovėse, ir lengvai įsitikinsite, kiek daug laimi kaimas iš prekybos su miestu. Nė viename iš absurdiškų samprotavimų apie prekybos balansą vis dėlto nė karto nebuvo net užsiminta, kad arba kaimas praranda prekiaudamas su miestu, arba miestas – prekiaudamas su jį išlaikančiu kaimu.

Kadangi natūraliai pragyvenimo reikmenys yra svarbesni už patogumus ir prabangą, tai pramonė, parūpinanti pirmuosius, yra svarbesnė už pramonę, teikiančią antruosius. Todėl pragyvenimo reikmenimis aprūpinančio kaimo veiklos plėtra ir pažanga būtinai turi būti pirmesnė už miesto, teikiančio vien patogumo ir prabangos dalykus, augimą. Miestų egzistavimą užtikrina vien tik kaimo produkcijos perviršis, taigi tai, kas lieka nuo

pačių žemdirbių pragyvenimo, todėl ir miesto augimas įmanomas tik didėjant tai perviršinei produkcijai. Tiesa, miestas nebūtinai visada gauna visus pragyvenimo reikmenis vien iš kaimo netoliese arba iš tos šalies kaimo, bet gali juos gauti iš labai tolimų šalių, ir tai, nors ir nėra jokia bendros taisyklės išimtis, sukelia nemažus įvairių epochų ir tautų gerovės skirtumus.

Tokia būtinybės nulemta tvarka, nebūtinai pasireiškianti kiekvienoje šalyje, visur yra palaikoma natūralių žmogaus polinkių. Jei žmonių institucijos nebūtų stabdžiusios šių natūralių polinkių, miestai niekada nebūtų išsiplėtę daugiau, nei leistų žemdirbystė ir jos pažanga toje teritorijoje, bent jau tol, kol visa ta teritorija bus įdirbta ir pagerinta. Galėdami gauti tokį patį ar beveik tokį patį pelną, dauguma žmonių pasirinks įdėti savo kapitalą į žemės dirbimą ir jos gerinimą, bet ne į pramonę ar užsienio prekybą. Įdėjęs kapitalą į žemės ūkį, žmogus gali geriau jį stebėti ir valdyti, ir jo turtas daug mažiau priklauso nuo atsitiktinumų negu prekiautojo, kuris dažnai priverstas patikėti turtą ne tik vėjui ir bangoms, bet ir kur kas mažiau prognozuojamiems žmogiškųjų aistrų bei neteisingumo veiksniams, kai jam tolimose šalyse reikia pasitikėti žmonėmis, apie kurių charakterį ar padėtį jis retai kada gali ką nors išsamiau žinoti. Priešingai, žemės savininko valdoms gerinti skirtas kapitalas atrodo esąs toks saugus, koks tik gali būti dėl žmogaus veiklos prigimties. Be to, kaimo vietovių grožis, kaimiškojo gyvenimo malonumai, jo žadama dvasios ramybė ir realiai teikiamas nepriklausomumas, jei tik žmogiškųjų įstatymų neteisingumas jo nesudrumsčia, turi žavesio, kuris daugiau ar mažiau traukia kiekvieną; o kadangi pats pirmasis žmogaus pašaukimas buvo dirbti žemę, tai kiekviename savo egzistavimo etape jis išsaugo polinkį į šį neįmantrų užsiėmimą.

Be tų ar kitų amatininkų pagalbos žemės darbai, be abejo, vyktų labai sunkiai ir su nuolatiniais pertrūkiais. Žemdirbiui dažnai prisireikia kalvių, dailidžių, račių, plūgų dirbėjų, mūrininkų, akmenskaldžių, odadirbių, batsiuvių bei siuvėjų paslaugų. Patiems tiems amatininkams taip pat kartkartėmis reikia vienas kito pagalbos, ir kadangi jų gyvenamoji vieta nėra, kaip žemdirbio, būtinai „pririšta" prie konkretaus žemės sklypo, jie natūraliai įsikuria vienas kito kaimynystėje, šitaip įkurdami nedidelį miestą ar miestelį. Prie jų netrukus prisijungia mėsininkas, aludaris ir kepėjas kartu su daugeliu kitų amatininkų ir meistrų, patenkinančių jų būtinus ar retkarčiais atsirandančius poreikius ir prisidedančių prie dar didesnio miesto augimo. Miesto ir kaimo gyventojai tarnauja vieni kitiems. Miestas – tai nuolatinė mugė ar turgus, į kurį atvyksta kaimo gyventojai, norintys iškeisti savo žaliavinę produkciją į perdirbtą produkciją. Būtent ši prekyba aprūpina miestiečius tiek darbo medžiagomis, tiek pragyvenimo reikmenimis. Jų perkamas žaliavos bei maisto produktų kiekis priklauso nuo kaimo gyventojams parduodamo gatavų gaminių kiekio. Todėl miestiečių užimtumas bei perkamų pragyvenimo reikmenų kiekis gali didėti tik proporcingai gatavų gaminių paklausos didėjimui kaime, o ši paklausa auga tik proporcingai žemdirbystės plėtojimuisi bei tobulėjimui. Taigi, jei žmonių įstatymai niekada nebūtų trikdę natūralaus vyksmo, miestų plėtimasis bei turtėjimas kiekvienoje politinėje visuomenėje būtų buvęs nulemtas teritorijos ar šalies žemdirbystės masto bei lygio ir jiems proporcingas.

Mūsiškėse Šiaurės Amerikos kolonijose, kur vis dar nesunku įsigyti nedirbamos žemės, nėra nė vieno miesto, kuriame būtų plėtojama gamyba tolimai prekybai. Amatininkas, sukaupęs bent kiek daugiau sankaupų nei reikia jo verslui, aprūpinančiam aplinkinius kaimus, ten, Šiaurės Amerikoje, nebando už jas plėsti savo gamybą

tolimesnei prekybai, bet panaudoja jas įsigyti ir gerinti nedirbamai žemei. Iš amatininko jis tampa ūkininku, ir nei dideli uždarbiai, nei lengvas pragyvenimas, toje šalyje tenkantys amatininkams, nebeprivers jo dirbti kitiems žmonėms, užuot dirbus sau pačiam. Jis suvokia, kad amatininkas yra savo pirkėjų, kurių dėka jis pragyvena, tarnas; o ūkininkas, dirbantis nuosavą žemę ir pelnantis pragyvenimą savo šeimos darbu, yra tikrasis šeimininkas, nepriklausantis nuo nieko pasaulyje.

Ir priešingai, šalyse, kuriose nėra nedirbamos žemės arba ji labai sunkiai įsigyjama, kiekvienas amatininkas, sukaupęs didesnes sankaupas nei reikia jo nereguliariems darbams kaimynystėje, stengiasi pasirengti ir tolimesnei prekybai. Kalvis įsirengia kokią nors liejyklą, audėjas – lininių ar vilnonių audinių manufaktūrą. Laikui bėgant tos įvairios manufaktūros palaipsniui specializuojasi, todėl tobulėja ir tikslėja įvairiausiais būdais, kuriuos nesunku suprasti ir dėl to nebūtina plačiau aiškinti.

Kai ieškoma būdų kapitalui panaudoti, esant vienodam arba beveik vienodam pelnui, manufaktūroms natūraliai teikiama pirmenybė prieš užsienio prekybą – dėl tos pačios priežasties, dėl kurios žemdirbystei natūraliai teikiama pirmenybė prieš pramonę. Kaip žemvaldžio ar ūkininko kapitalas yra saugesnis nei manufaktūrininko, taip manufaktūrininko kapitalas, kurį pastarasis visuomet gali geriau stebėti bei valdyti, yra saugesnis nei pirklio, prekiaujančio su užsieniu. Žinia, bet kurioje visuomenėje bet kuriuo metu tiek neapdorotos, tiek perdirbtos produkcijos perviršis, tai yra ta dalis, kuri neturi paklausos vietoje, turi būti išvežtas į užsienį, kad būtų iškeistas į ką nors, kas turi paklausą šalyje. Tačiau ar tą perviršinę produkciją gabens į užsienį vietinis kapitalas, ar užsieninis, neturi didesnės reikšmės. Jei visuomenė nesukaupė pakankamai kapitalo, kad

įstengtų ir įdirbti visas savo žemes, ir visiškai perdirbti visą žaliavinę produkciją, tai bus netgi labai naudinga, jei tas žaliavas eksportuos užsienio kapitalas, nes tada visuomenė sankaupas galės panaudoti naudingesniems tikslams. Senovės Egipto, senovės Kinijos ir Indostano turtai pakankamai parodo, jog tautos gali pasiekti labai aukštą gerovės lygį, nors didžiąją jų eksportinės prekybos dalį vykdo užsieniečiai. Mūsiškių Šiaurės Amerikos ir Vakarų Indijos kolonijų pažanga būtų daug lėtesnė, jei jų perviršinei produkcijai eksportuoti būtų naudojamas vien tik joms priklausantis kapitalas.

Todėl natūraliai didžioji kiekvienos besivystančios visuomenės kapitalo dalis pirmiausia nukreipiama į žemės ūkį, po to į manufaktūras ir tik po to į užsienio prekybą. Šitokia eilės tvarka yra tokia natūrali, kad ją, esu tikras, tam tikru mastu aptiksime kiekvienoje visuomenėje, turinčioje savo teritoriją. Kiekvienos jų žemės turėjo būti dirbamos dar iki tol, kai galėjo būti įkurtas bent kiek didesnis miestas, ir vienoks ar kitoks primityvus žaliavų apdorojimas turėjo vykti tuose miestuose dar iki tol, kai jie galėjo pradėti rimtai galvoti apie užsienio prekybos verslą.

Betgi nors ši natūrali įvykių eiga vienokiu ar kitokiu mastu turėjo reikštis kiekvienoje tokioje visuomenėje, visose šiuolaikinės Europos valstybėse ji daugeliu atžvilgių buvo visiškai atbula. Kai kuriuose šių valstybių miestuose užsienio prekyba įdiegė visas jų sudėtingesnes manufaktūras, tai yra tokias, kurių gaminius buvo galima parduoti tolimose vietovėse, o manufaktūros ir užsienio prekyba paskatino pagrindinius žemės ūkio patobulinimus. Tų valstybių pradinės valdžios pobūdžio įdiegti papročiai ir įpročiai, išlikę ir po to, kai ta valdžia smarkiai pasikeitė, neišvengiamai nuvedė tas tautas tokiu nenatūraliu ir atžagareivišku keliu.

II skyrius

APIE KLIŪTIS ŽEMĖS ŪKIUI SENOVĖS EUROPOJE ŽLUGUS ROMOS IMPERIJAI

Kai germanų ir skitų gentys užplūdo Romos imperijos vakarines sritis, sumaištys, lydėjusios tokį didelį perversmą, tęsėsi kelis šimtmečius. Barbarų plėšimai ir prievarta prieš tų sričių gyventojus sutrikdė prekybą tarp miesto ir kaimo. Miestai ištuštėjo, kaime nustota dirbti žemę, ir Europos vakarų provincijos, kurios Romos imperijos laikais buvo pasiekusios gana aukštą gerovės lygį, nusmuko iki didžiausio skurdo ir barbariškumo. Vykstant toms sumaištims tų genčių vadai ir didikai įsigijo ar užgrobė didesnę tų šalių žemių dalį. Nemažai tų žemių buvo nedirbamos, tačiau joks sklypas, dirbamas ar nedirbamas, neliko be savininko. Visi jie buvo sujungti į masyvus, ir didžioji jų dalis atiteko saujelei stambiausių savininkų.

Šis pradinis nedirbamų žemių sutelkimas galėjo būti nors ir didžiulė, bet laikina nelaimė. Netrukus jos vėl galėjo būti išsidalytos ir suskaidytos į mažus sklypus juos paveldint arba perleidžiant kitiems. Bet pirmagimystės teisė neleido paveldint juos suskaidyti, majorato įvedimas užkirto kelią sklypų smulkinimui perleidžiant juos kitiems.

Kai žemė, kaip ir kilnojamasis turtas, laikoma vien pragyvenimo ir poreikių tenkinimo priemone, prigimtinė paveldėjimo teisė padalija ją, kaip ir kilnojamąjį turtą,

visiems šeimos vaikams, nes visų jų pragyvenimas ir poreikių tenkinimas tėvui, kaip galima numanyti, yra vienodai svarbūs. Tokia prigimtine teise naudojosi romėnai, kurie žemės paveldėjimo atveju nedarė skirtumo tarp vyresnio ir jaunesnio, vyro ir moters, kaip mes jo nedarome dalydami kilnojamąjį turtą. Tačiau kai žemę imta laikyti ne vien pragyvenimo, bet ir galios bei apsaugos priemone, tuomet buvo manoma, kad ją nepadalytą turėtų paveldėti vienas asmuo. Tais sąmyšio laikais kiekvienas stambus žemvaldys buvo it mažytis valdovas. Jo nuomininkai buvo jo valdiniai. Jis buvo jų teisėjas ir kai kuriais atžvilgiais jų įstatymų leidėjas taikos metu ir vadas karo atveju. Jis surengdavo karą savo paties nuožiūra, dažnai prieš kaimynus, o kartais ir prieš savo valdovą. Todėl žemės valdos saugumas ir ten gyvenančiųjų apsauga, kurią jos savininkas įstengdavo suteikti, priklausė nuo tos valdos dydžio. Skaidyti ją reiškė ją žlugdyti, nes tuomet kiekvieną jos dalį būtų galėję puldinėti ir užgrobti kaimynai. Todėl nors ne iškart, bet laikui bėgant žemės valdų paveldėjimą ėmė reguliuoti pirmagimystės teisė, – dėl tos pačios priežasties, dėl kurios ji įsitvirtino monarchijų atžvilgiu, nors ir ne visada nuo jų įsikūrimo. Kad monarchijos galia, o todėl ir saugumas nesusilpnėtų ją skaidant, ji visa turi pereiti vienam iš vaikų. Kuriam iš jų turi būti suteikta tokia didelė privilegija, turi lemti tam tikra bendra taisyklė, grindžiama ne abejotinu asmeninių nuopelnų išskyrimu, bet kuriuo nors paprastu ir akivaizdžiu skirtumu, kurio nebūtų įmanoma užginčyti. Tarp vienos šeimos vaikų neginčijami skirtumai gali būti tik lyties ir amžiaus atžvilgiu. Visur vyriškajai lyčiai teikiama pirmenybė prieš moteriškąją, o kai visi kiti dalykai vienodi, vyresnysis visada eina pirm jaunesniojo. Iš to ir atsirado pirmagimystės teisė ir tai, kas vadinama tiesioginiu paveldėjimu.

Įstatymai dažnai tebeveikia ilgai po to, kai nebelieka tų aplinkybių, kurios buvo jų priežastis ir kurios vienintelės suteikė jiems pagrįstumą. Dabartinėje Europoje vieno vienintelio akro žemės sklypo savininkas yra toks pat saugus dėl savo valdos, kaip ir šimto tūkstančių akrų savininkas. Tačiau pirmagimystės teisės tebesilaikoma, ir, iš visų institucijų būdama tinkamiausia palaikyti pasididžiavimą šeimos nuopelnais, ji tikriausiai dar galios daug šimtmečių. Visais kitais atžvilgiais negali būti nieko priešingesnio realiems gausios šeimos interesams nei teisė, kuri dėl to, kad turtas būtų suteiktas vienam vaikui, paleidžia elgetomis visus kitus.

Majoratas yra natūrali pirmagimystės teisės pasekmė. Tas apribojimas buvo įvestas siekiant išsaugoti tam tikrą tiesioginį paveldėjimą, kurio idėją pirmiausia davė pirmagimystės teisė, ir neleisti, kad kokia nors pradinio nekilnojamojo turto dalis būtų atidalyta nuo nustatytos paveldėjimo linijos dėl dovanojimo, palikimo ar perleidimo arba dėl kurio nors iš paeiliui turtą paveldinčiųjų kvailumo ar nesėkmių. Romėnams majoratas buvo visiškai nežinomas. Majorato niekuo neprimena nei jų substitucijos, nei fideikomisai, nors kai kuriems prancūzų teisininkams atrodė įmanoma įvilkti modernias institucijas į tų senovinių institucijų kalbą ir apdarus.

Kai stambiosios žemės valdos buvo it kunigaikštystės, majoratas galėjo pasiteisinti. Panašiai kaip kai kurių monarchijų pagrindiniai įstatymai, jis dažnai sutrukdydavo vieno žmogaus kaprizams ar ekstravagantiškumui sukelti pavojų tūkstančių žmonių saugumui. Tačiau dabartinėje Europoje, kai ir mažų, ir didelių valdų saugumą užtikrina tos šalies įstatymai, nieko absurdiškesnio už tokią teisę negali būti. Ji grindžiama pačia absurdiškiausia iš visų įmanomų prielaidų, kad kiekviena nauja žmonių karta neturi vienodų teisių į žemę ir viską, kas joje yra, kad dabartinės kartos nuosavybė

turi būti apribota ir reguliuojama pagal užgaidas tų, kurie mirė galbūt prieš penkis šimtus metų. Ir vis dėlto majoratas vis dar gerbiamas didžiojoje Europos dalyje, ypač tose šalyse, kuriose aristokratinė kilmė yra būtina sąlyga norint siekti civilinės arba karinės tarnybos aukštumų. Tose šalyse laikomasi nuomonės, kad norint išlaikyti tokią išimtinę kilmingųjų privilegiją gauti aukštus postus ir pelnyti pagarbą majoratas yra būtinas, ir šitam luomui uzurpavus vieną neteisėtą pranašumą prieš kitus tėvynainius nuspręsta, kad jis pagrįstai turi turėti ir kitą privilegiją, baiminantis, kad jo skurdas nepadarytų tos privilegijos juokingos. Tiesa, sakoma, kad Anglijos paprotinė teisė nepakenčianti amžinai veikiančių normų, ir dėl to jos šioje šalyje labiau suvaržytos nei bet kurioje kitoje Europos monarchijoje, nors ir Anglijoje jų yra. Škotijoje daugiau nei penktadalis, galbūt net daugiau nei trečdalis visų šalies žemių dabar laikomos paveldimomis pagal majoratą.

Šitaip dideli nedirbamų žemių plotai buvo ne tik sutelkti atskirų šeimų rankose, bet ir, kiek tai įmanoma, amžinai buvo panaikinta galimybė vėl juos išskaidyti. Betgi retai būna taip, kad stambus savininkas yra puikus žemdirbys. Tais sumaišties laikais, kuriais radosi šitos barbariškos institucijos, stambus savininkas buvo visiškai užsiėmęs savo nuosavų teritorijų gynimu arba savo įstatymų ir valdžios plėtimu kaimynų teritorijose. Jis visiškai neturėjo laiko rūpintis žemės dirbimu ir gerinimu. Kai įstatymų ir viešosios tvarkos įsigalėjimas suteikė jam laiko, jis dažnai stokodavo polinkio ir beveik visada – reikiamų sugebėjimų. Jei jo dvaro ir jo šeimynos išlaidos prilygdavo jo pajamoms ar jas viršydavo, kas nutikdavo labai dažnai, jis neturėdavo jokių sankaupų, reikalingų žemei dirbti. Jei jis būdavo taupus žmogus, paprastai nuspręsdavo, kad metines santaupas geriau panaudosiąs naujiems pirkiniams nei senųjų valdų gerinimui. Norint

gerinti žemę ir gauti pelną reikia, kaip ir įgyvendinant kitus komercinius sumanymus, uoliai rūpintis smulkia ekonomija ir mažu grynuoju uždarbiu, o tą labai retai sugeba daryti žmogus, nuo gimimo turintis didžiulį turtą, tegul ir taupus iš prigimties. Tokio asmens padėtis natūraliai nuteikia jį siekti puošmenų, patenkinančių jo užgaidas, o ne pelno, kuriam jo nelabai stinga. Jo užgaidos įpratina jį labiau rūpintis savo drabužių, ekipažo, namų, baldų elegantiškumu. Tokia mąstysena, šio įpročio natūraliai suformuota, būdinga tokiam žmogui ir tada, kai jis imasi planuoti žemės pagerinimą. Jis išgražina, ko gero, keturis ar penkis šimtus akrų žemės aplink namus, išleisdamas dešimtkart daugiau, nei ta žemė būna verta po tokio pagerinimo, ir susivokia, kad jei jis lygiai taip pat gerins visas savo valdas, tai bankrutuos nesusidorojęs nė su dešimtadaliu. Abiejose jungtinės karalystės dalyse tebėra keletas didžiulių žemės valdų, be jokių pokyčių išlikusių tos pačios šeimos rankose nuo feodalinės anarchijos laikų. Palyginkite dabartinę tų valdų būklę su smulkių žemės savininkų sklypais jų kaimynystėje, ir jums nebereikės jokių kitų argumentų, kad įsitikintumėte, kokios nepalankios žemdirbystės pažangai yra tokios didžiulės valdos.

Jei iš tokių stambių žemvaldžių negalima tikėtis didelės žemdirbystės pažangos, tai dar mažiau jos galima laukti iš tų, kurie naudoja taip valdomą žemę. Senovės Europoje visi žemės naudotojai buvo savininko valioje. Jie visi arba beveik visi buvo vergai, tačiau jų vergovė buvo švelnesnio pobūdžio nei senovės Graikijoje ir Romoje ar net ir mūsų Vakarų Indijos kolonijose. Jie buvo laikomi labiau priklausančiais žemei nei savo šeimininkui. Todėl jie galėjo būti parduodami kartu su ja, bet ne atskirai. Jie galėdavo vesti, jei gaudavo šeimininko sutikimą, ir šis tada nebegalėdavo išardyti santuokos, parduodamas vyrą ir žmoną skirtingiems asmenims. Jei

šeimininkas suluošindavo arba užmušdavo kurį nors iš tų žmonių, jam tekdavo tam tikra bausmė, nors paprastai nedidelė. Tačiau tie žmonės negalėjo įsigyti nuosavybės. Ką jie užgyvendavo, viskas priklausydavo jų šeimininkui, ir šis kada panorėjęs galėdavo tuo turtu naudotis. Kad ir kaip tie vergai būtų dirbę ir gerinę žemę, tai faktiškai buvo jų šeimininko veikla. Ji buvo vykdoma jo sąskaita. Sėkla, galvijai, visi ūkio padargai buvo šeimininko. Ir jam tekdavo visa nauda. Tokie vergai nieko, išskyrus jų kasdieniam gyvenimui būtinus reikmenis, negalėdavo įsigyti. Todėl faktiškai šiuo atveju pats savininkas naudojo ir įdirbdavo savo žemę nuosavų baudžiauninkų rankomis. Tokia vergovės atmaina išlikusi Rusijoje, Lenkijoje, Vengrijoje, Bohemijoje, Moravijoje bei kitose Vokietijos dalyse. Tik Europos vakarų ir pietvakarių provincijos palaipsniui ją visiškai panaikino.

Bet jeigu retai galima tikėtis didesnių pagerinimų iš stambiųjų savininkų, tai išvis jų negalima tikėtis, jei savininkams dirba vergai. Esu tikras, kad visų tautų ir visų amžių patirtis rodo, jog vergų darbas, nors atrodo tekainuojantis vien jų išlaikymą, galiausiai yra iš visų brangiausias. Žmogus, negalintis įsigyti jokios nuosavybės, negali turėti jokio kito intereso, kaip tik valgyti kuo daugiau ir dirbti kuo mažiau. Bet koks darbas virš to, kurio pakanka nusipirkti savo paties išlaikymui, iš jo gali būti išspaustas tik prievarta, o ne dėl kokio nors jo paties intereso. Ir Plinijus, ir Kolumela yra pažymėję, kaip smarkiai išsigimė javų auginimas, koks nepelningas šeimininkui jis tapo senovės Italijoje, kai buvo patikėtas vergams. Ne ką geriau buvo ir senovės Graikijoje Aristotelio laikais. Kalbėdamas apie idealią valstybę, aprašytą Platono „Įstatymuose“, jis sako, kad norint išlaikyti penkis tūkstančius laisvų vyrų (toks karių skaičius buvo laikomas būtinu valstybei apginti) kartu su jų moterimis ir tarnais prireiktų beribio ploto ir derlingumo teritorijos, panašios į Babilonijos lygumas.

Žmogaus išdidumas verčia jį siekti dominavimo, ir niekas nepažemina jo labiau kaip būtinumas nusižeminti siekiant įtikinti savo valdinius. Todėl visada, kai tik įstatymas tai leidžia, o dėl darbo pobūdžio yra įmanoma, jis paprastai teiks pirmenybę vergų, o ne laisvų žmonių paslaugoms. Cukraus ir tabako auginimas gali atlaikyti vergų darbo išlaidas. Javų auginimas šiais laikais, kaip atrodo, to negali. Anglijos kolonijose, kurių pagrindinė produkcija yra javai, didžiausią darbo dalį atlieka laisvieji žmonės. Pastarasis Pensilvanijos kvakerių sprendimas suteikti laisvę visiems jų vergams negrams liudija, kad pastarųjų skaičius negali būti labai didelis. Jei jie sudarytų nemažą kvakerių turto dalį, toks sprendimas niekada nebūtų buvęs priimtas. Priešingai, mūsų cukranendrių kolonijose visą darbą atlieka vergai, o mūsų tabako kolonijose – labai didelę jo dalį. Bet kurioje mūsiškėje Vakarų Indijos kolonijoje cukranendrių plantacijos pelnas paprastai yra daug didesnis negu auginant bet kurią kitą Europoje ar Amerikoje žinomą kultūrą; o tabako plantacijų pelnas, nors mažesnis nei cukranendrių plantacijų, yra didesnis nei javus auginančių plantacijų, kaip jau buvo pažymėta. Abi kultūros atlaiko vergų darbo išlaidas, bet auginant cukranendres tai vis dėlto pavyksta dar geriau nei auginant tabaką. Atitinkamai ir negrų skaičius, palyginti su baltųjų skaičiumi, mūsų cukranendrių kolonijose yra daug didesnis nei tabako kolonijose.

Senovės laikais vyravusį vergų darbą palaipsniui pakeitė tokia ūkininkų rūšis, kuri dabar Prancūzijoje vadinama laukininkų (*metayers*) vardu. Lotyniškai jie vadinami Coloni Partiarii. Anglijoje jų nebėra jau taip seniai, kad šiuo metu aš net nežinau jų angliško pavadinimo. Savininkas aprūpindavo juos sėkla, galvijais ir ūkio padargais, trumpai tariant, visomis sankaupomis, būtinomis dirbti žemei. Produkcija būdavo po lygiai padalijama

savininkui ir ūkininkui, atidėjus tai, kas buvo būtina išsaugoti sankaupoms, kurios sugrįždavo savininkui, kai ūkininkas išvykdavo arba būdavo išvaromas iš ūkio.

Tokių valstiečių naudojama žemė taip pat yra dirbama jos savininko lėšomis, kaip ir ta, kurią naudoja vergai. Tačiau yra vienas esminis skirtumas. Laukininkai, būdami laisvi žmonės, gali įsigyti turto ir, gaudami tam tikrą žemės produkcijos dalį, yra suinteresuoti, kad visa produkcija būtų kiek įmanoma didesnė, nes tada didesnė bus ir jų dalis. Ir priešingai, vergas, kuris negali turėti nieko, išskyrus pragyvenimo reikmenis, siekia nepersidirbti ir pagamina žemės produkcijos virš jo pragyvenimui reikalingo kiekio tiek mažai, kiek tik įmanoma. Tikriausiai iš dalies būtent dėl šio pranašumo, o iš dalies dėl laipsniško stambiųjų žemvaldžių valdžios silpnėjimo, kadangi valdovas, nuolat jiems pavydėdamas, skatindavo baudžiauninkus priešintis jų valdžiai ir tas pasipriešinimas galiausiai taip iškerojo, kad ši vergijos atmaina tapo visiškai neparanki, baudžiavinis žemės naudojimas palaipsniui prarado prasmę visoje didžiojoje Europos dalyje. Tačiau laikas ir būdas, kada ir kaip įvyko ši tokia svarbi revoliucija, tebėra vienas iš neaiškiausių šiuolaikinės istorijos klausimų. Romos bažnyčia čia didelius nuopelnus prisiskiria sau; iš tikrųjų dar dvyliktajame amžiuje Aleksandras III paskelbė bulę dėl visuotinio vergų išlaisvinimo. Tačiau tai buvo, kaip atrodo, veikiau dievobaimingas paraginimas, o ne įstatymas, kurio tikintieji privalėjo laikytis. Vergija po to beveik visur dar išliko kelis šimtmečius, kol ją palaipsniui panaikino suvienytas dviejų anksčiau minėtų interesų – žemės savininko bei valdovo – veikimas. Baudžiauninkas buvo išlaisvintas, ir kartu jam buvo leista toliau naudotis žeme neturint jokių nuosavų sankaupų, tad jis galėjo ją dirbti tik žemės savininko jam suteiktomis priemonėmis, dėl to turėjo būti tuo, ką prancūzai vadina laukininku.

Tačiau net ir šios rūšies žemės naudotojai vargu ar galėjo būti suinteresuoti dėl tolesnio žemės gerinimo išleisti bent kokią iš jų gautos produkcijos dalies sutaupytų sankaupų dalį, nes savininkas, nieko tam neišleisdamas, vis tiek turėdavo gauti pusę produkcijos, kad ir kokia ji būtų. Dešimtinė, nors tėra dešimtoji produkcijos dalis, laikoma labai didele kliūtimi žemdirbystės pažangai. Todėl mokestis, sudarantis pusę visos produkcijos, visiškai užkirsdavo kelią tokiai pažangai. Tas laukininkas galėjo būti suinteresuotas gauti iš žemės tiek produkcijos, kiek tik galima jos gauti naudojant savininko parūpintas sankaupas; tačiau jis niekad negalėjo būti suinteresuotas prie tų sankaupų pridėti bent kiek savųjų. Prancūzijoje, kur, kaip pasakojama, penkis šeštadalius visos karalystės vis dar dirba šios rūšies žemdirbiai, savininkai skundžiasi, kad jų laukininkai naudojasi kiekviena proga šeimininko galvijus panaudoti produkcijai gabenti, o ne žemei dirbti, nes pirmuoju atveju jie visą uždarbį gauna sau, o antruoju – dalijasi su žemės savininku. Šios rūšies nuomininkų yra išlikę ir kai kuriose Škotijos vietovėse. Jie vadinami nuomininkais su plieniniais lankais (*steel-bow tenants)*. Tie ankstyvieji nuomininkai Anglijoje, kuriuos vyriausiasis teisėjas Gilbertas ir daktaras Blackstone'as yra apibūdinę kaip veikiau žemvaldžio parankinius, o ne tikruosius ūkininkus, buvo, matyt, tos pačios rūšies.

Šią nuomininkų rūšį pakeitė, nors labai laipsniškai, tikraisiais vadintini ūkininkai, kurie dirbo žemę naudodami nuosavas sankaupas, mokėdami žemės savininkui nustatytą rentą. Jei tokie ūkininkai išsinuomodavo žemę apibrėžtam metų skaičiui, jie galėdavo būti suinteresuoti išleisti dalį savo kapitalo tolesniam ūkio gerinimui, nes jie kartais galėdavo tikėtis susigrąžinti tą kapitalą su dideliu pelnu dar prieš baigiantis nuomos terminui. Tačiau net ir tokių ūkininkų padėtis ilgai buvo itin nepatikima,

daugumoje Europos vietų taip tebėra ir dabar. Naujas žemės pirkėjas teisėtai galėjo nutraukti nuomą dar terminui nesuėjus, Anglijoje tai galėjo būti padaryta net pateikus fiktyvų ieškinį dėl turto grąžinimo. Jei šeimininkas prievarta neteisėtai nuvarydavo nuomininkus nuo žemės, skriaudos atitaisymas vykdavo nepaprastai netobulai, jiems ne visada grąžindavo turėtą sklypą, o apskaičiuoti jų nuostoliai niekada neprilygdavo tikrajai žalai. Net Anglijoje, Europos šalyje, kur laisvųjų valstiečių teisės, matyt, buvo labiausiai gerbiamos, tik maždaug 14-aisiais Henriko VII valdymo metais buvo nustatyta ieškinio dėl iškeldinimo procedūra, kurią taikant nuomininkui ne tik būdavo padengiami nuostoliai, bet jis atgaudavo ir naudotą valdą, o neapibrėžtas žemesniosios instancijos teismo sprendimas dėl jo ieškinio nebūtinai būdavo laikomas galutiniu. Ši procedūra pasirodė esanti tokia veiksminga priemonė, kad dabartinėje praktikoje, kai žemvaldys teisiasi dėl žemės valdos, jis retai naudojasi procedūromis, nustatytomis jam kaip žemės savininkui, – ieškiniu dėl turto grąžinimo arba ieškiniu dėl galimybės valdyti, bet teisiasi savo nuomininko vardu, pateikdamas ieškinį dėl iškeldinimo. Todėl Anglijoje nuomininko saugumas yra toks pat kaip savininko. Be to, Anglijoje nuoma iki gyvos galvos už keturiasdešimt šilingų per metus laikoma laisvu sklypu ir suteikia nuomininkui teisę balsuoti renkant parlamento narį; ir kadangi didelė laisvųjų valstiečių dalis turi tokius laisvus sklypus, tai visas šis valstiečių sluoksnis žemvaldžiui pasidaro gerbtinas politiniais sumetimais. Manau, jog niekur Europoje, išskyrus Angliją, nėra atvejų, kad nuomininkas statytųsi žemėje, kuri nėra jam išnuomota, ir būtų tikras, jog jo žemvaldžio garbė neleis pastarajam pasinaudoti tokiu svarbiu žemės pagerinimu. Tokie palankūs laisviesiems valstiečiams įstatymai ir papro-

čiai, ko gero, daugiau prisidėjo prie dabartinės Anglijos didybės nei visi tie išgirtieji prekybos įstatymai kartu sudėjus.

Įstatymas, saugantis ilgiausios trukmės nuomą nuo bet kurios rūšies paveldėtojų, yra, kiek aš žinau, Didžiosios Britanijos ypatybė. Škotijoje jis buvo įvestas dar 1449 metais Jokūbo II. Tačiau jam naudingai veikti smarkiai trukdė majoratas, nes paveldėtojams paprastai buvo draudžiama nuomoti žemę bent kiek ilgesniam laikui, dažnai netgi ilgiau nei vieneriems metams. Neseniai priimtas parlamento aktas šiuo požiūriu kiek atleido pančius, nors jie ir dabar tebėra per griežti. Be to, Škotijoje, kur jokia nuomos forma nesuteikia balso parlamento rinkimuose, laisvieji valstiečiai šiuo požiūriu nėra jų žemvaldžiams tokie gerbtini kaip Anglijoje.

Kitose Europos dalyse išryškėjus, kad pravartu apsaugoti nuomininkus tiek nuo paveldėtojų, tiek nuo pirkusiųjų žemę, garantijos trukmė vis dar buvo apribota labai trumpu laikotarpiu; pavyzdžiui, Prancūzijoje tai buvo devyneri metai nuo nuomos pradžios. Tiesa, tas laikotarpis ten vėliau buvo pailgintas iki dvidešimt septynerių metų, tačiau ir to vis dar buvo per maža, kad skatintų nuomininką daryti esmines investicijas. Žemių savininkai anksčiau visur Europoje buvo įstatymų leidėjai. Todėl visi žemės įstatymai buvo suformuluoti siekiant, kad jie atitiktų tai, ką tie žmonės laikė savininko interesais. Savininkas yra suinteresuotas, manė įstatymų leidėjai, kad jokia jo pirmtakų suteikta nuoma jam ilgus metus netrukdytų naudotis visa jo žemės verte. Turto gviešimasis ir neteisingumas visada yra trumparegiški, ir tie žmonės neįžvelgė, kaip smarkiai tokia taisyklė kliudys pažangai ir dėl to ilgainiui pažeis tikruosius žemvaldžio interesus.

Be to, senovėje buvo manoma, kad ūkininkai, be nuomos mokėjimo, dar privalo atlikti žemvaldžiui ir gausy-

bę prievolių, kurios retai tebūdavo išvardijamos nuomos sutartyje ar apibrėžtos kokios nors konkrečios taisyklės ir priklausė tik nuo dvaro ar to didiko privilegijų ir papročių. Būdamos beveik visiškai savavališkos, tos prievolės sukeldavo nuomininkui daug sunkumų. Visų tokių prievolių, jei jos nebūdavo tiksliai apibrėžtos nuomos sutartyje, panaikinimas Škotijoje per kelerius metus smarkiai pakeitė į gera tos šalies laisvųjų valstiečių sąlygas.

Laisvųjų valstiečių viešosios prievolės buvo ne mažiau savavališkos nei privačios. Prievolė tiesti ir prižiūrėti vieškelius, tebeegzistuojanti, manau, visur, nors įvairiose šalyse nevienodai slegianti, nebuvo vienintelė. Kai karaliaus armija, jo dvaras arba jo įvairiausi pareigūnai keliaudavo per kurią nors šalies dalį, laisvieji valstiečiai turėdavo aprūpinti juos žirgais, vežimais ir maistu intendanto nustatytomis kainomis. Kiek žinau, Didžioji Britanija yra vienintelė monarchija Europoje, kur tokio privalomo aprūpinimo jungas buvo visiškai panaikintas. Jis tebėra Prancūzijoje ir Vokietijoje.

Tokie pat neapibrėžti ir išnaudotojiški kaip tos prievolės buvo ir valstybiniai mokesčiai. Senovės žemvaldžiai, visokiais būdais besistengiantys išvengti bet kokios piniginės paramos teikimo savo valdovui, lengvai leisdavo jam apmokestinti savo nuomininkus ir būdavo tokie neišmanėliai, jog nesugebėdavo įžvelgti, kaip smarkiai tai galiausiai paveiks jų pačių pajamas. Prancūzijoje teberenkama talja (*taille*) gali būti tų senovės rinkliavų pavyzdys. Tai mokestis nuo numatomo ūkininko pelno, kurį žemvaldžiai įvertindavo pagal ūkyje turimas sankaupas. Todėl ūkininkas buvo suinteresuotas parodyti tų sankaupų turįs kiek galima mažiau ir atitinkamai kiek įmanoma mažiau jų naudoti dirbant žemę ir nieko neįdėti į jos gerinimą. Jei prancūzų ūkininko rankose atsirasdavo bent kokių nors sankaupų, tas mokestis be-

veik prilygdavo draudimui kada nors panaudoti jas žemdirbystei. Be to, šis mokestis laikomas žeminančiu kiekvieną juo apmokestintąjį ir rikiuojančiu jį ne tik žemiau bajorų luomo, bet ir žemiau miestiečio, o juo buvo apmokestinamas kiekvienas, kuris nuomodavosi svetimą žemę. Joks bajoras ir netgi joks miestietis, turintis sankaupų, nesutiktų su tokiu degradavimu. Todėl šis mokestis ne tik sutrukdo žemės ūkyje sukauptas sankaupas naudoti žemės gerinimui, bet veja šalin nuo jo ir visas kitas sankaupas. Pagal savo poveikį žemei, kaip atrodo, tos pačios prigimties kaip ir talja buvo ir senovės dešimtinės bei penkioliktinės, tokios įprastos Anglijoje ankstesniais laikais.

Esant tokioms kliūtims, maža žemės gerinimo reikėdavo tikėtis iš jos naudotojų. Šis žmonių sluoksnis, kad ir kiek laisvės ir garantijų įstatymas jiems suteikdavo, visada turėjo siekti ūkininkavimo pažangos įveikdamas dideles kliūtis. Palyginti su žemės savininku, ūkininkas yra tarsi pirklys, kuris prekiauja naudodamasis skolintais pinigais, palyginti su kitu, kuris prekiauja naudodamas nuosavus pinigus. Abiejų sankaupos gali padidėti, bet pirmojo, jam taip pat gerai verčiantis, jos visada didės lėčiau nei antrojo, nes didelę pelno dalį atims palūkanos už paskolą. Lygiai taip pat ir nuomininko dirbama žemė, kai kitos sąlygos vienodos, bus gerinama lėčiau nei savininko dirbama žemė, nes didelė produkcijos dalis bus sunaudota nuomos mokesčiui, kurį ūkininkas, jei jis pats būtų žemės savininkas, galėtų panaudoti tolesniam žemės gerinimui. Be to, žemės nuomininko visuomeninė padėtis natūraliai yra prastesnė nei savininko. Didesnėje Europos dalyje laisvieji valstiečiai laikomi žemesniuoju žmonių sluoksniu, žemesniu net už prekiautojus ir amatininkus, o visoje Europoje – žemesniu už stambiuosius pirklius ir manufaktūrų šeimininkus. Todėl retai gali atsitikti taip, jog žmogus, turintis stam-

besnių sankaupų, atsisakytų savo aukštesnės padėties tam, kad atsidurtų žemesnėje. Dėl to net dabartinėmis Europos sąlygomis mažai tikėtina, kad bent kiek daugiau sankaupų iš bet kurios kitos veiklos rūšies būtų panaudota žemei gerinti, ėmus joje ūkininkauti. Ko gero, dažniau nei kur kitur taip atsitinka Didžiojoje Britanijoje, nors net ir čia didelės sankaupos, kai kuriose vietovėse panaudojamos žemdirbystei, paprastai buvo įgytos iš ūkininkavimo, tai yra iš amato, kur sankaupos tikriausiai telkiamos lėčiausiai iš visų veiklos rūšių. Tačiau po smulkiųjų žemės savininkų kiekvienoje šalyje pagrindiniai žemės gerintojai yra turtingi ir stambūs ūkininkai. Anglijoje tai yra turbūt labiau paplitę nei bet kurioje kitoje Europos monarchijoje. Pasakojama, kad ne blogesnė ūkininkų padėtis yra ir Olandijos bei Šveicarijos Berno respublikose.

Šalia viso šito, senoji Europos politika buvo nepalanki žemės dirbimui bei gerinimui nepriklausomai nuo to, ar ją dirbo savininkas, ar nuomojantis žemę ūkininkas; pirma, dėl to, kad buvo visiškai uždrausta eksportuoti javus be specialaus leidimo ir tai, kaip atrodo, buvo bene visuotinė taisyklė; ir, antra, dėl to, kad absurdiškais įstatymais, nukreiptais prieš žemių monopolizuotojus, supirkinėtojus bei spekuliuotojus, ir mugėms bei turgavietėms suteiktomis privilegijomis buvo suvaržyta vidaus prekyba ne tik javais, bet beveik visomis ūkininkų produkcijos rūšimis. Jau esame nurodę, kokiu būdu javų eksporto draudimas kartu su tam tikru užsienio javų importo skatinimu trikdė žemdirbystę senovės Italijoje, gamtos lemtoje derlingiausioje Europos šalyje ir tuo metu didžiausios pasaulio imperijos buveinėje. Sunku net įsivaizduoti, kokiu mastu tokie vidaus prekybos šia preke suvaržymai drauge su visišku eksporto draudimu turėjo stabdyti mažiau derlingų ir esančių šalyse, kur sąlygos ne tokios palankios, žemių dirbimą.

III skyrius

APIE MIESTŲ IŠKILIMĄ IR VYSTYMĄSI ŽLUGUS ROMOS IMPERIJAI

Žlugus Romos imperijai miestų ir miestelių gyventojai nebuvo labiau privilegijuoti nei kaimiečiai. Tiesa, šie miestiečiai labai skyrėsi nuo pirmųjų Graikijos ir Italijos senųjų respublikų gyventojų. Pastarieji daugiausia buvo žemių savininkai, kuriems iš pradžių buvo padalyta valstybės teritorija ir kurie nusprendė, kad jiems patogiausia statytis namus vienas kito kaimynystėje ir bendros gynybos labui apsupti juos mūro siena. Žlugus Romos imperijai buvo priešingai – žemių savininkai dažniau gyveno sutvirtintose pilyse, suręstose jiems priklausančiose žemėse, nuomininkų bei valdinių apsuptyje. Miestuose daugiausia gyveno įvairūs amatininkai, kurių padėtis tais laikais prilygo arba beveik prilygo tarnų padėčiai. Kai kurių reikšmingesnių Europos miestų piliečiams senųjų chartijų suteiktos privilegijos pakankamai aiškiai rodo gyventojų padėtį iki jas gaunant. Jei gavę tas privilegijas miestiečiai galėdavo išleisti dukteris už vyrų be savo pono sutikimo, jei po jų mirties jų turtas galėdavo atitekti jų vaikams, o ne ponui, ir jei savo gėrybes jie galėdavo paskirstyti testamentu, tai negavę tokių privilegijų savo padėtimi jie visiškai arba beveik prilygo toje žemėje gyvenantiems baudžiauninkams.

Tie miestų gyventojai, kaip atrodo, buvo vargani ir nekilmingi žmonės, vežioję savo prekes iš vienos vietos

kitą, iš mugės į mugę, kaip mūsų laikų keliaujantys prekeiviai ir komivojažieriai. Visose tų laikų Europos valstybėse, lygiai kaip dabar kai kuriose totorių valdomose Azijos šalyse, žmonės ir keliautojų gabenamos prekės, kai jie vykdavo per kai kurias žemės valdas, važiuodavo per kai kuriuos tiltus, pergabendavo prekes iš vienos vietos į kitą mugėje, pasistatydavo ten palapinę ar prekystalį, būdavo apmokestinami. Tie įvairūs mokesčiai Anglijoje buvo žinomi kelio, tilto, svarstyklių ir prekystalio mokesčių pavadinimais. Kartais tai karalius, tai kuris nors aukštas didikas, kaip atrodo, tam tikrais atvejais turėjęs galią tai daryti, kai kuriuos prekiautojus, ypač gyvenusius jų valdose, atleisdavo nuo šių mokesčių. Šie prekiautojai, nors visais kitais atžvilgiais priklausomi ar beveik priklausomi, buvo vadinami laisvaisiais pirkliais. Jie savo ruožtu savo globėjams paprastai mokėdavo tam tikrą metinį pagalvės mokestį. Tais laikais globa retai kada buvo suteikiama be nemenko atlygio, tad šis mokestis, matyt, galėtų būti laikomas kompensacija už tai, ką globėjas praranda atleisdamas tuos pirklius nuo kitų mokesčių. Iš pradžių tiek pagalvės mokestis, tiek atleidimas nuo mokesčių, kaip atrodo, buvo grynai asmeninio pobūdžio ir buvo taikomi tik pavieniams asmenims – iki gyvos galvos arba kol to norėdavo jų globėjas. Labai apytikslėse ataskaitose, išspausdintose iš kai kurių Anglijos miestų žemės valdų registracijos knygų, dažnai minimas kai kurių miestiečių mokėtas mokestis karaliui arba kuriam nors kitam aukštam didikui, suteikusiam jiems tokio pobūdžio globą, o kartais minima tik bendra tų mokesčių suma[1].

Tačiau kad ir kokia priklausoma iš pradžių buvo miestiečių padėtis, aiškiai regime, jog laisvę ir nepriklau-

[1] Žr. Brady, *Historical Treatise of Cities and Buroughs*, p. 3, etc.

somumą jie įgijo žymiai anksčiau nei valstiečiai. Karaliaus pajamų dalis, susidaranti iš konkrečiame mieste surinkto pagalvės mokesčio, paprastai už tam tikrą sumą sutartam laikotarpiui būdavo perleidžiama rinkti kartais grafystės šerifui, kartais kitiems asmenims. Patys miestiečiai neretai pelnydavo tokį pasitikėjimą, kad jiems patiems būdavo leidžiama surinkti tas karaliaus pajamas, taigi jie tapdavo visi drauge ir kiekvienas atskirai atsakingi už visą mokėtiną sumą[2]. Šitaip perleisti mokesčių rinkimą buvo, mano manymu, įprasta visų Europos šalių valdovams, kurie dažnai išnuomodavo visus dvarus visiems tų dvarų žemių nuomininkams, ir šie tapdavo visi drauge ir kiekvienas atskirai atsakingi už visą rentą; bet savo ruožtu jiems būdavo leista rinkti ją patiems ir mokėti ją karaliaus iždininkui per savo grafystės mokesčių administratorių, šitaip išvengiant karaliaus pareigūnų įžūlumo, o tai tais laikais buvo laikoma nepaprastai svarbia aplinkybe.

Iš pradžių mokesčių rinkimas miestiečiams buvo perleidžiamas tikriausiai taip pat kaip ir žemės nuomininkams, – tam tikram metų skaičiui. Tačiau ilgainiui, matyt, tapo visuotinai įprasta suteikti jiems teisę rinkti tuos mokesčius už tam tikrą išpirką, tai yra visiems laikams, nustatant apibrėžtą rentą, kuri niekada vėliau negalėjo būti didinama. Šitaip tas užmokestis tapdavo neterminuotas, ir taip pat neterminuoti pasidarydavo tie atleidimai nuo mokesčių, už kuriuos atsilyginti ir buvo įvestas tas užmokestis. Todėl tos išimtys nustojo būti asmeninės ir vėliau jau nebegalėjo būti laikomos priklausančiomis asmenims kaip individams, bet tik kaip konkretaus miesto gyventojams, ir dėl to tą miestą imta vadinti laisvuoju miestu, o jo gyventojus – laisvaisiais miestiečiais arba laisvaisiais amatininkais.

[2] Žr. Madox, *Firma Burgi*, p. 18; *History of the Exchequer*, chap. 10, sect. V, p. 223, first edition.

Kartu su šia dovana tokio miesto gyventojams paprastai atitekdavo ir anksčiau minėtos svarbios privilegijos: galimybė išleisti dukteris už vyro, perduoti vaikams savo verslą ir teisė skirti savo turtą testamentu. Ar šios privilegijos konkretiems miestiečiams kaip individams būdavo suteikiamos ir anksčiau kartu su prekybos laisve, aš nežinau. Manau, jog nėra neįtikima, kad taip būdavo, nors ir negaliu pateikti jokių tiesioginių įrodymų. Šiaip ar taip, dabar, pašalinus pagrindinius baudžiavos bei vergystės atributus, miestų gyventojai pagaliau tapo iš tikrųjų laisvi dabartine žodžio „laisvė“ prasme.

Tai dar ne viskas. Miestiečiai paprastai kartu susiburdavo į bendruomenes kaip juridinį asmenį, įgydavo teisę turėti savus teisėjus bei miesto tarybą, leisti poįstatyminius teisės aktus savivaldos reikalams, mūryti gynybines sienas ir nustatyti gyventojams pusiau karinę tvarką, įpareigojant juos stebėti ir budėti, tai yra, kaip tai buvo suprantama senovėje, saugoti ir ginti tas sienas nuo visų galimų užpuolimų bei netikėtumų tiek naktimis, tiek dieną. Anglijoje miestiečiai paprastai būdavo atleidžiami nuo bylinėjimosi apylinkės ir grafystės teismuose, ir visi tarp jų kilę bylinėjimaisi, išskyrus karaliaus valdžios keliamas bylas, būdavo paliekami spręsti jų pačių teisėjams. Kitose šalyse jiems dažnai būdavo suteikiamos ir dar didesnės bei platesnės teisminės galios[3].

Galėjo, ko gero, būti taip, jog miestams, turėjusiems teisę už išpirką patiems rinkti savo pajamas, buvo būtina suteikti tam tikrą priverčiamąją teisminę galią, norint įpareigoti jų gyventojus mokėti mokesčius. Tais pakrikusiais laikais palikti miestus siekti teisingumo šiais

[3] Žr. Madox, *Firma Burgi*. Taip pat žr. Pfeffelį apie ypatingus atsitikimus valdant Frydrichui II ir jo įpėdiniams iš Švabijos dinastijos.

klausimais kokiame nors kitame teisme galėjo būti be galo nepatogu. Bet argi nestebina tai, kad visų įvairių Europos šalių valdovai šitaip iškeitė tą savo pajamų dalį, kuri tikriausiai turėjo daugiausia galimybių didėti dėl natūralios įvykių eigos, be jokių pačių valdovų išlaidų ar dėmesio, į pastovią, niekada nepadidinamą rentą ir kad jie, be to, tokiu būdu savo valia įkūrė nepriklausomas respublikas pačiame savo valdų viduryje?

Norėdami tai suprasti, turime prisiminti, jog anuo metu praktiškai nė vienos Europos šalies valdovas negalėjo visose savo valdose apginti silpnesniųjų valdinių nuo stambiųjų didikų priespaudos. Tie, kurių negynė įstatymai ir kurie nebuvo pakankamai pajėgūs apsiginti patys, turėjo arba ieškotis kokio nors įtakingo didiko apsaugos ir dėl jos tapti jo vergais arba vasalais, arba įstoti į tarpusavio gynybos sąjungą, kad bendrai gintų vienas kitą. Kaip atskiri individai miestų ir miestelių gyventojai buvo bejėgiai apsiginti, tačiau kartu su savo kaimynais susivienįję į tarpusavio gynybos sąjungą jie tapdavo pajėgūs smarkiai pasipriešinti. Didikai niekino miestiečius, ne tik priskyrė juos kitam luomui, bet tiesiog laikė į laisvę paleistų vergų šutve, bemaž išvis kitokia nei jie patys žmonių rūšimi. Miestiečių turtas niekuomet nepaliovė kurstyti didikų pavydo ir pasipiktinimo, ir jie plėšė miestiečius kiekviena pasitaikiusia proga be jokio gailesčio ar sąžinės graužimo. Miestiečiai, suprantama, nekentė ir bijojo didikų. Karalius taip pat nekentė didikų ir jų bijojo, bet neturėjo jokios priežasties nekęsti ar bijoti miestiečių, nors galbūt ir niekino juos. Todėl abipusis interesas skatino miestiečius remti karalių, o karalių – remti miestiečius jų santykiuose su didikais. Miestiečiai buvo karaliaus priešų priešai, ir savo paties labui jis kiek galėdamas stengėsi juos išlaikyti saugius ir nepriklausomus nuo tų priešų. Suteikdamas jiems nuosavus teismus, teisę nustatyti savivaldos taisykles, mūryti sienas

savo teritorijos gynybai ir pajungti gyventojus pusiau karinei tvarkai, karalius jiems suteikė visas, kokias tik galėjo, saugumo bei nepriklausomumo nuo vietinių didžiūnų priemones. Neįkūrus tam tikros pastovios valdžios, neturint tam tikros galios priversti gyventojus elgtis pagal tokį ar kitokį nustatytą planą ar sistemą, joks savanoriškas tarpusavio gynybos susivienijimas nebūtų užtikrinęs miestiečiams nuolatinio saugumo ir įgalinęs juos teikti karaliui apčiuopiamą paramą. Už nekintamą išpirką leisdamas miestiečiams rinkti savo mokesčius, karalius iš tų, kuriuos norėjo išlaikyti savo draugais arba, jei galima taip pasakyti, sąjungininkais, atėmė bet kokį pagrindą pavydėti ar įtarinėti, kad jis kada nors ims juos engti padidindamas jų miesto žemės rentą ar perleisdamas ją kitam nuomininkui.

Tie valdovai, kurie labiausiai nesutarė su savo didikais, buvo, kaip atrodo, dosniausi apdovanodami minėtomis teisėmis savo miestus. Anglijos karalius Jonas, pavyzdžiui, pasirodė esąs dosniausias savo miestų geradarys[4]. Prancūzijos karalius Pilypas Pirmasis buvo praradęs visą valdžią savo didžiūnams. Baigiantis jo valdymui, jo sūnus Liudvikas, vėliau žinomas Liudviko Storojo vardu, anot tėvo Danieliaus, tarėsi su karališkųjų valdų vyskupais dėl tinkamiausio būdo aukštųjų didikų savivalei sutramdyti. Vyskupų patarimas susidėjo iš dviejų skirtingų pasiūlymų. Vienas – įkurti naują teisėtvarkos formą įsteigiant miestų teismus, vadinamus magistratais, ir miesto tarybą kiekviename didesniame karaliaus valdų mieste. Kitas – sukurti naują gyventojų kariuomenę ir įpareigoti tų miestų gyventojus vietiniams teismams paliepus ir reikalui esant paremti karalių. Būtent šiuo laikotarpiu, kaip liudija senosios prancūzų knygos, reikia datuoti teismų ir miestų tary-

[4] Žr. Madox.

bų įsikūrimą Prancūzijos miestuose. O didžiajai Vokietijos laisvųjų miestų daliai pirmosios privilegijos buvo suteiktos ir garsioji Hanzos sąjunga pirmąkart pasiekė savo galybę būtent nelabai sėkmingo Švabijos dinastijos valdovų valdymo metu[5].

Panašu, kad tais laikais miestų gyventojų kariuomenė nenusileido šalies armijai, o kadangi staiga prireikus ją būdavo lengviau sušaukti, ji nesyk būdavo ir pranašesnė kilus nesutarimams su kaimynystėje įsikūrusiais didikais. Tokiose šalyse kaip Italija ir Šveicarija, kuriose ar dėl miestų tolumo nuo vyriausybės rezidencijos, ar dėl pačios šalies vietovių natūralios gynybinės galios, ar dėl kokios nors kitos priežasties valdovas galiausiai prarasdavo visą savo valdžią, miestai dažniausiai tapdavo nepriklausomomis respublikomis ir nukariaudavo visą aplinkinę diduomenę, priversdavo ją nugriauti savo pilis ir gyventi miestuose kaip kiti taikingi piliečiai. Būtent tokia yra Berno respublikos, taip pat kelių kitų Šveicarijos miestų trumpa istorija. Išskyrus Veneciją, nes šio miesto istorija klostėsi kiek kitaip, šitaip formavosi visos svarbesnės Italijos respublikos, kurių tiek daug iškilo ir pranyko nuo dvyliktojo amžiaus pabaigos iki šešioliktojo amžiaus pradžios.

Tokiose šalyse kaip Prancūzija ar Anglija, kur valdovo valdžia, nors neretai ir labai silpna, niekad nebuvo visai išnykusi, miestai neturėjo galimybės tapti visiškai nepriklausomi. Tačiau jie tapo tokie svarbūs, kad valdovas be jų pačių sutikimo negalėjo uždėti jiems jokių mokesčių, išskyrus minėtąją miesto mokamą išpirką. Todėl miestai būdavo raginami siųsti atstovus į visuotinį karalystės luomų susirinkimą, kur šie galėtų prisijungti prie dvasininkų bei didžiūnų, neatidėliotinam reikalui iškilus suteikti kokią nors ypatingą paramą ka-

[5] Žr. Pfeffel.

raliui. Be to, karalius, kaip atrodo, miestų atstovus, kaip dažniausiai palankesnius savo valdžiai, tuose susirinkimuose kartais panaudodavo tarsi atsvarą aukštųjų didikų galiai. Šitaip prasidėjo miestų atstovų dalyvavimas visuotiniuose luomų susirinkimuose visose didžiosiose Europos monarchijose.

Taigi tvarka ir deramas valdymas, o kartu ir laisvė bei asmens saugumas nusistovėjo miestuose tuo metu, kai kaimo gyventojams grėsė visokeriopa prievarta. Bet būdami tokie nesaugūs žmonės natūraliai pasitenkina tik būtiniausiais pragyvenimo reikmenimis, kadangi įsigyti daugiau reikštų kurstyti savo engėjus dar labiau juos skriausti. Ir priešingai, kai žmonės gali saugiai naudotis savo darbo vaisiais, jie natūraliai dar labiau triūsia, kad pagerintų savo padėtį ir įsigytų ne tik pačių būtiniausių, bet ir patogumus bei grožį teikiančių dalykų. Todėl tokia darbinė veikla, kurios tikslas yra šis tas daugiau nei vien tik pragyvenimas, miestuose prasidėjo kur kas anksčiau, nei ji išplito tarp kaimo gyventojų. Jei tik neturtingas žemdirbys, spaudžiamas baudžiavos prievolių, sukaupdavo nors kiek turto, jis natūraliai kuo rūpestingiausiai nuslėpdavo jį nuo savo šeimininko, kuriam antraip tas turtas būtų priklausęs, ir pasinaudojęs pirma pasitaikiusia galimybe sprukdavo į miestą. Tų laikų teisė buvo tokia atlaidi miesto gyventojams ir taip troško sumažinti didikų valdžią kaimiečiams, kad jei bėglys sugebėdavo vienerius metus išbūti mieste pasislėpęs nuo savo pono persekiojimo, jis tapdavo laisvas visiems laikams. Taigi bet koks turtas, susikaupdavęs darbštesniųjų kaimo gyventojų rankose, natūraliai rasdavo prieglobstį miestuose, tose vienintelėse priebėgose, kurios užtikrindavo turto saugumą jį įsigijusiam žmogui.

Žinoma, miestiečiai galiausiai visuomet turi įsigyti savo pragyvenimo reikmenis ir visas savo darbinės veiklos medžiagas bei priemones iš kaimo. Bet miesto, esan-

čio prie jūros ar laivybinės upės pakrantėje, gyventojai nėra priversti įsigyti tuos daiktus iš kaimyninių apylinkių. Jų pasirinkimas kur kas platesnis, medžiagas jie gali atsivežti iš tolimiausių pasaulio kampelių mainais už savos gamybos produktus ar gabendami prekes iš vienos tolimos šalies į kitą ir keisdami vienos jų gaminius į kitos gaminius. Šitaip miestas gali labai praturtėti ir suklestėti, nors ne tik gretimi kaimai, bet ir šalys, su kuriomis jis prekiauja, skursta ir menksta. Kiekviena iš tų šalių atskirai miestui galbūt išgalėtų teikti tik mažytę pragyvenimo reikmenų ar jo veiklai reikalingos paklausos dalį, bet visos kartu jos įstengia suteikti gausybę tiek pragyvenimo reikmenų, tiek užsakymų. Vis dėlto siaurame tų laikų prekybos rate buvo ir kelios turtingos bei darbščios šalys. Tokia buvo Graikijos imperija per visą savo gyvavimo laikotarpį, Saracėnų imperija valdant Abasidams. Toks buvo ir Egiptas, iki jį nukariavo turkai, dalis Berberijos pakrantės ir visos maurų valdomos Ispanijos provincijos.

Reikia manyti, kad Italijos miestai pirmieji Europoje pasiekė aukštą gerovės lygį dėl prekybos. Italija buvo to meto pažengusios ir civilizuotos pasaulio dalies centre. Greta viso kito, kai kurių Italijos miestų pažangą nepaprastai paskatino ir kryžiaus žygiai, nors suniokodami didžiules sankaupas ir išnaikindami gyventojus jie neišvengiamai sulėtino didesnės Europos dalies vystymąsi. Didžiulės armijos, iš visų kraštų žygiavusios užkariauti Šventosios Žemės, ypač pagyvino Venecijos, Genujos ir Pizos laivybą, nes jas kartkartėmis reikėdavo ten plukdyti ir nuolat aprūpinti maisto atsargomis. Šie miestai buvo, jei galima taip pasakyti, tų armijų intendantai, o pats destruktyviausias siautėjimas, užgriuvęs Europos tautas, buvo tų respublikų gerovės šaltinis.

Prekybos miestų gyventojai, iš turtingiausių šalių įveždami geresnius gaminius bei daug kainuojančias

prabangos prekes, patenkino stambiųjų savininkų tuštybę, – šie noriai jas pirko už didelius iš savo žemės gaunamos neapdorotos produkcijos kiekius. Taigi tais laikais didesnės Europos dalies prekyba iš esmės susidėjo iš jų nuosavos neapdorotos produkcijos mainų į labiau civilizuotų tautų pagamintas prekes. Antai Anglijos vilna buvo mainoma į Prancūzijos vynus bei puošnius audeklus iš Flandrijos, lygiai kaip šiandien Lenkijos javai keičiami į Prancūzijos vynus ir konjakus ar Prancūzijos bei Italijos šilkus ir aksomus.

Šitokiu būdu šalyse, kuriose anksčiau nebuvo gaminamos sudėtingesnės bei aukštos kokybės prekės, užsienio prekyba paskatino tų gaminių poreikį. Bet kai pomėgis vartoti prabangos prekes išplito tiek, kad sukūrė nemažą jų paklausą, pirkliai, norėdami sumažinti pervežimo kaštus, natūraliai stengėsi įsteigti nors kiek tas prekes gaminančių manufaktūrų ir savo šalyje. Taip atsirado pirmosios manufaktūros, gaminusios prekes tolimajai prekybai, įkurtos, kaip galima spręsti, vakarinėse Europos provincijose po Romos imperijos žlugimo. Reikia pažymėti, kad nebuvo didesnės šalies, kurioje nebūtų buvę ar kuri būtų galėjusi išsilaikyti be joje veikiančių kurios nors rūšies manufaktūrų; ir kai sakoma, kad vienoje ar kitoje iš tokių šalių nėra manufaktūrų, tai visada reikia suprasti taip, kad nėra tokių, kuriose gaminamos aukštesnės kokybės ir sudėtingesnės arba tolimajai prekybai skirtos prekės. Kiekvienoje didesnėje šalyje tiek daugumos gyventojų drabužiai, tiek jų namų apyvokos reikmenys yra vietinės gamybos. Neturtingose šalyse, apie kurias paprastai sakoma, kad jose nėra manufaktūrų, tai dar labiau įprasta nei turtingose, kurios laikomos turinčiomis daug manufaktūrų. Pastarosiose žemesniųjų gyventojų sluoksnių drabužiai bei namų apyvokos daiktai kur kas dažniau bus pagaminti užsienyje nei pirmosiose.

Tolimajai prekybai gaminančios manufaktūros įvairiose šalyse, kaip atrodo, buvo įkuriamos dviem skirtingais būdais.

Kartais jos būdavo įkuriamos jau anksčiau minėtu būdu, impulsyviai, jei galima taip pasakyti, panaudojant sankaupas atskirų pirklių bei įmonininkų, kurie jas įsteigė mėgdžiodami kurias nors tokio pat pobūdžio užsienio manufaktūras. Todėl tokios manufaktūros yra užsienio prekybos vaisius, ir būtent tokios buvo senosios šilko, aksomo ir brokato audyklos, klestėjusios Lukoje tryliktajame amžiuje. Jas iš ten ištrėmė vieno iš Machiavelli'o herojų, Castruccio Castracani'o, tironija. 1310 metais iš Lukos buvo išvaryta devyni šimtai šeimų, iš kurių trisdešimt viena persikėlė į Veneciją ir pasisiūlė ten pradėti šilko gamybą. Jų pasiūlymas buvo priimtas, joms buvo suteikta daug privilegijų, ir su trimis šimtais darbininkų jos pradėjo gamybą[6]. Tokios pat, regis, buvo ir aukštos kokybės audinių manufaktūros, senovėje klestėjusios Flandrijoje, o Elžbietos valdymo pradžioje pradėjusios rastis Anglijoje; tokios yra ir dabartinės šilko manufaktūros Lione bei Spitalfildse. Šitokiu būdu įsteigtos manufaktūros, būdamos užsienio manufaktūrų imitacija, dažniausiai naudoja ir užsienines medžiagas. Kai buvo įkurta manufaktūra Venecijoje, medžiagos jai buvo gabenamos iš Sicilijos ir Levanto. Senesnioji Lukos manufaktūra taip pat veikė apdorodama užsienio žaliavas. Iki šešioliktojo amžiaus, kaip atrodo, šiaurinėje Italijos pusėje šilkmedžių auginimas bei šilkaverpių veisimas dar nebuvo paplitę. Prancūzijoje ši veikla nebuvo žinoma iki pat Karolio IX valdymo. Flandrijos manufaktūros daugiausia naudojo vilną iš Ispanijos ir Anglijos. Ispaniška vilna buvo žaliava ne apskritai pirmajai Anglijos vilnos manufaktūrai, bet pirmajai šioje šalyje, ga-

[6] Žr. Sandi, *Istoria Civile de Vinezia*, part ii, vol. I, p. 247, 256.

minusiai tolimajai prekybai. Liono šilko manufaktūroje didesnė pusė šiandien naudojamų žaliavų atvežama iš užsienio; tik ją įsteigus, užsieninė buvo visa ar beveik visa žaliava. Spitalfildso manufaktūroje išvis nebuvo naudojama angliška žaliava. Kadangi tokios manufaktūros paprastai įkuriamos pagal keleto asmenų sumanymus ir planus, jos atsiranda kartais pajūrio mieste, kartais – šalies gilumoje, nelygu kaip lėmė tų žmonių interesai, sprendimai ar užgaidos.

Kartais tolimajai prekybai gaminančios manufaktūros išsiplėtoja natūraliai, taip sakant, savaime, palaipsniui gerinant tų šalyje gaminamų šiurkščių gaminių, be kurių gamybos visais laikais neapsieina net ir neturtingiausi bei primityviausi kraštai, kokybę. Tokiose manufaktūrose paprastai naudojamos vietinės žaliavos, ir jas, kaip atrodo, pirmiausia imta tobulinti bei gerinti tokiose žemyno gilumoje esančiose šalyse, kurios buvo nors ne toliausiai, bet pakankamai atokiai nuo jūros pakrantės, o kartais ir nuo kitų laivybinių vandenų. Atokiau nuo jūros esanti šalis, kurios žemės natūraliai derlingos ir lengvai dirbamos, pagamina didelį pragyvenimo reikmenų perviršį, palyginti su žemdirbių reikmėmis, o dėl sausumos transporto brangumo bei nepatogumo gabenti upėmis tą perviršį dažnai sunku išvežti į užsienį. Taigi gausa lemia pigų pragyvenimą ir skatina tose apylinkėse įsikurti daugelį darbininkų, kurie pamato, kad čia jų darbas gali parūpinti jiems daugiau gyvenimui būtinų ir patogumus teikiančių dalykų nei kur kitur. Jie perdirba vietines žaliavas ir iškeičia savo gaminius arba, kas yra tas pat, jų kainą į daugiau žaliavų bei pragyvenimo reikmenų. Jie suteikia naują vertę tai perviršinei neapdorotos produkcijos daliai, sutaupydami jos gabenimo iki vandens ar į kokią nors tolimą prekyvietę išlaidas; mainais žemdirbiams jie pateikia tai, kas jiems naudinga arba priimtina, nes gaunama palankesnėmis nei iki tol sąlygomis. Žemdirbiai parduoda savo perviršinę produkciją už geres-

nę kainą ir gali pigiau įsigyti jiems reikalingų gaminių. Šitaip jie ir skatinami, ir įgalinami didinti tą perviršinę produkciją toliau gerindami ir geriau įdirbdami žemę, ir kaip žemės derlingumas davė pradžią žaliavų perdirbimui, taip perdirbimo vystymasis savo ruožtu veikia žemdirbystę ir dar labiau kelia žemės derlingumą. Perdirbėjai pirmiausia aprūpina ūkininkus kaimynystėje, o vėliau, jų darbui gerėjant ir tobulėjant, ir tolimesnes rinkas. Taip yra todėl, kad neperdirbtas žaliavas ar menkai apdirbtą produkciją vargiai apsimoka gabenti sausuma bent kiek tolimesniais atstumais, užtat tokias išlaidas lengvai padengia aukštesnės kokybės ir tobulesni gaminiai. Net nedidelio jų krovinio kaina dažnai prilygsta didžiulio neperdirbtos žaliavos kiekio kainai. Pavyzdžiui, į aukštos kokybės audeklo rietimo, sveriančio vos aštuoniasdešimt svarų, kainą įeina ne tik aštuoniasdešimties svarų vilnos kaina, bet kartais ir kelių tūkstančių svarų grūdų, reikalingų pragyventi įvairiems vilnos apdorojimo darbininkams ir jų tiesioginiams darbdaviams, kaina. Šitaip grūdai, kuriuos būtų sunku išvežti į užsienį jų natūraliu pavidalu, faktiškai išgabenami gatavo gaminio pavidalu ir gali lengvai pasiekti tolimiausius pasaulio kampelius. Taip natūraliai ir tarsi savaime išaugo Lidso, Halifakso, Šefildo, Birmingamo ir Vulverhamptono manufaktūros. Tokios manufaktūros yra žemdirbystės padarinys. Šiuolaikinėje Europos istorijoje jos paprastai plėtojosi ir tobulėjo vėliau nei tos, kurios atsirado dėl užsienio prekybos poveikio. Anglija aukštos kokybės audinių iš ispaniškos vilnos gaminimu pagarsėjo daugiau nei šimtmečiu anksčiau, negu bet kuri iš minėtų klestinčių manufaktūrų ėmė tiekti užsienio prekybai tinkančią produkciją. Pastarosios galėjo plėstis ir tobulėti tik plėtojantis ir tobulėjant žemdirbystei, o tai buvo paskutinė ir svarbiausia užsienio prekybos ir jos tiesiogiai įkurtų manufaktūrų pasekmė, kurią aš dabar imsiuosi paaiškinti.

IV skyrius

KAIP MIESTŲ PREKYBA PRISIDĖJO PRIE KAIMO PAŽANGOS

Prekybos ir manufaktūrų miestų augimas bei turtai prisidėjo prie jų kaimynystėje esančių kaimų pažangos ir augimo trimis skirtingais būdais.

Pirma, suteikdami plačią ir imlią rinką iš kaimo gaunamai neapdorotai produkcijai, miestai skatino žemės dirbimą bei tolesnį gerinimą. Šis palankus poveikis netgi neapsiribojo vien miestus supančiais kaimais, bet aprėpė visus kraštus, su kuriais jie vykdė savo sandorius. Miestai teikė rinką daliai visų tų kraštų neapdorotos arba apdorotos produkcijos ir tuo skatino jų visų darbinę veiklą ir pažangą. Tačiau tų miestų apylinkės neišvengiamai gaudavo didžiausią naudą iš šios rinkos. Mažiau mokėdami už žaliavų gabenimą, prekiautojai galėjo daugiau mokėti žemdirbiams ir kartu pateikti jas vartotojams taip pat pigiai, kaip ir atvežtąsias iš toli.

Antra, miesto gyventojai įgytą turtą dažnai panaudodavo pirkti parduodamai žemei, kurios didelė dalis neretai būdavo nedirbama. Įprasta, kad pirkliai siekia tapti dvarininkais, ir kai jais tampa, jie paprastai būna geriausi novatoriai. Pirklys įpratęs skirti savo pinigus iš esmės pelningiems projektams, o paprastas dvarininkas dažniausiai įpratęs juos išleisti. Pirmasis dažnai regi, kaip jo pinigai išeina ir grįžta su pelnu; antrasis, kai kartą su jais išsiskiria, labai retai kada tikisi vėl išvysti nors

dalį jų. Tokie skirtingi įpročiai natūraliai daro įtaką jų nusiteikimui ir nuostatoms bet kokioje darbinėje veikloje. Pirklys paprastai yra pasitikintis savimi įmonininkas, dvarininkas – neryžtingas. Pirmasis nebijo iškart pakloti didelę sumą savo žemės pagerinimui, kai mato galimybę pakelti jos vertę proporcingai išlaidoms. Antrasis, jei turi kokį nors kapitalą, kas ne visada pasitaiko, retai kada išdrįsta jį taip panaudoti. Jei jis ir užsiima žemės gerinimu, tai paprastai daro įdėdamas ne kapitalą, o tik tai, ką gali sutaupyti iš metinių pajamų. Visi, kuriems yra tekę gyventi prekybos mieste, apsuptame menkai dirbamų žemių, dažnai galėjo pastebėti, kaip smarkiai pirklių veiksmai savo energingumu pranoksta paprastų dvarininkų veiksmus. Tvarkos, taupumo, dėmesingumo įgūdžiai, kuriuos pirkliui savaime suformuoja prekybinė veikla, taip pat įgalina jį kur kas pelningiau ir sėkmingiau vykdyti bet kokį žemės gerinimo projektą.

Trečias, paskutinis, dalykas – prekyba bei manufaktūros palaipsniui įdiegė tvarką ir gerą valdymą, o kartu užtikrino kaimo gyventojų, kurie iki tol gyveno beveik nuolatinio karo su kaimynais padėtyje ir vergiškai priklausė nuo savo ponų, asmens laisvę ir saugumą. Nors mažiausiai pastebėtas, šis dalykas, be jokių abejonių, savo pasekmėmis yra pats svarbiausias. Ponas Hume'as, kiek aš žinau, yra vienintelis autorius, iki šiol atkreipęs į tai dėmesį.

Kai šalyje nėra nei užsienio prekybos, nei kokią nors sudėtingesnę produkciją gaminančių manufaktūrų, stambus žemvaldys, neturėdamas į ką iškeisti didesnę jo žemės duodamos produkcijos dalį, viršijančią žemdirbių pragyvenimui būtiną kiekį, viską suvartoja savo kaimiškai vaišinguose namuose. Jei tos perviršinės produkcijos pakanka išlaikyti šimtui ar tūkstančiui žmonių, tai vienintelis būdas jam ją panaudoti ir bus išlaikyti šimtą

ar tūkstantį žmonių. Todėl jį visąlaik supa gausybė dvariškių bei išlaikytinių, kurie, neturėdami kuo atsimokėti už išlaikymą, tačiau nevaržomai naudodamiesi jo dosnumu, turi jam paklusti, lygiai kaip kareiviai privalo paklusti jiems algą mokančiam valdovui. Europoje prieš išplintant prekybai bei manufaktūroms turtingųjų ir didžiūnų, nuo valdovo iki nežymiausio barono, vaišingumas pranoko viską, ką galime išvysti šiandien. Vilhelmas Rudasis kaip valgomuoju naudojosi Vestminsterio rūmais, ir šie dažnai, regis, būdavo ne per dideli jo svitai. Kai Thomas Becketas šviežiu šienu ar meldais išklojo savo menės grindis, kad riteriai ir dvarininkai, kuriems neužteko kėdžių ar suolų, sėsdamiesi valgyti ant grindų neišsiteptų savo prabangių drabužių, tai buvo palaikyta jo didybės požymiu. Apie Voriko grafą pasakojama, kad šis savo įvairiuose dvaruose kasdien vaišindavo trisdešimt tūkstančių žmonių, ir nors skaičius šiuo atveju yra galbūt kiek perdėtas, tačiau jis vis vien turėjo būti labai didelis, jei davė pagrindą tokiam padauginimui. Dar ne taip seniai beveik tokio pat pobūdžio vaišingumas buvo paplitęs įvairiose Škotijos aukštumų vietovėse. Panašu, kad tai bendra visoms tautoms, kurioms mažai žinomos prekyba ir manufaktūros. „Esu matęs, – sako daktaras Pocockas, – kaip vienas Arabijos šeichas, atvykęs į miestą parduoti galvijų, pietauja gatvėje ir kviečia visus praeivius, net ir paprasčiausius elgetas, sėstis šalia jo ir vaišintis drauge."

Patys žemdirbiai visais atžvilgiais buvo taip pat priklausomi nuo žemvaldžio, kaip ir dvariškiai. Netgi tie, kurie nebuvo baudžiauninkai, buvo nuomininkai be pastovios sutarties, mokėję rentą nepriklausomai nuo jų dirbamos žemės teikiamo išlaikymo. Krona, pusė kronos, avis ar ėriukas prieš kiek laiko Škotijos aukštumų vietovėse buvo įprastinė renta už žemę, išmaitinusią visą šeimą. Kai kur taip yra iki šiol, ir už pinigus ten šiuo

metu nenusipirksi daugiau daiktų nei kitose vietose. Kur nors kaime, kur dideliame dvare gaunamos produkcijos perviršį turi suvartoti pats dvaras, savininkui neretai bus patogiau, kad dalis to pervir̃šio būtų suvartota toliau nuo jo namų, su sąlyga, kad tie vartotojai yra jam tokie pat pavaldūs, kaip ir jo dvariškiai ar namų tarnai. Tokiu atveju jo netrikdys nei pernelyg gausi svita, nei per didelė šeimyna. Nuomininkas be pastovios sutarties, kuris naudojasi žeme, pakankama šeimai išlaikyti, už vos didesnę nei minimali rentą, yra taip pat priklausomas nuo žemvaldžio, kaip ir bet kuris tarnas ar dvariškis, ir privalo jam paklusti beveik be išlygų. Kaip žemvaldys maitina tarnus ir dvariškius savo namuose, lygiai taip pat jis maitina savo nuomininkus jų namuose. Tiek vieni, tiek kiti pragyvena iš jo dosnumo, o tos gerovės tęstinumas priklauso nuo jo malonės.

Senovės didikų galybė ir rėmėsi valdžia, kurią stambūs žemvaldžiai neišvengiamai tokiomis sąlygomis turėjo savo nuomininkams ir išlaikytiniams. Visiems, gyvenusiems jų dvaruose, taikos metu jie būtinai tapdavo teisėjais, karo metu – karvedžiais. Savo valdose jie pajėgė išlaikyti tvarką ir vykdyti teisingumą, kadangi bet kuris jų ten galėjo nukreipti visų gyventojų jėgas prieš vieno iš jų neteisingumą. Joks kitas asmuo neturėjo pakankamai valdžios palaikyti tvarką ir teisingumą. Ypač karalius. Tais senais laikais jis buvo ne ką daugiau nei stambiausias žemvaldys savo valdose, kuriam bendros gynybos nuo bendrų priešų vardan kiti stambūs žemvaldžiai reiškė tam tikrą pagarbą. Norėdamas priversti sumokėti nedidelę skolą stambaus žemvaldžio valdose, kur visi gyventojai ginkluoti ir įpratę veikti ranka rankon, karalius, jei jis, kliaudamasis savo autoritetu, būtų pabandęs tai daryti, būtų turėjęs įdėti beveik tiek pat pastangų, kaip ir siekdamas numalšinti pilietinį karą. Todėl jis buvo priverstas perleisti įstatymų vykdymo

priežiūrą didesnėje šalies dalyje tiems, kurie buvo pajėgūs tai daryti; ir dėl tos pačios priežasties jis turėjo patikėti vadovavimą šalies liaudies kariuomenei tiems, kuriems ta kariuomenė paklusdavo.

Klaidinga įsivaizduoti, kad ta ar kita teritorinė jurisdikcija kilo iš feodalinės teisės. Ne tik aukščiausioji civilinė ir baudžiamoji jurisdikcija, bet ir galia surinkti kariuomenę, kaldinti monetas ir netgi leisti potvarkius savo valdiniams valdyti – visos šios teisės priklausė stambiesiems žemvaldžiams kaip alodas, be jokių prievolių, kelis šimtus metų prieš pirmąkart paminint patį feodalinės teisės pavadinimą Europoje. Iki užkariavimo saksų didikų galios ir teisės Anglijoje, kaip atrodo, buvo tokios pačios, kaip ir bet kurio normandų didiko po jo. Tačiau manoma, kad iki užkariavimo feodalinė teisė nebuvo tapusi paprotine Anglijos teise. O tai, kad aukštiems Prancūzijos didikams kuo plačiausia suvereni valdžia bei teisminės galios priklausė jau gerokai anksčiau, nei šioje šalyje buvo įvesta feodalinė teisė, mums nekelia jokių abejonių. Ta valdžia ir teisminės galios neišvengiamai kilo iš ką tik nupasakotos tų asmenų turtinės padėties bei papročių. Nenuklysdami į tolimą Prancūzijos ar Anglijos monarchijų praeitį, gerokai vėlesniais laikais taip pat galime rasti daugybę įrodymų, kad tokios priežastys neišvengiamai sukelia tokias pasekmes. Dar nepraėjo nė trisdešimt metų nuo to laiko, kai Cameronas iš Lochielio, dvarininkas iš Lochabaro Škotijoje, be jokio įstatyminio pagrindo, nebūdamas, kaip juos tuomet vadino, karalystės lordas ir netgi pagrindinis žemių nuomininkas, o tik Argailio kunigaikščio vasalas, ir nebūdamas netgi taikos teisėjas, vis vien vykdė aukščiausią baudžiamąją jurisdikciją savo žmonių atžvilgiu. Sakoma, kad jis tai darė labai nešališkai, nors ir be jokių teisminių formalumų; ir labai gali būti, kad tais laikais to krašto padėtis privertė jį imtis tokios valdžios viešajai tvarkai

palaikyti. Šis dvarininkas, kurio metinė renta niekuomet neviršijo penkių šimtų svarų, 1745 metais į sukilimą atsivedė aštuonis šimtus savo žmonių.

Feodalinės teisės įvedimas anaiptol neišplėtė nepriklausomų aukštųjų didikų valdžios, tai veikiau galima laikyti bandymu ją apriboti. Ši teisė nustatė apibrėžtą pavaldumą, susijusį su ilga virtine prievolių ir pareigų, pradedant karaliumi ir baigiant smulkiausiu savininku. Kol žemės savininkas nepilnametis, jo renta kartu su jo žemių valdymu atitenka jam artimiausiam aukštesniajam didikui, taigi stambiųjų žemvaldžių atveju viskas pereina karaliui, kuris tampa atsakingas už globotinio išlaikymą bei lavinimą ir kuris, naudodamasis savo kaip globėjo valdžia, buvo laikomas turinčiu teisę apvesdinti globotinį, su sąlyga, kad vedybos atitiktų pastarojo luomą. Bet nors feodalinė teisė ir turėjo stiprinti karaliaus valdžią ir susilpninti stambiųjų žemvaldžių galias, jos toli gražu nepakako tvarkai šalyje ir tinkamam gyventojų valdymui užtikrinti, nes ji neįstengė pakankamai pakeisti tos nuosavybės ir papročių padėties, kuri tą netvarką kėlė. Valdžios galia tebebuvo, kaip ir iki tol, pernelyg silpna viršūnėje ir pernelyg stipri žemutinėse grandyse, ir pernelyg stipri pastarųjų galia lėmė viršūnių silpnumą. Įvedus feodalinį pavaldumą, karalius, kaip ir anksčiau, nepajėgė nuslopinti aukštųjų didikų savivalės. Jie ir toliau kada panorėję skelbė nesiliaujančius karus vienas kitam ir labai dažnai – karaliui; ir neapsaugota šalis, kaip ir seniau, tebebuvo prievartos, plėšimų ir netvarkos kraštas.

Tačiau tai, ko nepajėgė padaryti jokia feodalinių institucijų prievarta, palaipsniui įgyvendino tyli ir nejuntama užsienio prekybos bei manufaktūrų veikla. Ji pamažu parūpino stambiesiems žemvaldžiams tai, į ką jie galėjo iškeisti visą savo žemių produkcijos perviršį ir kuo jie galėjo naudotis patys, nesidalydami nei su nuominin-

kais, nei su išlaikytiniais. Viskas mums ir nieko kitiems, regis, visais amžiais buvo apgailėtina žmonijos galingųjų taisyklė. Taigi, kai tik jie rado būdą, kaip visą savo rentos vertę suvartoti patiems, nebeliko jokių ketinimų dalytis ja su kitais. Gali būti, jog mainais už porą deimantinių sagčių ar ką nors kita, taip pat tuščia ir nenaudinga, jie atiduodavo metinį tūkstančio žmonių išlaikymą, tai yra metinio tūkstančio žmonių išlaikymo kainą, o drauge ir visą tos vertės jiems teikiamą svorį bei valdžią. Tačiau sagtys juk tapdavo vien jų, jie nesidalydavo jomis su jokia kita žmogiškąja būtybe, o išlaidaudami ankstesniuoju būdu jie dalytųsi ta verte su mažiausiai tūkstančiu žmonių. Todėl tiems, kurie turėdavo rinktis, šis skirtumas neabejotinai buvo lemiamas, taigi, patenkindami pačią vaikiškiausią, niekingiausią bei savanaudiškiausią iš visų tuštybių, stambieji žemvaldžiai palaipsniui neteko visos savo galios bei valdžios.

Šalyje, kurioje nėra nei užsienio prekybos, nei sudėtingesnių manufaktūrų, dešimties tūkstančių svarų metines pajamas gaunantis savininkas negali gerai jų panaudoti jokiu kitu būdu, kaip tik išlaikydamas, tarkime, tūkstantį šeimų, dėl to neišvengiamai esančių jo valdžioje. Dabartinėje Europos situacijoje dešimt tūkstančių svarų per metus gaunantis asmuo gali išleisti – tai jis paprastai ir daro – visas savo pajamas tiesiogiai neišlaikydamas nė dvidešimties žmonių ar neturėdamas savo žinioje daugiau nei dešimties to nevertų liokajų. Netiesiogiai jis, galimas dalykas, išlaiko tiek pat ar net daugiau žmonių nei išlaidaudamas ankstesniuoju būdu. Taip yra todėl, kad nors brangių prekių, į kurias jis iškeičia visas savo pajamas, kiekis labai mažas, žmonių, prisidėjusių prie jų gamybos bei ruošimo, skaičius neišvengiamai turi būti labai didelis. Didelė tų prekių kaina paprastai susidaro iš visų tų žmonių darbo užmokesčio bei visų jų tiesioginių darbdavių pelno. Mokėdamas tokią

kainą, tas žemvaldys netiesiogiai sumoka visus tuos atlyginimus ir pelnus, taip netiesiogiai prisidėdamas prie visų darbininkų ir jų darbdavių išlaikymo. Tačiau jo įnašas paprastai sudaro labai mažą kiekvieno jų pajamų dalį, labai nedaugelio galbūt dešimtąją, daugelio – mažesnę nei šimtąją, kai kurių mažesnę nei tūkstantąją ar netgi mažesnę nei dešimttūkstantąją metinių pajamų dalį. Taigi nors jis ir prisideda prie jų visų išlaikymo, visi jie yra daugiau ar mažiau nuo jo nepriklausomi, kadangi paprastai gali išsiversti ir be jo.

Kai stambieji žemvaldžiai savo pajamas skiria nuomininkų ir dvariškių išlaikymui, kiekvienas jų visiškai išlaiko visus savo nuomininkus ir visus savo dvariškius. Tačiau kai jie pajamas išleidžia išlaikydami pirklius bei amatininkus, jie visi drauge tikriausiai išlaiko tiek pat ar, atsižvelgiant į nuo kaimiškojo svetingumo neatsiejamą švaistymą, netgi daugiau žmonių nei prieš tai. Tačiau kiekvienas jų atskirai dažniausiai prisideda prie kiekvieno atskiro individo išlaikymo tik labai maža dalimi. Kiekvienas pirklys ar amatininkas užsidirba pragyvenimą ne iš vieno, o iš šimto ar tūkstančio skirtingų pirkėjų. Todėl nors tam tikru požiūriu jis pajamas gauna iš jų visų, jis nėra visiškai priklausomas nė nuo vieno iš pirkėjų.

Žemvaldžių asmeninėms išlaidoms palaipsniui didėjant, neišvengiamai taip pat palaipsniui mažėjo jų dvariškių skaičius, kol pagaliau jų buvo visiškai atsisakyta. Dėl tos pačios priežasties žemės savininkai po truputį atsisakė ir nereikalingos savo nuomininkų dalies. Ūkiai buvo padidinti, ir juose gyvenančių žmonių, nepaisant nepasitenkinimo dėl gyventojų skaičiaus mažėjimo, liko tik tiek, kiek buvo būtina dirbti žemei, atsižvelgiant į netobulą tų laikų žemdirbystę ir jos pažangą. Atsikratęs nereikalingų burnų ir išreikalaudamas iš žemdirbio visą ūkio vertę, žemės savininkas gaudavo didesnį per-

virš į arba, kas yra tas pat, to didesnio perviršio kainą, kurią panaudoti savo labui, kaip jis darė su kita dalimi, negaišdami sudarė sąlygas pirkliai bei manufaktūrininkai. Dėl tos pačios priežasties jis troško labiau padidinti žemės rentą, nei leido jos esama būklė. Jo nuomininkai galėjo su tuo sutikti tik su viena sąlyga – kad jų dirbama žemė išliktų jų rankose tiek metų, kiek jų gali prireikti, kad su kaupu atsipirktų visos lėšos, įdėtos į jos tolesnį gerinimą. Brangiai kainuojanti žemvaldžio tuštybė vertė jį sutikti su šia sąlyga; taip atsirado ilgalaikės nuomos sutartys.

Netgi nuomininkas be pastovios sutarties, sumokantis visą žemės vertę, nėra visiškai priklausomas nuo žemės savininko. Piniginė nauda, kurią jie gauna vienas iš kito, yra abipusė ir vienoda, ir tarnaudamas savininkui toks nuomininkas nerizikuos nei savo gyvenimu, nei turtu. Bet jei jo nuoma ilgalaikė, jis yra visiškai nepriklausomas; tada žemvaldys negali tikėtis iš jo nė mažiausios paslaugos, išskyrus tai, kas aiškiai aptarta nuomos sutartyje arba ką daryti įpareigoja įprasti ir visiems žinomi šalies įstatymai.

Nuomininkams šitaip tapus nepriklausomiems, o išlaikytinių atsisakius, stambieji žemvaldžiai daugiau nebegalėjo kištis į nustatytą teisingumo vykdymą ar drumsti krašto ramybę. Pardavę savo pirmagimystės teisę ne už viralo dubenėlį bado ir nepriteklių metu kaip Ezavas, bet, išlepinti pertekliaus, už dailius mažmožius ir niekniekius, labiau tinkančius vaikams džiaugtis nei būti rimtais vyrų siekiniais, jie tapo tokie pat nereikšmingi, kaip ir bet kuris turtingesnis miesto amatininkas ar prekiautojas. Kaime, kaip ir mieste, įsigalėjo nustatytas valdymas, ir tiek vienur, tiek kitur niekas neturėjo pakankamai galios jį sutrikdyti.

Galbūt tai nesusiję su čia nagrinėjamu klausimu, tačiau negaliu susilaikyti nepažymėjęs, kad prekiaujančio-

se šalyse itin reta labai senų šeimų, turinčių didžiulius žemės plotus, kurie karta po kartos pereina iš tėvo sūnui. Ir priešingai, šalyse, kur mažai išplitusi prekyba, tokiose kaip Velsas ar Škotijos aukštumos, tokių šeimų gausu. Arabų istorijos, kaip galima spręsti, visos pilnos genealogijų, o vienoje iš tokių istorijų, parašytoje vieno totorių chano ir išverstoje į keletą Europos kalbų, beveik nieko kito ir nėra; tai įrodymas, kad tose tautose senos šeimos yra įprastas reiškinys. Šalyse, kur turtingas asmuo savo pajamas gali išleisti vieninteliu būdu – išlaikydamas tiek žmonių, kiek pajėgia, jis nebus linkęs viską iššvaistyti, ir jo dosnumas, kaip atrodo, retai kada taip įsismarkauja, kad skatintų jį išlaikyti daugiau nei pajėgtų. Tačiau ten, kur turtingas asmuo didžiąją savo pajamų dalį išleidžia savo paties reikmėms, jis dažnai neriboja išlaidų, kadangi dažnai neribota būna jo tuštybė arba savimeilė. Todėl prekybinėse šalyse turtas, nepaisant griežčiausių įstatymų, ribojančių jo švaistymą, labai retai kada ilgai lieka toje pačioje šeimoje. Ir priešingai, primityviose tautose turtas dažnai lieka šeimoje be jokio įstatyminio reguliavimo, kadangi piemenų tautose, tokiose kaip totoriai ar arabai, vartotojiškas jų nuosavybės pobūdis visą tokį reguliavimą neišvengiamai padaro neįmanomą.

Taigi neapsakomą svarbą visuotinei gerovei turėjusį perversmą įvykdė dvi skirtingos žmonių klasės, neturėjusios nė menkiausio ketinimo tarnauti bendram labui. Didžiųjų žemvaldžių vienintelis motyvas buvo patenkinti vaikiškiausią tuštybę. Kur kas mažiau juokingi pirkliai bei amatininkai veikė paprasčiausiai vien siekdami sau naudos ir vadovaudamiesi smulkių prekiautojų taisykle – išspausti skatiką iš visko, iš ko tik įmanoma. Nei vieni, nei kiti nesuvokė ir nenumatė, kokį didelį perversmą palaipsniui daro pirmųjų kvailystės ir antrųjų darbštumas.

Vadinasi, didžiojoje Europos dalyje miestų prekyba ir manufaktūros buvo ne žemdirbystės plėtros ir kaimo pažangos pasekmė, bet priežastis ir veiksnys.

Tačiau tokia raida, priešinga natūraliam vystymuisi, neišvengiamai yra lėta ir negarantuota. Palyginkite lėtą pažangą tose Europos šalyse, kurių gerovė didžiuliu mastu priklauso nuo prekybos ir manufaktūrų, su sparčiu mūsiškių Šiaurės Amerikos kolonijų, kurių visa gerovė remiasi žemės ūkiu, turtėjimu. Didesnėje Europos dalyje gyventojų skaičius, kaip manoma, padvigubės ne greičiau nei per penkis šimtus metų. Apskaičiuota, kad keliose mūsų Šiaurės Amerikos kolonijose šis skaičius padvigubėja per dvidešimt ar dvidešimt penkerius metus. Europoje pirmagimystės teisė bei įvairios neterminuotos prievolės neleidžia išskaidyti didžiųjų žemės valdų, šitaip užkirsdamos kelią smulkių savininkų gausėjimui. Tačiau būtent smulkusis savininkas, pažįstantis kiekvieną savo žemės pėdą, žvelgiantis į ją su meile, kurią savaime įkvepia nuosavybė, ypač jei ji nedidelė, ir dėl to su malonumu ne tik ją dirbantis, bet ir gražinantis, paprastai yra pats darbščiausias, protingiausias ir sėkmingiausias žemės gerintojas. Be to, tie patys apribojimai už rinkos ribų laiko tiek daug žemės, kad kapitalo žemei pirkti visuomet yra daugiau nei žemės parduoti, todėl jei kas ir būna parduodama, tai visuomet monopolinėmis kainomis. Renta niekada neprilygsta už žemę sumokėtų pinigų palūkanoms ir, be to, ją dar slegia inventoriaus taisymo ir kitokios nenumatytos išlaidos, kurių niekad nebūna gaunant palūkanas. Visoje Europoje žemės įsigijimas yra pats nepelningiausias smulkaus kapitalo panaudojimas. Tiesa, vidutiniškai pasiturintis asmuo, senatvėje pasitraukdamas iš verslo, kai kada nusprendžia įdėti savo nedidelį kapitalą pirkdamas žemės – kad sustiprintų savo saugumą. Laisvųjų profesijų žmonės, pajamas gaudavę iš kito šaltinio, dažnai mėgsta tokiu bū-

du apsaugoti savo santaupas. Tačiau jaunas žmogus, kuris, užuot ėmęsis verslo ar įgijęs kokią nors profesiją, panaudoja savo dviejų ar trijų tūkstančių svarų kapitalą nedideliam žemės lopiniui įsigyti ir jam dirbti, iš tiesų gali tikėtis labai laimingo ir labai nepriklausomo gyvenimo, tačiau privalo amžinai atsisveikinti su visomis viltimis sukaupti didelį turtą ar įgyti skambią šlovę, kuriuos jis, kaip ir kiti žmonės, būtų turėjęs galimybę pasiekti, jei savo kapitalą būtų panaudojęs kitaip. Be to, toks asmuo, nors ir negalėdamas pretenduoti tapti žemvaldžiu, dažnai bjaurisi būti smulkiu ūkininku. Taigi mažas į rinką pakliūnančios žemės kiekis ir didelė žemės kaina neleidžia daugelį kapitalų panaudoti tos žemės dirbimui bei gerinimui, kas kitokiu atveju būtų daroma. Šiaurės Amerikoje, priešingai, penkiasdešimties ar šešiasdešimties svarų sumos neretai pakanka norint pradėti dirbti žemę. Ten dirvonuojančios žemės įsigijimas bei dirbimas yra pelningiausias tiek smulkiausio, tiek stambiausio kapitalo panaudojimas ir tiesiausias kelias į visą turtą bei šlovę, kokius tik toje šalyje galima įgyti. Tiesa, kad tokias žemes Šiaurės Amerikoje galima įsigyti beveik už dyka, tai yra už kainą, daug mažesnę nei jos teikiamų gėrybių vertė, – Europoje ar, tiesą sakant, bet kurioje šalyje, kur visa žemė ilgą laiką buvo privati nuosavybė, tai yra neįmanoma. Bet jei mirus didelę šeimą turėjusiam žemvaldžiui jo valdos būtų paskirstytos po lygiai visiems jo vaikams, ta žemė greičiausiai būtų parduota. Į rinką patektų tiek daug žemės, kad ją parduoti monopolinėmis kainomis būtų nebeįmanoma. Laisvai susiklostanti tos žemės renta savo dydžiu priartėtų prie jai pirkti skirtų pinigų palūkanų, ir žemės įsigijimas galėtų būti toks pat pelningas smulkaus kapitalo įdėjimas, kaip ir kiti jo panaudojimo būdai.

Anglija dėl savo dirvožemio natūralaus derlingumo, nepaprastai ilgos jūros pakrantės, palyginti su visos ša-

lies plotu, ir daugybės ją vagojančių laivybinių upių, suteikiančių galimybę naudotis vandens transportu netgi kai kurioms giliausiai šalyje esančioms vietovėms, tikriausiai yra taip pat, kaip ir bet kuri kita didelė Europos šalis, gamtos pritaikyta būti tinkama vieta užsienio prekybai, manufaktūroms, gaminančioms prekes tolimiems kraštams, ir viso to skatinamai pažangai. Be to, nuo pat Elžbietos valdymo pradžios Anglijos įstatymų leidyba buvo itin dėmesinga prekybos bei manufaktūrų interesams, ir faktiškai Europoje nėra kitos šalies, neišskiriant nė pačios Olandijos, kurios įstatymai apskritai būtų palankesni tokio pobūdžio darbinei veiklai. Todėl prekyba bei manufaktūros tuo laikotarpiu nuolat plėtojosi. Be abejo, žemės dirbimas bei gerinimas taip pat tobulėjo, tačiau tai, kaip atrodo, vyko lėtai ir atsiliko nuo spartaus prekybos bei manufaktūrų augimo. Didžioji šalies žemių dalis tikriausiai jau turėjo būti dirbama dar iki Elžbietos įžengimo į sostą, ir labai ženkli žemių dalis vis dar lieka nedirbama, o dar didesnė dalis dirbama daug prasčiau nei galėtų būti. Tačiau Anglijos įstatymai globoja žemės ūkį ne tik netiesiogiai, skatindami prekybą, bet ir teikdami kelias tiesiogines paskatas. Išskyrus nepriteklių metus, grūdų išvežimas yra ne tik neapmokestintas, bet ir skatinamas priemokomis. Vidutiniško derliaus metais grūdų įvežimas iš užsienio apdedamas tokiais muito mokesčiais, kad tai prilygsta uždraudimui. Įvežti gyvus galvijus, išskyrus iš Airijos, buvo draudžiama visais laikais, o ir draudimas įvežti iš Airijos buvo panaikintas tik pastaraisiais metais. Todėl žemdirbiai savo tėvynainių atžvilgiu turi dviejų svarbiausių žemės teikiamų gėrybių, duonos ir mėsos, monopolį. Tokios paskatos, nors, kaip aš pasistengsiu vėliau įrodyti, iš esmės veikiau yra visiškai apgaulingos, pakankamai gerai parodo bent jau gerus įstatymų leidėjų ketinimus globoti žemės ūkį. Bet svarbiau už viską yra tai, kad Anglijos

laisvieji valstiečiai yra tokie saugūs, tokie nepriklausomi ir tokie gerbiami, kokius tik juos gali padaryti įstatymas. Todėl jokioje kitoje šalyje, kur galioja pirmagimystės teisė, renkama dešimtinė ir kur, nors ir prieštaraujant įstatymų dvasiai, kai kuriais atvejais leidžiamos neterminuotos prievolės, žemdirbystė nėra skatinama labiau nei Anglijoje. Ir nepaisant visų tų aplinkybių, tokia tebėra jos žemdirbystės būklė. Tai kas būtų buvę, jei įstatymai nebūtų tiesiogiai parėmę žemės ūkio, jei jį tik netiesiogiai skatintų prekybos plėtra ir laisvųjų valstiečių sąlygos būtų tokios pačios, kaip daugumoje kitų Europos šalių? Prabėgo jau daugiau nei du šimtai metų nuo Elžbietos valdymo pradžios – laiko tarpas, per kurį paprastai pasiekiamas klestėjimas.

Prancūzija, kaip galima spręsti, turėjo gana išplėtotą užsienio prekybą beveik šimtmečiu anksčiau, nei Anglija tapo prekiaujančia šalimi. Prancūzijos jūrų laivynas, tų laikų požiūriu, iki Karolio VIII ekspedicijos į Neapolį buvo gana didelis. Tačiau apskritai žemdirbystė ir žemės ūkio pažanga Prancūzijoje atsilieka nuo Anglijos. Tos šalies įstatymai niekada taip tiesiogiai neskatino žemės ūkio plėtros.

Gana išplėtota yra ir Ispanijos bei Portugalijos užsienio prekyba su kitais Europos kraštais, nors jų prekės gabenamos dažniausiai kitų šalių laivais. Su savo kolonijomis jos prekiauja nesikišant kitoms valstybėms, o dėl tų kolonijų turtingumo bei dydžio prekyba yra daug didesnė. Tačiau ši prekyba nė vienoje iš tų šalių niekad nepaskatino bent kiek stambesnių tolimoms rinkoms gaminančių manufaktūrų susikūrimo, ir didesnė abiejų šalių žemių dalis vis dar nedirbama. Portugalijos užsienio prekyba yra senesnė už bet kurios kitos didesnės Europos šalies, išskyrus Italiją.

Italija yra vienintelė didelė Europos šalis, kurios visa teritorija buvo dirbama ir gerinama dėl užsienio pre-

kybos ir tolimoms rinkoms gaminančių manufaktūrų. Jau iki Karolio VIII įsiveržimo Italijoje, pasak Guicciardini'o, kalnuočiausios ir skurdžiausios šalies dalys buvo dirbamos ne mažiau nei lygiausios ir derlingiausios. Palanki šalies padėtis ir didelis tuo metu joje buvusių nepriklausomų valstybių skaičius tikriausiai nemenkai prisidėjo prie šios visuotinės žemdirbystės. Tačiau nėra negalimas dalykas, kad, nepaisant šio apibendrinto vieno protingiausių ir santūriausių šiuolaikinių istorikų pasakymo, Italijos žemdirbystė tuo metu nebuvo geresnė nei šiuo metu Anglijoje.

Bet kurioje šalyje iš prekybos ir manufaktūrų įgytas kapitalas vis vien išlieka labai nepatikimas ir netvirtas turtas, kol jo dalis nėra apsaugoma panaudojant ją tos šalies žemių dirbimui bei gerinimui. Pirklys, kaip kažkas yra tikrai taikliai pasakęs, nebūtinai yra kurios nors konkrečios šalies pilietis. Jam tikrai nelabai svarbu, kurioje šalyje jis prekiauja; ir menkiausias nepasitenkinimas pastūmės jį perkelti savo kapitalą, o su juo ir visą to kapitalo palaikomą darbinę veiklą iš vienos šalies į kitą. Apie jokią to kapitalo dalį negalima pasakyti, kad ji priklauso kuriai nors konkrečiai šaliai, kol jis nėra, taip sakant, paskleistas tos šalies paviršiuje, pastatuose ar ilgalaikėse investicijose į žemės gerinimą. Didelių turtų, priklausiusių, kaip pasakojama, daugumai Hanzos miestų, šiandien nėra likę nė žymės, išskyrus miglotas tryliktojo ir keturioliktojo šimtmečių istorijas. Netgi neaišku, kur buvo kai kurie iš tų miestų ir kuriems Europos miestams priklauso jiems suteikti lotyniški pavadinimai. Tačiau nors penkioliktojo šimtmečio pabaigos ir šešioliktojo šimtmečio pradžios Italijos nesėkmės smarkiai sumenkino Lombardijos ir Toskanos miestų prekybą bei manufaktūras, šios šalys vis vien tebėra vienos tankiausiai apgyventų ir geriausiai įdirbamų Europoje. Flandrijos pilietiniai karai ir po jų įvestas Ispanijos val-

dymas išgujo klestėjusią prekybą iš Antverpeno, Gento ir Briugės. Tačiau Flandrija tebėra vienas turtingiausių, geriausiai įdirbamų ir daugiausia gyventojų turinčių Europos kraštų. Paprasčiausi karų ar valdžių kaitos sukelti perversmai lengvai išsekina vien iš prekybos kylančios gerovės šaltinius. O turtas, sukuriamas esminio žemdirbystės plėtojimo, yra kur kas patvaresnis, ir jį sunaikinti gali tik tokie nežaboti sukrėtimai, kokius sukelia šimtmetį ar net du besitęsiantys priešiškų ir barbariškų tautų niokojimai – tokie, kokie vyko kurį laiką prieš Romos imperijos žlugimą ir po jo vakarinėse Europos srityse.

ADAMO SMITHO MORALINĖS IR EKONOMINĖS ĮŽVALGOS

Adamo Smitho gyvenamasis metas – XVIII amžius – subrandino svarbiausias socialines, dvasines ir technologines prielaidas susiformuoti *rinkos sistemai* kaip visuotinai priimtinam ir įsigalinčiam ūkinio gyvenimo būdui, politinių, kultūrinių ir net etinių santykių pagrindui. Tos prielaidos – tai pirmiausia prekybos intensyvėjimas ir pinigų naudojimo išplitimas, jų apskaitos poreikis ir techninė gamybos pažanga. Ne naujų žemių grobimas, kolonijų užkariavimas, kaip buvo įprasta iki tol, bet pelno ir turto kaupimas tapo tautų ir valstybių gyvastingumo šaltiniu. Kartu formavosi ir vadinamojo „ekonominio žmogaus", įnikusio į išteklių naudojimo racionalizavimą, tipas.

Smithui istorija lėmė būti vienu iš autoritetingiausių šių naujų visuotinių gyvenimo apraiškų ir tendencijų teorinių pagrindėjų. Jis parašė du veikalus – „Moralinių jausmų teoriją" (*The Theory of Moral Sentiments,* 1759) ir „Tautų turtą" (1776), – kuriuose, įžvalgiai išanalizavęs dvi svarbiausias visuomenės ir individo gyvenimo sritis – dvasinę ir materialinę, siekė filosofiškai pagrįsti minėtus naujus epochos pokyčius kaip geriausiai atitinkančius žmogaus prigimtį, tautų dvasinį būvį ir užtikrinančius materialinę gerovę.

Gyvenimo kelias. Smithas gimė 1723 m. birželio 5 d. Kerkoldžio (Kirkcaldy) miestelyje netoli Edinburgo. Jo tėvas, muitinės kontrolierius, mirė dar prieš sūnui gimstant. Likusi be vyro motina susitaikė su našlės dalia ir visą gyvenimą paskyrė sūnui. Šeima gyveno neturtingai, nors ir neskurdo. Iš mažens Adamas buvo silpnos sveikatos. Ketverių metų jis buvo pa-

grobtas keliaujančių čigonų, bet netrukus sėkmingai surastas. Aštuonerių metų pradėjo lankyti Kerkoldžio mokyklą, kurioje dirbo sumanūs mokytojai. Adamas buvo stropus mokinys, nors ir labai išsiblaškęs. Skaityti knygas buvo mėgstamiausias jo užsiėmimas. Vos sulaukęs penkiolikos metų Smithas įstojo į Glazgo universitetą – vieną geriausių to meto Britanijoje. Čia jis pasirinko studijuoti moralės filosofiją, kuri tais laikais apėmė pagrindinius visuomenės mokslus, tarp jų ir ekonomiką. Tačiau lankė ir gamtos filosofijos paskaitas, žavėjosi matematika, uoliai mokėsi senovės graikų kalbos. Tuo metu Glazgo universitete moralės filosofiją dėstė vienas autoritetingiausių škotų švietėjų Francis Hutchesonas (1694–1747), kuris Smithui padarė didelę įtaką. Vadovaujamas Hutchesono Smithas gilinosi į olandų juristo Hugono Grocijaus (1583–1645) mokslą, studijavo filosofų Francio Bacono (1561–1626), Johno Locke'o (1632–1704) raštus.

Po trejų metų studijų Glazgo universitete Smithas, teturėdamas vos septyniolika metų, gavo menų magistro laipsnį ir stipendiją toliau studijuoti Oksfordo Baliolio (Balliol) koledže. Praleidęs vasaros atostogas gimtajame Kerkoldyje, į Oksfordą jis išvyko raitas ant arklio (tuo metu tai buvo įprasta susisiekimo priemonė). Oksforde jis išbuvo šešerius metus beveik niekur neišvykdamas. Čia jis susipažino su ką tik pasirodžiusiu škotų filosofo Davido Hume'o (1711–1776) „Traktatu apie žmogaus prigimtį" (*A Treatise of Human Nature*, 1739), išleistu anonimiškai ir draudžiamu skaityti kaip laisvamaniška lektūra. (Beje, Smithas prižiūrėtojo buvo užkluptas, ir už tai jo vos nepašalino iš universiteto.) Oksfordas jam paliko slogius prisiminimus. Mokymo procesas tuo metu čia buvo apleistas, profesūra tik dėjosi dirbanti. Studentai per paskaitas skaitė romanus. Bet Smithas čia laiko veltui neleido – užsiėmė savišvieta, skaitė viską, kas pakliūdavo į rankas.

Grįžęs į Kerkoldį pas motiną, porą metų jis niekur nedirbo, tik skaitė įvairiausią literatūrą neapsispręsdamas, ką toliau daryti: imtis anksčiau planuotos dvasininko karjeros ar ne, galvojo net užsiverbuoti kareiviu. 1748 m. vienas draugas supažindino jį su rašytoju, kritiku, meno globėju Henry'u Home'u (lordu Kamesu, 1696–1782), kuris Edinburge vadovavo literatų būreliui. Jis pasiūlė Smithui Edinburge skaityti viešas paskaitas

apie literatūrą ir teisę. Smithas sutiko. Jo paskaitos sutraukdavo daug klausytojų ne tik iš Anglijos, bet ir iš kitų Europos kraštų. Jis pasidarė populiarus. Edinburge Smithas išgyveno vienintelę savo meilę kažkokiai Džinai, galvojo net ją vesti, bet, deja, liko viengungis visą gyvenimą kaip daugelis garsių mokslo žmonių (Newtonas, Hume'as), nesiryžusių savo gyvenimą susieti dar su kuo nors, išskyrus mokslą. Edinburge 1750 m. jis susipažino su garsiuoju škotų filosofu Hume'u, ir ši pažintis virto ilgaamže dviejų mąstytojų draugyste.

Pasitaikius progai 1751 m. Smithas nusprendė pretenduoti į laisvą logikos profesoriaus vietą Glazgo universitete ir universiteto tarybos vienbalsiai buvo juo išrinktas. Yra žinoma, kad pradėdamas eiti šias pareigas jis perskaitė inauguracinę paskaitą „Apie idėjų kilmę" (*De origine idearum*), kurios rankraštis dingęs. (Manoma, kad jos tekstas galėjo sudaryti vienos iš šešių po mirties paskelbtų jo filosofinių esė, kurioje kalbama apie antikos logiką ir metafiziką, skyrių.) Po metų mirus moralės filosofijos profesoriui Thomui Craigie, perėmusiam katedrą iš buvusio Smitho mokytojo Hutchesono, Smithas tapo moralės filosofijos profesoriumi. Šias pareigas jis ėjo trylika metų. Jo paties vertinimu, tai buvo pats naudingiausias ir laimingiausias jo gyvenimo tarpsnis.

Iš pradžių moralės filosofijos kursą jis skaitė remdamasis Hutchesonu, bet vėliau vis labiau tolo nuo savo mokytojo, papildė savo paskaitas sociologijos ir ekonomikos klausimais.

Profesoriaudamas Glazge Smithas išgarsėjo, įsigijo nemaža naujų bičiulių, buvo gerbiamas miesto gyventojų. Po kelerių metų, 1759 m., savo paskaitų pagrindu jis išleido pirmąjį veikalą „Moralinių jausmų teorija", kuris sulaukė plataus atgarsio, buvo išverstas į prancūzų, vokiečių ir kitas Europos kalbas.

Netrukus po šios knygos pasirodymo Smithas gavo nepaprastai malonų ir naudingą pasiūlymą: būti jaunojo kunigaikščio Buccleucho mokytoju ir palydovu kelionėje po Prancūziją. Jam buvo pažadėta padengti visas kelionės išlaidas, 500 svarų metinė alga ir 500 svarų metinė pensija iki gyvos galvos. Kas galėjo atsisakyti tokio pasiūlymo, juo labiau kad Smitho alga siekė vos 170 svarų!

1764 m. Smithas išvyko į Prancūziją. Pusantrų metų jis praleido Tulūzoje, lankėsi Bordo, Prancūzijos pietuose, Ženevoje

susitiko su Voltaire'u (1694–1778). Pagaliau jis apsistojo Paryžiuje. Čia susipažino su garsiuoju prancūzų ekonomistu, karaliaus Liudviko XV rūmų ir markizės de Pompadour asmeniniu gydytoju François Quesnay (1694–1774), ekonominės fiziokratų mokyklos įkūrėju, vadinamosios „ekonominės lentelės" (*tableau économique*), paskelbtos 1758 m., autoriumi. Paryžiuje Smithas susitiko ir su žymiausiais prancūzų Apšvietos filosofais – Jeanu Le Rond'u d'Alembert'u (1717–1783), Claude'u Adrienu Helvecijumi (1715–1771), Denis Diderot (1713–1784), Pauliu Henri Thiry d'Holbachu (1721–1789). Kaip tik pas Helveciјų jis susitiko su kitu žymiu to meto prancūzų ekonomistu Anne'u Robert'u Jacques'u Turgot (1727–1781). Būdamas Prancūzijoje Smithas patyrė keblumų dėl nepakankamo prancūzų kalbos mokėjimo (šios kalbos jis buvo pramokęs savarankiškai). Tai trukdė jam bendrauti su jį dominusiomis to meto Paryžiaus mokslo įžymybėmis.

Po dvejų metų Smitho kelionė po Prancūziją netikėtai nutrūko – mirus kunigaikščio broliui, teko grįžti į Angliją. Tačiau į Glazgo universitetą jis jau nebegrįžo. Pakeliui aplankęs Londoną, Smithas apsistojo gimtajame Kerkoldyje, kur ištisą dešimtmetį rašė savo opus magnus – „Tautų turtą", retkarčiais išvykdamas į Londoną susitikti su draugais. Čia jam pasitaikė proga susitikti su žymiu amerikiečių politiku ir išradėju Benjaminu Franklinu (1706–1790), pateikusiu vertingų faktų apie Amerikos kolonijas. 1776 m. „Tautų turtas" buvo išspausdintas ir iškart buvo pripažintas reikšmingu mokslo veikalu. Dar autoriui gyvam esant jis buvo išverstas į danų, ispanų, prancūzų, vokiečių kalbas.

Nors politinė ekonomija buvo dėstoma dar iki Smitho, bet tik po „Tautų turto" pasirodymo ji tapo mokslu ir visuotine akademine disciplina.

Netrukus Smithas gavo gerai apmokamą Škotijos muitinių įgaliotinio tarnybą ir apsigyveno Edinburge. 1787 m. jis buvo išrinktas Glazgo universiteto lordu kancleriu (garbės rektoriumi). Edinburge kartu su motina, kuri išgyveno devyniasdešimt metų, Smithas praleido paskutinius viengungiško gyvenimo metus, vis tobulindamas savo didžiuosius veikalus.

Mirė Smithas 1790 m. liepos 17 d., būdamas 67 metų. Palaidotas Edinburge.

Kūrybinis palikimas. Smithas, galima sakyti, yra tik dviejų veikalų autorius, bet užtat kokių reikšmingų ir paveikių! Vienas jų skirtas etikai, kitas – ekonomikai. Rengdamas naujas jų laidas, jis iki pat gyvenimo pabaigos juos nuolat taisinėdavo, papildydavo. „Moralinių jausmų teorijos" jam gyvam esant išėjo šešios laidos (trečioji laida (1767) buvo papildyta priedu „Disertacija apie kalbų kilmę" – *Dissertation on the Origin of Languages*), o „Tautų turto" – penkios laidos. Smithas yra užsiminęs, jog puoselėja sumanymą parašyti dar trečią didelį veikalą, skirtą istorijos teorijai (politikai, teisei, filosofijai), tačiau, atrodo, šio sumanymo neįgyvendino. Po jo mirties 1795 m. buvo išleistas ankstyvųjų darbų rinkinys, pavadintas „Esė filosofijos klausimais" (*Essays on Philosophical Subjects*), kuriame, be šešių filosofinių esė apie astronomijos, fizikos, logikos ir metafizikos istoriją ir meno prigimtį bei poeziją, buvo išspausdinti jo straipsniai iš 1755 m. leisto *Edinburg Review*, kurio išėjo tik du numeriai, ir pati pirmoji Smitho publikacija – pratarmė 1748 m. išleistam škotų poeto Williamo Hamiltono (1665–1751) poezijos tomeliui.

Iš rankraštinio Smitho palikimo beveik nieko nėra išlikę, nes prieš pat mirtį jo paties prašymu visas jo archyvas buvo sudegintas. Tačiau yra išlikę keletas Glazgo universitete 1762–1764 m. skaitytų paskaitų konspektų, užrašytų Smitho studentų. Vieni iš tokių užrašų buvo atrasti XIX a. pabaigoje pavadinimu *Juris Prudence or Notes from the Lectures on Justice, Police, Revenue, and Arms delivered in the University of Glasgow by Adam Smith* (1766). Tyrinėtojų nuomone, tai Smitho skaityto moralės filosofijos kurso baigiamoji dalis, skirta teisei ir ekonomikai. Čia trumpai išdėstytos pagrindinės idėjos (darbo pasidalijimo reikšmė, darbo vertė, natūralioji kaina ir rinkos kaina, merkantilizmo kritika ir prekybos laisvė), kurios vėliau buvo išsamiai analizuojamos „Tautų turte". Tai galutinai paneigė ekonomisto Pierre'o Samuelio Dupont'o de Nemours'o (1739–1817) nuomonę, kad svarbiausios „Tautų turto" idėjos perimtos iš Turgot.

Visas išlikęs Smitho kūrybinis palikimas telpa į šešis solidžius jo „Raštų" tomus. Be jau minėtų darbų, ketvirtajame „Raštų" tome išspausdintos studentų užrašytos Smitho paskaitos apie retoriką ir literatūrą, o šeštajame tome – Smitho laiškai.

Asmenybės bruožai. Smithas buvo knyginis žmogus, perskaitęs, ko gero, visus svarbiausius to meto mokslo ir literatūros veikalus. Amžininkai jį laikė labiausiai apsiskaičiusiu ir informuotu įvairiais klausimais žmogumi po Aristotelio. Buvo jis be galo ramaus būdo, linkęs daugiau klausytis negu diskutuoti, nors nevengdavo lankytis intelektualų klubuose ir būreliuose. Be to, nepasižymėjo stipria sveikata, dažnai sirguliuodavo, buvo nevedęs, visą gyvenimą nugyveno globojamas savo rūpestingos motinos ir tarnaičių.

Jo išvaizda buvo niekuo neišsiskirianti. Save jis laikė negražiu. Buvo vidutinio ūgio, mėlynų akių, truputį atsikišusia apatine lūpa, ereliška nosimi. Rengėsi kukliai, bet nuolat dėvėjo peruką; nepasižymėjo ir aukštuomenės manieromis. Tačiau kaip ir daugelis žymių žmonių Smithas turėjo tam tikrų būdo keistenybių. Pirmiausia visiems į akis krito jo nepaprastas išsiblaškymas ir keista eisena. Dėl to jam nutikdavo gana juokingų, tiesiog anekdotiškų nutikimų. Vaikščiodavo jis su bambukine lazda, nuolat krutindamas lūpas, tarsi pats su savimi kalbėdamasis, akis įsmeigęs į vieną tašką, kas porą žingsnių vis stabtelėdamas ir svarstydamas, kur link pasukti. Šitaip užsisvajojęs jis kartais nuklysdavo labai toli. Vienas jo bičiulis tokią Smitho eiseną vadino kirmėliška.

Keista buvo ir jo kalbos maniera. Kalbėjo jis užsikirsdamas. Dėl tokios eisenos ir kalbos manieros aplinkiniams jis tapo mėgstamu pamėgdžiojimo objektu. Tačiau, nepaisant visų tų keistenybių, kaip dėstytojas Smithas buvo labai dalykiškas ir mėgstamas ne tik savo kolegų profesorių ir studentų, bet ir miesto gyventojų. Kalbėdavo jis lakoniškai, be jokių oratorinių puošmenų. Svarbiausia jam buvo ne gražbyliauti, o įrodinėti – tiksliai, kone matematiškai. Skaitydamas paskaitas jis ne vaikštinėdavo po klasę kaip jo buvęs mokytojas Hutchesonas, bet ramiai stovėdavo katedroje, padėjęs ant jos abi rankas.

Smithas buvo labai humaniška asmenybė, nemėgo neteisybės, žiaurumo, giliai užjautė vargšus, tačiau nebuvo kovotojas ir ramiai taikstydavosi su realybe.

Moralės filosofija. Smitho moralės filosofija rėmėsi škotų sensualistinės etikos kūrėjų principais, kuriuos suformulavo Locke'o mokinys Anthony Ashley Cooperis (lordas Shaftesbu-

ry, 1671–1713). Jis racionalistinei etikai priešpriešino „moralinio jausmo", kuris žmogui esąs būdingas kaip prigimtinė savybė, idėją. Pasak jo, dorovė yra visiškai autonomiška, nepriklauso nuo išorinių įtakų, nesusijusi su naudos siekiu. Dorybė savaime teikianti žmogui pasitenkinimą ir laimę. Sekdamas Shaftesbury'u, „moralinio jausmo" teoriją toliau plėtojo škotų filosofas švietėjas Hutchesonas. Pasak jo, žmonės iš prigimties apdovanoti ypatingais jausmais, įgalinančiais suvokti grožį ir gėrį. Moralinis jausmas skatina žmogų pritarti gėriui ir nepritarti blogiui. Hutchesonas pasisakė prieš racionalistinį ir utilitarinį dorovės traktavimą. Egoistiniai sumetimai ir asmeninė nauda nepajėgia pranokti meilės žmogui. Nesavanaudiška dorybė yra tikrosios laimės šaltinis, jai negali prilygti jokie malonumai.

Smithas, buvęs Hutchesono mokinys, o vėliau pats tapęs moralės filosofijos profesoriumi, toliau kūrybiškai plėtojo škotų sensualistinės etikos mokyklos idėjas, kartu išsakydamas ir savitą požiūrį į daugelį žmogaus prigimties pažinimo ir dorovės problemų.

Škotų mokyklos atstovai pirmiausia siekė paaiškinti žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, elgesio prigimtį. Jie laikėsi požiūrio, kad pažinti žmogaus prigimties ypatumus mus įgalina empirinis stebėjimas ir protas. Jiems rūpėjo atsakyti į du moralės filosofijai ypač svarbius klausimus: kodėl protas teikia pirmenybę vienam elgesio tipui prieš kitą ir kas yra dorybė, arba kokie būdo bruožai ir koks elgesio tipas sudaro puikų ir pagirtiną charakterį? Gvildendamas šiuos klausimus Smithas stengėsi paaiškinti žmogaus polinkį į visuomeninį gyvenimą ir tinkamumą jam. Tačiau jis pripažino, kad žmogui būdingi ir priešingi, egoistiniai polinkiai. Žmogus yra aktyvi būtybė, siekianti pagerinti savo materialinę ir socialinę padėtį, todėl jo elgesys kartais gali turėti žalingų pasekmių kitiems. Dorovinio tobulėjimo uždavinys – stengtis kaip galima labiau riboti savo egoistinius polinkius.

Moralinių jausmų teoriją Smithas grindžia savo bičiulio Hume'o simpatijos afekto samprata. Pasak Smitho, nepaisant egoistinių žmogaus polinkių, jo prigimtyje glūdi tam tikri pradai, kurie jam neleidžia būti abejingam kitų likimui. Mes džiaugiamės kitų laime ir sielvartaujame dėl jų nelaimės. Taip elgtis mus skatina simpatija – sugebėjimas įsijausti į kito žmogaus

jausmus, suprasti, ką jis patiria tam tikroje situacijoje. Tačiau mes sprendžiame iš šalies, kaip žiūrovai, nes negalime tiesiogiai patirti to, ką jaučia kiti žmonės, todėl suprasti, ką jie išgyvena, galime tik įsivaizduodami, ką patys jaustume panašioje situacijoje. Taigi simpatija kitiems susijusi su refleksija ir vaizduote, nes stebėdami kito situaciją mes galime susidaryti nuomonę tik vaizduotėje susikeisdami vietomis su juo.

Šis simpatijos jausmas, pasak Smitho, yra įgimta žmogaus savybė, lemianti jo socialumą. Smitho požiūriu, ne prigimtinis polinkis į dorybę, kaip manė Shaftesbury ir Hutchesonas, o kaip tik simpatija ir užuojauta suartina žmones ir yra moralaus elgesio pagrindas. Ji skatina individą atsižvelgti į kitų žmonių interesus ir kartu siekti jų pritarimo savo veiksmams. Tačiau dėl egoistinių žmogaus polinkių vien jos nepakanka, kad visuomenė būtų harmoninga. Kitaip tariant, būtinos tam tikros priemonės kontroliuoti egoistiniams individualaus žmogaus veiksmams, tokios kaip teisingumo ir moralės normos, kurias privalo žinoti ir kurių privalo laikytis kiekvienos socialinės grupės nariai. Tačiau yra ir kitų žmogaus prigimties aspektų, kurie užtikrina šias kontrolės priemones. Pasak Smitho, socialinė tvarka tampa įmanoma dėl to, kad individai suvaržo patys save ir taip realizuoja bent dalį dieviškojo plano, visiškai nesuvokdami tikslo, kurį savo veiksmais padeda įgyvendinti.

Smithas kitaip negu jo pirmtakai traktavo dorybės sąvoką. Jis skyrė paprastą padorumą nuo tikrosios dorybės. Padorus kasdienis poelgis nereikalauja iš žmogaus tokio kilnumo ir taurumo, kokiu pasižymi tikrai dorybingi žmonės. Taigi padorus ir iš tikrųjų dorybingas poelgis skiriasi tik dorovinio turinio laipsniu. Ypatingu moraliniu jausmu, skatinančiu žmogų dorai elgtis, Smithas laikė pareigą, kurią traktavo kaip veikiau sulaikančią nuo nedorų veiksmų, neleidžiančią peržengti ribų, o ne nurodančią, ką reikia daryti.

Visas žmonėms būdingas aistras Smithas skirsto į visuomenines ir antivisuomenines. Antivisuomeninėmis aistromis jis laiko pyktį, neapykantą, apmaudą ir pan. Jos gali sukelti mūsų simpatiją tik tokiu atveju, jeigu jas išgyvenantis žmogus valdosi, stengiasi joms nepasiduoti. Tokios aistros slegia ir tuos, kuriuos jos užvaldo. Jos nuodija žmogaus sielą, trikdo dvasios

ramybę – būtiną laimės ir pasitenkinimo sąlygą. Kita vertus, mes negalime pritarti, kai žmogus abejingai susitaiko su jam padaryta skriauda.

Visuomeninės aistros – tai didžiadvasiškumas, gerumas, atjauta, draugystė, abipusė pagarba. Jos palankiai veikia ir tuos, kurie jas patiria, ir tuos, kurie tampa jų objektais. Jos yra laimės, santarvės, draugystės ir gerovės šaltinis.

Iš visų dorybių Smithas pirmiausia išskiria *teisingumą*. Būti teisingi mes privalome bet kokiu atveju, o tokios dorybės, kaip draugiškumas, atjauta, didžiadvasiškumas, priklauso nuo mūsų geros valios. Žinoma, jų turėjimas vertas pagyrimo, tačiau jos nėra būtinos. O teisingumas yra privaloma dorybė, nes ji – visuomeninės sanklodos pagrindas. Nesant teisingumo, žmonių visuomenės rūmas tuoj pat sugriūtų. Kitos neprivalomos, savanoriškai reiškiamos dorybės nesudaro to visuomenės rūmo pagrindo, tačiau jų turėjimas jį gražiai papuošia.

Prievartinis teisingumo dorybės pobūdis panaikina ribą tarp moralės ir teisės. Panašią koncepciją šiek tiek anksčiau išdėstė Thomas Hobbesas (1588–1679), tapatinęs moralės normas su valstybės įstatymais. Skirtumas tik tas, kad Hobbesas žmogų laikė iš prigimties nesugebančiu gyventi visuomenėje, todėl jį turinti priversti valstybės valdžia, o Smithas manė, kad žmogus iš prigimties apdovanotas tokiomis gyvenant visuomenėje būtinomis savybėmis, kaip polinkis dorai ir kilniai elgtis, simpatijos artimui jausmas.

Tiesa, Smithas neidealizuoja žmonių. Jis pabrėžia, kad žmonės, teikdami vieni kitiems reikalingas paslaugas, ne visada vadovaujasi meile ir simpatija vienas kitam. Keitimąsi paslaugomis gali lemti ir žmonių egoistiniai interesai, ir tai ypač būdinga pirklių luomui. „Tautų turte" Smithas rašo, kad žmogus greičiau pasiekia savo tikslą apeliuodamas į kitų egoizmą negu į žmoniškumą, jeigu jis kalba ne apie savo poreikius, bet apie abipusę naudą: duok man tai, ko man reikia, ir tu gausi tai, ko tau reikia.

Teisingumas, Smitho požiūriu, yra šventas įstatymas, už kurio laikymąsi ar nesilaikymą sulaukiama atpildo. Atpildo problemą Smithas siejo su sąžinės sąvoka. Sąžinės graužatis, pasak jo, yra pats baisiausias jausmas, kurį išgyvena nedorai pasielgęs žmogus. Sąžinė priverčia gėdytis nedoro poelgio ir

atgailauti. Ir priešingai, dorai pasielgęs žmogus patiria didžiulį malonumą ir įgyja dvasios ramybę. Sąžinę Smitas laiko ne tik stipriausiu moraliniu jausmu, bet ir aukščiausiu teisėju, teisiančiu griežtai ir nešališkai. Todėl toks savęs teisimas esąs moralinio tobulėjimo šaltinis.

Kaip matome, Smithas į dorybę ir ydą žvelgia per tų moralinių jausmų, kuriuos jos sukelia ne tiek mums, kiek kitiems žmonėms, prizmę. Tuo jo etika skiriasi nuo sensualistinės etikos, teigusios, kad dorybė ir yda pirmiausia veikia patį žmogų nepriklausomai nuo kitų požiūrio į jį ir padaro jį pirmuoju atveju laimingą, o antruoju – nelaimingą.

Smitho supratimu, tik aplinkinių reakcija į žmogaus poelgius įgalina juos vertinti, traktuoti kaip dorus arba nedorus ir nustatyti tam tikras bendras moralaus elgesio taisykles. Ir jeigu žmonės jas vieningai pripažįsta, jos įsitvirtina visuomenės sąmonėje ir tampa mūsų moralinių sprendimų pagrindu, kriterijumi vertinant gėrį ir blogį, teisingumą ir neteisybę. Taigi moralės normų pagrindą sudaro patyrimo, kokiam elgesiui visuomet buvo pritariama ir kokie poelgiai visuomet buvo smerkiami, apibendrinimas. Tačiau kartu Smithas pripažino, kad svarbiausios moralės normos – tai Dievo įsakymai ir priesakai, už kurių vykdymą Dievas kada nors atlygins. Šiuo atžvilgiu Smithas neišsiskiria iš to meto Apšvietos filosofų.

Kita vertus, Smithas pabrėžia, kad bendros moralės normos pasižymi neapibrėžtumu ir negali būti tiksliai reglamentuojamos. Šiuo požiūriu jos panašios į estetikos normas, kuriomis vadovaujamasi vertinant meno kūrinius. Moralaus elgesio normos tik padeda numanyti, koks poelgis yra moralus, o koks ne, tačiau jos nenurodo priemonių, kuriomis galima įgyti dorybę ir išvengti ydų. Išimtį sudaro tik teisingumo normos, kurios tiksliai nusako, koks poelgis teisingas, o koks ne.

Smithui, priešingai negu jo amžininkams Hume'ui, Jeremy'ui Benthamui (1748–1832), o vėliau ir Johnui Stuartui Milliui (1806–1873), nebūdingas utilitarinis požiūris į dorovines vertybes. Jo nuomone, moralūs poelgiai sulaukia pritarimo ne dėl to, kad jie yra naudingi, bet dėl to, kad jie dera su žmonių simpatija vienas kitam.

Nors Smithas ir pripažino, kad dorovinį vertinimą gali paveikti mada, papročiai, nacionaliniai ypatumai, profesinė veik-

la, auklėjimas, tačiau jis pabrėžė bendrą žmogiškųjų moralės normų pastovumą, kurį lemia socialinė moralės prigimtis, bendri žmonių interesai, neleidžiantys iškreipti jų moralinių jausmų.

Smithas pripažino, kad didžiosios dorybės nėra kasdien pasireiškiančios žmogaus savybės. Tačiau esama tokių kasdieniškų dorybių, kurios būdingos paprastam žmogui, nes jos nereikalauja didelių pastangų. Tarp tokių dorybių Smithas mini protingą praktiškumą, apdairumą. Šia savybe pasižymintis žmogus rūpinasi savo sveikata, gerove, yra apdairus, kuklus, santūrus, nuoširdus, sąžiningas, ištikimas, darbštus ir pan. Jis gyvena iš savo uždarbio, kuris dėl minėtų savybių užtikrina jo gerovę, padeda išsilaisvinti iš sunkaus darbo. Tai tipiškas vadinamojo „ekonominio žmogaus", kurio portretą Smithas vėliau nupiešė savo „Tautų turte", prototipas. Tačiau, įspėja Smithas, šios savybės neturėtų paversti žmogaus užkietėjusiu egoistu. Rūpindamasis savo gerove ir laime, jis privalo pasirūpinti ir savo artimaisiais, pirmiausia savo šeimos nariais, gimine, o paskui draugais, pažįstamais, kaimynais, pagaliau visuomene, savo valstybe ir tėvyne. Smithas pasisako už taikius, draugiškus santykius tarp įvairių tautų, pabrėžia tarpusavio sutarčių, užtikrinančių abipusiškai naudingus prekybos santykius, sudarymo svarbą.

Taigi Smitho etikoje nuskamba ir stojiška meilės visai žmonijai, nevaržomos jokių politinių ir geografinių ribų, idėja. Stoicizmo etikos motyvai būdingi ir Smitho nupieštam „ekonominiam žmogui". Jis neatsitiktinai kaip svarbią dorovinę savybę nurodo savitvardą, kuri padeda žmogui valdyti savo poelgius ir vykdyti moralines priedermes. Kartu jis smerkia tokias žmogaus savybes, kaip savimyla, išdidumas, savikliova, pernelyg gera nuomonė apie save. Ypač pavojinga, kai šiomis savybėmis pasižymi politikai, valstybės veikėjai, karo vadai. Tiesa, kartais išdidumas, garbės troškimas paskatina kilniems poelgiams, bet dažniausiai nuveda kaprizų tenkinimo, žiaurumo ir tironijos keliu. Ir priešingai, kukliomis dorybėmis pasižymintis žmogus, sugebantis blaiviai, kritiškai vertinti save, pripažįstantis savo trūkumus ir silpnybes, stengiasi nuolat kovoti su savo ydomis, ugdyti simpatijos jausmą ir gėrio pradus, lemiančius dorovinį tobulėjimą.

Smitho moralės filosofija turi nemaža tiesioginių ir netiesioginių sąsajų su jo ekonomikos teorija. Ją netgi būtų galima apibūdinti kaip socialinę moralės filosofiją. Smithas moralistas ir Smithas ekonomistas ne prieštarauja vienas kitam, bet organiškai papildo ir paremia vienas kitą. Teigdamas moralinių vertybių prioritetą, Smithas kartu atskleidžia jų vaidmenį visuomeninių santykių sistemoje bei rinkos ekonomikoje. Jis įsitikinęs, kad ir „ekonominis žmogus" gali būti dorovingas, sąžiningas ir teisingas, kad „tautų turtą" ir gerovę kuria individai, pasižymintys didelėmis dorybėmis.

Ekonomikos teorija. „Moralinių jausmų teorijoje" Smithas stengėsi paaiškinti, kokiais moraliniais principais grindžiamas žmonių visuomeninis gyvenimas, o „Tautų turte" išsamiai analizuojama, kaip funkcionuoja visuomenės gyvenimas klostantis vienokiems ar kitokiems ekonominiams santykiams bei rinkos sistemai.

Smitho veikalas „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas", sutrumpintai vadinamas „Tautų turtu", susideda iš penkių knygų. *Pirmojoje knygoje* („Apie darbo gamybinės galios didėjimo priežastis ir apie tvarką, kuria darbo produktai natūraliai pasiskirsto įvairiems visuomenės sluoksniams") dėstoma Smitho vertės ir jos pasiskirstymo visuomenėje teorija. Knyga prasideda įrodymu, kad didžioji darbo gamybinės galios paslaptis ir priežastis – darbo pasidalijimas. Jo mastą lemia rinka. Kuo didesnė rinka, tuo didesnis bus darbo pasidalijimas, taigi ir darbo gamybinė galia, kurianti tautos turtą ir gerovę. Paskui pereinama prie pinigų, kurie užtikrina mainus rinkoje. Rinkos ir pinigų tyrimas tęsiamas kainų analize; kaina skyla į tris pajamų rūšis (beje, nulemiančias skirtingų visuomenės klasių egzistavimą) – darbo užmokestį, pelną ir rentą. Šių trijų pajamų rūšių sąveika su kaina lemia pastarosios svyravimus. Rinkos kaina tai nukrypsta nuo prekės natūraliosios kainos, tai grįžta prie jos. Iki prekinės gamybos atsiradimo pastarąją, Smitho nuomone, lemia vien darbo kiekis, reikalingas jai pagaminti. Bet prekinės gamybos sąlygomis prekės vertė yra suma verčių, kurias gauna jos gamyboje dalyvavę gamybos veiksniai kaip darbo užmokestį, žemės rentą ir pelną. Šios trys vertės

formos pačios yra darbo, žemės ir kapitalo natūralioji kaina. Detaliam darbo užmokesčio, pelno ir rentos nagrinėjimui Smithas skiria 8–11 pirmosios knygos skyrius.

Antrojoje knygoje („Apie sankaupų prigimtį, kaupimą ir naudojimą") Smithas tiria sankaupų prigimtį ir rūšis, nagrinėja pinigus ir bankų funkcijas, aiškina kapitalo kaupimą ir jo vaidmenį užtikrinant produktyvų darbo panaudojimą. Čia Smithas parodo, kaip kaupiant sankaupas sukuriamas kapitalas. Kuo didesnis darbo pasidalijimas, tuo daugiau reikia sankaupų, kad specializuoti darbo procesai galėtų prasidėti ir vykti, kol bus sukurtas darbo produktas, kurį bus galima išmainyti į kitus užbaigtus ir vartoti tinkamus darbo produktus. Šitaip atsiranda skirtingos kapitalo rūšys – pastovusis ir apyvartinis kapitalas. Toliau Smithas aptaria pinigus ir piniginį kapitalą, taupymą ir palūkanas; beje, jis nedvejodamas pasisako už palūkanų dydžio ribojimą.

Trečiojoje knygoje („Apie nevienodą įvairių tautų gerovės plėtrą") parodoma, kad natūralus gerovės kilimas vyksta nuosekliai, iš pradžių kapitalą įdedant į žemės gerinimą ir žemdirbystės pažangą, po to plėtojant amatus ir manufaktūras, dar vėliau pereinant prie intensyvesnės užsienio prekybos. Smithas apgailestauja, kad Europos šalių vyriausybių politika dažniausiai buvo priešinga šiam natūraliam procesui – toleravo didelę žemvaldžių savivalę, stabdančią žemdirbystės pažangą, lengva ranka leido įteisinti verslų plėtrą stabdančias amatininkų cechų ir pirklių gildijų privilegijas ir buvo gana palanki užsienio prekyba (labiausiai – eksportu) užsiimantiems pirkliams. Smitho nuomone, pirmiausia ir labiausiai globotinas (visokių sustabarėjusių papročių, taisyklių, tradicijų šalinimo prasme) žemės ūkis, nes jis teikia pragyvenimo reikmenis visiems žmonėms. Miestų amatai lengvina žmonių darbinę veiklą ir buitį, suteikia jiems patogumų. Užsienio prekyba daugiausia parūpina prabangos ir – tvirto moralisto ir kritiško aukštuomenės gyvenimo vertintojo Smitho nuomone – dar niekingesnių dalykų, kuriems tiesiog iššvaistoma darbu sukurta vertė.

Ketvirtoji knyga vadinasi „Apie politinės ekonomijos sistemas" ir skirta dviem tuo metu susiklosčiusioms ekonominių pažiūrų sistemoms – merkantilizmui ir fiziokratizmui – nagri-

nėti ir įvertinti. Ypač negailestingai Smithas kritikuoja absurdišką merkantilistų siekį muitais apsaugoti vidaus rinką nuo importo, kartu visokeriopai skatinant eksportą.

Penktojoje knygoje („Apie valdovo arba valstybės pajamas") nagrinėjama, kaip turi būti sutvarkyta valdovo pajamų sistema, kad jis galėtų atlikti savo pareigas, ir kokios gali būti pasekmės, kai jo išlaidos viršija pajamas. Čia Smithas gilinasi į išlaidų gynybai struktūrą, aptaria išlaidas teismams, švietimui, viešiesiems darbams, bažnyčios institucijoms.

Smithas nebuvo politinės ekonomijos pradininkas. Šio mokslo pagrindus padėjo jo garsūs pirmtakai airis Richardas Cantillonas (apie 1680–1734) ir prancūzų ekonomistai Quesnay ir Turgot. Bet Smithas ne tik žengė toliau už juos žmonių ūkinės veiklos pažinimo srityje – jis pirmasis tas žinias pavertė nuoseklia turto (vertės) kūrimo bei pasiskirstymo teorija ir savo išvadas pritaikė tuometinei valdovų ekonominei politikai vertinti.

Smithas išsamiai paaiškino, kaip vadovaudamiesi privačiais interesais individai tam tikromis sąlygomis kartu įgyvendina ir visuomenės interesus. Tos sąlygos – tai tobulos konkurencijos sistema, t. y. tokia sistema, kai privati ūkinė iniciatyva yra praktiškai kiekvieno individo reikalas ir kiekvienas individas veikia vadovaudamasis nepriklausomai nuo jo veiklos ir norų susiklostančiomis rinkos kainomis.

Savo ruožtu kainos susiklosto ne kokio nors išorės veiksnio valia ar dėl jo įsikišimo, bet kaip gausių privačių gamintojų sprendimų bendra pasekmė. Šį tobulą pasiūlos ir paklausos susibalansavimą tarpininkaujant kainų mechanizmui nevaržomos konkurencijos sąlygomis Smithas pavadino „nematoma ranka". Tai ji taip lengvai ir sklandžiai egoistinį kiekvieno individo naudos siekimą įjungia į tuo metu vykstantį visuomenės gerovės kilimo procesą.

Savanaudiškas elgesys buvo laikomas antivisuomenišku, jis buvo tapatinamas su išnaudojimu, t. y. su naudos, atsirandančios dėl žmonių nelygybės jų tarpusavio santykiuose, gavimu. Tokiu nepagrįstu asmeninės naudos siekimo ir išnaudojimo tapatinimu spekuliavo XIX a. socialistai, pasiūlę netikrą alterna-

tyvą – panaikinti privatinę gamybos priemonių nuosavybę ir taip pakirsti pačias savanaudiškos veiklos šaknis ir galimybes.

Kaip parodė Smithas, naudos sau siekimu pagrįsta dirbančio žmogaus veikla kuo efektyviausiai užtikrina visų visuomenės narių reikmių patenkinimą. Pirmosios knygos 7-ame skyriuje jis parodo, kaip, kainoms netrukdomai reaguojant į pasiūlos ir paklausos santykį, prekės kaina priartėja prie jos natūraliosios kainos, t. y., kaip pasakytume šiandien, kaina pasidaro lygi visoms prekės gamybos išlaidoms, atlyginančioms visų ją gaminant dalyvavusių gamybos veiksnių indėlį. Šitaip konkrečios prekės gamybai angažuojamas tik būtinas išteklių kiekis, t. y. optimalus jų kiekis. Analogiškas procesas vyksta ir gamybos veiksniams išsidėstant įvairiose ūkio šakose.

Šie Smitho apibendrinimai tiesiogiai padėjo pagrindus vėlesniems tyrimams, susijusiems su optimaliu visuomenės išteklių paskirstymu (alokacija) įvairiems gamybos tikslams.

Savanaudiškas žmonių elgesys yra natūralus jų elgesys, teigia Smithas. „Moralinių jausmų teorijoje" bandęs ieškoti moralės pagrindų žmonėms būdinguose atjautos, simpatijos, užuojautos kitiems žmonėms jausmuose, „Tautų turte" jis jau nedvejoja – galima tokia socialinė sistema, kurioje individai, siekdami naudos sau, esant reikiamoms ir visiškai įmanomoms sąlygoms, kartu patenkina ir visuomenės reikmes, veikia visuomenei tinkamiausiu būdu. Jis netgi švelniai pasišaipo iš tuo metu neretų utopiškų bandymų rasti būdų pakeisti prekybos motyvus ir tikslus, kad ji vyktų ne siekiant naudos sau, o dėl „visuomenės intereso".

Smithas neidealizuoja savo atrastosios „nematomos rankos". Jis žino, kad nevaržoma laisvė siekti naudos sau tam tikromis aplinkybėmis (suardžius laisvos konkurencijos sistemą sukuriant rinkos dalyvių nelygybę arba pasinaudojant ja) gali paskatinti žmones elgtis antivisuomeniškai, išnaudotojiškai arba žalingai visuomenės gerovei ir neefektyviai naudoti išteklius. Pavyzdžiui, jis rašo: „Vieno amato žmonės nedažnai susiburia kartu net pasilinksminti ar pramogauti, bet susitikus jų pokalbis baigiasi sąmokslu prieš visuomenę arba kokiu nors sumanymu pakelti kainas. Žinoma, jokiu įstatymu, kuris pats arba jo įgyvendinimas nepažeistų laisvės ir teisingumo, neįmanoma užkirsti kelio tokiems susitikimams. Tačiau nors įstatymas negali trukdyti to pa-

ties amato žmonėms kartais susirinkti draugėn, jis neturi remti tokių susirinkimų, juolab padaryti jų privalomų."[1]

Toks neįprastai jautrus reagavimas į bet kokius verslo (šiuo atveju – amatininkų cecho) ar valdžios veiksmus, ribojančius laisvą konkurenciją vidaus rinkoje ir tarptautinėje prekyboje, rodo, kokiu dideliu pavojumi žmonių santykių moralumui ir ūkinės veiklos efektyvumui Smithas laikė bandymus pasinaudoti didesne galia rinkos santykiuose, t. y., kaip šiandien pasakytume, imtis monopolinės praktikos veiksmų. Jo giliu įsitikinimu, subjekto ekonominė laisvė negali pažeisti kito ūkio dalyvio laisvės. Jei kas nors rinkoje tapo laisvesnis apribodamas kito laisvę (tai įmanoma, jei tų dviejų šalių galia nevienoda), laisvės rinkoje sumažėja, „nematoma ranka" nebegali veikti visu pajėgumu.

Kad „nematoma ranka" egzistuotų ir veiktų, būtina derama institucinė aplinka, t. y. žmonių istorinės patirties ir valdžios klaidų bei bandymų gludinamos teisės normos ir taisyklės. Valdžios priedermė yra užtikrinti, kad tobulos konkurencijos struktūra rinkoje išliktų nepažeidžiama, o jos aplinka – netrikdoma. Deja, valdžia pernelyg dažnai ne tik toleruoja monopolinę praktiką (pavyzdžiui, amatininkų cechų nusistatytas privilegijas), bet netgi pati imasi analogiškų priemonių. Laisvą darbo jėgos judėjimą šalyje varžantys įstatymai, prekybos politika, muitais apsauganti vietinius gamintojus ir pirklius nuo efektyviau dirbančių užsienio konkurentų[2], – tai ryškiausi valdžios ekonominės politikos veiksmai, trukdantys veikti „nematomai rankai".

---

[1] Žr. šios knygos p. 157–158.

[2] Pavyzdžiui, Anglijos vyriausybė XVII amžiuje priėmė nemaža vadinamųjų laivybos įstatymų, kuriais buvo siekiama suvaržyti olandų pirklių dalyvavimą prekyboje tarp Anglijos ir jos Šiaurės Amerikos kolonijų. Pagal tuos įstatymus visa prekyba tarp Anglijos ir jos kolonijų turėjo vykti tik anglams arba kolonistams priklausančiais laivais, o tris ketvirtadalius šių laivų įgulos turėjo sudaryti Anglijos arba kolonijų gyventojai. Išskyrus kelias išimtis, visas importas iš Europos į Anglijos kolonijas turėjo vykti per Anglijos uostus, o kai kurios prekės iš kolonijų turėjo būti eksportuojamos tik į Angliją. (Žr. *Ross M. Robertson*. History of the American Economy / 2nd ed. – New York: Harcourt, Brace & World, 1964, p. 47.)

Teisėta vyriausybės veikla visuomenėje, teigė Smithas, turi apsiriboti šiomis sritimis: apsauga nuo išorės ir vidaus grėsmių šalies saugumui, teisėtvarka, kuri užtikrina įstatymų viršenybę, kiekvieno žmogaus teisių apsauga ir viešųjų gėrybių teikimu, nes rinka išvis negali jų teikti arba („negrynųjų" viešųjų gėrybių atveju) teikia nepakankamai. Pastarasis momentas svarbus dėl to, kad Smithas kartais vaizduojamas kaip nevaržomos (išskyrus įstatymus, kurie užtikrina nuosavybės teisių apsaugą ir garantuoja sutarčių vykdymą) laisvos rinkos apologetas. Taip nėra.

Didžiausias priekaištas, kurį šiandien Smitho skaitytojai gali jam pareikšti, – tai, kad jis deramai neatkreipė dėmesio į artėjantį gamybos ir ekonomikos plėtros tempų perversmą, kurį lėmė mašinos; kaip pasakytume šiandien – į technologinę pažangą. Taip, Pramonės revoliucija dar nebuvo prasidėjusi ar bent kiek labiau išryškėjusi[3]. Dar buvo toli iki masiško garo mašinos naudojimo kaip variklio darbo mašinoms sukti. Tačiau garo mašina jau buvo išrasta. (Gal net kurioziška gali atrodyti tai, jog Smithas asmeniškai pažinojo jos išradėją Jamesą Wattą (1736–1819), Glazgo universiteto laborantą, ir net sykį padėjo jam apeiti vieno iš miesto amatininkų cechų draudimą tęsti bandymus. Watto garo mašina buvo sukurta 1756 metais, 1784 m. jis ją patobulino tiek, kad ją jau buvo galima naudoti kaip variklį.) Apskritai XVIII a. 6–7 dešimtmečiais praūžė stulbinanti išradimų ir patobulinimų banga, iš esmės pakeitusi prekių gamybos būdus ir galimybes.

Smithas pastebi ir vertina technikos pažangą, kuri galima ten, kur didelė rinka leidžia plėtoti didelio masto gamybą ir didinti darbo pasidalijimą. Bet technikos pažanga jam yra tik priemonė, leidžianti tęsti darbo pasidalijimo procesą ir šitaip didinti žmogaus darbo našumą. Žmogaus rankų darbo produktyvumas (našumas) ir dirvos derlingumas – štai du dalykai, nuo kurių priklauso vidutinis vienam vartotojui tenkantis gėrybių kiekis.

[3] Daugelio ekonomikos istorikų nuomone, Pramonės revoliucija prasidėjo XVIII a. paskutiniame dešimtmetyje, nors yra manančių, kad jos pradžia turi būti laikomas septintasis ar net šeštasis XVIII a. dešimtmetis, t. y. tas metas, kai buvo rašomas „Tautų turtas" (žr. *Mark Blaug*. Economic Theory in Retrospect. – Homewood, Ill.: Richard D. Irwin, Inc., 1968, p. 40).

Kai 1784 m. pasirodė trečioji autoriaus pataisyta „Tautų turto" laida, knygoje vis dar nebuvo nė užuominos apie anksčiau ar neseniai padarytus didžiuosius anglų tekstilės pramonės išradimus – Richardo Arkwrighto (1732–1792) 1769 m. užpatentuotą vandens varomą verpimo mašiną, Kay'aus „skrajojančią" šaudyklę, Jameso Hargreaveso (m. 1778) verpstę, Samuelio Cromptono (1753–1827) 1783 m. patobulintą verpimo mašiną. „Tautų turto" pasirodymo ir jo pakartotinių laidų laikotarpis buvo esminių, fundamentalių gamybos technologijų ir ekonomikos permainų pradžia. Bet Smithui nebuvo lemta tapti Pramonės revoliucijos pranašu. Jis rašė jos išvakarėse ir rėmėsi iki jos buvusia ūkio raida. Tačiau ir neįžvelgęs mašinų sukelto technologijų perversmo ir dėl to prasidėjusio gamybos plėtojimosi ligi tol neregėtais tempais, Smithas sugebėjo atskleisti žmonių ekonominių santykių struktūrą ir varomąsias jėgas, sukurti ir šiandien tebedominuojantį ekonomikos mokslo pagrindą.

Nepamirškime – jo gyvenamuoju laikotarpiu vyravo merkantilistinės pažiūros ir valstybė, tenkindama stambių ir įtakingų nacionalinių verslo grupių interesus, stipriai reguliavo ir reglamentavo ūkinę veiklą. Smithas pirmasis ėmėsi įrodyti, jog socialiniame pasaulyje pažanga ir gerovė įmanomos tik suteikus natūralią laisvę žmonių ūkinei veiklai (ir, suprantama, visai kitai, nes nelaisvas žmogus nebus laisvas ir savo ūkinėje veikloje).

Kita vertus, Smithui likimas lėmė gyventi Škotijoje tuo metu, kai ši skurdi, ekonomine raida atsiliekanti nuo Anglijos ir dar galutinai nesusitaikiusi su susivienijimu su ja po 1707 metų unijos šalis patyrė didelį intelektinio gyvenimo pakilimą, išgyveno vadinamąjį Škotijos apšvietos laikotarpį. Jis tęsėsi maždaug nuo 1740 iki 1790 metų, taigi apėmė visą kūrybingąjį Smitho gyvenimą. Būtent šiuo laikotarpiu buvo paskelbti svarbiausieji škotų filosofų Hume'o, Hutchesono, Adamo Fergusono (1723–1816), Johno Millaro, Thomo Reido (1710–1796), Dugaldo Stewarto (1753–1828), Williamo Robertsono, Jameso Stewarto darbai.

Visoje Europoje tai buvo Apšvietos epocha. Prancūzų enciklopedistų sąjūdis, intensyvi Voltaire'o ir Jean-Jacques'o Rousseau (1712–1778) intelektualinė veikla ir jųdviejų ginčai, po Reformacijos sukeltų religinių karų ir sumaiščių vykusi viešoji diskusija – visa tai skatino teorines pastangas, sudarė palankias

sąlygas teoriniam diskursui ir intelektualiniams atradimams. Smithas gyveno ir dirbo tokioje aplinkoje ir pats ją formavo.

Gilios įžvalgos, puiki argumentų logika, tobulas saiko jausmas, apibūdinimų ir išvadų tikslumas, o kita vertus, atviras ir pamatuotas moralinis vieno ar kito reiškinio vertinimas, švelnus pasišaipymas iš visiems žinomų ydų, užuojauta vargstantiesiems – tokie yra pagrindinio Smitho veikalo esminiai bruožai. Talento, išsilavinimo ir įtempto intelektinio darbo nulemta sėkmė tyrinėjant ir aiškinant visuomenei aktualius reiškinius ir jų vertinimas pagal visos visuomenės pažangos ir žmonių etikos kriterijus padarė Smithą gerbiamu mokslininku ir didžiulę amžininkų pagarbą pelniusiu piliečiu. Mūsų laikų visuomenė yra pasiilgusi tokio tipo socialinių mokslų kūrėjų, kurie „siekė integruoti etiką, moralę, politinę ekonomiją ir jurisprudenciją į vieną sistemingą visumą"[4]. Žmonės vis sunkiau įžiūri ryšį tarp sudėtingomis paradigmomis, teorijomis, modeliais ir koncepcijomis socialines problemas narpliojančių mokslininkų ir to, kas iš tiesų rūpi visiems. Mokslas juda į priekį, tačiau vis mažesnis jo vartotojų būrys išplečia veiklos lauką ir kitam poliui – savamoksliams ar pusiau išsilavinusiems aiškintojams, siūlantiems savus, labai paprastus ir neva veiksmingus opių socialinių problemų sprendimus. Naujo Smitho mums labai trūksta. „Vertindami Adamą Smithą ar bet kurį kitą ekonomistą, – rašo žinomas ekonominės minties tyrinėtojas Blaugas, – visada turime atsiminti, kad tobulas operavimas grynai analitinėmis sąvokomis yra visai ne tas pat, kas aiškus ekonominių santykių esminės logikos suvokimas. Aukščiausio lygio technika nebūtinai paskatins giliausias ekonomines įžvalgas, ir atvirkščiai. Vertinant pagal analitinio meistriškumo standartus, Smithas nėra didžiausias XVIII amžiaus ekonomistas. Bet jei vertinsime ne pagal teorinį užbaigtumą, bet pagal ekonominio proceso įžvalgos aštrumą, ekonominę išmintį, niekas neprilygsta Smithui ne tik XVIII, bet net ir XIX amžiuje."[5]

Jonas Čičinskas,
Antanas Rybelis

---

[4] *Robert L. Formaini.* Adam Smith: Capitalism's Prophet // Economic Insights, vol. 7, No 1, p. 3. – www.dallasfed.org.

[5] *Mark Blaug.* Economic Theory in Retrospect, p. 64.

VARDŲ RODYKLĖ

TURINYS

Pirma knyga

APIE DARBO GAMYBINĖS GALIOS DIDĖJIMO PRIEŽASTIS IR APIE TVARKĄ, KURIA DARBO PRODUKTAI NATŪRALIAI PASISKIRSTO ĮVAIRIEMS VISUOMENĖS SLUOKSNIAMS

Antra knyga
APIE SANKAUPŲ PRIGIMTĮ, KAUPIMĄ IR NAUDOJIMĄ

Trečia knyga
APIE NEVIENODĄ ĮVAIRIŲ TAUTŲ GEROVĖS PLĖTRĄ

Smith, Adam

Sm28 Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas: I–III knygos / Adam Smith; iš anglų kalbos vertė Jonas Čičinskas. – Vilnius: Margi raštai, 2004. – 511 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

Kn. taip pat: Adamo Smitho moralinės ir ekonominės įžvalgos / Jonas Čičinskas, Antanas Rybelis, p. 485–503. – Vardų r-klė: p. 505–507.

ISBN 9986-09-281-7

Pirmą kartą lietuvių kalba leidžiamos anglų filosofo moralisto ir ekonomisto A. Smitho (1723–1790) klasikinio politinės ekonomijos veikalo, sutrumpintai vadinamo „Tautų turtas“, pirmosios trys knygos. Jose dėstoma vertės ir jos pasiskirstymo visuomenėje teorija, parodoma darbo pasidalijimo, kapitalo kaupimo reikšmė, rinkos formavimosi mechanizmas, pinigų paskirtis, analizuojama natūrali tautų ekonominės gerovės plėtra.

UDK 330.342

Adam Smith
TAUTŲ TURTO PRIGIMTIES
IR PRIEŽASČIŲ TYRIMAS:
I–III KNYGOS
Iš anglų kalbos vertė
Jonas Čičinskas

Redaktorė *Ramutė Rybelienė*
Dailininkai *Aurelijus Petrikauskas* ir *Audronė Uzielaitė*
Maketavo *Nijolė Juozapaitienė*

SL 319. 2004 12 28. Tiražas 1500 egz. Užsakymas 5.5

Išleido UAB „Margi raštai“ leidykla, Laisvės pr. 60, LT-05120 Vilnius
Spaudė AB spaustuvė „Spindulys“, Gedimino g. 10, LT-44318 Kaunas

Printed in Lithuania

Tautų turtas ... rodo Smithą buvus ne vien ekonomistą. Jis buvo filosofas, psichologas, istorikas, sociologas; jis sukūrė pasaulėžiūrą, apimančią žmogaus paskatas, istorijos stadijas, ekonomikos mechanizmą... Šia prasme *Tautų turtas* yra ne tik politinės ekonomijos šedevras. Jis yra didžiojo žmonijos kelionės epo dalis.

Robert Heilbroner

„Visų tautų ir visų amžių patirtis rodo, kad vergų darbas, nors atrodo tekainuojantis vien jų išlaikymą, galiausiai yra iš visų brangiausias. Žmogus, negalintis įsigyti jokios nuosavybės, negali turėti jokio kito intereso, kaip tik valgyti kuo daugiau ir dirbti kuo mažiau.“

„Žmogus, kuris skolinasi išlaidoms, labai greitai žlugs, o tas, kuris jam paskolino, paprastai turės progą apgailėti savo kvailumą.“

Adam Smith

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

KLASIKA

Atviros Lietuvos fondo remiamos serijos tikslas – pateikti klasikinius filosofijos ir politinės minties tekstus nuo antikos iki XX a. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-09-281-7

Rekomenduojama kaina 25 Lt